НЕИЗВЕСТНИ АКРОСТИХОВЕ В СЛАВЯНСКИЯ ОКТОИХ[1] (1 ЧАСТ)

Тереза Герчева

UNKNOWN ACROSTICS IN THE SLAVIC OCTOICHS
(PART 1)

Tereza Gercheva

Abstract: *As a part of the Slavonic Octoich, Prayer Canon for the Holy Mother of God, on Friday in voice 3 is a work in acrostich in which it is possible to recognise the signatures of several Old Bulgarian hymnographers. The first part of the present study is concerned with the signatures of Stoyan and Boyan. There are other hypotheses, namely, that the acrozone also contains the signatures of Naum, John, Sovii and Ovidii. Their study is presented in the second part of the article, which will be published in „Preslavska knizhovna shkola", volume 19, where the text of the Prayer Canon is also published.*

Key words: *Slavonic Octoich, Prayer Canon, acrostic*

През последното десетилетие химноложките изследвания разкриха факти, според които се доказва колективната дейност на химнографите от IX – X в. Едновременно с това към настоящия момент се оказва, че Климентовите творби са десетки, но също така обемно е творчеството и на книжовниците Сава, Сисиний, Докс, Сондок и др. Предполага се, че в екипната работа участват още много известни и неизвестни химнографи като Еразъм, Боян, Йов, Пров, Леон, Томирис, Ева, Йоан, Стоян и др., чието творчество е обект на съвременните химноложки проучвания.

В резултат на направените наблюдения върху един от основните богослужебни сборници – славянския *Октоих*, стигнах до извода, че при съставянето му са работили една голяма част от изброените по-горе старобългарски творци. Моите проучвания бяха фокусирани досега върху химнографското наследство на св. Климент Охридски, но в процеса на работата установих, че той често е работил в екип с други книжовници (Gercheva 2017: 180-190; 190-195; 198-202; 202-212). В процеса на изследванията, свързани с дисертационния ми труд, се натъкнах на една творба, която очевидно не е Климентова, но в нея се

[1] Темата е разработена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие", финансирана от Министерството на образованието и науката.

съдържат незабелязани акростихове с имената на други книжовници, може би негови съвременници и съавтори. Става въпрос за един химнограф, чието име не е библейско, не се среща в църковнославянската традиция и отскоро е известен в химнологията – Стоян (Panayotov 2013: 267-280). Освен неговия акроподпис, в каноновия модел се разчита и познатият в химнологията подпис на Боян (Panayotov 2004: 201-210; Panayotov 2007: 109; Panayotov 2008b: 274-275). Основавайки се на тези факти, предполагам, че тези двама книжовници вероятно са автори/преводачи на *Молебния канон за пресвета Богородица*, изпълняван в петък вечер на глас 3. Цел на настоящата работа е да се докаже тази хипотеза.

При проучването на творбата използвах *Октоих № 368* (XV в.) от Троицко-Сергиевата лавра (1-4 глас), в който *Молебният канон* е поместен на л. 342 - л. 345об. В каноновия модел на творбата се съдържа инициален акростих на нивото на вторите тропари в осма и девета песен и на нивото на третите тропари от първа до девета песен, и богородичния в трета песен. Разчита се акротекст: ПѦ СВѦЩена СТОѦN:

л. 345	8 п. 2 т. Пр҇толъ б҃гоу ꙁемленыи. ...
л. 345об.	9 п. 2 т. Ꙗко ѕиж҇ител и б҃а ꙁаченши въ ѫтробѣ д҃во мати чистаа. ...
л. 342	1 п. 3 т. Съблѣкох с одежа҇ веселїа. ...
л. 343	4 п. 3 т. Въ стр҇ти люты въпадшаго м иꙁбави. ...
л. 342об.	3 п. б҃. Ꙗко ѿ начла т е҇ства нашего. ...
	3 п. 3 т. Щедроть твои҇ беꙁ҇на. ...
л. 343об.	5 п. 3 т. Съблѣко҇ с ꙁ҇равы ѡдежа҇. ...
л. 344	6 п. 3 т. Т ѡснованїе твердо вѣмы Б҃це ...
л. 344об.	7 п. 3 т. Обогатившїи бж҇твенымь рож҇ьство҇ конца. ...
л. 345	8 п. 3 т. Ꙗко виногра҇ въꙁрастила еси. ...
л. 345об.	9 п. 3 т. Ново съдѣлав наше. ...

Освен това акростихът в седма, осма и девета песен на нивото на първите и вторите тропари позволява да се разчете глаголната форма ОуПѠѦ и/или думата ПОП. Духовният сан може би се отнася за другия автор/преводач на текста, защото заедно с личното име БОѦN те оформят единно поле в каноновия модел. Името е вградено в пространството от шеста до девета песен като зигзагообразно се редуват инициалите в богородичен, шеста песен; трети тропар, седма песен;

богородичен, осма песен и трети тропар в девета песен. Представям началата на тропарите, в които се съдържа вероятната глаголна форма:

л. 344об. 7 п. 1 т. Оумл҃рди с на м. ...

л. 345 8 п. 1 т. Прегрѣшенїи неисчетнꙋ поучиноу стжавъ. ...

л. 345об. 9 п. 1 т. Ѡ дв҃о блг҃аа. ...

9 п. 2 т. Ꙗко ѕиж҃ител и б҃а ꙁаченши въ ѫтробѣ д҃во мати чистаа. ...

Началата на тропарите, съдържащи духовния сан, са следните:

л. 345 8 п. 1 т. Прегрѣшенїи неисчетнꙋ поучиноу стжавъ. ...

л. 345об. 9 п. 1 т. Ѡ дв҃о блг҃аа. ...

л. 345 8 п. 2 т. Прт҃олъ бг҃оу ꙁемленыи. ...

Предполагам, че този духовен сан се отнася за Боян, тъй като се съдържа в каноновия модел точно над неговото име. Както се вижда, двете лексеми имат общи зони и от това е продиктувано колебанието ми по въпроса коя от тях е била цел на авторите да се впише в акростиха или дали не са и двете. Понякога общите зони в акростиховете биха могли да бъдат допуснати за нормално явление с оглед на ограниченото каноново пространство и стеснения акростишен ред. В конкретния случай основание да предположа, че и двете думи могат да се включат, е фактът, че става въпрос само за един от похватите, който е използван тук – инициалният акростих (Panayotov 2008a: 128).

Подписът на Боян се съдържа в следните тропари:

л. 344 6 п. б҃. Браꙁоую же бж҃твеныи клас внесшоую. ...

л. 344об. 7 п. 3 т. Обогатившїи бж҃твенымь рожьство҃м конца. ...

л. 345 8 п. б҃. Ꙗко по рожьствѣ нетлѣнна прѣбывши всенепорѡ҃на. ...

л. 345об. 9 п. 3 т. Ново съдѣлав наше. ...

В последно време наблюденията ми върху канони, съдържащи колективен подпис (когато авторите са повече от един), показват, че често в именните акростихове се забелязват общи зони, особено в случаите, в които е използван само инициален акростих и не е приложена анаграма като похват. Смятам, че в проучвания *Молебен канон* могат да се приемат двата подписа, независимо от общите им точки, понеже това

не е факт, който в случая може да опровергае наличието на едното или другото лично име в акрозоната.

Имената на Стоян и Боян, както казах по-горе, са познати и от други творби в богослужебните сборници. За първи път за тези химнографи говори В. Панайотов в своите изследвания (Panayotov 2012: 42). Накратко ще изложа направените от него предложения за атрибутиране на някои старобългарски текстове, за да се проследят по възможност откритията, свързани с творческия път на двамата химнографи.

Във връзка с творчеството на химнографа Стоян В. Панайотов предполага, че дело на този автор са следните произведения:

- *Цикъл стихири за Успение Богородично* – в службата за 15 август се съдържа инициален акростих СѠѪAN (Panayotov 2013: 268);
- *Служба за Преображение Господне* – в девета песен на творбата се разчита духовният сан на книжовника – поп, а в трите стихири и славата след канона се разчита името СѠѪAN (Panayotov 2013: 269);
- *Молебен канон* за вторник, на глас 3 – от състава на *Синайския октоих № 20* В. Панайотов първоначално предполага наличието на акроподписите на Наум и Драгайс в нивото на богородичните тропари. На нивото на първите и вторите тропари ученият разчита фраза в инициален акростих: СПЬ(Ѧ) ВЪ (Г)ОРОУ СѠѪAN СѦ или СПЬВ В ГОРОУ СѠѪAN СѦ (Panayotov 2013: 271);
- *Канон за пророк Софроний* – В. Панайотов предполага, че може да се разчете акрофразата: Стоѧн восхва...м бист пѫхва...м ... (Panayotov 2013: 277). Според химнолога най-важният факт е ясно четимото име на книжовника и две еднокоренни думи с липсваща част от последната или предпоследната сричка, след което са предложени различни варианти на разчитане на акротекста.

За настоящото проучване е важно мнението на В. Панайотов, изказано в края на цитираното издание, а именно, че „*творчеството на българския химнограф Стоян включва и цикъл за Богородица, но това ще бъде обект на следваща работа"* (Panayotov 2013: 280), т. е. продължава процесът на издирване и атрибутиране на химнографските творби от този книжовник.

Прави впечатление, че в по-горе изложените Стоянови акроподписи, разчетени от В. Панайотов, при вграждането на петбуквеното лично име преобладава изписване само с четири инициала. Тоест, съществува известно предпочитание на автора към диграфа ѡ. В едно от последните изследвания се оказва, че Стоян е сътрудник на Константин-Кирил, следователно първите му творби най-вероятно са подписани преди 869 г. (Ivanova, Panayotov 2019).

Всичко това са хипотези, които наложиха проучване на няколко преписа на текста. Използвах следните паметници: от състава на ръкописната сбирка на Троицко-Сергиевата лавра (НИОР РГБ, ф. 304.I): *Канонник № 253*, от XIV в.; *Октоих № 370* и *Октоих № 371* от XVI в.; от състава на ръкописната сбирка на Йосифо-Волоцкия манастир: *Богородичник № 54*, от XVI в.; един старопечатен *Октоих* от XIX в., съхраняван в Научния център „Преславска книжовна школа“ към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

В резултат на изложените факти изводът е, че книжовникът Стоян е един от ранните славянски химнографи, участвал в Кирило-Методиевото книжовно дело.

По отношение на Бояновото творчество като старобългарски автор в науката има направени предположения. Веселин Панайотов смята, че Боян също е един от сътрудниците на Константин-Кирил и Сисиний. Основание за тази хипотеза на учения е наличието на подписите на Боян и Кирил в *Канона за Климент Римски.* Също така, В. Панайотов разчита колективния подпис на Боян заедно с този на Сисиний, Ева и Йоан в *Канон за храма на светеца*. Според химнолога към Бояновото църковнопесенно творчество би могло да се причислят и канони за Юстин Философ; за Доротей, епископ на Тир (Panayotov 2004: 201-210); за св. Илия; за Паул Изповедник; за ангелите; за вси светии и много други. Той смята, че особено важен за уточняване на Бояновата творческа биография е *Канонът за св. Вацлав*. Ученият предполага, че Боян е работил в сътрудничество със Сисиний върху канон за св. Харалампий, за ап. Яков и един канон в Цветния Триод. *Канонът за св. Димитър* вероятно е написан съвместно с Константин.

От казаното дотук става ясно, че Боян е един от най-активните автори/преводачи и си сътрудничи с ранните химнографи: св. Кирил, Сисиний, Ева, Константин, Йоан и др. Мнението на В. Панайотов, че това не са всичките трудове на книжовника Боян, се потвърждава и от последните открития в химнологията. Оказа се възможно разчитането на Боянов акроподпис и в състава на *Октоиха*, например в *Покаянен канон*, в понеделник на глас 2. В тази творба се предполага колективният подпис

на Климент, Боян и Ева (Gercheva 2016: 121-137). Освен това според данните, с които разполага В. Панайотов, вероятно Боян е автор и на няколко трипеснеца и поне на един канон в състава на Триодите, също така на цикли стихири за няколко служби – за Сретение Господне, за св. Ирина и др.

В едно от изброените по-горе произведения – *Канон за вси светии*, на глас 6 (от състава на ръкопис № 111, в сбирката на ЦИАИ), в рамките на шеста и седма песен В. Панайотов разчита следния съставен подпис: ⱃѡⱨѧ�certain ⱂѡⱂ, който е аналогичен на именния акростих в проучвания *Молебен канон за Богородица*, в петък на глас 3. Ученият смята, че акростихът в творбата, посветена на вси светии е „*достатъчно ясен и недискусионен, представя в пълен вид подписа на този книжовник и е вариант на* ⱃѡⱨѧ�certain ⰳⱃⰵⰻ *- думи, с които също се подписва творецът*“ (Panayotov 2008b: 274-275). В. Панайотов изказва мнение, че вероятно два *Канона за вси светии* са дело на Боян, единият е на глас 4, а другият – споменатият вече на глас 6.

И така, от настоящото проучване дотук, направено върху *Молебния канон за Богородица*, в петък на глас 3, изводът е, че в каноновото пространство се разчитат два инициални акроподписа – Стоѧн и поп Боѧн.

Хипотезите, свързани с проблема за авторството на творбата, не свършват дотук, тъй като в каноновия модел се наблюдават още няколко акростишни подписа. Те са на книжовниците Наум, Йоан, Совии и Овидии. Проучването на техните подписи в каноновия модел на Молебния канон ще бъде обект на втората част на настоящата работа, която ще бъде публикувана в изданието „*Преславска книжовна школа*“, Т. 19, Шумен, 2019 г.

В резултат на всичко това стигам до извода, че изследваният тук канон вероятно е плод на екипна дейност на сътрудници от Кирило-Методиевата епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ivanova, Panayotov 2019: Ivanova, D., V. Panayotov. Himnofgrafskata pamet. - Lyuboslovie. 19, Shumen, 2019 (pod pechat).

Gercheva 2016: Gercheva, T. Tri neizvestni himnografski tvorbi na sv. Kliment Ohridski. – In: Panayotov,V. (ed.) Preslavska knizhovna shkola. 16, Shumen: Faber, 2016, 121-137.

Gercheva 2017: Gercheva, T. Himnografskoto nasledstvo na Sv. Kliment Ohridski. – Disertacionen trud. Shumen, 2017.

Panayotov 2004: Panayotov, V. Dva kanona na slavyanskiya knizhovnik Boyan. – In :Trendafilov, H. (ed.) Glubiny knizhnye. Arhiv za starobulgarski izvori. II, Shumen, 2004, 201-210.

Panayotov 2007: Panayotov, V. Za tvorcheskoto satrudnichestvo na starobalgarskite poeti. – Zlatostruy. Sbornik za literatura, literaturna kritika i izkustvo, 11, Shumen, 2007, 109.

Panayotov 2008a: Panayotov, V. Terminologichni problemi na slavyanskata himnografiya. – Lyuboslovie, 8, Shumen, 2008, 79-141.

Panayotov 2008b: Panayotov, V. Rannite slavyanski himnografi. – In: Panayotov, V. (ed.). Hristiyanska kultura v srednovekovna Bulgaria. Veliko Turnovo, 2008, 274-275.

Panayotov 2012: Panayotov, V. Nezabelyazani akrostihove ot epohata na sv. Naum Ohridski. – In: Panayotov, V. (ed.) Preslavska knizhovna shkola. 12, Shumen: Faber, 2012, 42.

Panayotov 2013: Panayotov, V. Nepoznat slavyanski himnograf. – In: Panayotov, V. (ed.). ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ. 1 IN HONOREM. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d.f.n. Hristo Trendafilov. Shumen, 2013, 267-280.

САМОСТ В ОБРАЗА НА ЮНГИАНСКИЯ ХАДИР И ПЪТЯТ КЪМ САМОСТ В ДЕСТАНИТЕ ЗА КЬОРОГЛУ

Неврие Чуфадар

THE LONELINESS IN THE IMAGE OF JUNGIAN HADIR AND THE WAY TO THE LONELINESS IN KYOROGLU DESTANS

Nevrie Chufadar

Abstract: *Carl Jung, when analyzing the text of the Qur'an, interprets the image of Hadir (Hazar) as a symbol of supreme individuation or attainment of Solitude, and the cave as the place of sacral transformation. In the article, the life path of the hero - defender of the outcasts - Kyoroglu in Turkic ethno-cultural consciousness, is seen as the way to Solitude or individuation - the consistent integration of the archetypes Persona, Shadow, Anima/ Animus, the Great Mother (Old Woman), the Eternal Child / Younger and the Wise Old Man. The last archetype in different destans about Kyoroglu is embodied in the image of Hazar (Hadir) or Saint Ali.*

Key words**:** *Kyoroglu, loneliness/solitude, archetypes, cave, individuation*

1. Хадир/Хъзър като въплъщение на Самост в теорията на К. Г. Юнг

Индивидуацията или пътят към Самост е път на еволюцията – път, който започва от душата, пленена от архетипи до постигане на цялостност, когато съзнателното и безсъзнателното се сливат в единното ядро на личността. От гледна точка на К. Юнг индивидуалността е антипод на архетипичността. Когато човек прави свободен избор, той проявява своята индивидуалност и своята творческа същност. Според Юнг индивидуацията е процесът на пораждането на цялостност на една личност, в който индивидът се стреми да обедини всички противоположности. Юнг посочва, че сред известните символи на Самост са Христос, рибата (гръцката дума „ихтиус“, анаграма на „Исус Христос – син Божи, спасител на човечеството“), кръгът (мандала), кръстът и квадратът, които определят цялостността на психиката на човека. Като пример за постигането на Самост той дава чрез образа на Хадир в 18-та Сура от Корана – „Пещера“. Интерес към тази Сура са проявявали и други изследователи, а също така и тълкуватели на Корана (вж. Legenda).

Археологът Д. Бибби, ръководител на датската археологическа експедиция на остров Бахрейн в Персийския залив и редица държави на

източното крайбрежие на Аравийския полуостров, прави опит за установяване на връзката на местните старини със сюжет, изложен в 18-а сура на Корана „Пещера“. В тази сура се разказва за пророк Муса (Моисей) и неговия спътник, които търсят мястото, където се съединяват две морета (Бахрейн на арабски означава „две морета“) и се срещат с „раба на Аллах“. Според авторите на тафсирите, богословската литература на исляма и в устните легенди този „раб на Аллах“ е светецът ал-Хидър – „Зелен“ (Хъзр, Хъдър. Хъзър, Хадир, Хазир, Кыдыр), който открива извора с жива вода и става безсмъртен (Bibbi 1984: 238). Почитането на Хъзър се свързва с обожествяването на природните сили, а самия светец свързват със светците Иляс (Хызр-Ильяс, Хыдыр-Ильяс/ Илия), Джирдис (Георги), Зу-л-Карнайн (Искандар/ Александър Македонски). Хадир/Хъзър обикновено е невидим или се появява в образа на старец или младо момче с бял кон. Той помага на болните и защитава пътниците, оживява пустинята и я покрива със зелена трева. Смята се, че той е безсмъртен или неговият живот има пет нива. Според някои източници Хадир/Хъзър е пил от извора на живата вода и затова му е бил даден дълъг живот/безсмъртие. Този извор се намирал край едно дърво и всичко, което е попадало в извора, се е съживявало. Съществуват различни гледни точки за статута на Хадир/Хъзър. Според част от богословите на исляма той е пророк, тъй като в Корана се казва: *„Ние го надарихме със своята милост*” и *„Ние го надарихме със знание…*”. Другото доказателство е свързано с факта, че в текста на Корана (Koran: Sura18) пророк Муса го следва, а пророк може да следва само друг пророк. Когато Муса се среща с Хадир, му казва: *„Ти владееш знание, получено като дар от Аллаха, което аз не мога да постигна. Аз също владея знание, внушено ми от Аллах, което ти не можеш да постигнеш*”[1]. Според други изследователи на Хадир/Хъзър, той е един от праведниците, удостоен с огромно божествено благоволение и надарен с божествено знание, но никога не може да постигне нивото на пророците и посланиците.

М. Сейидов посочва че в много региони има свети места, свързани с името на Хъзър. Душата на Хъзър живее в неговата земя, вода, всяко парче камък, в Каспий, в неговата памет. В планина Бешбармак в Азербайджан, наричана още „Уджа даг” – Висока планина, се намира пир (свещено огнище, наречено Хъдър Зинда, което означава „живият Хъдър” – място за поклонение на много хора) (Seyidov 1983). В чест на Хъзър в Азербайджан се провеждат три церемонии: между големите 40

[1] Цитатите в текста са преведени от автора – Н. Ч.

дни и малките 40 дни (свързани с периодите на настъпването на пролетта): на Хъзър Наби (Хъзър Иляс), Хъдър Зинда и Хъдър Еллаз.

Според Юнг в 18-та Сура на Корана се дава пълна картина на психическата трансформация или възраждането, които той определя като индивидуация. Тази легенда отразява неясните архетипи на трансформация и подчертава ролята на Хадир/Хъзър в ислямския мистицизъм. Историята за Муса и неговия спътник, както твърди Юнг, продължава и пояснява легендата за седемте спящи и възраждането. Когато те достигат мястото, в което се срещат две морета, те се сещат, че са забравили рибата, която се е върнала в морето. В интерпретацията на Юнг рибата е свързана с Нун, бащата на сянката, човек от плът, който е дошъл от тъмния свят на Създателя. Той отново се съживява във вид на риба и скача от кошницата, за да намери пътя обратно, към морето. Този процес Юнг определя като раздвояване на личността или с други думи – загуба на душа сред първобитните хора *(abaissement du niveau mental).* Според Юнг рибата е безсъзнателно съдържание, чрез което отново се установява връзка с първоизточника. Тълкувателите на Корана заявяват, че на мястото, където се е скрила рибата, морето се е втвърдило и там все още може да се открие нейната следа. Именно на това място е седял Хадир. Мистичните тълкуватели считат, че той седи на трона „от светлина, между горното и долното море", т. е. той е в междинната позиция.

Юнг смята, че Хадир напълно съответства на символа на Самост. Има свидетелства за това, че *той е роден в пещера, т.е. в тъмнина*. Той е „Някой Дълговечен", който непрекъснато се обновява, подобно на Илия. Както Озирис, той в края на времената се разчленява от Антихрист, но той може отново да се върща към живота. Той е аналогичен на Втория Адам, с когото се отъждествява оживялата риба. Той е Застъпник, „Брат Хадир". Юнг подчертава, че Муса се отнася с Хадир като с висше съзнание и очаква от него напътствия. Хадир символизира не само висшата мъдрост, но и начина на действията, които са в унисон с тази мъдрост и превъзхождат разума. Юнг акцентира върху факта, че се трансформира и се възражда, но не Муса, нито Иешуа, а забравената риба. Там, където се е скрила рибата, е и родината на Хадир.

Животът на Кьороглу в редица дестани е белязан от няколко индикатора, които свидетелстват за това, че той е предопределен да извърви пътя на индивидуацията. В узбекския и туркменския вариант на епоса героят е роден в тъмнината, подобно на Хадир/Хъзър. Той минава всички етапи на индивидуацията, като преди това е подложен на

инициация във външния свят и като резултат от това се формира архетипът Персона. Същинската индивидуация представлява посвещаването във вътрешния свят на човека. При индивидуацията Кьороглу преминава чрез приемането на архетипа Сянка, хармонизация на отношенията с неговата Анима, асимилация на архетипа Мъдрия старец, Великата Майка/ Великия баща и Младенеца/ Дете, след което постига Самост.

2. Пътят към Самост – жизненият път на Кьороглу като индивидуация

Докато образът на Хъзър/Хазрети Али притежава черти на личност, която е постигнала висшето ниво на самоактуализацията, жизненият път на Кьороглу се бележи с различни етапи на интеграцията на неговата личност с архетипите Сянка, Персона, Анима и Анимус, архетипа Дете, Великата майка/ Великия баща (Мъдрия старец) и най-накрая приближаване към постигането на Самост.

Процесът на индивидуация представлява постепенното обособяване на индивидуалното съзнание от колективно-безсъзнателното, промяната на съотношението на съзнателното и безсъзнателното в човешката личност до тяхната окончателна хармонизация в края на живота (Yung 1996). Ако се разглежда трансформацията на образа на Кьороглу като се започне от неговото чудесно раждане и се свърши с неговото оттегляне в пещера в края на живота му, може се очертае линията на неговото духовно развитие – Пътя от Тъмнината към Светлината.

Индивидуалното безсъзнателно включва архетипа Сянка, колективното безсъзнателно – архетипите Анима/ Анимус, Великата майка, Вечното дете/ Младенецът и Самост. Сферата на безсъзнателното представлява вместилище на изгубените спомени, на интуитивно мислене (което по своя потенциал превъзхожда потенциала на логическото, съзнателно мислене), както и на факторите, които определят реализацията на универсалните модели на поведението, мисленето и действията на хората. Сферата на безсъзнателното изпълнява защитна функция и позволява преминаването на индивида на ново ниво на развитие.

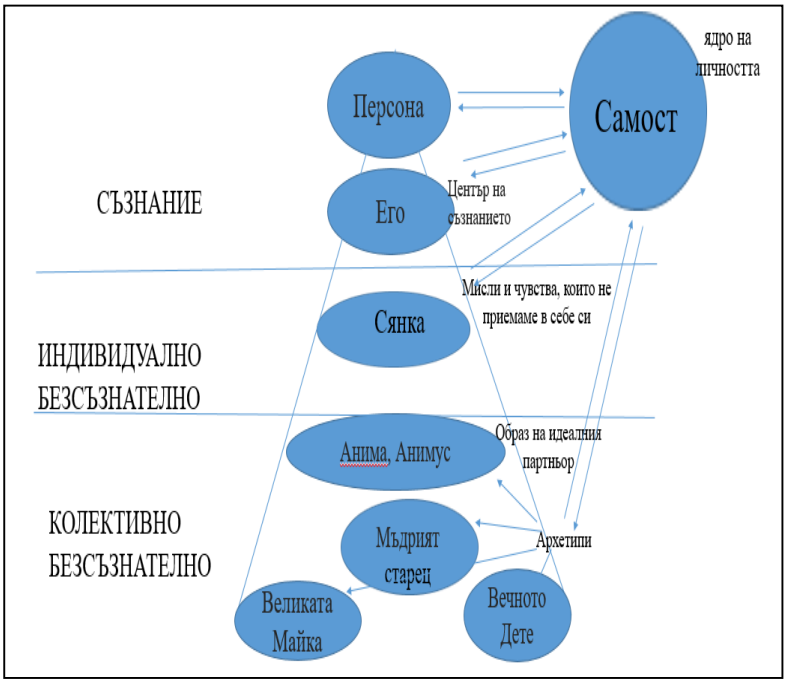

Според Юнг архетипите Персона и Его принадлежат към сферата на съзнанието (Yung 1996).

2.1. Архетипът Персона

В различни версии на епоса за Кьороглу можем да срещнем два ракурса на героя като Персона. Първият е Кьороглу като личност в очите на социума – на юнаците от Ченлибел/ Чамлъбел, на онеправданите, които той защитава, на други положителни герои, които се възхищават от него и му съчувстват (включително и жени), а също така – в очите на неговите врагове. Отделно от тези образи съществува образ на Кьороглу, който представлява самомнението на самия герой. Последното най-добре е представено в неговите песни, в които той сам представя себе си и се самовъзхвалява (Keroglu 1959).

В българската версия на епоса, редактирана от Риза Моллов, Кьороглу, който е отвлякъл Айваз, среща Кенан, синът на Арабина (Арапоглу), и се представя по следния начин:

На този свят не съм откраднал нищо.
Чрез кражба не съм вземал имане,
Не съм изпитвал безпокойство,
Ела не се заяждай, Арапоглу! (Mollov 1957**:** 24).

В същия дестан Кьороглу отново в своята песен, обръщайки се към отвлечения Айваз, разказва за себе си като за смел воин и човек, който създава блага за хората:

От Чамлъбел отмъкнах копия,
Изтървах ги в долината Енгин,
Прекарах ги през седем хиляди телове,
Бе Айваз, планините казаха.

От бор на бор прекарах вода,
Накарах всички хора да пият,
Прекарах от сърце и от глава.
Бе Айваз, планините казаха (Mollov 1957**:** 28).

В следващия цитат ще посочим епитетите, с които Кьороглу възпява качествата си на герой:

Щом битка аз започна, арената ще бъде моя. Прекрасен е моят Гърат, и аз самият съм герой! Кьороглу съм, джигит по-храбър няма. Знай, че Ровшан се наричам. Кьороглу съм и не се боя от беди. Не ще се уплаша от жестокия враг: Кьороглу съм смел и ще се разгневя като лъв. Не ще склони главата си Кьороглу пред врага. В изкуство бойно вещ съм и битка ще започна, доволен от съдбата си, която ми даде небето. В мен всеки ще познае джигита (Keroglu 1959)[2].

Показателни са глаголите, чрез които той определя функциите си на идеална личност:

Яхнал Гърат препуска по върховете на планините Кьороглу.
Главите вражески с удар на меча си
той отпраща под краката на Гърат.
Меча си ще извадя и ще преградя пътищата.
С дългия си египетски меч ще ударя аз!
Ще се метна като боздуган и твоите гърди ще срежа на две половини.

Ще хвърля примка и ще хвана подлеца аз.
За да не ти помогне нищо ще ти вържа ръцете зад гърба ти.
Щом викна не чакай моята милост
Кръвта ти като вода ще се пролее на пътя.
И на бейовете и на хановете - отпред.
Не са ми познати лъжата и хвалбите (Keroglu 1959).

[2] Всички преводи от посоченото издание са на автора – Н. Ч.

В дестана „Кьороглу в Дербенд“ отново срещаме характеристиките на героя, давани от самия него**:**

Кьороглу винаги е бил враг на подлеца.
Обичам храбреци с отворени лица.
Щом злият враг ще встъпи с мене в битка,
с египетския меч съм длъжен да поразявам
и ако се съпротивляваш, ще трябва меча си да извадя.

От Ченлибел аз в този край дойдох,
аз, Кьороглу, заклех се и дойдох.
За мила, светла като рай дойдох,
красавици да избера съм длъжен (Keroglu 1959).

Другите определения за героя, които характеризират неговата Персона, се дават от неговите настоящи и бъдещи съратници, както и от жените му. В дестана „Перата на жерави“ Демирджиоглу, като чака смъртта си на бесилото, си спомня за Кьороглу по следния начин:

Къде е моят смел Кьороглу?
Той да стъпи на този мегдан!
Когато той вади своя меч – Мисри,
той до дръжката се обагря с кръв…

Ако се появи Коьроглу,
всички вие ще се разпръснете навсякъде.
Гарвани ято кръжат като крадци.
Не ще победят орела Кьороглу (Keroglu 1959).

В дестана „Кьороглу в Дербенд“ Мовмине-ханъм, съобщавайки на сина си кой е неговият баща, характеризира Кьороглу така:

– Мили мой, – каза тя – не исках да ти казвам. Но щом така се случи, знай, ти имаш баща. Това е Кьороглу от Ченлибел, този, пред когото треперят хановете и пашите (Keroglu 1959).

В този дестан срещаме и описания на чудесната му сила: *Надигна се Кьороглу, облече ризница, взе оръжие, яхна Гърат и замина направо в Дербенд. Премина планините, горите, прескочи долините и най-накрая стигна Дербенд* (Keroglu 1959). Косвените определения за героя Кьороглу репрезентират неговия стремеж да съответства на идеалния образ на джигита:

Игид действа с ръцете си, а не с езика.
Игид и страхливец – не си приличат от давни времена.

Не може страхливецът да се хвали без край и да хули игида-храбрец.
Когато храбрецът започва битка, той не трябва да се гневи напразно на това, което е предначертано от съдбата.

Той (храбрецът) не трябва да бяга.
На всички храбреци аз казвам:
В битката не трябва да се губи разсъдъка! (Keroglu 1959).

В „Баязъдският поход на Кьороглу“ самовъзхваляванията на Кьороглу свидетелстват за силата и мощта на неговата персона:

Тебе, Ахмед, главатаря на търговците, ще накарам да се облееш със сълзи. Докато не е започнала битката, стоварвай твоята стока и се махай, търговецо!
Аз стоя на върха на скалата. Аз чупя главите на пътниците.
Сега ще те ударя с боздугана! Стоварвай твоята стока и се махай, търговецо! Аз съм – Кьороглу, подобен на гладния вълк, Ченлибел е моята обител. Сега съм готов да пролея кръв, стоварвай твоята стока и се махай, търговецо! (Keroglu 1959).

В „Стамбулският поход на Кьороглу“:

Мъжът на любовна среща трябва да тръгва сам самичък.
И, за да накаже предателя, трябва да тръгва сам самичък.
Сладките думи на Нигяр прободоха сърцето ми,
затова в този далечен край трябва да тръгна сам самичък.

За да сразя с меча си врага, за да завладея неговия край,
за да победя враговете си трябва да тръгвам сам самичък.
Трябва да се въоръжа с поразяващо оръжие,
за да тръгна да търся изгубения.

За да се сразя дори и със стотица предатели,
трябва да тръгна сам самичък.
Кьороглу съм, господ да не дава да започна битка с ...
С Гърат в далечния поход трябва да тръгна сам самичък (Keroglu 1959).

2.2. Архетипът Анима/Анимус

Според Юнг Анима е източник на ирационално мнение, което е съразмерно с ирационалните емоции на мъжа, създавани от Анима:

Ако ми е необходимо с една дума да определя това, в което се състои различието между мъжа и жената и това, което характеризира Анимус за разлика от Анима – докато Анима създава настроение, Анимус създава мнение. И както

> *настроението на мъжа се появява от тъмни дълбочини, така и мнението на жената се основава на същите безсъзнателни априорни предпоставки. Анимус априори е събрание на бащите, които представляват авторитети с неоспорими мнения, това е мъжката част от душата, свързана с категорични мнения. Двете страни на душа – Анима и Анимус, са примитивни и недиференцирани, но в тях се съдържа източник за творческата сила* (Yung 1957).

Анимус е мъжката част от психиката на жената. Аналогично на позитивната и негативната Анима, се различава и позитивният, и негативният Анимус. Позитивният Анимус води жената към прозрения и следвания на различни вероучения (чийто смисъл тя може да не разбира докрай). Негативният Анимус може да я накара да служи на Сатаната – при това тя ще вярва, че постъпва правилно.

2.2.1. Позитивната Анима. Кьороглу – Нигяр ханъм

Взаимоотношенията на Кьороглу и Нигяр ханъм представляват най-типична репрезентация на реализация на архетипа Анима. С образа на Нигяр е свързан мотивът на женствеността в характера на героя, който понякога е много чувствителен и нерешителен. В същото време се проявява и мотивът на майката, нежна и обичаща, или справедливата, манифестираща съвестта му, тази, която упреква и наказва.

2.2.1.1. Анима – Нигяр (тип Венера): това е Нигяр ханъм, която „е пила от любовна напитка“. В очите на Кьороглу тя „*ранява сърцата на юнаците, подобна е на най-тънката хартия, прекалено нежна, за да се пише на нея, белия сняг на планинските върхове, сладкият плод на непознатите градини, той е покорен от нейните очи и вежди и младата и прелест, душата му не иска да се разделя с нея*“ (Keroglu 1959).

2.2.1.2. Анима – Нигяр (тип София): разумната Нигяр го съветва да не се хвали със своето геройство, а да се преоблече и да се махне по-далече. Обещава да излезе на разходка в градина от нарове, откъдето той може да я похити и да я отведе. Тя подробно разпитва Кьороглу за коня, с който ще я отведе, и иска да го види и го придумва да не се бави, за да не ги настигнат преследвачите. Тя е будна докато спи героят и го събужда навреме при приближаването на брат й с войската, но в същото време го моли за милост към победения ú брат (Keroglu 1959).

2.2.1.3. Анима – Нигяр (тип Прекрасната Елена). Шеговитата и предизвикателна Нигяр предлага на Демирджиоглу да изреже колан от камилска кожа („Пристигането на Демирджиоглу в Ченлибел“). В

дестана „Перото на жерава“ Нигяр (тип Прекрасната Елена) се проявява като щастлива жена, на която не са ú чужди прищевките.

След идването на Ейваз в Ченлибел сърцето на тъмнокосата Нигяр най-накрая намира спокойствието, защото тя вече има такъв мъж като Кьороглу и син като Ейваз, а до него смелчаците, които държат в постоянна тревога бейовете и пашите. Пировете, веселието, другите удоволствия – всичко това остава за Нигяр. Когато се любува на околностите с цъфтящите лалета и нарциси, тя си казва:

> *Нима има сред жените друга такава щастливка като мен?* Нигяр ханъм каза: – *Кьороглу, наистина, перото на жерава много подхожда на Ейваз. Ако перото на жерава така украсява смелчаците, помисли как то може да украси и самите нас. Изпрати юнаците, нека те да ни донесат перата на жеравите* (Keroglu 1959).

2.2.1.4. Анима – Нигяр (тип Дева Мария) е тази, която разбира и утешава, а също и тази, пред която той може да разкрие най-добрите си страни. Нигяр вижда, че Кьороглу не е на себе си, че мъката го е обзела и светът му е черен. Тя го приближава, прегръща го и Кьороглу като че ли се събужда от сън. Той се обръща внимателно, поглежда Нигяр и казва:

> *Нигяр, изчезването на Дурат ме измъчва, измъчва ме. Това, че трудът ми е отишъл напразно измъчва ме, измъчва ме. Дълбоките бръчки на челото ми ужасяват враговете ми. По-скъп от живота е добрият кон... Измъчва ме, измъчва ме. Болка и тъга в гърдите ми. Това, че врагът ми се е осмелил да бъде нагъл и дори се е решил да напада Кьороглу – измъчва ме, измъчва ме...* (Keroglu 1959).

След завръщането на Кьороглу от похода тя е тази, която ще го изслуша – тя е неговото огледало, в което той вижда себе си като победител, силен и смел герой. Започва пир, Нигяр с чаша в ръка наближава Кьороглу и казва:

> *– Ах, Кьороглу, аз зная, че ти никога не се завръщаш от поход без битки и сражения с врага. Разкажи как мина твоят поход? С кого си се срещнал? С кого води битка?*

Кьороглу взема чаша, изпива я до дъно и, прегръщайки своя триструнен саз, казва:

> *Защо ме гледаш така с твоите ясни очи? Ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр, ти си сладостната дума на моя меджлис. Ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр. В Балдъджъ излязох аз на бойния мейдан, Предателят моли ме за милост, врагът започна да бяга от мен настрани, ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр.*

> *Моите юнаци се сражаваха смело. Мъжествените им сърца не трепнаха. Аз вдигнах меча си в разгара на битката на хана, ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр. В сражението аз бях подобен на камила/дракон, аз показах на всички на какво съм способен. Обагри се моят боздуган с кръв, ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр. Лицето на предателя винаги е мрачно. Подлецът не е способен да цени приятелството. Подвигът на Кьороглу е неповторим, ще ти кажа, тъмнокоса моя Нигяр* (Keroglu 1959).

Анима – Нигяр е тази, която проявява и предизвиква милост, която примирява и благославя. Като вижда пристигналия в Ченлибел Демирджиоглу ранен и блед, тя се разплаква. При вида на плачещата Нигяр Кьороглу взема своя саз и пее: *Не плачи, Нигяр! Демирджиоглу ще оздравее, Не ми изгаряй сърцето с въглени, Нигяр! Демирджиоглу ще оздравее* (Keroglu 1959). Женската част на душата на Кьороглу – неговата Анима – Нигяр, се опитва да примири Кюрдоглу и Кьороглу. Когато Кьороглу надвива в битката неразпознатия от него син и е готов да отсече главата му с меча си мисри, Нигяр ханъм не позволява – тя се хвърля към тях и ги разделя (Keroglu 1959).

В дестана „Пристигане на Зарнишан ханъм в Ченлибел“ Анима – Нигяр е благославящата женска част от душата на Кьороглу. Вярна на дълга, тя благославя синовете си за поход. Майчините чувства обаче надделяват: макар Нигяр ханъм да не възразява срещу отпътуването на синовете й, тя седи навъсена, подобно на пролетния облак. Нигяр приветства желанието на Кьороглу да докара Зарнишан ханъм за съпруга на Гасан – сина на Кьороглу и Момине ханъм. Тя приема и пристигането на Момине ханъм въпреки ревността и болката си:

> *Дори и майката на всичките юнаци Нигяр ханъм се натъжи от красотата на Момине ханъм. Ясните й очи неволно са се напълнили със сълзи. Тя поздравява Момине ханъм с пристигане в Ченлибел и я настанява от лявата страна на Кьороглу“* („Пристигането на Зарнишан ханъм в Ченлибел“ – Keroglu 1959).

2.2.1.5. Анима – Нигяр (тип Света София), вярната и мъдра – единствената от жените на Кьороглу остава с него в края на живота му. Именно тя пази ръждясалия меч мисри, който уморения от битките Кьороглу изхвърля с думите: *„Настъпи времето на подлеците, сега вече като Кьороглу няма какво да правя*“. Вярната Нигяр му подава меча, когато в града, в който те пристигат надвечер, ги нападат хората на пашата, връзват ръцете на Кьороглу и искат да я отведат. Кьороглу

разбира, че е дошло времето да отстоява честта си. Кьороглу издава бойния си вик, връвта се къса, хората на пашата изпускат оръжието, а Кьороглу отсича главите на хората на пашата и тръгва заедно с Нигяр към Ченлибел. Когато Нигяр вижда, че Кьороглу е много опечален, тя сяда при него, за да види какво го измъчва. Кьороглу свири на саза си и пее:

> *Старият враг е станал по-силен, остарях аз, Нигяр, остарях. Животът ми идва към своя край. Предателят е винаги безроден. Благородният мъж е твърд като стомана. Аз изгубих Гърат и Дурат, Остарях аз, Нигяр, остарях. За Кьороглу не е страшен врагът. Той изпива чаша, поднесена от виночерпеца. Къде са Ейваз и Тундагъдан? Остарях аз, Нигяр, остарях*“ (Keroglu 1959).

2.2.1.6. Анима – Нигяр (тип Справедливата майка[3]). В дестана „Идването на Перизад ханъм в Ченлибел“ това е хипостаза на душата на Кьороглу, която е способна да изпитва угризения – женската съвест. Показателно е, че в случая Кьороглу е визиран и от неговия Анимус, представен в образа на светеца Али, т.е. в случая са засегнати не само неговите чувства, но и логос. Веднъж смелият Кьороглу води в Ченлибел окървавения и ограбения от него търговец на Джафар паша. Нигяр ханъм е много огорчена. Тя казва: *Ах, Кьороглу, това е най-добрият търговец на моя баща. Нима нямаш никаква милост? Ти си му отнел цялото богатство, защо трябваше толкова жестоко да постъпваш с него?* Кьороглу отговаря*: Как пък, та нали съм смелият Кьороглу и затова, който посмее да се обади аз три пъти го удрям с юмрука си.* Нигяр казва: *Ах, Кьороглу, истинският тюрк никога няма да постъпи така с другия!* Кьороглу продължава: *Неговият паша е ослепил баща ми, как бих могъл да не задоволя обидата си на неговия търговец?* Нигяр ханъм отговаря: *Твоят баща бе ослепен от Джафар паша, иди и го накажи, а ти изпробваш своята сила върху слабите и беззащитните. Аллах няма да ти прости за това. Решението на твоята по-нататъшна съдба аз възлагам на моя повелител Али, нека той да ти види сметката.* Кьороглу с усмивка отвръща: *Силата ми и моята мощ са ми дадени от самия Али и той по-добре знае как да постъпи с мен.* Нигяр ханъм казва: *Добре, това е и моето желание, нека той да ти се изпречи на пътя и да те накаже* (Keroglu 1959).

---

[3] Според някои изследователи Анима тип Ева съвместява в себе си хипостазите на съблазнителката и майка. Архетипният образ на майката съществува в две хипостази: позитивната и негативната. В дадения случай се реализира позитивната хипостаза на архетипа Ева – майка.

Анима тип Ева (Майка) се проявява чрез образа на Нигяр в дестана „Туркменският поход на Кьороглу“. В него са разказва как всички пируват и се веселят от сърце. Само Нигяр ханъм е тъжна. Тя вади от джоба си малкото огледалце и дълбоко въздъхва, гледайки в него. Кьороглу забелязва това и я пита защо е тъжна, а тя, поглеждайки още веднъж огледалцето, отговаря:

> *Тъга и мъка ме притискат. Никой няма такава беда. Аз се измъчвам в чужбина. Няма никой, който да помни за мен. Как да гледам дома си? Моето ранено сърце трепери, прах покрива детската люлка, няма я пеещата сладка приспивна песен. В Ченлибел белеят снеговете. Но и цветята ми се струват като бодли. Моите дни са изпълнени с тъга. Няма този, който да се грижи за мен. Пазете траур по мен. Аз съм облечена с роклята на мъката. Отмъщаващият за моята тъга, провидение вече толкова много време няма и няма… Ченлибел е украсен с цветя. Ако те увехнат, няма какво да се откъсне. Всяка птица води със себе си рожба, защо нямам детенце?* (Keroglu 1959).

Нигяр ханъм с радост посреща Ейваз и го осиновява, като го кара да мине през отвора на ризата й:

> *Нигяр ханъм се спусна от баира, избърза при юнаците и взе саз: „Смели юнаци, яхвайте конете, тръгвайте да посрещате Ейваз! Смелчаци, един по-смел от друг, излизайте да посрещате Ейваз! Моят Ейваз е подобен на сокол, завиждат на неговите къдрици. Няма да го отстъпя нито на Китай, нито на Манджурия... Излизайте да посрещате Ейваз! Облечете си хубавите дрехи. Изпратете конници на разузнаване. Аз няма да откъсна погледа си от него. Излизайте да посрещнете Ейваз!... Той излиза да се разхожда с коня си, стреля с лък по вероломния враг. Нигяр ще бъде майка на Ейваз. Излизайте да посрещате Ейваз!...* (Keroglu 1959).

Като изпълняват волята на Нигяр, 7777 юнаци яхват хубавите си коне и с мечовете си, хубаво облечени, излизат да посрещнат Кьороглу и Ейваз. След като се срещат, те организират празничен пир. Смелчаците танцуват, веселят се и се радват. Нигяр целува Ейваз по бузата, кара го да мине през врата на своята риза и така го осиновява (Keroglu 1959).

2.2.2. Кьороглу и Мовмине ханъм

В дестана „Кьороглу в Дербенд“ (Keroglu 2010: 319-341) Кьороглу научава за красотата на Мовмине ханъм – дъщерята на дербендския Араб

паша, и се влюбва в нея. Той заминава за Дербенд, а Дели Гасан остава да пази Ченлибел. Араб паша разбира за пристигането му и заповядва да го доведат при него. Кьороглу му разказва в песента си, че е Кьороглу и че идва за прекрасната девойка, за която е готов да се бие. Араб паша се досеща, че става въпрос за дъщеря му Мовмине ханъм. И му отговаря също с песен, че техните моми не са покорни, но роденият от тях син става голям герой (игид/джигит). Мовмине ханъм се съгласява да се омъжи за Кьороглу, но след като са минали сватбените тържества, отказва да тръгне с него. Тогава той й дава златна гривна с условие, че ако се роди момиче, тя да продаде гривната и да отгледа дъщерята, а ако се роди син, да му даде тази гривна. Мовмине ханъм е жена, която не е последвала Кьороглу в Ченлибел. Тук може да се говори за една от неусвоените хипостази на архетипа Анима – Мовмине ханъм (Непокорната жена, тип близък към Света Елена), която свидетелства за неусвоена част от „дивото пространство“ – пространството „извън Ченлибел“.

В дестана „Кьороглу в Дербенд“ Араб паша съобщава в песента си за характера на жените в Дербенд:

Хей, салам, Кьороглу, нашите моми да знаеш
своенравни са и често са сърдити.
Те са неотстъпчиви и непокорни,
не са мили и са злоезични.
Като кажеш една дума – ще чуеш десетки в отговор.
Ако си неприветлив – няма да имаш мира.
Ако се отплеснеш – не ще отминеш беди.
Случва се да бият те нещастните си мъже.
Като кажеш: „седни!“ – не сядат, горделивки.
Като дивите коне, които не знаят юзди.
Ако не пожелае – не можеш да докоснеш ръката й.
И кавгаджийки, стигащи до неприличие.
От султана, от хана не крият лицата си.
Не се страхуват от кръвта, по-смели са от най-големите храбреци.
Ако такава жена роди от тебе юнака –
в битката той отличен игид става (Keroglu 2010: 322).

2.2.3. Негативната Анима като женската хипостаза на архетипа Сянка

Анима често е магьосница и вещица, омагьосваща мъжа, тя е съблазняваща и изкушаваща и като Негативната Анима на Кьороглу го вкарва в кризисна ситуация. Но кризисната ситуация има и своята положителна страна – придобиване на нов опит. Такава кризисна

ситуация е представена при отвеждането на Перизад ханъм в Ченлибел – от Чуждото пространство – сферата на Хаоса в Своето, опитоменото пространство, сферата, обединяваща Съзнателното с архетипа Анима.

Негативната Анима е и Старицата в туркменската версия на епоса. Така в епоса са представени два варианта на негативната Анима на Гьороглъ: „Ужасна майка“ (дестана „Старицата“) и Вещица. Негативната Анима всъщност се сближава с другия архетип – Сянка, представена чрез женския образ, тази част от душата, която остава неусвоена, отхвърлена и неприета от съзнателното Его на героя (TGE 1983).

Манифестация на Анима в епоса са и други женски образи (мъдрата мома Перизад ханъм, Ужасната майка/богиня на плодородието, Старицата), които като цяло представляват проводници и посредници по пътя към вътрешния свят на героя, който открива в себе си и проявява индивидуалното и колективното безсъзнателно. По такъв начин Анима стимулира индивида към развитие. Архетипът *майка* е свързан с възкръсването, като негативната му страна представлява нещо тайнствено, тъмно: бездна, света на мъртвите, нещо, което поглъща, изкушава, вселява ужас и е неизбежно като съдба[4].

2.2.4. Противоборства в епоса като интеграция на съзнателното и безсъзнателното

- **Женските божества и духове**

Йер-Су/ Жер-Су. Андрогинното божество Йер-Су (Земя-Вода) може да се определи като хтонично[5]. Е. Е. Ямаева цитира формули – описания на Йер-Су: „На черен като земя козел с жълти петна, яздеща Стопанка на Земя-Вода...“. Следва да се отбележи, че козел е хтонично животно и символизира плодородието и повишената сексуалност (Yamaeva 1984: 94-95). В епосите женските хтонични персонажи обикновено встъпват в противоборство с главния герой-мъж, а понякога

[4] За класическите архетипи на женския образ пише и Е. М. Мелетински в своята „Поетика на мита“ (Meletinskiy 1982). Тук той включва: Архетип Майка (Великата Майка, Ужасната Майка, Ревнива Мащеха, Вещица), архетип на преследвана мома – сираче, архетип на мъдра мома красавица и архетип на богатирка/ бахадърка (смело момиче).

[5] Хтоничнте божества (от χφών – земя), за разлика от небесните богове, намират отражение, идеи за пораждаща живот природа и земя – майка на всички живущи и едновременно на стихиите, където всичко се завръща, след като завърши жизнения си цикъл (Apollodor 1972).

това противоборство завършва с осъществяване на полов акт или брак. Всички хтонични персонажи владеят магия (Direnkova 1940: 127) и са едновременно шаманки и прамайки, но се отбелязва, че епичната традиция намалява статута на Майка Земя и подчертава нейната опасна, вредоносна хипостаза (Hamayon 1994: 313-315).

Пери. Те са митични същества, които изглеждат като прекрасни девойки или жени – пери, носители на тъмни сили. По-късно те придобиват и положителни черти и са желани съпруги за епични герои. Пери могат да летят, да имат зооморфни черти (птичи крака) и да се превръщат в птици и животни, да предвиждат бъдещето; имат чаровни гласове, а понякога могат да встъпват в противоборство със злите демони – дивове и джинове. Родените от техния брак синове обикновено стават герои, но понякога плод на тяхната връзка са *тепегьози.* Родените от подобен брак дъщери стават зли духове – *албастъ*. Злите *пери* могат да омагьосат човека, да изтрият паметта му и да го обездвижат. Сред тях се срещат *водни пери,* стопанки на вода, които могат да примамят човека във водата, но ако той успее да се спаси, придобива необикновени качества. Избраници на *пери* често стават шамани, а те – техните помощници. Ако избраникът на *пери* не иска да стане шаман, той се разболява и дори умира (Sagalaev, Oktyabrskaya 1990: 143-160). След приемането на исляма *пери* се разделят на „кяфир“ (неверни) и „мюсюлманин“. Образът на пери често се среща в литературни паметници в края на ранното средновековие. Смята се, че този образ произлиза от иранската митология.

Както вече бе споменато, пери в живота на Кьороглу могат да се разглеждат като Негативната Анима или Сянка на женската част на душата му.

В тюркската митология фантастичните антропоморфни същества с птичи крака, но иначе прекрасни момичета или жени, се наричат пери, което съответства на славянската вещица. В древните митове те обикновено са представители на тъмните сили, но по-късно се преосмислят като амбивалентни образи и се свързват както със злото, така и с доброто. Пери имат красиви гласове, както и дарбата да предвиждат бъдещето, владеят и магии. Понякога те стават съпруги на епичните герои, както е и в епоса за Кьороглу.

В епоса (TGE 1983) в противоборство с пери встъпва не само Агджа Гузу, но и самият Кьороглу. Кьороглу, за разлика от Агджа-Гузу, успява да победи пери, защото действа с хитрост, а само така човек би могъл да победи съществото от отвъдното. В същото време, в няколко версии на дестана Кьороглу е женен за пери Ага Юнус, която му е вярна съпруга и помощник и в много случаи го спасява от злини и опасности.

В анимистичните вярвания на тюрките има и други типове демонични женски същества. Такива са ***албастъ*** и те са свързани с водната стихия. Обитават места край реки или езера и често се показват на хората, като сресват косите си с гребен. *Албастъ* изглежда като много грозна жена с дълги светли коси и увиснали гърди, които тя премята зад гърба. Нейните атрибути са *магическа книга, монета* и *гребен*. В представите на азербайджанците *албастъ* имат птичи крака, а при казахите те имат обърнати стъпала или копита. В тувинските митове *албастъ* нямат плът на гърба си и се виждат вътрешностите им. Според Л. П. Потапов *албастъ* са вид джинове или пери. Смята се, че първоначално *албастъ* са съответствали на образа на богините на плодородието, на домашното огнище, на дивите животни и лова (Potapov 1960). В турските и алтайските митологии, а също и в турската народна култура *албастъ* или *гюлябани* е някакъв зъл дух, който причинява психичен шок и вреди най-много на бременни жени и родилки.

Към женските персонажи – архетипичните образи на Великата майка в тюркската митология, се отнася и ***жалмауз.*** При казахите това са демонът *желмауз семпир/ кемпир* и старицата човекоядка, която похищава и яде деца. Подобен митичен персонаж се среща и при киргизите. Процесите на ислямизация превръщат *жалмауз кемпир* (или *мъстан кемпир*) в злата старица човекоядка със седем глави, която пази входа на отвъдното, в царството на Ерлик. Към пантеона принадлежи и ***жезтърнак –*** жена с меден орлов нос и нокти с чудовищна сила и пронизителен глас, който убива птици, а също така и красавица русалка *кулдиргиш,* която примамва на дъното на реката къпещите се мъже (Basilov 1990).

В дестана „Старица“ ясно проличават следите на архетипния образ на прамайката в нейната сенчеста хипостаза и архетипния образ на змията. В частност това се проявява в имитацията на начина на придвижването на старицата като змия с цел да привлече вниманието на Гьороглъ. Когато краде коня на Гьороглъ, старицата се съблича и пълзи, докосвайки земята със задната част на тялото си (TGE 1983). Тук ясно се проследява семантичната връзка: Великата майка / змия – носи смърт – убива (поглъща). Епичните герои по един или друг начин се сражават със смъртта във всички нейни прояви. Понякога противоборството е непосредствено както при Херакъл, който се сражава с Танат. Но понякога героят защитава живота си, заминавайки в подземния свят на мъртвите (Гилгамеш, Херакъл, Одисей, Орфей, Кьороглу) или преодолявайки някакви води на смъртта (Гилгамеш, Одисей, Хануман).

Още по-често смъртта олицетворяват враждебните божества, врагове-хора, особено чудовища – „сенки“, които трябва да бъдат победени, за да се трансформира първобитният хаос в космос на цивилизацията (Freydenberg 1998: 28, 58). Д. В. Колосов различава девет „сенчести“ категории – врагове на епичния герой: змей/дракон, тератоморфни същества, антагонисти животни, великани, магьосници, враждебни богатири и богатирки, враждебни етноси, не-хора, неприятели от теофаничен аспект (Kolosov 2013).

Враговете на епичния герой в архаико-героичния епос са и други антропомофни същества. Често това са великаните: гръцките циклопи, скандинавските ѐтуни, якутските абасъ, монголските мангуси и мангадхаи, иранските дивове, индийските ракшаси, кавказските гумири. Великаните имат множество образи, грозни, свирепи и алчни, те обичат да хапват човешко месо, често имат няколко глави (мангадхаи със сто и осем и с хиляда глави, мангуси с десет хиляди глави – вж. Sodnompilova 2009: 19). Понякога те са с черти на дракон и могат да се превръщат в други същества. Притежават извънредна физическа сила и са наивни, а тази наивност става причина за тяхното поражение.

Представлява интерес забележката на П. В. Денисов, че демоните и магьосниците (*пери*, а понякога и *див*) са опасни поради магьосничеството си. Те са реминисценция на архетипа на културния герой с магическата сила – шамана (Denisov 1959).

Противоборствата с митичните същества са представени предимно в туркменската и узбекската версия на епоса. В различните версии на епоса е застъпен мотивът за противоборство с жена, която се противопоставя на силата и доблестта на героя. В противоборството с пери активната страна е пери, която дава на героя трудни задачи и използва магия.

2.3. Архетипът Младенец (Вечното дете)

Юнг смята, че архетипът „Младенец“ е *renatus in novam infantiam.* Той е едновременно и началото, и краят, първично и крайно създание. Първичното му сътворяване е станало преди появата на човека, а крайното ще се извърши тогава, когато него няма да го има. От позициите на психологията Младенецът символизира предсъзнателната и следсъзнателната същност на човека. Природата на психическата цялостност според Юнг не е затворена в границите на съзнанието – тя включва неограничени и неопределени пространства за безсъзнателното, цялостността е неизмерима, тя е по-древна и по-млада от съзнанието. Събитията, които се случват в безсъзнателното, не само постоянно съпровождат съзнателните процеси, но и често ги ръководят, помагат им

и накрая ги прекъсват. Мотивът на младенеца репрезентира възможното бъдеще на героя. В митологията героят може да се появи като божествено дете, а най-важният му подвиг е преодоляването на мрака/тъмнината, т.е. безсъзнателното. За този архетип като част от психиката на героя са характерни деяния, свързани с покоряването на тъмнината. Подобен образ символизира назряващите позитивни промени. Детето, което се нуждае от помощ, според Юнг, символизира болестта на Самост, на ядрото на личността, което се нуждае от вниманието, за да бъде излекувана цялата личност. Несгодите и детските травми препятстват индивидуацията (Pavlobskaya 2017).

Юнг твърди, че Младенецът се появява на света като резултат от сблъсъка на противоположностите, а самият той представлява трето – нещо цялостно, обединяващо в себе си съзнателното и безсъзнателното. Затова мотивът/архетипът Младенец се свързва със спасение, както и другите обединяващи архетипи. Друго качество на Младенеца е неговата незащитеност, излагането на опасности, които са свързани с неговото чудесно раждане. Младенецът обединява в себе си две начала и се изоставя от тях. Затова той символизира отдалечаване, изолиране от своя източник. Своята независимост той постига единствено когато се отдалечи от своите извори, затова изоставеността му е необходимото условие. Независимо от своята самота, Младенецът често притежава възможности, които надхвърлят обикновените човешки. Юнг смята, че символът „Младенец“ омагьосва и овладява съзнателното мислене, неговата спасяваща сила прониква в съзнанието на човека и съдейства за излизане от конфликтното състояние. Архетипът се проявява в чудесното раждане и оцеляване на Кьороглу, който се ражда в гроба на майка си и е откърмен от кобила (TGE 1983). Архетипът Вечното дете може да функционира като самостоятелен архетип, но понякога той се разглежда като една от проявите на основния архетип Самост. Героят трябва да приеме и да интегрира качествата на архетипа. В някои версии на епоса (узбекската, казахската, туркменската) той е пределно „изоставен“ – ражда се в света на мъртвите – в гроба от мъртвата майка, заобиколен е от безсъзнателното, но при това обреченото и изоставеното дете оцелява. Към света на живите го примамват като обикновено дете – с играчки или със сладости. Актуализацията на архетипа Дете символизира появата на нещо ново, както и обновяването на самия герой.

Според Юнг архетипът има още една важна характеристика – *отделянето от майката.* В част от версиите (узбекската, туркменската и казахската) детето се отделя от вече мъртвата си майка, след това излиза

от майката земя. В отвличането на деца от Кьороглу се бележи отделянето от биологичния баща и това отделяне репрезентира и отделянето от колективното безсъзнателно, детето привнася светлина във формиращото се съзнание. Това прозира и в името на детето – Ровшен, Ровшан (Светлина), а в някои варианти и в името на бащата на детето (Рушен – Светлина). Архетипът Дете води съзнанието на героя към формирането на Самост, към Добро, към самоактуализацията на героя.

Архетипът Дете бележи разрешаване на определен конфликт. Така например отвличането на Айваз разрешава конфликт, породен от безплодието на главния герой, който, наред с другите си пожелания, е забравил да си пожелае деца или е бил лишен от бащинството от светите ерени – дарителите на неговите необикновени качества. Актуализацията на архетипа съпровожда всяка конфликтна ситуация, поради това всяко страдание съдържа в себе си начало на ново решение. Силата на духа на някои хора, преживяли изключителни страдания, се пояснява от Юнг именно с усвояване на определени ресурси на човешката психика, която се е формирала на базата на страдания, лишения. Затова всички етапи на развитието на архетипа, като се започне от раждането и по-нататъшната му реализация (инициация, индивидуация), репрезентират висша степен на формирането на Самост. Според Юнг Детето е непобедимо, то остава не само живо, но и обновено с нови силни качества. Във всички митове за деца прави впечатление един парадокс: от една страна, слабото дете е в ръцете на могъщите врагове и постоянно е заплашено от унищожаване. От друга страна, Младенецът притежава сили, които превъзхождат нормалните човешки измерения. Това положение е тясно свързано с факта, че детето от една страна е невзрачно, незабележимо, а от друга страна е божествено. Затова архетипът се нарича още архетип на Божественото дете. Това позволява на този архетип да функционира като обединител на човешкото съзнание, защото събира в себе си и двете големи противоположности – опозицията на мъжкото и женското.

Архетипът Дете се проявява и в образите на отвлечените от Кьороглу деца, сред които едно от централните места заема Айваз. В истанбулската версия на епоса, също и в българския вариант, съставен от Р. Моллов, Айваз, макар че вече е на 15 години, е представен в образа на ангелски красиво дете, което постоянно се разплаква и се въодушевява от разкази за необикновени същества (овца с 4 рога), от храбростта на Кьороглу и от Ченлибел, където Кьороглу го завежда.

Този образ на малко дете не съответства на традициите на тюрките, според които 15-годишното момче трябва да получи новото си име като резултат от неговата инициация – бойни подвизи, битки с митични чудовища или животни, които ги представляват. Ангелски

красивото дете с бадемови очи и облечено в скъпи дрехи по-скоро репрезентира детската същност на Кьороглу, а отвличането на Айваз – отделянето от баща му. Архетипичната природа на Айваз в дадения дестан се подчертава от схематичните черти на Дете – той е красив, често плаче, вярва на необикновени неща, възхищава се от герои, успокоява се от детски песни.

Айваз разбира, че е отвлечен и започва да плаче. В песента си Кьороглу го успокоява:

Айваз върху коня прегърни ме.
Ако чуе баща ти, ще ти се разсърди.
След малко ще пристигнем в Чамлъбел,
На главата с вълнен шал, Айваз, не плачи.

Храната на птицата, която лети на небето, е просо.
Сладкият мед, който ни се дава, е от пчелата.
Чизмите, които обува Айваз, са жълти.
На главата с вълнен шал, Айваз, не плачи.

Бре хей, Айваз, не плачи много, жалко е.
На това, което връзвам Сивия си кон, е кол.
Това, което ядем в Чамлъбел, са припаси/провизии.
На главата с вълнен шал, Айваз, не плачи.

Твоят баша е голям касапбашия.
Винаги яде млечни продукти.
На пръста му пръстена е от диамант.
На главата с вълнен шал, Айваз, не плачи.

Баща ти те е хранил/гледал за този ден.
Въобще не се измъчвай ти, слушай мен.
Разгневи се върху коня да те видя сега.
На главата с вълнен шал, Айваз, не плачи (Mollov 1957: 21-23).

Детското любопитство на Айваз надделява, той вече иска да види Чамлъбел и юнаците на Кьороглу, те отново тръгват, подгонени от преследвачите и Айваз, като вижда Кенан, отново се разплаква.

2.4. Мъдрият старец

В митове, сънища и видения индивидът „се среща“ с архетипните образи на Разума (Мъдрия старец), посредник в забравени сфери на личната и колективната памет. На тази архетипна фигура според Юнг са

присъщи знание, размисъл, озарение, мъдрост, ум и интуиция. Този архетип може да се прояви като образ на баща, който помага, дава съвети или забранява. Другите хипостази на Мъдрия старец са: Дух, Светец, Бог, Магьосник, Учител, Лечител. Всички те притежават сила, мъдрост или власт, която надхвърля качествата на човека. Този архетип помага на човека да се издигне над своите възможности, да намира верни решения, да получава свръхчовешка сила и да преодолява всички препятствия.

2.4.1. Мъдрият старец (Бащата на Кьороглу и Светия Али/Хъзър)

В повечето версии бащата на Кьороглу е коняр, но в узбекската версия на епоса той е син на падишаха Джагалъбек и се казва Равшан бек, а жена му Хилалай по-късно ражда в гроба сина им, наречен „Син на могила“ – Гургули. В тази версия бащата не взема участие в съдбата на сина си, те случайно се срещат, когато слепият Равшан бек живее и раздава чай на дервишите в една джамия. От щастие и мъка по починалата си жена той умира. В казахския вариант бащата е коняр на име Толъбай. Произходът на героя и в тази версия на епоса, както и името му сочат, че той произлиза от тъмнината – идва от могила и е роден от мъртва майка. В разказите за Кьороглу в разнообразните предания и варианти баща му се споменава с различни имена. Р. Моллов посочва, че в истанбулския вариант неговото име е Хасан Бей. В марашкия вариант – Юсуф Бей, Дели Юсуф /Лудия Юсуф; в преданието, записано от Посхофлу Ашък Мюдами, е Ахмед Баят (Mollov 1957: 195). Особенно участие в съдбата на сина си взема Алъ Киши в анадолската, истанбулската и азербайджанската версия на епоса.

Образът на Мъдрия старец (Анимус) се появява в епоса в ключови моменти от живота на Кьороглу – при неговата инициация, в трудни и опасни моменти, когато е застрашен животът на героя. В азербайджанския вариант на епоса бащата на героя се казва Али Киши (буквално: личност, човек Али). Името и функцията на бащата намеква за образа на Хазрети Али, който неведнъж се появява на пътя на Кьороглу и покровителства в трудните моменти неговия живот. Особено тази помощ и функция се репрезентира в първия дестан „Али Киши“. Хазрети Али или Лъв Хазрети Али/Хъзър се появява в случай на крайна необходимост и подобно на баща му дава съвети, напътствия, но освен това и оказва помощ: дава сили на героя, предрича му бъдещето (Yung 1996).

Първият контакт на Кьороглу с архетипа Мъдрец/Мъдрият старец или Анимус е контакт с баща му. В анадолския вариант на епоса бащата на Кьороглу е Али Киши – коняр на военачалника Хасан Хан. Али Киши

избира най-добрите коне – тулпари, които получава впоследствие като обезщетение за ослепяването му от жестокия владетел. Именно бащата на Кьороглу (Рушен) му казва, че водата в чудесния извор притежава вълшебни качества – *ab-ı hayat suyu* (животворна вода). Подобно на азербайджанската, и в гагаузката версия на епоса Али Киши казва на Рушен да направи един тъмен обор, където да затворят за четиридесет дни конете. Баща му разбира, че отнякъде е влязла светлина и че човешко око ги е видяло и му казва, че нетърпението ще му донесе беди и че трябва да бъде търпелив. Ако изчака, конят ще има криле. След една година Али Киши иска да изпита конете. И двата коня се пускат от Рушен на поляна, полята с вода, после на трънлива поляна и много стръмни каменисти места в планината. И двата коня са много бързи, но първият е по-бърз. Али Киши им дава имена – на първия Кърат (сив кон), на втория Дурат (сдържан, улегнал кон). Али Киши дава на сина си един камък от мълния, елмазен камък, от който му правят меча. Той проявява мъдрост и спасява сина си, бидейки сляп, като дава съвет как да постъпят, когато ги преследват хората на Хазрети Али, който неведнъж се появява в живота на Кьороглу.

В азербайджанския вариант на епоса мъдрият старец в образа на Хазрети Али се явява на Кьороглу, за да го вразуми.

Кьороглу среща, както и Агджагузу, ниския широкоплещест мъж ездач на син железен кон, но очите му не излъчват светлина, а са червени. Конят на Кьороглу изведнъж спира и не тръгва. Кьороглу се нахвърля на непознатия, като смята, че конят му не тръгва, защото той се е изпречил на пътя. Конникът бавно се обръща към Кьороглу и казва да заобиколи пътя, но Кьороглу му заповядва да слезе от коня. Конникът отказва, тогава Кьороглу му заявява, че е лъв и ще го накара да пролива сълзи и ще му откъсне главата. Конникът се усмихва, а Кьороглу му казва, че е Кьороглу, а той да се махне от пътя. Хазрети Али го моли за прошка, не го е разпознал, а го е помислил за пазач. Кьороглу иска мъжът да слезе от коня и да тръгне напред за Ченлибел, където да прислужва на сватбата на Перизад ханъм. Тогава конникът му отговаря, че той ще слезе от коня едва тогава, когато конят на Кьороглу изпревари неговия. Кьороглу се съгласява, защото неговия кон още никой не е изпреварвал. Кьороглу предлага да тръгнат по една местност, обрасла с бодливи храсти и покрита с чакъл, но колкото и да подкарва коня, той не тръгва от мястото си. В същото време конникът като мълния преминава пътя и се връща на същото място. Той отново иска конникът да слезе от коня си, но конникът казва, че конят на Кьороглу принадлежи вече на него. Тогава Кьороглу

му предлага да се борят. Преди да започнат борба Кьороглу по навик му казва: „О Хазрети Али помогни ми“, но ръката на неговия противник се протяга на два аршина и го мята на върха на планината Агга. Едва тогава Кьороглу разбира, че проклятията на Нигяр ханъм са се сбъднали. Той започва да пълзи от скалата и като се покланя на Хазрети Али казва: „Слава на Аллах, пророка Мохамед и неговото потомство“ и поглежда лицето на имама Али. В това време от очите на Хазрети Али се търкулва една сълза. Той казва:

> *Кьороглу, когато ти си погребвал баща си край извора Гошабулаг, ти каза моето име и тогава аз сложих ръката си на твоя гръб. Аз казах, че твоят гръб няма да докосне земята. Твоят меч също се намирал в допир с моя. Знай и това, че Агджа-Гузу е твоят син, а не на Гасан паша. Аз ти го изпратих. Това е момчето, което ти си оставил в пещерата и си избягал. На неговата дясна ръка има гривна – ще я видиш и ще го познаеш* (Keroglu 1959).

Като казва това, имам Али се качва на своя кон Дулдул и изчезва. Кьороглу се разкайва за стореното, но се радва, че поне по този начин е успял да види самия Хазрети Али и че Агджа Гузу е негов син.

3. Пещерата като сакрален символ в дестаните за Кьороглу

3.1. Пещерата като място за инициация

В узбекския вариант Гороглу търси коня си. В планината той го вижда завързан за едно дърво, погалва го и започва да го отвързва, но се появява някакъв старец и казва, че конят е негов. Три пъти те се борят за коня и трите пъти побеждава старецът. Гороглу обаче не приема и иска да отидат при съдията. Влизат в една от *пещерите* в планината, в която имало 40 дервиша. Тук е мястото на притежаващите необикновена сила, на неразделните четиридесет дервиша Гавсул Гъяслар. Дервишите питат три пъти Гороглу *„At mı zat mı” (Кон ли, човек ли?)*. И трите пъти Гороглу казва *„кон“*. После Гавсул Гъяс му дава още четири неща. *„Birincisi, Gırat senin olsun ve ömrün kadar ömrü olsun; ikincisi, her ikinizin de yüz yirmi yıl ömrü olsun; üçüncüsü, Yunus ve Miskal perileri yârin, Çambil mekânın olsun; dördüncüsü, yaralanınca yıldızlara bakarak iyileşen biri ol” derler.* (Първо, Гърат да е твой и да живее колкото теб; второ, и двамата да живеете сто и двадесет години; трето, Юнус пери и Мискал пери да са твои любими, Чамбил да ти е мястото на управление; четвърто, когато се нараниш, като погледнеш звездите да се излекуваш). Нагощават го и той остава една вечер с тях. Гавсул Гъяс същата вечер в съня му подаряват меч на Гороглу. И му дават наставление всеки ден да си казва пет пъти

молитвата пред Аллах. Сутринта Гороглу се събужда и Гърат е до него, вързан на едно дърво. Веднага се качва на коня си и отива в Йевмит (Tural, Tural, Chobanoğlu 2001).

3.2. Пещерата като съкровищница

В азербайджанския вариант в дестана „Дели Хасан“ един ден, като си язди коня, Кьороглу се среща с една група конници. Юнакът, който е начело на тези конници, казва на Кьороглу да слезе от коня си, защото иска той да е собственик на този кон. Конникът се ядосва и казва, че той е Дели Хасан и хората му нападат Кьороглу, който пък побеждава всички конници. След това няколко пъти се бият с Дели Хасан и никой не успява да победи. Най-накрая слизат от конете си и пак започват битка, Кьороглу побеждава, но Дели Хасан казва, че иска да станат кръвни братя. Кьороглу приема, тогава Дели Хасан завежда Кьороглу в *пещера*, където пази много злато. Кьороглу му казва, че сега няма нужда от златото, но като събере много юнаци в Чамлъбел ще го използват.

3.3. Пещерата като скривалище и подслон

В дестана „Ерзурумския поход на Кьороглу“ Телли ханъм казва на любимия си, че те ще се бият с враговете си двамата. Тя взема оръжие, слиза от коня си и се скрива в пещера. *Пещерата* е скривалище – в нея Демирджи оглу крие любимата си Телли ханъм от враговете. Той затваря входа в *пещерата* с един камък и я моли за прошка, че постъпва по този начин (Keroglu 1959). Нещо подобно се случва и в българския вариант на дестана Кьороглу в епизода „Бенли Ханъм“. Нейните братя преследват нея и любимия ú Хасан. Хасан първо крие в *пещерата* коня си, а след това и Бенли ханъм, а също и той самият се крие в пещерата, за да му превърже раните Бенли Ханъм (Mollov 1957).

В гагаузкия вариант на епоса Кьороглу среща по пътя в Диарбекир керван на арменския търговец и решава да го убие. В битката търговецът побеждава Кьороглу, но го съжалява и го оставя жив. Кьороглу през нощта убива търговеца, взема богатствата му и ги крие в *пещера* (Tural, Tural, Chobanoglu 2001: 382-385).

В азербайджанския вариант Кьороглу среща един конник (Хазрети Али), но не го разпознава. Те встъпват в противоборство, което отначало се състои в надпревара с конете, а след това в борба. Конят на Кьороглу не тръгва от мястото си, а преди противоборството Кьороглу по навик казва: „О, Хазрети Али, помогни ми“, но ръката на неговия противник се протяга на два аршина и го мята на върха на планина Агга. Той веднага разбира, че срещу него е самият Хазрети Али, започва да пълзи от скалата

и като се поклоня на Светия Али казва: „Слава на Аллах, пророк Мохамед и неговото потомство“. Поглежда лицето на имама Али. Хазрети Али му съобщава, че Агджагузу е негов син и той е това момче, което е оставил в *пещерата* и ще го познае по гривната на ръката му (Keroglu 1959).

3.4. Пещерата като място за преобразяване

В казахския вариант *пещерата* и кладенецът са места за преобразяване. Кьороглу тръгва на път и казва на своя кон, че е дошло време да си отмъсти на Рейхан Араб и да прескочи реката. Пристигат в държавата на Рейхан Араб, където Кьороглу вижда един овчар и го пита къде може да намери Рейхан Араб. Той отвежда овчаря в една *пещера*, вързва го и облича неговите дрехи. Арабинът живее в Нараспаран в бело-сиви чадъри. Кьороглу отива до един *кладенец*[6], моли се на Аллах и се преобразява като старец, скрива оръжията си и тръгва на път.

3.5. Пещерата като сакрален символ и място за трансформация и постигане на Самост

Очевидно е, че и името на 18-та Сура – „Пещера“, не е случайно. Освен известното твърдение, че пещерата е вход в подземния свят, тя е и място за инициация: в древността в пещерите са се извършвали инициационните обреди: човекът влиза в пещерата като в гроба, за да се роди за нов живот. Тя е вместилище на богове, предци и архетипи, символ на Аида и в същото време е мястото на раждането на първия човек. Пещерата е също така символ на човешкото сърце като духовен център и е символ на Вселената, тя е централна точка, център на света, сърце, място за съединяване на личността с висшето Его, среща на божеството с човека. Всички умиращи богове и спасители са родени в пещери. Тя не е само място за инициация, но и за второ раждане. Пещерата е утроба на Майката Земя и едновременно с това е за погребение, тя символизира тайната, растежа и обновяването. Влизането в пещера символизира завръщането в лоното на Майката Земя. Престоят в нея се свързва с промяната на състояние, преодоляването на опасни сили и в същото време е място на йерогамия – свещеният брак на Небето и Земята, крал и кралица и т.н. Пещерата е символ на подсъзнанието. Тя има отношение към триадата „живот – смърт – плодородие“, като едновременно е и място на зачеването (майчината утроба), раждането и погребението, изворът и краят. В пещерата се погребват мъртвите, там намира последния си подслон умиращият и възкръсващият бог на плодородието (Mify: 7). Чрез престоя в пещера се постига трансформация, а

[6] Може да се говори за сходство на функциите на пещерата и кладенеца като входове в подземния свят/ отвъдното.

погребването на мъртвите в пещерите символизира завръщането към земята – матрицата, пораждащата живота. В пещерата времето не съществува: няма нито „днес“ и „утре“, нито „ден“ и „нощ“. Според М. Елиаде човек в тази затвореност на „пашкулното“ съществуване е като мъртвите в отвъдния свят (Eliade 1998). Тук трябва да спомена факта, че когато Юнг търси метафора за описание на Самост, през прозореца му влиза една пеперуда. Това подсеща Юнг, че Самост е като пеперуда. Пеперудата в своя растеж преминава от стадия на пашкула към етапа на истинската пеперуда с криле.

В народните предания и легенди духове или дракони пазят входа на пещерите, в които има съкровища. Според А. Салт **с**имволът е познат в старогръцката култура, в културата на Далечния Изток, при индианците, в турския шаманизъм, в зороастрийството, таоизма, исляма и християнството. Този символ се среща в много легенди, свързани с произхода на турците. В живота на пророците символът *пещера* играе важна роля: например пророкът Иса и Лао-Тзу са родени в пещера. Хазрети Мохаммед и Зердюшт получават пророческата си дарба в пещера. Енергията на тъмнината, отдалечеността на пещерите от всякакви дейности определят тези пространства като подходящи места за транс и инициация. Почти всички инициации стават в пещери или в подземния свят. В Азия при шаманските инициации пещерата е място, което се използва от кандидатите за шамани. Бъдещият шаман получава новината за избирането си за шаман чрез съня си в пещерата. Според Р. Гуено „В Средна Азия вътре в пещерите от сто години насам още се извършват инициации <…> Чрез пещера се осъществява слизане в ада „cehenneme iniş”, т. е. опит за смърт/ и второ раждане, тъй като тя едновременно символизира хаоса и тъмнината преди създаването на света, от една страна, и майчина утроба – от друга“ (Salt 2004: 242-243).

Краят на живота на Кьороглу, описан в някои от дестаните, също се характеризира с индикатори на постигане на Самост – духовната трансформация, която завършва неговия път на интеграцията на неговата личност с архетипите на безсъзнателното. Според узбекската версия Кьороглу не умира, а на 120-годишна възраст се оттегля с дружината си в планинска пещера, за да се върне преди световния апокалипсис. Известни са и версиите, според които Кьороглу пътува в отвъдния свят или живее 120 години, но след това не умира, а изчезва в планината Сулдуз. Оттеглянето му в пещера предшества разочарованието от подлостта на новото оръжие – пушката, което той смята за недостойно за игида (джигита). Целият му жизнен път е белязан от взаимодействието и

интеграцията на архетипите на безсъзнателното: Сянка, Анима/Анимус, Великата майка, Мъдрия старец, Младенеца/ Вечното дете. Пещерата в епоса, както и интерпретираната от К. Г. Юнг Сура 18 от Корана, бележи постигането на Самост, пътят, започнал от тъмнината на душата, пленена от архетипите към Светлината.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Basilov 1990: Basilov, V. N. Zhestyrnak. – In: Meletinsky, E. M. (ed.) Mifologicheskiy slovar. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1990.

Denisov 1959: Denisov, P. V. Verovaniya Chuvashii. Cheboksary, 1959.

Freydenberg 1998: Freydenberg**,** O. M. Mif i literature drevnosti. Moskva: Izdatelskaya firma „Vostochnaya literatura", RAN, 1998.

Hamayon 1994: Hamayon, R. N. Shamanism in Siberia: From Partnershipin Supernature to Counter-power in Society // Shamanism, History and the State. Michigan, 1994.

Keroglu 1959: Keroglu. Azerbaydzhanskiy narodny epos. Baku: Izdatelstvo AN. Azerbaydzhanskoy SSR, 1959. <https://knigogid.ru/books/369966-keroglu/toread (status 02.05.2019)>.

Keroglu 2010: Keroglu. Azerbaydzhanskiy narodny epos. Baku: Hatun Plyus, 2010.

Legenda: Legenda o Svyatom Hyzre < http://www.e-samarkand.narod.ru/xizr.htm) (status 15.03.2019)>.

Mify: Mify narodov mira. Entsiklopedia v dvuh tomah.<https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/ (status 21.03.2019)>.

Mollov 1957: Mollov, R. (ed.). Kyoroglu. Narodna prosveta , Sofia, 1957.

Pavlobskaya 2017: Pavlobskaya, G. Arhetip rebenka. K. G. Yung. // Psyho Search, 26. 05. 2017 <https://psychosearch.ru/masters/karl-yung/388-the-archetype-of-the-child-c-g-jung (status 23.05.2019)>.

Potapov 1960: Potapov, L. P. Materialy po etnografii tuvintsev rayonov Mongun-Taygi i Kara-Holyat. TTKAEE. T. I, 1960.

Sagalaev, Oктyabrskaya 1990: Sagalaev, A. M., I. V. Oктyabrskaya. Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Znak i ritual. Novosibirsk: Nauka, 1990.

Salt 2004: Salt, A. Ansiklopedi. Semboller. Neo-Spirityualist Yaklashımlarla Ezoterik Bilgilerin Ishıgında. Ruh ve Madde Yayanlara , İstanbul, 2004.

Seyidov 1983: Seyidov, M. Istochniki azerbaydzhanskovo epicheskogo myshleniya. Baku: Yazychy, 1983.

Sodnompilova 2009: Sodnompilova, T. D. Mir traditsionno mirovozrenii i prakticheskoy deyatelnosti mongolskih narodov. Ulan Ude, 2009.

Yamaeva 1984: Yamaeva, E. E. Yer-Suu v altayskom geroicheskom epose.// Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychniyh narodov Sibiri. Lingvistika. Omsk,1984.

Yung 1957: Jung, K. G. Anima and Animus. New York: Spring Magazine, 1957.

Yung 1996: Yung, K. G.. Dusha i mif. Shesty arhetipov. <http://knigger.org/jung/dusha-i-mif-shest-arkhetipov/#/page/748 (status 14.06.2019)>.

Apollodor 1972: Apollodor. Mifologicheskaya biblioteka. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1972.

Eliade 1998: Eliade, M. Mif o vechnom vozvrashenii. Arhetipy i povtoryaemost. Sank-Peterburg: Aleteya, 1998.

Kolosov 2013: Kolosov, D. V. Teni epicheskoy epohi <https://cyberleninka.ru/article/n/teni-epicheskoy-epohi (status 30.04.2019)>.

Meletinskiy 1982: Meletinskiy, E. M. Kulturny geroy. – In: Mify narodov mira. T. 2. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1982, 25 – 28.

Tural, Tural, Chobanoglu 2001: Tural, S., G. Tural, Yo. Çobanoglu. Tyurk Dyunyasa Ortak Edebiyata. Tyurk Dyunyası Edebiyat Tarihi. Dzhilt 1. Atatyurk Kyultyur Merkezi Yayanlara, 2001.

ОБРАЗИ ОТ СВЕЩЕНИТЕ КНИГИ В ДИВАНСКАТА ПОЕЗИЯ

Вежди Хасан

IMAGES FROM THE SACRED BOOKS IN THE DIVAN POETRY

Vezhdi Hasan

Abstract: *The old Turkish literature, called the divan, emerges and develops in parallel with the development of Turkish society. It is elitist in nature and is hardly accessible to the uninitiated reader. The poets are highly educated, fluent in Arabic and Persian. They are familiar with Persian mythology and ancient Greek philosophers. That is why the Divan literature develops the models of the Eastern literatures with a particularly strong influence of the Persian literature. By borrowing their poetic forms and themes and adapting them to their conditions, the Turkish poets begin to write magnificent poems. Starting with the metrics and poems, they come to the use of various motifs and inspirations. They are familiar with the traditional symbolism and are looking for perfection. The Divan poets know the technique of the classic verse to perfection, and by knowing the Persian literature well, they enrich Turkish poetry with the achievements of the Persian poets. By adopting Islam, the Turks also embrace the culture of the religion. The verses bring the aesthetics of Islam. Therefore the sacred books are some of the most preferred sources of Turkish Divan poetry. The poets know in detail the Quran and the hadiths. They have the ability to interpret the religious texts and thus to borrow the names of the individuals mentioned in these texts. They present these individuals as powerful, through their virtues such as justice, modesty, charity, self-sacrifice, and give them as examples. Their rich fantasy gives birth to brilliant hyperboles, perfect in style and vocabulary.*

Key words: *divan poetry, sacred books, mysticism, Ottoman empire, hadith, prophet.*

Диванската литература[1] в Мала Азия възниква през XIII в. и се развива до средата на XIX в. След приемането на исляма турците приемат и култура, свързана с религията. В медресетата[2] и в различните културни центрове представители на висшите прослойки изучават арабски и персийски език (Tökel 2000: 99–100). Арабският език се използва за изучаване на религията, а персийският – в литературата. Турските поети адаптират техните стихотворни форми към своите условия и създават

[1] С термина *диванска литература* се свързва старата турска (османска) литература и по-точно османската поезия. Поетите събират своите стихове в сборници, наречени *диван*.
[2] Медресе е мюсюлманско училище, подготвящо мюсюлмански свещенослужители и учители в мюсюлмански училища, както и държавни служители.

великолепни *касидета*[3], възхваляващи пророка, султана и висши държавни чиновници, както и *газели*[4], посветени на любовта. Изразяват мисли и чувства в къси *рубаита*[5], както и любовните приключения на героите, описани в *месневи*[6]. Същевременно подбират подходящи елементи от ислямската религия и култура, персийската митология, както и народностни елементи (Aydemir 2007: 80-81). В творчеството на диванските поети могат да се открият познанията им в областта на философията, астрономията и астрологията, митологията, идеологията и философията на суфизма. В диванската поезия срещаме имената на пророци и светци като Адем (Адам)[7], Давуд (Давид), Ибрахим (Авраам), Иса (Исус), Муса (Мойсей), Нух (Ной), Сюлейман (Соломон), Юсуф (Йосиф), Мухаммед, Али и др. (Tökel 2000: 99-100).

---

[3] Класическото касиде е стихотворна форма, в която двата стиха на първия бейт (двустишие) се римуват помежду си, а вторият стих на всеки следващ бейт се римува с първия. Съставено е от 30 до 120 бейта, но са известни и касидета (например на Ибни Фариз), при които бейтовете надхвърлят 700. Касидето завършва с *дуа* (молитва). За да се изтъкне майсторството на поета, е включена една част, наречена *тагаззюл*. Много често се среща и една друга част, наречена *фахрие* (самовъзхвала). Частта *фахрие* стои непосредствено пред *дуа* (молитва).

[4] Газелът е най-употребяваната стихотворна форма в диванската поезия. Състои се от пет до дванадесет (а понякога и петнадесет) бейта. Първият бейт се нарича *матла* (въведение), а последния бейт *макта* (край). Обикновено поетът цитира името си в последния бейт. Най-красивият бейт се нарича *бейтюл-газел*. Схемата на римуване в газел е следната: aa, ba, ca, da, ea, fa. Както всеки бейт може да изразява различна мисъл, така може и няколко бейта да са обединени, а понякога и всички бейтове са обединени около една тема.Темите в газела най-често са любовта, природата, обществото и др. Газели, в които е застъпена темата за любовта, се наричат *ашъкане*, тези, които възпяват удоволствията, са *риндане*, а поучителните газели се наричат *хакинаме газел*. Великолепни творби са оставили поетите Фюзули, Баки, Недим и др.

[5] Рубаи се състои от четири стиха, които са обвързани в едно цяло. Римата е между първия, втория и четвъртия стих. Когато е римуван и третият стих, стихотворната форма се нарича *рубаи и мусарра.* По принцип чрез рубаи се изразява определена мисъл във философски аспект. Всеки диванси поет е писал поне по едно, две рубаита. Майсторите на рубаи са философи, мистици, съдии. Рубаи е изкуството за изказване на мисъл в четири стиха. В тази поетична форма се открояват поети като Омар Хайям, Мевляна, Яхя Кемал и др.

[6] Стиховете във всеки бейт на месневи се римуват помежду си: aa, bb, cc,... Това римуване предполага писането на много дълги месневита. В персийската литература месневи е разновидност на стихотворен разказ. В диванската литература преобладава любовната лирика. Произведението се разделя на няколко части и приключва с епилог.

[7] В скоби са посочени имената, с които са известни в Библията.

В диванската поезия **Адем (Адам)** е известен като баща на човечеството (на турски Ebü'l Beşer) и като чистото създание на Всевишния (на турски Safiyyullah). Той е създаден от пръст (кал). В диванската поезия е описано неговото създаване, откъсването на забранения плод и изгонването му от рая. Неговото име означава *човек* (на турски *âdem*), както и *нищета* (на турски *adem*) (Pala 1989: 6-7). В суфизма едно от висшите стъпала на духовното извисяване е факир – нищета, разбирана като освобождаване от всичко – от привързаността към материалното и духовното, освобождаване, създаване на висша пустота, готова да поеме Откровението. В този смисъл висшата пустота е ценна колкото съкровищата на Балха[8] (Chalakova, Hasan 2008: 220). В стиховете на Халил Нури Адем се споменава редом с ангелите:

> **Ṣafiyyullâha** ṣafvet geldi ġâyet göricek rûyın Ṣafâsından anı ḳoyvirmez idi olsaimkânı
> *Дойде чистито създание на Всевишния и заблестя лицето ми. Нямаше да се разделя от него ако имах подобна възможност*
> (Халил Нури)[9].

В диванската поезия виното символизира мистичната любов към Всевишния, виночерпецът е шейхът (духовният наставник), а механата е буквално „място за пиене". Това „място за пиене" следва да се разбира като място за „опиянение", а конкретно означава „тайно място за обучение на суфита", така че опиянението в механата всъщност е

---

[8] В диванската поезия Балха се споменава, когато става дума за Едхем (Хазрат Ибрахим бен Адхам) – султанът на Балха, починал между 875 и 880 г. във възрастта на 110 лунни години. Първоначално той е монарх и живее в невероятен разкош, но се отказва се от короната си на цар и става дервиш.

[9] Примерите са от сборници със стихове на цитираните поети: *Hayâlî Bey Dîvânı* (Haz.: Ali Nihat Tarlan), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1945*; Hayretî Dîvânı* (Haz. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri), İstanbul, 1981; *Fuzulî Dîvânı*, (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2000; *Necati Beg Dîvânı (*Ali Nihat Tarlan), İstanbul, 1966; *Nef'î Dîvânı* (Haz. Metin Akkuş), Ankara: Akçağ Yayınları, 1993; *Seyyid Nesîmî Dîvânı* (Haz. Hüseyin Ayhan) Ankara: Akçağ Yayınları, 1990; *Kadı Burhanettin Dîvanı Tıpkıbasım.* İstanbul: Alaeddin Kıral Basımevi, 1943; *Hoca Neş'et Dîvânı* (İnceleme ve Tenkidli Metin), (Haz. Rıza Oğbaş), İstanbul, 1991; *Kadı Burhaneddin Dîvanı* (Haz. Muharrem Ergin), İstanbul, 1980; *Zarîfî Dîvânı* (Haz. Hüseyin Gönel), Ankara: Grafiker Yayınları, 2013; *Yusuf Emirî Divanı* (Haz. Kazım Kökten), Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007; *Şeyhülislam Yahya Divanı* (Haz. Hasan Kavruk), Ankara, 2001; Altun, K. *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Dîvânı* (Vâridatü'l-Enîkâ), Niğde, 1999; Güler, M. *Halil Nurî Divanı (Edisyon-Kritik İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2009.

Преводите на текстовете са мои. – В. Х.

опиянението на суфита, който е тръгнал по пътя на „тариката" (духовното възхождение). Влюбеният е ученикът – дервиш, поел по духовния път, а идеализираната любима всъщност е самият Създател (Chalakova, Hasan 2008: 220). В суфизма виното съответства на най-високата степен на познание след водата, млякото и меда. Водата олицетворява чувственото усещане на външните качества на предметите и явленията, млякото – същностните характеристики на реалния свят, а медът – философията и любовта към мъдростта. Опиянението забравя ежедневието и се пренася в друго измерение (Bahadır 2013: 90). Затова и устните на любимата са като виното, а тези, които се напият с вино, няма да търсят вода от ручеите на рая:

Neden ki bu derece aňa meyl ider **âdem**
Var ise cennet ola mâverâ-yı 'âlem-i âb1
Защо хората се събират в механата?
Защото има рай отвъд механата (Халил Нури).

Фузули ни внушава, че плодородието на почвата се дължи на това, че и самият Адам е създаден от пръст (Karataş 2008: 41):

Âdemî istese topragda elbette bulur
Bu gün ol feyzi ki topragı kılupdur **Âdem**
Ако хората пожелаят отново ще намерят плодородие в почвата, защото Адем е създаден от пръст (Фузули).

Според Хаяли, Адем и Хава (Адам и Ева) са изпратени на земята, за да създадат съвършено човечество.

Derd ü gama merd olmadır aşk içre âlemden garaz
İnsân-ı kâmil gelmedir **Havvâ vü Âdem** den garaz
Светът се нуждае от любов, за да се противопостави на мъката и страданието,
Адем и Хава са създадени, за да има съвършено човечество (Хаяли).

Шейхюлислям Яхя смята, че вече са малко хората, които могат да се сравняват с Адем:

Kande bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr
Yer yüzünde imdi bir âdem mi var **Âdem** gibi
Съдбата не би позволила на достоен човек да оцелее.
Има ли сега в света човек като Адем? (Шейхюлислям Яхя).

В диванската поезия **Сюлейман (Соломон)** е символ на чудотворната сила и власт. Той е повелител на демони, а тронът му се

носи от ветровете. Владее езиците на всички животни и общува с тях. Сюлейман е пророк и владетел. Посветен е в тайните науки и притежава свръхестествени възможности. Според Корана той е син на Давуд (Давид). Смята се, че е живял между IX и X век пр. н.е. и е царувал повече от четиридесет години (Onay 2004: 445). В турската литература са известни няколко жития за Сюлейман. Освен това на него са посветени и отделни части в други произведения[10] (Akkaya 1997: 35-37). В тези произведения авторите се придържат към описанията му в Корана. Описва се неговия трон, споменава се за разговорите му с мравката, с хищната птица и други диви животни, срещата му с Белкъс. Творбите, посветени на Сюлейман, са известни под наименованието „Сюлейманнаме“ (Levend 1984: 120). Най-известното от тях е на поета Фирдевси-и Руми, живял в края на XV и началото на XVI в. по времето на султаните Мехмет II Завоевателя, Байезит II и Селим I. Творбата му е известна като *Сюлейманнаме-и Кебир* и е изключително обемиста. Състои се от 366 тома. В *Сюлейманнаме-и Кебир* са поместени и жития на други пророци. В отделни глави са описани подвизите на Александър Велики, както и на някои митични герои (Akkaya 1997: 30-31). В месневито на поета Нахифи са включени притчи за мравката, за комара, за един човек, който го моли да го спаси от ангела на смъртта и др. Поместени са разкази за строежа на двореца на Сюлейман и за пръстена му (Akkaya 1997: 43). В газелите и касидетата също се споменава името на Сюлейман като символ на величие. В Османската държава султанът е водач на държавата. В същото време е представител на пророка Мухаммед на земята и сянка на Аллах в земния свят. Славата и личността на султана винаги са привличали вниманието на поетите. Те го представят като лицето на Османската империя пред останалия свят. Придържайки се към възгледите на епохата и средата, в която живеят, поетите се уповават на разума и справедливостта на монарха, който със

[10] Някои от запазените произведения, посветени на Сюлейман или съдържащи части, посветени на Сюлейман, са: „Menâkıb-ı Süleymân b. Davud”, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları: M. R. 358; “Menâkıb-ı Süleyman”, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 1071/1; “Sirâcül-Kulûb” Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Arşiv No:K. 1057; *“Dâstân-ı Süleymân Peygamber”*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 21 Hk 511/3; *“Mecmûa-i Fevâid”,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 1635; *“Mecmûa-i Eşâr ve Münşeât”*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil.Yz A 4059/15 60a; „Tarifâtu’l-İnsani’l-Kâmil, Milli Kütüphane, Ankara 06 Hk 4537/2; *“Hikâye-i Hz. Süleyman”*, Mîrzâ-zâde Mehmed Emîn Sâlim b. Mirzâ Mustafâ Batumlu (1099-1156/1697-743) Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil. Yz. Cönk 271; *Terceme-i Târîh-i Aynî*, Süleymaniye Ktb. ,Esad Efendi blm. No. 2224; *“Fâl-nâme” Müstensihi Seyyid Ahmed*, Milli Kütüphane: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi:06 Hk 4891/1.

своята власт е длъжен да наказва порока и да утвърждава доброто. Султанът и неговите везири трябва да подбират за длъжностите (особено за високите) хора скромни и знаещи, с твърда вяра, голям жизнен опит и висок морал. За поетите султанът е всемогъщ държавник, когото останалите монарси уважават и почитат. Затова често е сравняван с велики личности:

Sikender gibi tâlib feth-i Keft-iklîme ikbâli
Süleyman gibi gâlib ruzgâra hükm ü fermân
Желанието му е като на Александър, да завладее света, а ферманът му е като на Сюлейман, овладяващ бури (Нефи).

Смелостта на садразама[11]също е достойна за почит. В това отношение той е възхваляван, колкото и самия султан. Един садразам винаги трябва да се грижи за справедливото прилагане на шериата, който е основният закон в Османската държава. Когато султанът не участва във военни походи, начело на войската е неговият садразам. Народът се надява на успеха му. Благото на народа и справедливостта по отношение на народа трябва да бъдат над всичко. Това в значителна степен зависи от действията на висшите сановници:

Ne **Süleymân**'a nasîb oldı ne İskender'e bu
Ki vezîri ola bir Âsaf-ı sâhib-hâtem
Такъв силен везир не можа да намери
нито Сюлейман, нито пък Александър Велики (Нефи).

Муса (Мойсей) е роден във времето, когато броят на израилтяните в Египет се увеличава. Фараонът решава да ги пороби. Изземва имуществото им и нарежда новородените момчета да бъдат убити. Майката на Муса е решена да опази детето си. След раждането му го скрива, а след това го поставя в кош и го пуска в реката. Войниците го откриват, но след намесата на съпругата на фараона, животът му е пощаден. Търсейки жена, която да се грижи за него, намират майка му. Муса расте в двореца на фараона, отгледан от собствената си майка (Uzun 2016: 65). Един ден, разхождайки се из града, Муса вижда двама души да се карат. Единият е от неговия род, а другият – от неговите врагове. Докато помага на викащия за помощ мъж от неговия род, другият умира. Това се разчува. Усещайки, че ще бъде обесен, той си тръгва от Египет. Установява се в град Мадиам и там се жени. Една нощ в планината Синай

[11] Велик везир.

вижда огън, явява му се Всевишният и му заповядва да отиде при фараона (Uzun 2016: 66). Фараонът не вярва в способностите на Муса. Обвинява го в магьосничество. Тогава Муса получава заповед от Всевишния да изведе хората си от Египет. Фараонът и неговата армия ги преследват. Когато стигат до Червено море, той удря с жезъла си и морето се разделя на две. По този начин всички негови последователи успяват да минат на другия бряг. Фараонът и войниците му, които се опитват да преминат през същото място, се удавили в морето. Муса и спътниците му стигат до планината Синай. Там той получава Божиите заповеди (Uzun 2016: 67).

В турската литература Муса присъства както в поезията, така и в прозата. Писани са притчи за него, наричани „Мусанаме“. Първото известно произведение е написано от Мирза Ахмед бин Мирза Керим (Aşçı 2012). Съставено е от 254 бейта. Муса е важен източник на вдъхновение за поетите, които се усъвършенстват в атмосферата на мистицизма. Затова поетите се интересуват от живота му и неговите чудеса. Според поета Несими Муса е в очакване да му се яви Всевишния. И това се случва, защото той вярва и го очаква с цялата си душата. Не се явява на Аристотел и Авицена, защото те поставят на първо място ума и разума:

Hak tecellî eyledi **Musa** içün
Ne Aristâlis ü Bû-Sînâ içün
Всевишният се яви на Муса,
а не на Аристотел, нито на Ибни Сина (Авицена) (Несими).

В свещените книги и в религиозните текстове Муса се споменава като пророк, който Всевишния изпраща на израилтяните. Той е един от пророците, споменати и в Корана. Поради тази причина се счита за свещен в ислямската вяра и култура. Диванските поети акцентират на упоритостта на Муса и позицията му срещу фараона. Той е обект на диванската поезия най-често със своите чудеса. Образът на Муса вдъхновява мистични емоции, мисли и вълнения за поетите от класическата турска литература. Диванските поети знаят какво трябва да съдържа едно стихотворение. Основната цел е предаването на мисълта. Именно смислените стихове се запечатват в съзнанието на читателя. По този начин бива оценявана и тяхната значимост. Другите елементи са римата и метриката. В съчетаването на тези три елемента те постигат съвършена хармония. Твърдейки, че талантът му е вдъхновен от Всевишния, Нефи оприличава стиховете си на чудесата на Муса и Иса:

Anarlar seyr idenler sihr-i kilk ü mu'ciz-i
Asâ-yı dest-i **Mûsâ**'yı dem-i nutk-ı **Mesihâ**'ı
Тези, които видят чудесата на омагьосващия ми молив,

биха потърсили жезъла на Муса и дъха на Месията (Иса).

* * *

Kelîmu'llâh'durendîşemdilümTûr-ı ma'ânîdur
elâmumser-te-ser şehr-imezâyâ-yı tecellâdur
Мисълта ми е като мисълта на Муса,
словата ми разкриват същността на възкресението (Нефи).

В диванската поезия **Иса (Исус)** е представен като пророк, който лекува болните, кара слепите да прогледнат и съживява мъртвите (Pala 1989: 248- 249). Според Корана на Мария й се явява архангел Гавраил в образа на човек и й съобщава, че е пратен от Всевишния, за да я извести, че ще роди момче. Мария му казва, че не е докосната от мъж. Тогава той й съобщава благата вест, че това е волята на Всевишния. Така и се случва, ражда се Иса. Според исляма Всевишният не е роден, няма деца и няма равен на него. Адем (Адам) също няма баща, нито пък майка. Затова и Иса не е син на Всевишния. В Корана и хадисите[12] се нарича Иса (Исус), син на Мерйем (Мария), въпреки че децата в арабския свят се споменават заедно с името на бащите си (Yıldırım 1991: 20). При възхвалата на султан Мурад IV поетът Нефи го сравнява с Иса – син на Мерйем:

Şâhâne-meşreb Cem gibi sâhib-kırân Rüstem gibi
Hem **Îsa-i Meryem** gibi ehl-i ferhunde-dem
Шах като Джем, честит като Рюстем;
той е като Иса – син на Мерйем (Нефи).

В диванската литература се споменава отношението на Иса към земните богатства. Според преданието при издигането си в небесата той е държал в ръцете си канче за вода, игла и гребен. Канчето е дал на човек, който се мъчел да пие вода от шепите си, а гребена на друг, който прокарвал пръсти в опит да разреше косата и брадата си. На четвъртото ниво е бил претърсен от ангелите и след като намерили иглата, която носи от земята, го оставили там без право да се изкачва на следващите нива (Akar 1987: 73):

Mesîhâ gibi yol bulmak dilersen evc-i eflâke
Yine ur sûzen-i cismün bu köhne pîrehenden geç
Ако искаш да се изкачиш в небесата като Месията,
захвърли тази игла от себе си и се освободи от тези вехти дрехи
(Зарифи).

[12] Хадис е устно предание за пророка Мухаммед.

Reh-i tecrîde sâlik gider sûzen gamın dilden
Getirme gönlüne yani hayâl-i gamze-i yârі Emrî
Посвети се на Всевишния, освободи се от мисълта за иглата.
Престани да мислиш за трапчинката на любимата (Емири).

Bir nefeste bin ölüye cân bağışlar leblerin
Sen **Mesîhâ** devletinde ölmek âsân oldu gel
Дъхът ти дава живот на хиляда мъртъвци.
Лесно е да се умре в страната на Месията (Неджати).

Yirün gün gibi ger olsun dir isen çarh-ı çarümde
Bugün bu âlem-i tecrîde gel hem çün **Mesîhâ** ol
Ако искаш да си като слънцето, на четвъртото ниво на земята,
бъди като Месията, отдай се на Всевишния (Хайрети).

Поетите Мустафа Али и Нефи сравняват стиховете си с чудесата на Муса и Иса. Почти всеки известен поет в диванската литература се е самовъзхвалявал. Това не е нещо необичайно. Безграничната им самовъзхвала показва тяхната самоувереност:

Serverâ midhat-ı cân-bahşunla güftârum
Eyledi mu'ciz-i '**İsâ**yı cihanda izhâr
Твоята възхвалявана милост и моите стихове
напомнят за чудесата на Иса (Мустафа Али).

Suhanüm sihr-i mübîn u kalemüm çûb-ı Kelîm
Nefesüm mağz-i dem-i nutk-ı **Mesîh-i Meryem**
Стиховете ми са вълшебни, молива ми е жезълът на Муса,
а дъхът ми е като дъха на Иса (Нефи).

Мерйем също присъства в стиховете на диванските поети. Тя е символ на красотата, непорочността и любовта:

Tar u pûdu olalı came-i aşkın rek-i can,
Pirehen rişte-i **Meryem**'le kaba geldi bana.
Докато дрехата на любовта овехтява,
ризата, ушита с конеца на Мерйем, ми е като красиво наметало
(Нешет).

Кадъ Бурханеддин сравнява устата на любимата с устата на Мерйем:

Hatt-ı Hızr ağzı **Meryem**, sözü İsa, Lebi Yahyâ
Özü Yusuf gözü Musa, zihi Adem zihi Havvâ'dır.

Моята любима притежава чертите на Хъзър, устата на Мерйем, словото на Иса, характера на Юсуф, очите на Муса. Тя е красива като Адем и Хава (Кадъ Бурханеддин).

Пророкът **Мухаммед (Мохамед)** е централна тема в диванската литература. Той присъства във всички литературни форми на поезията. В тях се описва неговото раждане, младостта му, войните, които е водил с противниците на исляма, и т.н. Специално място в тези произведения е отделено на добродетелите, на които учи последователите си. Много често е наричан „Любимият на Аллах“ (на турски: *Habibullah*). Отначало са писани жития за пророка (на турски: *Siyer-i Nebi*), а по-късно мевлиди, книги за пророка и др. (Çelebioğlu 1998: 356-357). Всеки етап от живота му е описан в отделни литературни произведения. Едно от най-оригиналните сред тези произведения е „Раждането на пророка“ *(Mevlid-i Nebi),* написано от Сюлейман Челеби. Това е една въздействаща поема за раждането, живота и смъртта на пророка. Той е възхваляван в касидета, наречени нат:

Seyyid-i nev-i beşer deryâ-ı dürr-i ıstıfâ
Kim sepüpdür mucizâtı âteş-i eşrâra su
Най-великият сред хората, откроявщ се в морето от бисери. Чудесата му заливат с вода (и гасят) огъня на злите (Фузули).

Диванските поети възхваляват султана, великия везир и шейхюлисляма като достойни личности, които следят за спазване на религиозните канони. В касиде на Нефи за шейхюлислям Мехмед Ефенди четем:

Hâmi-i şer’i **Nebî** hüccet-i ehl-i sünnet Kıble-i mülk ü millel
Ka’be-i erkân-ı ümem
Пазител на шериата на Пророка, подкрепяш неговите последователи, водач на държави и нации, ислямските величия се събират около тебе (Нефи).

Старата турска литература, наречена диванска, се развива в малоазийските бейлици и в Османската държава. Тя е елитарна по характер и обслужва двореца. Поетите са високообразовани, владеят арабски и персийски език. Познават персийската митология и древногръцките философи. Обогатявайки турската литература с достиженията на персийските стихотворци, те успяват да се усъвършенстват и да бъдат сочени за пример. Поетите се вдъхновяват от своите учители като Баки, Фюзули, Неджати и др. Диванските поети

познават в детайли Корана и хадисите. Умеят да тълкуват религиозните текстове и по този начин да заимстват образи от тях. Затова свещените книги са едни от най-предпочитаните извори на турската диванска поезия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Akar 1987: Akar, M. Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nameler. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Aşçı 2012: Aşçı, U. D. Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm. Mûsâ-nâme, İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım. (Hazırlayan) Ufuk Deniz Aşçı. Konya: Palet Yayınları, 2012.

Aydemir 2007: Aydemir,Yaşar**.** Edebiyat Medeniyet Ilişkisi ve Bu Ilişkinin Divan Şairinin Sevgili Tipine Yansıması, İstanbul Üniversitesi I. Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, İstanbul, 2012.

Bahadır 2013: Bahadır, S. C. Divan Edebiyatında Şarap ve Şarapla İlgili Unsurlar. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Chalakova, Hasan 2008: Chalakova, T., V. Hasan. Metafora v edin ot gazelite na Nefi. Payajina na smisala. – In: Godishnik na Shumenski Universitet „Episkop Konstantin Preslavski". Fakultet po humanitarni nauki. T. XIXA. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski", 2008, 197-223.

Çelebioğlu 1998: Çelebioğlu, A. Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1998.

Karataş 2008: Karataş, G, Klasik Türk Şiirinde Tarihi, Efsanevi ve Mitolojik Unsurlar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Muğla, 2008.

Levend 1984: Levend, A. S. Divan Edebiyatı Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, Mefhumlar. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1984.

Onay 2004: Onay, A. T. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, İstanbul: MEB Yayınları, 2004.

Pala 1989: Pala, İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü.Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Tökel 2000: Tökel, D. A. Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar Şahıslar Mitolojisi, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Uzun 2016: Uzun, A. Divan Şiirinde Hz. Musa. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi Cilt. 5, Sayı. 1, Mart 2016 (ISSN: 2147-0626) Journal of History Culture and Art Research. Vol. 5, No. 1, March 2016. Revue des Recherches en Histoire Culture et Art Copyright © Karabuk University, 2016, 64-74.

Yıldırım1991: Yıldırım, C.İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri, C.IV, İzmir: Anadolu Yayınları, 1991.

Годишник на ФХН, XXX А

КОНЦЕПТУАЛНА МЕТАФОРА, ЕТИЧЕСКИ И ЕМИЧЕСКИ ПОДХОД ПРИ КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ТИПОВЕТЕ ПРИКАЗКИ ВЪВ ФОЛКЛОРИСТИКАТА

Деляна Димитрова

CONCEPTUAL METAPHOR, ETIC AND EMIC APPROACHES IN THE CLASSIFICATION OF TALE TYPES IN FOLKLORE STUDIES

Delyana Dimitrova

Abstract: *The article outlines the advantages of an alternative classification of fairy folk tale types in folklore studies based on conceptual metaphor. The thesis that such a classification would have precedence over existing methods is defended, as it has the potential to combine the advantages of the two basic approaches to exploring the fairy folk tale – the etic and emic approach in folklore studies.*

Key words: *conceptual metaphor, classification of fairy folk tale/s, etic and emic approach.*

I. Увод

Методите на класификация във фолклористиката са проблематичен въпрос. Голям набор от фолклорен материал е класифициран въз основа на системи, създадени да обслужват специфични задачи, обикновено свързани с ранни теории за разпространението на фолклорните наративи (напр. историко-географския метод). Всички тези схеми представляват индексиране, изградено въз основа на обща тематика, т.е. сходства в съдържанието (topic indexing) (Broadwell et al. 2017). ***Каталогът на типовете приказки***, създаден от Анти Аарне и Стит Томпсън (АТ)[1] и по-късно редактиран и разширен от Йорг Утер (АТУ)[2], е най-известният и най-широко употребяван такъв индекс, създаден с практическата цел да улесни изследователите при сравнителния анализ на приказки, принадлежащи към една или повече култури.

Друг много известен индекс е ***индексът на мотиви,*** създаден от С. Томпсън (1955-58) да подпомага учените в откриването на

[1] В него отделните типове и подтипове са обозначени с буквите „АТ“, последвани от съответни заглавие и цифров индекс за отделните типове приказки, напр. *Вълшебни приказки* 300-749.

[2] В него отделните типове и подтипове са обозначени по с буквите „АТУ“, последвани от съответни заглавие и цифров индекс за отделните типове приказки.

взаимовръзките между цялостните наративи и техните компоненти, както и движението на мотивите във времето и пространството.

Термините *тип приказка*[3] и *мотив* в приказката са литературни термини, които са приложени към продукти на фолклора, на устната традиция. Типовете приказки представляват еднакви или много сходни един с друг сюжети, които имат свойството да бъдат устойчиви в приказки от различни краища на света. Мотивите[4] в приказката са устойчиви компоненти на наратива, които имат разпространение в приказки от различни краища на света, характеризират се с яркост и необичайност и привличат вниманието към себе си.

В изследването на Бродуел и колектив се подчертават някои изконни слабости на индексите на типовете приказки и мотивите във фолклорните наративи (Broadwell et al. 2017). И при двете класификации съответните елементи (цялостен наратив – т.е. приказка – или мотив) се „сортират“ в отделни категории етикети. Но, според изследователите, ако дадена приказка може да бъде съотнесена към няколко категории типове приказки от предварително фиксирания набор етикети, то тогава авторите правят субективен избор за най-подходящата категория. По подобен начин, при избора за това под кой мотив да бъде включен даден елемент, когато елементът носи характеристиките на няколко мотива, Томпсън прави субективен или дори произволен избор (Broadwell et al. 2017). Освен това, създателят на индекса с мотиви изключва от класификацията мотиви, които са единствени по рода си и не могат да бъдат съотнесени към нито една от предварително дефинираните категории (Broadwell et al. 2017). Както подчертават Бродуел и др. (2017), Томпсън се е сблъсквал със същите несигурност и трудност като Аристотел и Линей, неизменно свързани със съотнасянето на различни елементи към отделни категории.

От друга страна, една алтернативна класификация на *типовете вълшебна фолклорна приказка,* изградена въз основа на *концептуалната метафора,* би имала огромно предимство спрямо съществуващите каталози на Аарне, Томпсън и Утер в това отношение – коректното съотнасяне на отделните елементи към категории.

Един от основните постулати на **теорията на концептуалната метафора** (ТКМ) гласи, че нашата концептуална система е структурирана от *концептуалната метафора*, система, която на свой ред

---

[3] Под *приказка* в настоящия анализ се има предвид вълшебната фолклорна приказка.

[4] Томпсън дефинира мотива като най-малкият елемент в приказката, който е устойчив в традицията (Broadwell et al. 2017).

е отразена в езика, но още и в културата, и в нейните продукти, съответно и във фолклорния наратив. Авторите на ТКМ твърдят, че не само езикът, но и концептуалните системи на различните култури и религии са метафорични по природа, а най-фундаменталните ценности в една култура са кохерентни с метафоричната структура на най-фундаменталните концепти в тази култура (Lakoff and Johnson 1980 [2003]: 22; 40).

Следователно един алтернативен индекс, базиран на *категории концептуални метафори* би бил подходящ, адекватен и дори естествен категориален модел за определяне на типовете приказки и приказните мотиви. Още повече, че вълшебните приказки са продукт на несъзнаваното и това е добре известна тяхна особеност. Съответно, според трите основни принципа на когнитивната наука, мисловният процес в по-голямата си част е несъзнателен и метафоричен по природа, а концептуалната метафора е „езикът на несъзнаваното" (Lakoff 2001, abstr.). Следователно анализът на концептуалната метафора е анализ на определени, предимно несъзнавани, когнитивни модели.

Според Мари-Луиз Фон Франц, последователка на Юнг, занимаваща се с анализа на вълшебни приказки, „приказките са най-чистият и непосредствен израз на психичните процеси в колективното несъзнавано". Също така тя твърди следното:

> „В митовете и легендите <…> ние достигаме до основните схеми на човешката психика преминавайки през слой от културен материал. Но във вълшебните приказки има много по-малко съзнателен културно-специфичен материал и следователно те отразяват основните схеми на психиката по-ясно" (von Franz, 1970 [1996]).

Съществува удивително сходство в сюжетите и мотивите във вълшебните приказки на различните народи, дори между отдалечени култури. От една страна, това може да бъде обяснено с теорията на Юнг, според която те представляват „най-чистият израз на колективното несъзнавано" (von Franz 1970 [1996] :1) и в тях има много по-малко „културно напластяване" в сравнение с митовете и легендите (von Franz 1970 [1996]: 1). От друга страна, от гледна точка на лингвистиката, сходствата могат да бъдат обяснени с наличието на потенциално универсални метафори, които се коренят в универсалния човешки опит. Именно този тип метафори – потенциално универсалните *първични*,

наред още с *генеричните* метафори (също потенциално универсални) са най-добрият кандидат за категориите *типове вълшебни приказки*.

II. Изложение

Анализът в настоящата статия е организиран основно около въпроса за две противоборстващи категории на класификация: т. нар. ***етически*** и ***емически*** категории, и съответните предимства на класификация, изградена въз основа на ***концептуалната метафора***.

Етическите единици се отнасят до съдържанието, а *емическите* до структурата[5].

В една от първите схеми на антропологичния модел в англоезичното езикознание, представена в излязлата през 1968 г. статия на американския лингвистичен антрополог и изследовател на индиански езици Уилям Брайт – „Language and Culture”[6], авторът поставя акцент върху дихотомията наблюдаем (*етически*) универсум, в който е локализирано езиковото поведение на човека, и структуриращ (*емически*) универсум на човешкия разум, който обхваща структурата на езика и структурата на културата (Stoyanova: 2006).

Съответно самият структуриращ (*емически*) универсум на човешкия разум, който обхваща структурата на езика и структурата на културата, според ТКМ е структуриран от *концептуалната метафора*. Това отново подчертава потенциални паралели между концептуална метафора, език, култура и вълшебна приказка като продукт на културата.

Според Дъндес каталогът на типовете приказка (както АТ, така и АТУ) и индексът на мотиви, а и почти всички класификатори, изградени на принципа на категоризиране на тематичното съдържание, се базират върху силно вариращите аспекти на съдържанието (*етически* единици), а не върху по-стабилните морфологични или структурни характеристики (*емически* единици) (Dundes 1962, цит. по Broadwell et al. 2017). Следователно „класификацията не е толкова изградена въз основа на структурата на самите приказки, колкото базирана на субективната оценка на класификатора… Ако приказката включва едновременно персонажа на глупав великан-човекоядец и вълшебен предмет, то тогава решението дали тя ще бъде включена в категорията II A, Вълшебен предмет, или II D, Приказки за глупавия великан човекоядец е напълно

[5] Термините „етически” (etic, срв. phonetic) и „емически” (emic, срв. phonemic) са заимствани от лингвиста К. Пайк (Pike 1967).

[6] Публикувана в *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: Crowell Collier Macmillan, pp. 18-22).

произволно.“ (Dundes 1962, цит. по Broadwell et al. 2017). По този начин, изтъква Дъндес, типологията на Аарне – Томпсън е основана върху вариращото (съдържанието, напр. персонажите), а не върху константното (структурата или сюжета) (Dundes 1962, цит. по Broadwell et al. 2017).

Но *концептуалната метафора* – съобразно със своето естество и функциониране, съчетава едновременно *етически* и *емически* характеристики. По същество концептуалната метафора представлява пренос на структури от една *област източник* върху друга *област цел*. Например в метафората МОРАЛЪТ Е ЧИСТОТА някои структури от концепта ЧИСТОТА са проектирани върху концепта МОРАЛ – елементи от съдържанието на *областта източник* (ЧИСТОТА) са проектирани върху *областта цел* (МОРАЛ). Концептуалната метафора МОРАЛЪТ Е ЧИСТОТА е едновременно схема, структура, но включва и елементи, структури на съдържание – т.е. тя е едновременно и *емическа*, и *етическа* единица. От гледна точка на своето функциониране в приказката концептуалната метафора също обединява в себе си *емически* и *етически* характеристики. Тя едновременно функционира като механизъм, структуриращ сюжета, но заявява себе си посредством семантични сигнали на лексикално ниво, а още събира в себе си основното послание, смисъла на приказката (Dimitrova 2016; Ruiz 2008). Концептуалната метафора представлява едновременно подлежащата структура на приказките, но и синтезира тяхното съдържание, послание. Така тя събира в себе си предимствата и на *емическия*, и на *етическия* подход в класификацията.

Във „Вълшебници”[7] на Шарл Перо (Perrault 1697) например метафорите МОРАЛЪТ Е БЯЛО, МОРАЛЪТ Е ЧИСТОТА, МОРАЛЪТ Е СВЕТЛИНА и МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ са основните метафори, които структурират приказката, наред с метафорите МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ, МОРАЛЪТ Е ГРИЖА и МОРАЛЪТ Е ЕМПАТИЯ.

[7] Момичето в тази приказка е изпратено до отдалечен извор да донесе вода, където една фея (преоблечена като бедна жена за да „провери дали е добро момичето“) го моли да й даде да пие вода, което то прави с охота. Феята награждава добротата на момичето като прави така, че от устата й да падат скъпоценни камъни и цветя (рози, перли и диаманти), когато говори. Съответно високомерното и грубо момиче, което отказва да даде вода на феята (този път преоблечена като принцеса, за да види докъде ще стигне лошотията на момичето), е наказано от устата му да падат змия или кръстава жаба с всяка дума. Доброто момиче се омъжва за принц, а лошото става дотолкова противно на всички, дори и на собствената си майка, че умира само в гората.

Перлите (които падат от устата на доброто момиче) са обикновено бели на цвят и се свързват с чистотата. Диамантите са най-блестящите скъпоценни камъни, защото притежават уникалното свойство да пречупват светлината и се асоциират със светлината. Краставите жаби, падащи от устата на лошото момиче, обикновено са смятани за отблъскващи и мръсни същества, оттук и метафората НЕМОРАЛНОТО Е МРЪСНО. Змиите (в качеството си на влечуги) разкриват метафората НЕМОРАЛНОТО Е ДОЛУ. Актът на даване на вода на жаден човек отразява метафорите МОРАЛЪТ Е ГРИЖА и МОРАЛЪТ Е ЕМПАТИЯ. Изпълняването на молба, отправена от по-възрастен човек, илюстрира метафората МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ. Цветята, скъпоценните камъни, змиите и жабите, които падат от устата, са пример за метафорите МОРАЛНА СЪЩНОСТ (вътрешната природа става видима) и ИДЕИТЕ СА ОБЕКТИ. Наградата и наказанието, свързани с предметите, които падат от устата на момичетата, представят метафората МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ.

Двете поуки, с които завършва вариантът на Перо, поставят акцент върху метафорите ИДЕИТЕ СА ОБЕКТИ и МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ. Според първата поука диамантите и златните монети са много ценни, но добрите думи са още по-ценни. Според втората рано или късно нашите усилия, вложени в това да вършим добри дела, са възнаградени (Dimitrova 2016).

По същия начин в „Баба Хола”[8] на братя Грим (Grimm 1812) красотата на доброто момиче и грозотата на лошото отразяват

[8] Доброто момиче в този вариант е „красиво и трудолюбиво“, а лошото „грозно и мързеливо“. Доброто момиче случайно изпуска вретеното си в кладенец и толкова се страхува от своята мащеха, че скача в кладенеца, за да го извади. Събужда се в подземния свят и стига до една фурна, готовият хляб в която я моли да го извади, после до ябълково дърво, което я моли да изтърси зрелите ябълки – тя изпълнява и двете молби. Накрая то стига до къщата на една стара жена, Баба Хола, която иска от него да върши домакинската работа. Доброто момиче изпълнява домашните си задължения много старателно (когато оправя леглото тя изтърсва покривките така, че полита перушина, а на земята завалява сняг). Преди момичето да се прибере у дома (домъчнява й за дома), златен дъжд се изсипва над нея, когато тя прекрачва прага на къщата на Баба Хола. Това е нейната „награда“ от Баба Хола за „старателната й работа“. Щом се прибира у дома, петелът кукурига: „нашето златно момиче е отново вкъщи“. Лошото момиче тогава е подучено от майка си да направи това, което е направило златното момиче, за да спечели същата облага, но то отхвърля грубо молбите на хляба във фурната и ябълковото дърво и работи здраво само първия ден за Баба Хола, „мислейки само за всичките пари, които ще спечели“, а сетне даже не иска да става сутринта. Така, щом минава през вратата, върху й се изсипва дъжд от катран и полепва по нея „до края

метафората МОРАЛЪТ Е КРАСОТА. Наградата (да бъде покрито със злато) и наказанието (да бъде покрито с черен катран) илюстрират метафорите МОРАЛНА СЪЩНОСТ и ВЪТРЕШНОТО Е ВЪНШНО, т. е. моралната същност на момичетата, която е вътрешно свойство, става явна и видима външна характеристика. Жестът на доброта към изпечения хляб и ябълковото дърво, както и старателната работа в дома на Баба Хола отразяват метафорите МОРАЛЪТ Е ГРИЖА и МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ. Златото като форма на награда и катранът като наказание са пример за метафората МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ, но още и за метафорите МОРАЛЪТ Е СВЕТЛИНА, МОРАЛЪТ Е ТЪМНИНА и НЕМОРАЛНОТО Е МРЪСНО. Освен това, тъй като във фолклора златото е свързано с червено-оранжево-жълто, но е и семантично сходно с бялото (Almaleh 2010, цит. по Dimitrova 2016), златото в тази приказка отразява и метафорите МОРАЛЪТ Е БЯЛО и МОРАЛЪТ Е ЧИСТОТА (Dimitrova 2016).

Както е изложено по-нататък в настоящия анализ, класификациите, изградени на *етически* принцип (АТ, АТУ, индекс на мотиви на Томпсън), имат преимуществото да бъдат от огромна *практическа* полза при анализа и сравнението на приказките, което не може да се каже за *емическия* принцип на анализ.

Освен това, макар общоприето мнение сред фолклористите да е, че каталогът на приказки е незаменим *практически инструмент* за изследователя, това, че не допринася за разкриването на смисъла, посланието или на функциите на приказките, се изтъква като негов съществен недостатък (Zipes 2013: xxxv; Uther 2009).

От друга страна, тъй като концептуалната метафора обуславя както сюжета, така и основния смисъл, посланието на приказките, една класификация, основана на *концептуалната метафора*, освен преимуществата на *структурния* анализ, би имала и *практическата* полза, присъща на индексите, основани на *етически* принцип по отношение на анализа и сравнението на отделните приказки.

В своята емблематична статия „От етически към емически единици в структурния анализ на народната приказка“ Дъндес (Dundes

---

на дните й“. Когато се прибира у дома, петелът кукурига: „нашето мръсно момиче отново е у дома“.

1962) аргументира предимствата на *емическия* или структурния подход към фолклора спрямо традиционния *етически* анализ.

Класификациите на Аарне – Томпсън и Аарне – Томпсън – Утер, както и индексът на мотиви, са продукт на *етическия* подход и водят началото си от финската историко-географска школа.

Наред с аргументите на Дъндес, ще изложа преимуществата на една алтернативна класификация, изградена въз основа на *концептуалната метафора*, която обединява предимствата и на двата подхода (*етически* и *емически* анализ).

Според Дъндес (Dundes 1962) изследването на фолклора и на приказките в частност е преобладаващо диахронично, а не синхронично по своя характер, тъй като акцентът е върху генезиса и развитието на фолклорния материал във времето, а не върху неговата структура. Съответно анализът на *концептуалната метафора* утвърждава предимствата на синхроничния подход.

Изследователите, следващи историко-географския метод, основно се стремят да опишат пълния цикъл на живот на дадена приказка, нейното разпространение и развитие. Събирайки всички познати варианти, фолклористите се опитват да реконструират хипотетичната първоначална форма на приказката, т. нар. неин *архетип*. Но Дъндес изтъква, че липсва опит да се обясни как се е зародила тази приказка (Dundes 1962). Съответно анализът на концептуалната метафора, приложен към приказката, може да обясни зараждането на приказката – тя самата се корени в съответната *концептуална метафора*, която структурира сюжета и синтезира посланието на приказката, а всяка концептуална метафора, според ТКМ, възниква въз основа на съчетаното въздействие на нашия универсален въплътен и общ или специфичен културно обусловен опит. Съответно сходствата между приказките с варианти от различни култури в един тип предполагат преобладаването на универсален въплътен опит или на универсални/аналогични сили, формиращи различните култури като мотивация за съответните подлежащи структурата и смисъла на приказките *концептуални метафори*.

Освен това и трите подхода към фолклора – митологичният, антропологичният и историко-географският – си приличат не само по това, че са диахронични, но и по това, че са сравнителни. И трите използват материал от много култури. Ето защо изследователите фолклористи осъзнават, че който и от тези подходи да използват, за целта на сравнителното изследване трябва да се изпълнят две условия (Dundes 1962):

– да има подходящ начин за реферирane към индивидуалните компоненти на фолклорните единици, както и към тях като цялост;

– да се оперира с единици, които се поддават на сравнение една с друга, т.е. да са еднородни.

За съжаление, сочи Дъндес (Dundes 1962), и каталогът на типовете приказки, и индексът на мотиви отговарят само на първото условие. Така, колкото и полезни да са те като библиографски или синтезиращ инструмент, техните основни единици – *мотив* и *тип приказка*, не осигуряват адекватна база за сравнителни изследвания.

Дъндес описва основните единици по следния начин: утилитарни логически конструкти за мярка, които, макар че до известна степен са относителни и произволни по своя характер, позволяват по-голяма лесната в изучаването и сравнението на обекти на изследване в природните и социалните науки (Dundes 1962). Те трябва да са стандарти за един вид количество (напр. единици топлина, дължина и пр.). Тези единици са абстракции на реално съществуващи обекти, които могат да се комбинират, за да образуват по-големи единици или да се разградят на по-малки такива.

Концептуалната метафора отговаря на изброените изисквания за основна единица. Тя е изключително добре дефинирано явление в когнитивната наука, абстрактна единица, която може да се разбира като стандарт за един вид количество. Концептуалните метафори могат да образуват по-големи конструкти и да бъдат разчленени на по-малки единици. Те могат да образуват кохерентни системи, а освен това съществуват *първични* и *комплексни* концептуални метафори (образувани от съчетание на *първични*). Концептуалната метафора по същество е пренос от *област източник* върху *област цел* (т.е. включва два по-малки елемента). Освен това всяка концептуална метафора е мотивирана от съответни *образни схеми* – те са структурни модели, които могат да функционират като *област източник* в концептуалните метафори.

Унгарският фолклорист Ханс Хонти (Honti 1939, цит. по Dundes 1969) според Дъндес дава най-добрата дефиниция на типа приказка като единица. Хонти сочи, че може да се гледа по три различни начина на *типа приказка* като единица. Първо, всеки *тип* обвързва заедно няколко *мотива*; второ, отделният *тип* отстои от останалите такива, той е отграничен от тях като явление; трето, *типът* е субстанция, която има различни проявления, наречени *варианти*. Хонти добавя още, че от морфологична гледна точка отделният *тип* е само формална единица в сравнение с останалите *типове* приказки, т.е. от *емическа*

(морфологична, структурна) гледна точка *типът* не съществува като единица.

Но ако *типовете приказки* са сведени до отделни *категории концептуални метафори*, то те не биха били формални единици от морфологична гледна точка.

Според Хонти съставните елементи на приказките не са константни, а изключително вариращи. А това прави стриктната морфологична класификация трудна (Dundes 1969). Макар и фолклористите да съзнават, че съществува някаква фиксирана схема при подреждането на мотивите в приказките, те отчитат и безспорния факт, че тези мотиви значително варират (Dundes 1962). Следователно, подчертава Дъндес, ключът към проблема на анализа на фолклорната приказка е да се определи кое е непроменливо и кое променливо. А това води до разграничаването между форма (непроменливо) и съдържание (променливо) (Dundes 1969). В тази перспектива типологията на Аарне – Томпсън е базирана на съдържанието, т. е. на променливото. Показателен за това е изложеният по-горе пример за съотнасянето на приказки според персонажите/елементите (великан човекоядец и вълшебен предмет) в приказките към отделните типове етикети, а не според тяхната структура.

Съответно *типология*, основана на категорията на *концептуалната метафора,* би отразила константното, схемата на сюжета на приказката, тъй като *концептуалната метафора* функционира като механизъм, структуриращ сюжета и би обусловила сходствата в съдържанието, защото синтезира в себе си основното значение на приказките от съответния тип – всичко това като подлежащо и обединяващо в едно различните вариации на сюжет и съдържание на повърхностно ниво на приказките от типа (Dimitrova 2016).

За целите на емическия анализ на фолклорния материал, в частност на приказката, Дъндес заимства понятието *функция* от морфологията на вълшебната приказка на Проп[9] и заявява нова

[9] Според постановката на Проп във вълшебната приказка има постоянни и променливи величини. Променливи са названията и атрибутите на действащите лица, но техните действия (наричани от Проп „функции“) са константа. Следователно, заключава Проп, приказката може да бъде изучавана въз основа на функциите (действията) на действащите лица.

Ключови моменти в теорията са следните:

1. за постоянни, устойчиви елементи в приказката служат функциите на действащите лица, независимо от това от кого и как се изпълняват; те образуват основните съставни части на приказката;
2. числото на функциите, известни на вълшебната приказка, е ограничено (точно 31);

минимална единица във фолклорния анализ – *функция* или т. нар. *мотифема* вместо *мотив* (старата минимална единица), която обединява в себе си различните свои варианти или *аломотиви* (по аналогия с понятията фон, фонема и алофон в лингвистиката).

С определянето на структурната единица *мотифема*, пише Дъндес (Dundes 1962), се заявява и свързаният с нея полезен термин *аломотив*, който се отнася до мотивите, които функционират в контекста на дадена *мотифема*. Аломотивите се отнасят към мотифемата така, както алофоните към фонемата или аломорфите към морфемата. Терминът мотив отново се използва, но само като етическа единица, подобно на фона и морфа (Dundes 1962).

Разликата между анализ въз основа на *мотиви* и такъв въз основа на *мотифеми* е значителна, пише Дъндес. Например дванадесетата *функция* на Проп или съответно *мотифема* е свързана с подлагане на героя на изпитание, разпит или неговото атакуване, предхождащи получаването на вълшебен предмет или вълшебен помощник. Така потенциален дарител може да изпитва героя, като му възлага трудна задача.

Но двадесет и петата *мотифема* отново е свързана с възлагането на трудна задача, обикновено от страна на злодея.

Тези *функции* представляват един и същ *мотив*, но различни *мотифеми.*

С други думи, ***етически*** или от гледна точка на единицата *мотив,* един и същ *мотив* е приложен в различни *мотифеми* (*функции*). Това означава, че самият анализ на *мотиви* в приказките може да е подвеждащ (Dundes 1962). Според Дъндес ключов момент в случая с оглед оразличаването на различни *мотифеми* (дванадесета и двадесет и пета *функция* от морфологията на Проп) е тяхното място във фиксираната последователност на различните *мотифеми/функции*.

Освен това също както един и същ *мотив* може да се използва в различни *мотифеми*, така и различни *мотиви* може да представляват

---

3. последователността на функциите е винаги еднаква;
4. всички вълшебни приказки са еднотипни по своя строеж (Prop 2001: 29-34).

една и съща *мотифема* (т. е. да са нейни *аломотиви*). Така животното помощник може да е крава, котка, птица, риба и пр. (Dundes 1962). И понеже в индекса на мотиви на Томпсън *мотивите* са разделени на агенти и предмети, е очевидно, че за дадена *функция* или *мотифема* съществуват стотици подходящи *мотиви* (Dundes 1962).

Така например в отделните варианти на приказката за жената на Потифар наказанието на несправедливо обвинения герой е различно: отрязване на краката, кастрация или ослепяване. Съответно тези наказания са различни *мотиви* от ***етическа*** гледна точка, но съобразно с ***емическия*** анализ те са *аломотиви* на една и съща *мотифема* (*функция*) (Dundes 1962).

Според Дъндес (Dundes 1962) понятието аломотив има огромно значение за историко-географския метод на финската школа, тъй като този подход поставя акцент върху различията между вариантите на дадена приказка с оглед реконструкцията на нейния архетип (първоначално зародила се форма), развитие и разпространение. Например даден разказвач може да разказва дадена приказка по различен начин, използвайки различни *аломотиви* (*мотиви*, които са част от една и съща *мотифема*), съобразно със своята публика, но това не означава, че става въпрос за различни приказки. Още повече, че това, което фолклористите определят като два отделни *типа приказка* или различни съчетания на *типове приказка*, може в действителност да се окаже вариране на *аломотиви* или *клъстери аломотиви*.

От друга страна, съответната **централна** *концептуална метафора*, структурираща сюжета на даден *тип приказка,* подлежи вариращото съдържание на повърхностно ниво и образува кохерентна система с **второстепенни** *концептуални метафори* в приказките от типа (Dimitrova 2016). Така например приказката „Пиви и Кабо“ от Австралия е структурирана от основната за типа АТУ 480 концептуална метафора МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ и второстепенната (и кохерентна с централната) за типа МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ концептуална метафора, въпреки различните персонажи (не момичета, а птици), но *типът* е същият, макар и Дъндес (Dundes 1994) да сочи, че в Австралия няма свидетелства за приказка от типа.

Според Дъндес (Dundes 1962) употребата на *мотифемата* като *емическа* единица има огромно теоретично предимство спрямо *етическата* единица на *мотива*. Освен това по отношение на по-голямата единица на *типа приказка* той застава зад думите на Проп, че „Типове съществуват, но не на нивото определено от Аарне, а на нивото на структурните характеристики на приказките…“ (Propp 1958: 10, цит. по Dundes 1962).

Но Дъндес (Dundes 1962) подчертава, че в никакъв случай не може да се смята, че с новата *емическа* единица *мотифема* трябва да се изостави напълно *етическият* анализ. Според него *емическата* единица следва да измести *етическата* в качеството си на структурна единица за целите на сравнителните изследвания, но по отношение на практическите въпроси на *класификация* и *каталогизиране* определено има място за *етическите* единици (Dundes 1962). Ако Проп е създал един вид „генеративна граматика“ за *типовете приказка* от индекса на Аарне-Томпсън (от 300 до 749), то тогава как биха могли да бъдат идентифицирани отделните варианти на един и същ структурен тип, пита Дъндес (Dundes 1962)? Според него една бъдеща *структурна типология* в никакъв случай не изключва необходимостта от *практическите индекси* на Аарне и Томпсън. Още повече, че Аарне и Томпсън никога не са имали претенцията техният каталог да бъде нещо повече от един справочник (Dundes 1962). Както предлага Хонти, синтетичната и морфологичната типологии не би трябвало да се използват вместо аналитичните индекси и системи, а в допълнение към тях (Dundes 1962). Ако се предположи, че при различните видове приказки или при приказките от различни култури има различна последователност от *мотифеми*, то *индекс на типовете приказки*, изграден въз основа на *морфологични* критерии, би бил възможен, сочи Дъндес (Dundes 1962). Но той би бил *допълнение* към съществуващия *каталог на типовете приказки* на Аарне – Томпсън, така че да може да се види кои *типове приказки* от техния каталог принадлежат към даден *морфологичен тип приказка* (Dundes 1962). Дъндес се позовава на Пайк, че *етическият* анализ трябва да предхожда *емическия* и следователно фолклористите имат нужда и от **двата подхода** (Dundes 1962).

Както бе посочено нееднократно в настоящия текст, анализът на *концептуалната метафора* в *типовете приказки* би съчетал преимуществата и на двата метода (*етически* и *емически*). Освен това в анализа на концептуалната метафора в типовете приказки *етическият* подход също предхожда *структурния,* тъй като първо се идентифицират съответните метафори на семантично ниво (съдържание) и посредством холистичен анализ се определя коя от тях синтезира в себе си основното значение на приказката и я структурира.

В своя следваща статия, издадена няколко десетилетия по-късно и посветена отново на каталога на *типовете приказки* на Аарне и Томпсън и *индекса с мотиви* на Томпсън, авторът излага още техни слабости

(Dundes 1997). Някои от основните точки на неговия критически анализ са следните:

– макар и по дефиниция *мотивите* в приказките да са независими по своята природа, те проявяват склонност да са взаимозависими с точно определени други мотиви в наратива и така образуват определени колокации от мотиви или „*комплекси от мотиви*“;

– концептите *мотив* и *тип приказка* са евроцентрични по своя характер, тъй като са се появили в резултат на изследвания на корпус, включващ само европейски приказки и следователно не са приложими към фолклорен наративен материал от други части на света, например Африка (Finnegan 1970: 327-28, цит. по Dundes 1997);

– някои от *типовете приказки*, очертани първоначално от Аарне (което по-късно той отчита като своя грешка), са изградени въз основа на различни типове *персонажи*, а не на *сюжета* на наративите;

– и в двата индекса някои от *мотивите*/*приказките* са били обект на цензура от страна на съставителите и са изключени или съвсем бегло и схематично представени.

Съответно известна особеност на *концептуалните метафори* е, че те образуват *кохерентни системи* и тези системи биха обяснили склонността на определени *мотиви* да се съчетават с точно определени други мотиви и да образуват „*комплекси от мотиви*“ и дори биха предопределили кои мотиви (сведени до конкретни концептуални метафори) ще образуват комплекс (кохерентна система) с други.

С това изключение (което Дъндес не схваща като недостатък на самите индекси, а само неточност на дефиницията на мотива) на една алтернативна класификация, основана на *концептуалната метафора*, гореизброените слабости не биха били присъщи.

Съществуват както културно специфични, така и универсални или почти универсални концептуални метафори, които имат потенциала да се срещат в култури от целия свят, но самото явление *концептуална метафора* е *универсален* феномен.

Ключов момент в една такава алтернативна класификация е свойството на *концептуалната метафора* да структурира *сюжета* на приказката, а не отделните персонажи, за които е присъща схематичност, понеже акцентът в приказката е върху техните действия, а не върху характера. *Концептуалната метафора* съществува на едно абстрактно ниво, което изключва елементи на оценка на нейното съдържание като нецензурно.

III. Заключение

Настоящата статия представя аргументи в полза на една нова, адекватна на природата на своя обект класификация на типовете приказки, базирана на ясно дефинираната категория *концептуална метафора* – в духа на най-новите постижения в когнитивната наука и тенденцията към интердисциплинарност в съвременната лингвистика и културната антропология. Една такава класификация би съчетала предимствата на двата основни подхода при изследването на приказката – *етическия* и *емическия* метод във фолклористиката, които са се доказали във времето като взаимно допълващи се, но едновременно с това до този момент не е бил идентифициран подход, съчетаващ характеристики и на *етическия*, и на *емическия* метод.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bright 1968: Bright, W. Language and Culture. – In: International Encyclopedia of the Social Sciences. New York: Crowell Collier Macmillan, 1968.

Broadwell et al. 2017: Broadwell, Peter M., David Mimno, and Timothy R. Tangherlini. The tell-tale hat: Surfacing the uncertainty in folklore classification. – Journal of Cultural Analytics, 2017.

Dimitrova 2016: *Dimitrova, D.* Conceptual metaphor in an English and Bulgarian version of The Tale of the Kind and the Unkind Girls. – In: Balkanistica 29, The South East European Studies Association, University of Mississippi, Oxford, Mississippi, 2016, pp. 17-60.

Dundes 1962: Dundes, A. From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales. – Journal of American Folklore 75, no 296 (1962): 95-105), 1962.

Dundes 1994: Dundes, A. (ed.) Editor's Preface, The Tale of the Kind and the Unkind Girls: AA-TH 480 and Related Titles, Roberts, W. Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 1994.

Dundes 1997: Dundes, A. The Motif-Index and the Tale Type Index: A Critique. – Journal of Folklore Research, 34(3), 1997, pp. 195-202.

Finnegan 1970: Finnegan, R. Oral Literature in A'ica. Oxford: Clarendon Press, 1970.

Grimm & Grimm 1812: Grimm, J., and W. Grimm. Kinder- und Hausmärchen. Berlin: Realschulbuchhandlung, 1812.

Honti 1939: Honti, H. Märchenmorphologie and Märchentypologie. – In: Folk-Liv, III (1939), pp. 307–8.

Lakoff & Johnson 1980 [2003]: Lakoff, G., and Mark J. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.

Lakoff 2001: Lakoff, G. Metaphor and Psychoanalysis: How Metaphor Structures Dreams: The Theory of Conceptual Metaphor Applied to Dream Analysis. – PSYART: A Hyperlink Journal for the Psychological Study of the Arts.

<http://www.psyartjournal.com/article/show/lakoff-metaphor_and_psychoanalysis_how_metaphor (status 12.05.2018)>.

Perrault 1697: Perrault, C. Contes de ma mèrel'Oye. Paris: Claude Barbin, 1697.

Pike 1967: Pike, K. Language in Relation to a Unified Theory of Human Behavior. The Hague: Mouton, 1967.

Prop 2001: Prop, V. Morfologiya na prikazkata. Sofia, 2001.

Propp 1958: Propp, V. Morphology of the Folktale, (ed.) Svatava Pirkova-Jakobson, (trans.) Laurence Scott. Bloomington: Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics, 1958.

Ruiz 2008: Ruiz, J. At the Crossroads between Literature, Culture, Linguistics, and Cognition: Punishment and Moral Metaphors in Fairy Tales. – Odisea 9, 2008, pp. 117-31.

Stoyanova 2006: Stoyanova, R. Doktorska disertatsia „Lingvokulturologichno sapostavitelno izsledvane na angliyski i balgarski poslovitsi". <http://lingvocult.uni-ruse.bg (status 10.05.2018)>.

Uther 2009: Uther, H. J. Classifying tales: Remarks to indexes and systems of ordering. – Narodna umjetnost, 2009, vol. 46, nº 1, p. 15-32.

Von Franz 1970 [1996]: von Franz, M.-L. The Interpretation of Fairy Tales. Boston/London: Shambhala, 1970.

Zipes 2013: Zipes, J. The Golden Age of Folk and Fairy Tales: From the Brothers Grimm to Andrew Lang. Indianapolis: Hacket Publishing, 2013.

Годишник на ФХН, XXX А

МЕЖДУ ДОМА И ПЪТЯ КЪМ РОДНОТО В ПОВЕСТТА „ЗЛОЧЕСТА КРЪСТИНКА" НА ИЛИЯ БЛЪСКОВ

Виолета Цончева

THE BIG DILEMMA IN LIFE: „HOME" VERSUS „THE ROAD TO THE NATIVE ORIGIN" IN THE SHORT NOVEL „ILL-FATED KRASTINKA" BY ILIYA BLASKOV

Violeta Tsoncheva

Abstract: *This article presents a person's progress from their home in search of their origin. Iliya Blaskov`s character from"Ill-Fated Krastinka" chooses to recognize Rila Monastery as his home and this fact is indicative of recognising the monastery as a symbol of Bulgarian identity.*

Key words: *home, road, native, identity, remembering*

Понятията *дом* и *път* са носители на значения, определящи поставеността на човека спрямо другите, спрямо света. Тези понятия са в антиномични отношения, но в повестта на Илия Рашков Блъсков „Злочеста Кръстинка" (1870) те започват да функционират и като синонимни единици. Дихотомията *дом – път* в повестта придобива значение на *свое – чуждо, село – град, патриархален свят – модерен свят,* но и разкрива устремеността на един от героите (Лулчо) към пълноценно осъществяване в живота и постигане на целите. Сюжетопораждащ сегмент е изборът на героя. Лулчо е млад семеен човек, учител, завладян от неудържимото желание да получи повече знания, да е по-образован, но и да се представи на света, което предопределя направения от него избор и го прави „герой на пътя". И независимо че „самото напускане на дома е вече беда" (Prop 1995: 53), в съзнанието на героя потребността от друга, различна културна среда, в която да постигне „обетованата страна" на знанието, го кара да изостави родовото пространство, да напусне село Черковна и да потегли по пътя към предизвикателствата на града.

Героите на Илия Блъсков имат възможността да променят посоката, тъй както всеки човек прави избори за своя живот, за своето семейство, само че в Илия-Блъсковата концепция за света и живота допуснатият грях се овъзмездява. Напускането на дома от бащата става причина за несгодите, които застигат неговите близки. Като тематичен ключ (по Pikio 1993: 389) самото заглавие на повестта – „Злочеста Кръстинка", проектира рецептивна нагласа за труден житейски път.

Знаково натоварено е името на тази героиня (дъщеря на Лулчо) предвид ролята, която възрожденският писател ѝ възлага – да въплъти изконни християнски и морални ценности като смиреност, търпение, душевна доброта и в този смисъл заглавието „като елемент от структурата на цялото, се натоварва с определен моралистичен заряд" (Radev 1993: 9). Определението *злочеста* отвежда към греха и изкуплението, т.е. страданието и злочестината са пътят към пречистването от греха, а името *Кръстинка* е семантично обвързано с „благородство" и „търпение". Само че интригуващият герой на повестта е не Кръстинка, а нейният баща, превърнал се в беглец от родното пространство.

В своята втора повест „Злочеста Кръстинка" Илия Блъсков създава герой, твърде различно ситуиран от героя на излязлата пет години по-рано повест „Изгубена Станка" (1865). Тук възрожденският белетрист, като разчита на семантичната натовареност на думите „пътник", „гостенин", „ябанджия"[1], реализира идеята за отделеността от общността, за специфичната позиционираност спрямо другите хора:

> *Вън от селото Добрина, около една порутена стара черквица, на която годините ѝ се не помнят, чернеят се тук-там гробове <...>; <...> малко настрана, идеше друг един човек, на възраст около петдесетгодишен <...>; Кой е тоя калугер, на комуто сърцето се вижда да плаче наедно с нейното? Още кой е този мъж, на когото в сърцето се вижда огън да гори...* (Blaskov 1985: 77-78).

С разгръщането на сюжета се проследява отчуждението на Лулчо, а също и на неговите деца от другите хора. Нагласата на социална дистанцираност достига крайни параметри при Лулчо и дъщеря му Кръстинка – бягство от родното пространство и търсене на щастие в чужбина. Всъщност домът при Илия Блъсков е с амбивалентно символно присъствие. Докато в повестта „Изгубена Станка" той е мислим в категориите сигурност и хармония, в „Злочеста Кръстинка", изгубвайки обичайната си семантичност и топическа статика, той се преобразява в път. Тук импулсът на героя по знание – *Да види свят, да се покаже пред света* <...> (Blaskov 1985: 101), става доминантна личностна черта.

Много страници с остра негация са изписани за отношението на Илия-Блъсковия герой Лулчо към селската среда, която той чувства като не-своя и като заплаха за енергията и духовния си потенциал. Без да се спирам детайлно, само ще отбележа, че никак не са малко обвинителните думи за това, че този образ остава нереализиран (Nalbantova 1999: 105)

[1] Всички цитати от повестта на Илия Блъсков „Злочеста Кръстинка" са по Blaskov 1985.

или че самият автор не успява да разбере генеалогията на злото и се насочва към неговите външни прояви (Lekov 1988: 302). Авторитетни са и противоположните позиции – бунтът на Лулчо не като израз на човека индивидуалист, а на устремения към знанието и просветата (Nalbantova 1999: 99). Любопитен коментар относно героя и световъзприятията му прави Боян Пенев:

> <...> *човек с по-дълбоки духовни потребности, неудовлетворен, недоволен от знанията, които има, и от средата, в която живее – жаден за нови познания, за по-висока просвета; той иска да се приобщи към една културна среда, за да заживее при други условия, да се развива по-нататък* <…> (Penev 1978: 325).

За младия човек от повестта знанието, което притежава, учителският труд, който полага, и многолюдното семейство, което е създал, не са достатъчни, за да се осмисли напълно животът му и да почувства самият той духовна пълнота.

Както е известно, през Възраждането се осъществява смяна на културния модел и вниманието се насочва към интелигента – човекът, който влиза в конфликт със средата, в която живее. Десетилетия преди Илия Блъсков Софроний изгражда като протагонист на героя на пътя подвижния човек, противопоставящия се на статуквото. Казано накратко, опозицията „герой на пътя – герой на дома" е основополагаща в текстовете на възрожденската белетристика.

Възрожденските творци обаче не само поставят акцент върху силата на родовата връзка на българина, но пресъздават и процеса на неговото отдалечаване от рода. В тази връзка Лотман и Успенски говорят за „изконна двойност", която се съдържа в понятието „чужд" (Lotman 1990: 486). Чужд може да бъде не само чужденецът, който пристъпва отвън, но и своят, който е на територията на домашната група и е социализиран в нейния духовен и битов терен. „Културният образец на групов живот" (Shutts 1999: 7) се проблематизира и от двата типа отчужденост. Например повестта „Ученик и благодетели или чуждото си е се чуждо" (1863) на Васил Друмев осветлява драмата на възрожденския интелигент, на устремения към познание и жадуващ да бъде полезен на сънародниците си човек. Друг пример – героите на Каравеловата (недовършена) творба „Крива ли е съдбата" (1868) бележат сходство с героите от „Ученик и благодетели" предвид трудностите в комуникацията с обкръжението. Но вече Блъсков в „Злочеста Кръстинка" предлага на читателя сложността и двойствеността в социалния статус на

героя. Свидетели сме на моменти, в които даскал Лулчо е в единение с обществото за разлика от Любомир Калмич („Крива ли е съдбата"), който е част от една тясна социална среда. В други ситуации от повествованието героят на Блъсков е представен като несъобразяващ се с нормите на поведение, установени от колектива, и отчужден от общността. Само че тази роля той изпълнява по-скоро инстинктивно, а не както е при Любомир Калмич – като идеологически обоснована позиция.

Напускайки примамливата територия на тези екскурсивни уточнения, се отправяме към поредната проблематизация: Как се променя нагласата на Лулчо спрямо дома, когато пътят го отвежда във винопродавница, изградена „накрай града" – Букурещ, и среща порока в лицето на пияни мъже и техните „сестри" (глава X: „И паде в яму").

Присъствието на кръчмата на „кьоше" създава есхатологична перспектива, означена чрез залагането на примка от страна на няколко сърби, в която героят се оплита. Във всички тълковни речници на съвременния български книжовен езикq включително и в „Речник на българския език" на Найден Геров, съществителното *кьоше* има следните значения: *кът, ъгъл*[2]. В повестта лексемата не е с висока фреквентност, но в глава X има засилена честотна употреба, където функционира със значението си *ъгъл*, илюстрира разбирането за кръчмата като „зло място", „блудни дом". Едва излизането на героя от това място е равнозначно на спасение.

В студията си „Чужденецът" Алфред Шютц изследва типична ситуация, в която се оказва чужденецът при опитите си да се интегрира в културния образец на не-своя група (Shutts 1999: 7-21). Установени са културни рамки, в чиито измерения индивидите имат „свободата" да действат, да мислят, но всяко отклонение е релевантно на дисфункция на обществената система и търпи санкция, каквато е и участта на Лулчо. В не-своя среда той остава самотен, изпъква неговата неразбраност, макар че в този момент от своя път – пребиваването отвъд Дунава, той търси приятели. Става ясно – и Груйо, и сърбите във винопродавницата са случайни спътници. Те не само че не облекчават самотата на героя, но и я задълбочават.

В едно свое изследване Цветан Стоянов говори за „нишките, които се прекъсват":

> *Човек поначало е съвкупност от безброй много връзки с други неща и хора – графически ние бихме могли да го изразим като един възел, от който тръгват нишки във всички посоки и*

[2] Подробно за понятието „кьоше" вж. Gerov 1897: 365.

> *отсреща всяка нишка достига даден „обект", одушевен или не. Ако си представим, че поради някакви причини нишките започват една по една да се късат, централният възел все повече да обеднява – това ще бъде картината на алиенацията, така както протича в отделния индивид* (Stoyanov 1988: 67).

Така и човекът в повестта, носещ усещане за собствената си значимост и заявяващ интелектуална претенция, прекрачва отвъд познатото пространство, отвъд патриархалния свят, има нагласата да се изяви, но и в новата среда различните му личностни световъзприятия натежават.

Оказва се, че сюжетът на „Злочеста Кръстинка" дава възможност да се проследят важни процеси в живота на нацията. Микросъбитиен в нея е духовният сблъсък, т. е. изпитанията на личността, изгубила територията на патриархалната хармония. Този съзнателно търсен диалог с чужди културни общности неизбежно поражда усещането за „чуждост" у българите, попаднали в по-различна културно-историческа ситуация, и едновременно с това води до преосмисляне на националните ценности. В тази посока е и проникновената мисъл на Ю. Лотман върху теорията на културното общуване: „Едва след като стане част от по-обширно цяло, тя [културата] усвоява външния поглед към себе си и се възприема като специфична" (Lotman 1992: 33).

В разглежданата повест ситуирането на човека в пространството – село или град като социалноорганизирани сфери на общностен или обществен живот, откроява културнорегулативни и поведенчески норми. Онова, което предопределя стойността на селското пространство, е семейството и неговите дълбоки корени, моделирането на съзнание за принадлежност, връзката между поколенията чрез съхраняването и предаването на морални и духовни ценностни ориентири. В тази насока е и споделеното от Илия Блъсков за отношението на българския селянин към семейството: „Вън от него той не бе сигурен, тръгнеше ли на път, това бе жива раздяла с домашните. Завръщаше ли се живо и здраво, това бе за него милост божия и как той умилно се разделяше и любезно посрещаше със своите" (Blaskov 1976: 150). Тази несигурност на българина вън от семейството и родното му село писателят разкрива не само в „Злочеста Кръстинка", но и в други свои произведения. Според Н. Димков в „Злочеста Кръстинка" представянето на двете пространства – селото и града, е концептуално осмислено в ярка опозиция: „селото – пространство на здравото и нравствено чистото, и градът – място на

поквара и деморализация" (Dimkov 2000: 319). Изследователят отбелязва: „Застанал между родовата традиция и разложителните процеси на новото време, Илия Блъсков прави отчаяни опити да вразуми младите и да ги върне в руслото на традицията" (Dimkov 2000: 319).

В разглеждания текст наистина има основания да се твърди, че авторът подхожда към живота като традиционалист, но той всъщност е за онова селско живеене, което е обвързано с ценността на традициите. От тази гледна точка осезателно изпъква самотата на Лулчо на фона на всеобщото духовно единение в църквата в деня на Христовото разпятие. Отчетливост придобива опозицията „свое – чуждо" и тя е локализирана както географски, така и етически. Производни на антиномията са именно селото, когато Лулчо е при семейството си, и градското пространство – престоят му в Букурещ. Градът в „Злочеста Кръстинка" символизира убиването на единството и задругата между хората. В отношението на Илия Блъсков към града откриваме познатата ни среща на християнската традиция с идеите на сантиментализма. Възприемането на градското пространство като същност, враждебна на обкръжаващата го земя, по наблюденията на Лотман, води началото си от Каин: „И позна Каин жена си, и тя зачена и роди Еноха. И съгради той град, и нарече града по името на сина си Енох (Бит. 4:17)"[3].

В нравствено-естетическата концепция на „Злочеста Кръстинка" е ключова ролята на румънската действителност. Присъствието на Букурещ е убедително и пластично пресъздадено. Чрез Букурещ Блъсков разкрива условията за нравствена поквара, които предлага големият град и които не са присъщи на същността на селския човек. И така в глава XI на повестта („Променение в село Черковна") ни очаква ситуация, която дублира тази от винопродавницата в Букурещ. Тук Илия Блъсков ни е предложил историята на „един сиромах селянин", измамен и обран в селската кръчма. Оказва се, че двата свята – на селото и града, в този аспект не са в опозиция, а са идентични.

Поставеността на черковненската кръчма на кръстопът логически и асоциативно я обвързва с пътя, който е визия за движението във времето и пространството, за човешкия живот, за самото битие. Този модел на отношения между кръчмата и пътя сам по себе си е философски – обединява представата за макро- и микропространство. Дали е маловажно, че докато Лулчо е в Черковна, кръчма там няма!? Нейната поява е след години, когато идва от Месемврия дядо владика, и това бележи началото на упадъка в обществения живот на селяните.

---

[3] Този и останалите библейски цитати са по Biblia 1991.

Контрапунктуално пък са изградени две сцени на пребиваването на Лулчо в църква – в глава V и в глава X. Присъствието на църквата като топос е контекстуално обусловено. В първия случай героят е показан като изразител на вълненията на една голяма общност – не само на своите съселяни, но и на „селяните от околните села", докато в букурещката църква Лулчо е извън общността. В Черковна героят припомня на събраното множество за Възкресението на Христос. Тук църквата е уловена в акта на празничността, когато се свързва с милосърдието и вярата, а във влашкия храм героят е в деня на Христовата смърт и асоциациите са с греха. Бихме могли да приемем, че в Черковна Лулчо проповядва онова *истинно учение*, в името на което Христос възкръсва и получава най-висшата награда – духовно безсмъртие, докато в Букурещ той е уподобен на *блудницата пред нозете Иисусови*. Можем да си припомним новозаветния текст, в който четем как всички се обявяват срещу Блудницата: „Моисей ни е заповядал в Закона да убиваме такива с камъни (Йоан 8: 5)". Чрез алюзията с библейския образ авторът представя абсолютната отчужденост на своя герой от общността. Тъжната евангелска картина напомня безпътицата в живота на хората, асоциира алиенацията в обществото, където човекът се чувства изолиран от другите. Но в перспективизма на библейския текст Блудницата е и тази, която Иисус не осъжда: „и остана Иисус сам, и жената дето си беше насред. Като се поизправии не видя никог, освен жената, Иисус й рече: жено, де са твоите обвинители? Никой ли те не осъди? Тя отговори: никой, Господи! Иисус й рече: и Аз те не осъждам. Иди си и недей вече греши (Йоан 8: 9-11)".

Двузначността на привлечения от Библията образ разкрива липсата на осъждаща позиция от иначе крайно моралистично настроения повествовател. Възрожденският белетрист добре знае, че християнското всеопрощение е знаково за новозаветното учение. И именно в момента на абсолютната самота – на едно безлюдно кьоше, и единение с Бога чрез изповед, Илия Блъсков пренасочва вниманието на читателя. И както в приказките, където „гората никога не се описва подробно. Тя е гъста, тъмна, тайнствена, малко условна, но напълно правдоподобна" (Prop 1995: 57), така и Илия Блъсков не предлага подробности от падението на своя герой, но и представеното е достатъчно, за да прозрем, че според ценностната система на писателя пиянството, блудството, паричната злоупотреба са най-ниското стъпало на пропадането.

Реализираната стратегия от страна на белетриста да отклони вниманието си от героя Лулчо е не „недостатък", нито пък „грешка"

(Penev 1987: 328). Това дистанциране вероятно е обвързано с преосмислянето на стойностите на дома и изминатия път от страна на героя. Ето защо във финала на творбата писателят отново го привлича и то в момента, в който Лулчо търси изкупление.

Проследяването на сюжета на повестта показва, че тя пресъздава известната „Притча за блудния син" от Евангелието на Лука (15: 11-32). В нея се говори за разкаянието на човека, завърнал се у дома от самоволно изгнание, за блудния (морално заблудил се) човек, отпътувал в „далечна страна", където е „прахосал имота (си) с блудници". Несъмнено цената за напускането на лоното на рода е висока. Синът от притчата е готов на покаяние и социално умиране: „направи ме като един от наемниците си" (Лука 15: 19), а Лулчо от „Злочеста Кръстинка" ще е на служба в Рилския манастир: „Чудният калугерин ще го води, из манастирите, гдето щял да се покае и измие от греховете си" (Blaskov 1985: 202).

По този начин в тъканта на текста се полагат координатни системи, в които човекът трябва да се ориентира, да преосмисли своя път и да открие своето място, както и да го припознае като дом. Финалната част на повестта показва героя с белези от дългото и нелеко житейско пътуване: „Лицето му покриваше мъртвешка бледнина; широкото му чело бе набраздено с дълбоки бръчки <...>" (Blaskov 1985: 201). Осъзнал смисленността на човешкото съществуване („Баща!?...<...> И аз съм бил баща!?...") и вечността на родната земя („<...> реката Дунав си тече и в същото място, както си е текла и тогава; тия хълмове нито са се снишили, нито са се повече издигнали, а са същите и си стърчат все тъй <...>"), Лулчо се освобождава от един тип светоотнасяне и прави осъзнат избор – към културните и духовни корени, с което авторът постига рецептурата „причини и следствия". Всъщност промяната не би била убедителна, ако Лулчо поемеше в посока, различна от обителта на Рилския манастир. В Лулчовата нагласа той става своеобразен ценностен център на родното, от който на различни разстояния стоят градът и селото, а по думите на П. Нора църквата осигурява „съхраняването и предаването на ценностите" (Nora 2004: 36). „Пробуждането" му е уловено от ъгъла на агоналната напрегнатост: „отивам да видя <...> издигнатите им черни гробове!?" Така се осъществява онова разбиране за дома, за който Башлар казва, че е „топография на нашето най-интимно същество" (Bashlar 1988: 35). И ако в същата смислова перспектива разположим пространствените координати на монашеската обител, ще видим, че със сърдечната си топлина, духовни връзки и душевно спокойствие тя ще се превърне в дом за героя. Художествено убедително Блъсков задава перспективата за

движението на душата от греховност към изкупление чрез покаяние, за придвижването на човека от дома по пътя към намиране на родното.

В младостта си Лулчо се стреми да образова само ума си, но това довежда до нещастието на цялото семейство и така за него знанието става голяма беда. Еклесиастичният библейски мотив – *който трупа познание, трупа тъга*, обрамчва определен момент от живота на героя. Все пак в края на повестта монашеската обител става дом за Лулчо, който решава де се обрече на сълзите, на самовглъбяването, на оставането насаме с Бога и с природата. В пребиваването на героя *из горите, из манастирите* е заложена идеята за пречистването на душата от греховете, но несъмнено смисловата доминанта е дълбоката връзка на човека с родното. И с препратка към едно по-далечно време културната постановка на Мирча Елиаде доказва, че пътят, „водещ към центъра, е труден път" (Eliade 1995: 27). Нещо повече, животът тъкмо в тази част от родната земя – Рилския манастир, ще помогне на човека да преосмисли изминатия път.

В съответствие с митологичния повествователен ритъм на лишения и компенсации притчата за блудния син постига баланс между противоположностите. Напускането на дома се уравновесява от завръщането, грехопадението – от разкаянието, а заблудата от разорението. Моделът на „завръщането" е разпознаваем и в повестта „Злочеста Кръстинка", в която героят „се връща". Повествованието, проектирано върху оптимистичния новозаветен сюжет, утвърждава, че за грешащия човек винаги остава отворен пътят назад. „В дълбините на съзнанието изправеността „пред Бога" е на път да отстъпи място на изправеността „пред себе си", човекът е точно толкова виновен, колкото се чувства" (Rikyor 2000: 268). Едва ли е изненада и позицията на Ерих Фром относно уединението, че то „е необходимо, за да може човек да се съвземе и освободи от непрекъснатия „шум" на хорското бъбрене и вмешателство, което пречи на собствените умствени процеси" (From 2005: 61).

Животът на Лулчо в Рилската обител сред спокойствие и религиозност, далеч от суетното човешко гъмжило, асоциативно извиква образа на пустинножителя св. Иван Рилски. Всеизвестно е, че в традицията на българското православие рилският светец е почитан като небесен закрилник на българския народ, приема се като представителен образ на българската монашеска традиция, като възвишен пример на богомислие, затова изборът на героя от повестта е безспорно условие за появата и съзряването на духовно извисения човек. Да не забравяме, че

във възрожденската менталност християнството е основен знак на народностна идентификация, на съхранение на българското самосъзнание, а храмът е оразличителен знак на „своето", място на уединение, но и на общностното.

Още в глава XVII на повестта – „Рилският манастир", Илия Блъсков живо пресъздава енергетическата онтологична мощ на живота в Обителта – идилично пространство на любов и задружност, което асоциативно спомня изгубените вече задружни дни на селяните в Черковна, останали в „минали", „тъмни години". Художественото решение на автора да отведе в края на повествованието героя си Лулчо тъкмо в тази свята обител, е сякаш да се покаже пътят на постигане на *узаконен*, хармоничен, изграден от правила живот, тъй както изисква в своите монашески наставления и самият св. Иван Рилски – монасите да се придържат към „средния, царският път" и да живеят „така, както учат светите апостоли" (Duychev 1990: 154), както и да се утвърди разбирането за ценността на родното, символично означено с пространството на Рилския манастир:

> *Някоя чета светогорска, в коя се случват някои други българи с малко народно българско чувство, пожелават да минат и през Рилския манастир, кой е съвсем български. Тук се те отбиват и намират добро гостолюбие от тамкашни български иноци, на кои за добрината и услужливостта заплащат много, много по-малко, отколкото заплащат на безбожните иноци в Атона. <...> Всичко е тук българско, като захванеш от игумена до най-простия работник, всички са българи* (Blaskov 1985: 133).

Рилският манастир със своята величествена и тиха хармония, със „зелената морава" и „дебелите сенки на боровете" е подслон за търсещия в дълбоката и безусловна вяра преодоляването на всички изпитания човек, но значимостта му е изведена чрез съдържателните възприятия, на които е носител, а именно с превръщането му в символ на духовната здравина и на българската идентичност, произтичаща преди всичко от паметта.

Френският историк П. Нора очертава параметрите на понятието *памет* и посочва *места* на културна и национална идентичност (Nora 2004: 35-46). „Местата" са видени в „топографски" смисъл, но се приемат за loci communes и функционират с разбиране за свои от принадлежащите към тази идентичност. Видимо е предпочитанието на П. Нора към израза *памет* пред *символи* и артикулира паметта като едновременност на „спомени, традиции, обичаи, навици, практики, нрави", обвързва ги със „съзнателното", но и с „полу-несъзнаваното" (Nora 2004: 419), което

издава нагласа за съхраняване на усещането за историчност. Френският мислител проследява връзките между колективната и индивидуалната памет, „местата на паметта", наследството и националната история и стига до разбирането за това как колективът утвърждава мисловната си представа за времето и как приема своето минало. Осмислени в този контекст, проблемите, до които се докосва белетристът в „Злочеста Кръстинка", са за нарушените връзки с дома, за пътя, променящ световъзприятията на човека, за възможностите личността да постигне хармоничен живот независимо дали сред колектива или другаде, но в измеренията на своето, на родното.

Проблемът на оттласкването от дома и превръщането му в не-дом, до който се докосва Илия Блъсков в повестта „Злочеста Кръстинка", е предпочетен и в следващите повести на белетриста макар и не от същия ракурс. Много ми се иска да подчертая, че подобни на разглежданата повест текстове драматично напомнят за житейската драма и на съвременния човек, възприемащ родното пространство за неуютно и чуждо и подмамен от разнообразни подбуди, припознава чуждото за свое. В изграждането на финала на „Злочеста Кръстинка" обаче писателят постига много повече – чрез решението на героя да тръгне „към манастиря Рила" (Blaskov 1985: 202) се утвърждава възприятието за ценностното отношение към родното.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Литературни източници

Biblia 1991: Biblia, sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya zavet. Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva. 1991.

Blaskov 1976: Blaskov, I. Spomeni. Sofia: Otechestven front, 1976.

Blaskov 1985: Blaskov, I. Povestvovaniya za vazrozhdenskoto vreme. Izbrani tvorbi. Sofia: Izdatelstvo na BZNS, 1985.

Научна литература

Bashlar 1988: Bashlar, G. Poetika na prostranstvoto. Sofia: Narodna kultura, 1988.

Dimkov 2000: Dimkov, N. Balgarsko vazrazhdane. Literaturni studii i portreti. Kniga II. Shumen: Helion, 2000.

Duychev 1990: Duychev, I. Rilskiyat svetets i negovata obitel. Sofia: Vyara i kultura, 1900.

Eliade 1994: Eliade, M. Mitat za vechnoto zavrashtane. Sofia: Hristo Botev, 1994.

From 2005: From, E. Revolyutsiya na nadezhdata. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2005.

Gerov 1897: Gerov, N. Rechnik na balgarskia ezik. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa Saglasie, 1897.

Lekov 1988: Lekov, D. Balgarska vazrozhdenska literatura. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988.

Lotman 1990: Lotman, Yu. Poetika. Tipologiya na kulturata. Sofia: Narodna kultura, 1990.

Lotman 1992: Lotman, Yu. Kultura i informatsiya. Sofia: Nauka i izkustvo, 1992.

Nalbantova 1999: Nalbantova, E. Prozata na Iliya Blaskov. Shumen: Altos, 1999.

Nora 2004: Nora, P. Mesta na pamet. T. I. Ot republikata do naciyata. Sofia: Fondatsia Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 2004.

Nora 2005: Nora, P. Mesta na pamet. T. II. Ot arhiva do emblemata. Sofia: Fondatsia Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 2004.

Penev 1978: Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. T. 4. Sofia: Balgarski pisatel, 1978.

Pikio 1993: Pikio, R. Pravoslavnoto slavyanstvo i starobalgarskata kulturna traditsiya. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 1993.

Prop 1995: Prop, V. Istoricheski koreni na valshebnata prikazka. Sofia: Prozorets, 1995.

Radev 1993: Radev, I. Paratekstat i hudozhestvenata tvorba prez Vazrazhdaneto. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 1993.

Rikyor 2000: Rikyor, P. Konfliktat na interpretatsiite. Sofia: Nauka i izkustvo, 2000.

Shyutts 1999: Shyutts, A. Chuzhdenetsat. Sofia: LIK, 1999.

Stoyanov 1988: Stoyanov, Ts. Sachinenia v dva toma. T. 2. Otchuzhdenieto. Sofia: Balgarski pisatel, 1988.

Годишник на ФХН, XXX А

„ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА“ НА ФРЕНСКИ ЕЗИК: ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТИ И КУЛТУРНИ ТРАНСФЕРИ

Елена Гетова

„UNDER THE MONASTERY VINE” IN FRENCH: HISTORICAL CONTEXTS AND CULTURAL TRANSFERS

Elena Getova

Abstract: *The short stories of Elin Pelin have commanded the interest of many translators which is why they are rather well represented in the major European languages almost immediately after their publications in Bulgarian. This study focuses on the French language versions of the collection of short stories „Under the Monastery Vine” and their messages. The French translations of this cycle of stories give ample scope for diverse cultural transfers of knowledge about Bulgarian literature that shape the particularities of specific translator’s choices. They are indicative of the multiplicity of meanings as related to the historical context of the appearance of each translation and at the same time gesture towards research concepts the messages of which have undergone essential transformations thanks to the variations of the collection in the French language.*

Key words: *Elin Pelin, „Under the Monastery Vine”, translation, French language, cultural transfer, historical context, translator’s choices*

> На френски език Елин Пелин е превеждан твърде много, предимно в излизащи у нас издания на тоя език – вестници и списания. Може да се каже без преувеличение, че почти всички по-значителни разкази на тоя писател са превеждани по няколко пъти на френски език от чужденци и българи (Donchev 1988: 162).

Проследявайки историята на интереса към Елин-Пелиновите разкази от страна предимно на чуждите преводачи и изследователи на българската литература, Николай Дончев отбелязва името на Жан Гилберт, който през 1933 г. превежда повестта „Гераците“, както и това на Валери Даскалова-Дюма, която през 1937 г. издава кратка антология със свои преводи на френски на съвременни български разказвачи „Conteures bulgares d’aujourd’hui“. Някои от нейните преводи преди това са публикувани във френските издания „La parole bulgare“ и „La Bulgarie“. В този сборник са поместени и два разказа от Елин Пелин – „Старият вол“ и „Очите на Свети Спиридон“.

Н. Дончев окачествява преводите на французите като твърде буквално близки до оригинала, като на места дори го дообясняват

(Donchev 1988: 163). Няма да се спирам подробно на преценките на специалиста. Преди всичко за него е било важно да докаже популярността на българската литература във френските издания и в славистичните изследвания от времето между двете световни войни. Това е и причината да се привлекат като представителни прегледите на българската литература, направени от френския учен Жорж Ато и от белгийския професор славист Шарл Ийар (Donchev 1988: 162-166). Важното за настоящото изследване са отбелязаните ранни преводи на френски на Елин-Пелинови разкази от цикъла „Под манастирската лоза“. Ако хронологически представим появата на тези разкази на френски език, то ще констатираме, че те не са превеждани много активно, а и преводачите не са търсели да фокусират френския интерес към тях. Ето как изглежда фактологията по въпроса:

* *Conteures bulgares d'aujourd'hui*. Traduit de bulgare par Valerie Daskalova-Dumas. Sofia, 1937;

* Elin Pelin. *Sous la treille du monastère*. Traduits par Roger Bernard. Sofia : Edition en langues étrangères. 1963 ;

* Elin Pelin. *Contes choisis*. Traduits par Katia Nikova, Raina Kardjieva, Elene Guéorguieva, Sous la rédaction de Jéliazco Rainov. Sofia : Edition en langues étrangères. 1967.

В първия сборник, за който стана дума – „Conteures bulgares d'aujourd'hui“, има превод само на разказа „Очите на Свети Спиридон“. В третия, който представям тук, от 1967 г., са публикувани 41 преведени на френски Елин-Пелинови разкази. От сборника „Под манастирската лоза“, без да се отбелязват каквито и да било библиографски уточнения, че са част от цикъл, са публикувани следните разкази: „Отец Сисой“, „Занемелите камбани“, „Чорба от греховете на отец Никодим“, „Очите на Свети Спиридон“ и „Веселият монах“.

Единственият (и до настоящия момент) пълен превод на Елин-Пелиновия цикъл разкази „Под манастирската лоза“ е този от 1963 година, дело на Роже Бернар. Въпреки не много щедрите на вариации на преводи прегледи, все пак наличните, с които разполагаме, предполагат възможности за съпоставки. Интерес представлява фактът на превода на заглавието „Под манастирската лоза“ на френски език. В един от вариантите на превода се среща „Sous la vigne du monastère“ (Zarev 1977: 149), а в друг – „Sous la treille du monastère“ (Pelin 1963). В първия превод се предпочита думата *la vigne* (*лоза*), чиято етимология я обвързва с *лозе* (*le vignoble*). Във втория, който е избран от Р. Бернар за озаглавяване на единствения цялостен превод на Елин-Пелиновия сборник на френски език, е използвана друга дума – *la treille* (*висяща*

лоза, асма). Разликата във втория френски термин е, че с него се означава *лоза*, която се увива около изкуствена конструкция, подпомагаща да се поддържа и оформя силуета й. Думата се свързва етимологически с *treillage* (*дървена решетка за пълзящи растения*). Всички тези подробности посочват като по-адекватен за смисъла на български език превод на заглавието този на Р. Бернар.

Същият особен акцент придават вариантите на преводи на отделните заглавия в двата превода на някои разкази – от 1963 и от 1967 г. Тук не обсъждам превода на заглавието „Очите на Свети Спиридон“ (от 1937), тъй като подобен род озаглавявания не предполагат вариации в превода на чужд език. Трябва да обърна внимание обаче на преводите на френски на следните заглавия, защото предлагат възможности за адаптация в различните варианти на двамата преводачи – на Катя Никова „Contes choisis“ и на Роже Бернар „Sous la treille du monastère“.

Първо ще разгледам вариантите на превод на заглавието „Веселият монах“, защото то създава най-малко възможности за вариативност, но въпреки това се наблюдават известни различия в двата превода, което води и до преакцентиране на определени послания чрез заглавието. Във варианта на К. Никова срещаме „Le joyeux moine“, докато при Р. Бернар се предпочита „Le moine joyeux“. Съпоставките и алюзиите, на които се разчита, когато се търсят паралели с части от „Кладенецът на Света Клара“ на Анатол Франс, в този случай намират своите основания, защото отвеждат към заглавието на отделен цикъл от разкази в самия сборник – „Le joyeux Buffalmacco“ („Веселият Буфалмако“).[1]

В първия вариант преводачката се ориентира по-скоро към буквалното повторение на реда на съставящите заглавието думи, напомнящи и визуално, и смислово горепосоченото Анатол-Франсово заглавие. Във втория вариант, на Р. Бернар, преводачът се е ориентирал към много по-близката до френския език конструкция на нормалната за прилагателното име следпоставеност спрямо съществителното, което определя. Когато се прави инверсия, както е в първия превод, то тогава се променят и нюансите в значението на словосъчетанието. В наблюдавания случай, струва ми се, предложеното от френския преводач заглавие е по-адекватно на смисъла на български език.

[1] Подобни съпоставки между „Веселия монах“ и „Светия Сатир“ – част от „Кладенецът на Света Клара“ от Анатол Франс, прави Николай Райнов (Raynov 1941: 90).

Второто забелязано съществено различие в преводите на заглавия е „Чорба от греховете на отец Никодим“ – „Les péchés du père Nikodime“ („Греховете на отец Никодим“) в превода на К. Никова и „La soupe faite avec les péchés du père Nicodème“ („Супа, направена от греховете на отец Никодим“) при Р. Бернар. Очевидно в първия вариант е предпочетен отказ от превода на първата част на заглавието „Чорба от…“, но в превода на разказа се среща, разбира се, този израз и той е преведен като „un ragoût fait avec les péchés du père Nikodime“ (Pelin 1967: 228). („яхния, направена от греховете на отец Никодим“). Още една подробност при предпочитанията на различните преводачи – в предложението на българската преводачка един важен детайл, на който разчита посланието и акцентира авторът, се е изгубил. Тя е избегнала проблематичния за превод турцизъм.

Във варианта от 1967 г. за израза „чорба от фасул, която бе прошарена от бели и черни зърна“ са употребени в представянето на френски две понятия – *fèves* и *haricots*, като и двете означават *боб*, но първата дума се асоциира с черен цвят на зърната, а при втората се разчита на обвързването на значението на думата с *бял боб* – „ragoût fumant, épicé, où fèves et haricots voisinaient agréablement“[2]. В този вариант обаче се изгубва нюансът на съпоставката – бели-черни прегрешения, изчезва и търсената семантична значимост и многопластовост на цветовата символика, на играта от значения и смисли в „прошарената“ (епитет, използван най-вече за човешка коса) чорба.

За разлика от този превод, във варианта на Р. Бернар откриваме много по-прецизното в случая ориентиране към едно понятие – „haricots“, което обаче допълнително се уточнява чрез определенията за цвят – „soupe fumante et de bonne odeur, toute bariolée de haricots dont les uns étaient blancs et dont les autres étaient noires.“[3] Очевидно и двамата преводачи обаче имат проблем с предаването на френски на турцизма „чорба“, който внася допълнителен щрих към колорита на разказа[4]. Съпоставителното четене предполага да обърнем внимание и

---

[2] „димяща, подправена яхния, в която черният и белият боб приятно съседстваха“ (Pelin 1967: 231). Преводите от френски тук и по-нататък в текста са мои – Е. Г.

[3] „димяща, ухаеща супа, изпъстрена с боб, като едни (от зърната) бяха бели, а други бяха черни“ (Pelin 1963: 72).

[4] В една от рецензиите от 1936 г. се обръща внимание на отбелязаната като очебийна слабост в „Под манастирската лоза“ – изобилието от турцизми, и като пример са добавени думи като „ашладисвам“, „яшмак“, „пешкир“, които според рецензента трябва да се заменят с български (Gavriyski 1936: 199). А всъщност на тези думи се крепи

на факта, че в превода на френския специалист и в разказа „Светите застъпници“ същата дума е преведена с „la soupe“ (Pelin 1963: 78). Не бива да се пропуска и находката в превода на френски на Р. Бернар в заглавието „Една обиколка на Свети Георги“. Преводачът е избрал „Saint George visite la terre“ („Свети Георги гостува [разглежда] на земята“) като вариант, в който, бихме предположили, се влага допълнителен смислов пласт – този на слизащия от небесата светец, представа, която създава други пространствени ориентири за отдалеченост и превъзходство на светеца над земните грешници – представа, която измества отчасти съдържанието на разказа, но пък има по-пряка връзка с мотото на разказа: „Рано рани свети Георги. Поля, ниви да обиди…(Нар. песен)“. Мото, което се използва само при първата публикация на разказа и което отпада при следващите редактирани версии.

Най-забележимата трансформация на значенията обаче се оказва тази с превода на заглавието „Занемелите камбани“. За щастие разполагаме с вариантите и на двамата преводачи и можем да направим съответните сравнения и изводи. Р. Бернар превежда това заглавие с „Le silence des cloches“ („Мълчанието на камбаните“), а българската преводачка – „Les cloches se taisent“ („Камбаните мълчат“). И в двата превода се губи представата за онемяване – един много специфичен момент в разказа, чрез който трябва да се предаде изключителната тревожност, болезненост, страх, вцепенение пред божия знак. Защото и етимологично разликата между мълчащите и онемелите камбани е много значителна и важна за разказа, защото камбаните не просто се смълчават или замлъкват, те онемяват пред сторения голям грях. В мълчанието откриваме следите на доброволния отказ от говорене, от произнасянето на слова, а в онемяването – патологичните проявления на болезненото безсилие да се издаде дори звук. Това се губи в смисъла на превода на заглавието на френски и в двата разгледани тук варианта.

Преводът на Роже Бернар

Преводът на френския славист на Елин-Пелиновия сборник поставя няколко същностни въпроса, които засягат възможностите за адекватно осъществяване в чуждия език на посланията на създаденото

многозначността на посланията, защото те, запазвайки етимологията си на чуждици в езика, пазят и паметта за други епохи и за други пространства на употреба.

от българския разказвач. Предложеното издание създава ситуация на неяснота, свързана с особеното подреждане и логическо структуриране на разказите от цикъла в превода на френски, различно от това в оригиналното издание. Тук представям някои от предизвикателствата пред преводача, с които се е сблъскал проф. Бернар, и неговите филологически решения на тези предизвикателства. На един от въпросите, например този за тоталната подмяна на реда на разказите от оригинала, имам само предположения и хипотези, но не разполагам с конкретни отговори и очевидни решения.

1. Много съществените различия между оригиналното подреждане на разказите в сборника и тяхното тотално пренареждане в превода на френски е първият въпрос. Бих искала да припомня как изглежда съдържанието на цикъла „Под манастирската лоза“ в първото си издание от 1936 г.: „Отец Сисой“, „Светите застъпници“, „Очите на Свети Спиридон“, „Огледалото на Свети Христофор“, „Изповед“, „Занемелите камбани“, „Една обиколка на Свети Георги“, „Чорба от греховете на отец Никодим“, „Жената със златния косъм“, „Пророк“ и „Веселият монах“.

В превода на френски разказите са пренаредени така (предавам ги чрез българските им съответствия): „Отец Сисой“, „Очите на Свети Спиридон“, „Огледалото на Свети Христофор“, „Занемелите камбани“, „Една обиколка на Свети Георги“, „Жената със златния косъм“, „Пророк“, „Веселият монах“ „Изповед“, „Чорба от греховете на отец Никодим“ и „ Светите застъпници“.

Едно от лесните обяснения на тази подмяна на оригиналния логически построен свят на „Лозата“ е, че в превода на френски се разчита най-вече на религиозния пласт и така се търси в последната дума „Амин“ от „Светите застъпници“ приключване и на цялостния сборник. При по-задълбочено вглеждане обаче се откриват други вътретекстови и междутекстови връзки и логически преходи, на които може да се позове констатираната различна логика във френския вариант. Така например се забелязва, че преди финалния разказ „Светите застъпници“, който има своя директно религиозно звучащ завършек, е разположен разказът „Чорба от греховете на отец Никодим“. Той е единственият, освен встъплението „Отец Сисой“, където присъства образът на литературния разказвач. Следователно можем да предположим, че по този начин – разполагайки като предпоследен разказа, който връща към началната сказова ситуация под манастирската лоза, се оформя класическата рамкова композиция – разказвачът се завръща в своята извънлитературност спрямо разказаното от отец Сисой за друго време и в други пространства.

Още една вторична логика на пренареждането прозира във френския превод. След като е затворил цикъла по класически начин с благослова и „Амин“, след като е повторил и се е завърнал в началната ситуация с разказите рамки, преводачът предпочита една друга вътрешна подредба и тя е продиктувана от времепоявата на първите публикации на разказите от цикъла. Така петте разказа в началото [с едно изключение – „Занемелите камбани“ (1928)] са тези, които са били публикувани през 1921 г. Втората половина от разкази, останалите пет, са създадени през 1934 г. с изключение на разказа „Светите застъпници“ (1909), за който вече стана дума, че затваря цикъла. Струва ми се, че в пренареждането в превода е търсена някаква логика в творческото развитие на разказвача, която да оразмери в два отделни периода и отрязъка частите на сътвореното в този сборник и да ги отдели на две основни обединения с общи особености – разказите от ранния период от 1921-а и тези, създадени тринадесет години по-късно. Такава логика очевидно не допада на автора, защото неговият избор на конструиране на вътрешни послания в цялото не отговаря на осъщественото в превода на френски език почти тридесет години по-късно.

2. „Свободният израз“ срещу „клишето“ (Nedelchev 1987: 173) – така Михаил Неделчев определя местата на литературните бягства на Елин Пелин срещу езика на клишираното, предсказуемото, разпознаваемото в делничния шаблон. Авторското писане е писане, което пародира, трансформира, играе със смисъла, пренарежда и преосмисля. За да се осъзнае т.н. „клише“, което, ако допълним, е не само езикът на евтината житейска мъдрост, градската шега, вица от кафенето и уличния разговор, но и стереотипът на пресата, моделът на популярната и модна тогава литература, повтарящият се език на литературните кръгове, на конкуренцията и враждата между тях. Този пласт на съпоставка и на съвместяване на двете зони – шаблона и „свободния израз“, не могат адекватно да се предадат във френския текст. Разпознаваемостта на клишето разчита на друг тип информираност, такава, каквато не би могъл да притежава френският читател от 1963-та, на когото предстои да разположи границите между автор, талантлив имитатор и пародиращ познатото творец в рамките на един колоритен и предизвикателен дори за българския читател цикъл.

3. При превода на френски се изгубва и друг съществен елинпелиновски щрих от почерка – неговият хумор и неговата невинаги фина ирония, шега, еротичен намек. Въпреки видимото

блестящо познаване на българския език, Р. Бернар е предпочел да придаде на превода си патоса на информационно обогатяващ познанието за българската литература сборник. Така той не търси целенасочено отговор на предизвикателствата пред преводача – езикови и етнокултурни.

4. Най-трудни за превод на френски са диминутивите. А те доминират в Елин-Пелиновия цикъл, който разглеждам, и тяхното изобилие има своето логично обяснение.

> *Първо, с умалителните форми се означава по-малък размер на денотата. <...> Второ, с умалителните форми се изразява субективно-оценъчно отношение. Говорещият внася в номинативния акт емоционална отсянка, изразяваща се най-често в положителна посока – нежност, гальовност. Този семантичен нюанс е характерен за по-широк кръг от думи. Тук отпада изискването за вариативност в размера на денотата. Понякога дори е невъзможна такава вариативност, тъй като денотатът е с точно определени размери, няма такава физическа характеристика или е уникален* (Zidarova 2015).

В „Под манастирската лоза“ е ясно, че двете семантични функции на деминутива се дублират – манастирският интериор не само се свежда до денотат с определено ограничени размери, но по-скоро, тъй като този денотат все пак не е нито с точно определени координати, нито с конкретна площ, неговата физическа характеристика се превръща в уникална. Парадоксално, но именно тази уникалност на описания, изобилстващи от умалителни, ще помогне на разказващия да внесе в номинативния избор своята емоционална оценка и нюансираност. Този избор от своя страна се изразява единствено в положителна посока, внасяйки „нежност, топлина и гальовност в жеста на разказването“ (Bidaud 2012: 51). Особеното в случая е, че при превод на френски тази щедрост на семантиката, базирана на изобилие от деминутиви, не би могла да се предаде по същия начин, както в оригинала, поради спецификата на формиране и употреба на умалителните във френския език.

> *Le fait a souvent été relevé que le diminutif créatif était d'une vitalité très faible en français par rapport à l'ensemble des autres langues romanes.*
> *Много често е отбелязван фактът, че креативният деминутив е много слабо представен във френския език в сравнение с другите романски езици* (Hasselrot 1972: 11).

> *En effet, là où l'espagnol utilise les diminutifs d'une manière abondante, le français, lui, préfère la tournure analytique avec l'adjectif „petit“ et ne conserve de morphème diminutif presque qu'à l'état lexicalisé. Certes, certains suffixes comme „ette” peuvent encore être employés de manière créative, mais le nombre de créations spontanées auxquelles un tel diminutif donne lieu est très limité.*
> *В действителност там, където испанският език използва деминутиви в изобилие, френският език предпочита аналитичната синтактична конструкция с прилагателното „малък“ и запазва деминутивната морфема почти само в лексикализирано състояние. Разбира се, някои суфикси като „ette“ могат да бъдат употребявани по творчески начин, но броят на подобни спонтанни образувания е твърде ограничен* (Bidaud 2012: 51).

Употребата на суфикси за формиране на деминутиви в славянските езици и в частност в българския език е много по-типична и честа, отколкото във френския език. Примерите от тук изследвания Елин-Пелинов цикъл са многобройни:

> „приведен над своята ниска масичка“ (Pelin 1977: T. 3)[5] („courbé sur sa petite table“ [преведен: над своята малка маса]),
> „сухия хлебец“ („pain sec“ [сух хляб]),
> „малкото прозорче“ („la petite fenêtre“ [малкият прозорец]),
> „едничката почивка“ („son seul repos“ [единствената му почивка]),
> „тясното дюкянче“ („basse échoppe“ [нисък магазин]),
> „малкото сандъче с пепел“(„une petite caisse de cendre“ [малък сандък с пепел]),
> „бяло облаче“ („un petit nuage blanc“ [малък бял облак]) от разказа „Les yeux de Saint Spiridon“ („Очите на Свети Спиридон“) (Pelin 1963: 11-12);
> „купчец“ („un petit groupe“ [малка група]);
> „По планината ходя и ми е жал за животинките, за мъничките. Мравчици, пчелици, буболечки, сякакви гадинки, шаренички такива, жал ми е за тях.“ („Je parcours les montagnes et j’ai pitié des toutes petites bêtes, des fourmis, des abeilles, des insectes, des bestioles de toutes sortes, de toutes les couleurs.“ [Ходя по планините и ми е жал за всички малки животни, мравки, пчели,

[5] Тук посочвам само заглавията на съответните разкази.

насекоми, същества от всякакви видове, с всякакви цветове.]) от разказа „La confession“ („Изповед“) (Pelin 1963: 60; 64);

„Вътре беше влязъл вечерният мрак и се молеше пред запалените кандилца, чиито малки пламъчета се губеха пред благите усмивки на светците.“ („L’intérieur était déjà envahi par la pénombre du soir, qui avait un air de prière devant les lumignons dont la vague lueur s’évanouissait au pieds des icônes des saints au sourire béat, si solennels à la fois et si attendrissants à la veille de la grande fête.“ [Интериорът вече беше завладян от вечерния мрак, който имаше вид, че се моли пред свещниците, чиято неясна светлина изчезваше в подножието на иконите на светците с блажени усмивки, така тържествени и трогателни в навечерието на големия празник.]) от „Le silence des cloches“ („Занемелите камбани“) (Pelin 1963: 24-25);

„В едно малко глухо градче, с река през него, с бели старовременни къщички, скрити като кутийки във високо оградени мънички дворчета, пълни с трендафили...“ („Dans une petite ville bien morne que coupait une rivière et dont les minuscules maisons blanches à la mode du temps jadis se dissimulaient en s’encastrant, comme autant de boîtes, dans d’étroites cours flanquées de hautes murailles et copieusement ornées de rosiers...“ [В един малък твърде тъжен град, който бе пресечен от река, и чиито мънички бели къщи от стари времена, се криеха, сгушени като кутии в тесни дворове, обградени от високи стени и обилно украсени с розови храсти…]) – „La femme au poil d’or“ („Жената със златния косъм“) (Pelin 1963: 33).

Всички тези примери изгубват очарованието си в превода на френски език, защото навсякъде деминутивите са преведени с помощта на аналитична синтактична конструкция с определението *petit* (*малък*).

В този смисъл са интересни и описанията на манастирските храмове. Силуетът на църква винаги изглежда по един и същи начин, защото умалителните внасят допълнителен семантичен нюанс на общо място, а фокусираният върху дребния детайл поглед прави образите да изглеждат по-близки, по-позитивни и разпознаваеми, и по-човешки. Всички тези смислови пластове обаче се изгубват в превода, например: „и да гледа как в отсрещната градина пред малката черквица...“ („Очите на Свети Спиридон“), „...и в малката, ослепяла от старост манастирска черквица...“ („Изповед“) във френския вариант залагат на „la petite église“.

За да обобщя, ще спомена, че никъде в текста на „Лозата“ не се употребява умалителна форма на думата манастир, което е улеснило преводача; за сметка на това навсякъде църква се среща даже в двата

варианта на деминутива – черквица и черквичка: и на нея, както и на десетките други деминутивни форми, не е намерен адекватен превод, различен в конкретния пример от „малка църква“.

Оказва се, че в превода на френски на авторитетния лингвист Р. Бернар се осъществява своеобразно бягство от нормата, регламента и стереотипа, подхранвали изследователския дискурс на по-късните наблюдения над „Под манастирската лоза“. Много от посланията на отделните семантични пластове в разказите се губят при превода. В същото време обаче френският превод на сборника предлага учудващо различна алтернатива на справяне с изследователското безсилие на първите рецензенти да намерят решение на проблема с целостта и единството на този сборник, защото, оказва се, такова на нивото на подредбата на разказите няма.

Изследователските усилия не успяват да преодолеят и да се справят и с другото предизвикателство – да намерят очевиден и лесен отговор на въпроса за пътищата, алгоритмите, логиката на създаването на „Лозата“. Причината може би се крие в оставането в шаблона на търсене на цялостния текст и смисъл. Тоталното пренареждане в превода на френски език всъщност избавя от тази заблуда и доказва именно това – търсенето на специфично послание в едни предзададени рамки е проблематично и дискусионно. Посланието, според това, което ни предлага анализът на превода на Р. Бернар, не е в цялото, а в отделните му части и в способността им да се поддават на многократни пренареждания и така да моделират смисъл. Така както е, да не забравяме, в останалите сборници с разкази на Елин Пелин. Всъщност авторът в „Под манастирската лоза“ си е все така неуловимият в рамки разказвач и си е все същият неподатлив на лесни определения ироничен наблюдател на света.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bidaud 2012: Bidaud, S. Sur la perte de vitalité du diminutif en français. – Revista de Filología Románica 2012, vol. 29, núm. 1, p. 51. <http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/view/38946 (status 09.12. 2015)>.

Donchev 1988: Donchev, N. Literaturno-kriticheski stranitzi. Sofia: Balgarski pisatel, 1988.

Gavriyski 1936: Gavriyski, D. „Pod manastirskata loza“. – Rodna rech, septemvri, 1936, № 4, 197-199.

Hasselrot 1972: Hasselrot, B. Étude sur la vitalité de la formation diminutive française au XXe siècle. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. 1972, 11.

Nedelchev 1987: Nedelchev, M. „Pod manastirskata loza“ – vtorichni stilovi belezi pri vtorichen prochit. – In: Nedelchev, M. Sotzialni stilove, kriticheski konteksti. Sofia: Balgarski pisatel, 1987, 173.

Pelin 1963: Pelin, E. Sous la treille du monastère. Traduit par Roger Bernard. Sofia: Edition en langues étrangères. 1963.

Pelin 1967: Pelin, E. Contes choisis. Traduits par Katia Nikova, Raina Kardjieva, Elene Guéorguieva, Sous la rédaction de Jéliazco Rainov. Sofia : Edition en langues étrangères. 1967.

Pelin 1977: Pelin, E. Sabrani sachineniya v shest toma. Pod redaktziyata na Todor Borov, Krastyo Genov i Penyo Rusev. T. 3. Sofia: Balgarski pisatel, 1977.

Raynov 1941: Raynov, N. Vechnoto v nashata literature. Balgarski klasitsi. Svobodni besedi. Elin Pelin. P. Yu. Todorov. Sofia: Stoyan Atanasov, 1941, 90.

Zarev 1977: Zarev, P. Panorama de la littèrature bulgare. Sofia: Balkan, 1977, 149.

Zidarova 2015: Zidarova, V. Deminutivi i leksikalna nominatziya. < http://georgesg.info/belb/personal/zidarova/deminutiva_lex.htm (status 9.08. 2015)>.

ДИАЛОГЪТ НА КУЛТУРИТЕ В РОМАНИТЕ НА БЪЛГАРСКИ И ТУРСКИ АВТОРИ „МИГРАНТИ“[1] (ЕМИНЕ ЙОЦДАМАР, ФЕРИДУН ЗАИМОГЛУ, ИЛИЯ ТРОЯНОВ, ДИМИТЪР ДИНЕВ)

Снежана Бойчева

THE DIALOGUE BETWEEN CULTURES IN THE NOVELS OF BULGARIAN AND TURKISH 'MIGRANT' AUTHORS (EMINE ÖZDAMAR, FERIDUN ZAIMOĞLU, ILIJA TROJANOW, DIMITRE DINEV)

Snezhana Boycheva

Abstract: *What the four authors in the title of the present paper have in common, is positioning the dialogue between cultures in the topos of 'between', 'the border space'. Central to the plotline of the novels are the so-called 'no-places' (non-lieux, Nicht-Orte) (Auge), transtopoi (Foucault), such as airports, railway stations, harbours, planes, trains, ships, refugee camps, hotels, holiday resorts, parking lots, gas-stations, shopping malls. Such „open“ spaces are not only local markers; they often turn into main characters in this type of literary texts, which question the standard models of behaviour and thinking; change identities, transfer and bring together different cultural standards.*

Key words: *dialogue between cultures, non-lieux, standard models, identities*

Основно свързващо звено между четиримата автори, визирани в заглавието на настоящото изследване, е конституирането на диалога между културите в топоса на междинността, „пограничността“. Централни в сюжетните линии на романите им са т. нар. *не-места* (non-lieux, Nicht-Orte), транстопоси (Фуко). В студията си от 1992 г. „Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité“ френският етнолог Марк Оже изследва в контекста на глобализацията значението на т.н. не-топоси – докато местата на уседналост (родина, местоживеене и месторабота, дом) имат идентифициращa, „историческа“ функция в живота на личността и общността, характерните за т.н. „свръхмодерност“

[1] Определението „автори мигранти“ (както и „мигрантска литература“) е условно и маркира единствено техния произход от друг културен регион. И четиримата изследвани писатели с техните литературни произведения в оригинал на немски език са част от националната немска литература, те са признати равностойно с германските им колеги като представители на съвременната немскоезична и западноевропейска литература. Преведени са на много езици в Европа и в света.

(късномодерна епоха) транстопоси функционират като символи на „самотната индивидуалност, на пътуването“ (Augé 2012: 83). Според Оже транстопосите (летища, гари, пристанища, самолети, влакове, параходи, бежански лагери, хотели, ваканционни селища, паркинги, бензиностанции, търговски центрове) имат временен, преходен характер и не функционират като структуроопределящи фактори при формирането на идентичността. Те предлагат единствено възможността за разчупване на ежедневния (алго)ритъм с характерната за тях динамика (преходност) и остават места на самотата, в които човек напуска своята индивидуалност и потъва в анонимността на масата. Това схващане за транстопосите отчетливо се променя в контекста на т.н. „мигрантска литература“, чиито герои обитават третото пространство между културите според Баба (Bhabha 2009)[2], което няма нищо общо с капсулираността на традиционните житейски модели. „Отворените“ пространства не са единствено локални маркери, те се превръщат често в основен персонаж в този тип литературни текстове. Именно те поставят под въпрос установени мостри на поведение и мислене, променят идентичности, пренасят и събират различни културни стандарти. Традиционно посочените „места на преход“, включително в произведенията на първите поколения автори „мигранти“, предизвикват усещания, свързани с „носталгия, студенина, неразбиране“ (Ezli 2006: 62), със загуба на идентичност. В романите на авторите, предмет на анализ, акцентът в дефинирането на транстопосите се премества от описаното състояние на безпомощност към завладяващата динамика на пътуването като начин на съществуване и присъствие на духа. С „местата на преход“ авторите свързват процеса на формиране на идентичността, причислявайки към тях важни житейски стъпки като напускане на родината и родния дом. Новата културна рамка, в която мислят и действат техните герои, е полюсна спрямо традиционните представи за това, кое е преходно и кое константно – родината, роднят край и роднят дом представляват в разрез с традицията само звена от веригата житейски „спирки“ и престават да доминират рационално и емоционално житейското поведение на протагонистите. Отдалечаването от тях в пространството и времето създава онази необходима критическа дистанция за продуктивно преосмисляне на своето, родното през призмата на другостта. Романите на четиримата автори „поставят под въпрос“ редица културни феномени (Ezli 2006: 67) като напр.

[2] Понятието трето или пресечно пространство между културите всъщност за първи път е въведено от Едуард Соя (вж. Soja 2005).

териториалната представа за културна принадлежност. Детериториализирането на културните стандарти – пътуването като основен фактор за формиране на личността – стои в центъра на житейската нагласа на литературните герои. В същото време те не пренебрегват дълбоката връзка с изходната култура, преосмисляйки я през погледа на общочовешките универсалии и през матрицата на други културни образци.

На първо място трябва да подчертаем антропологичния характер на транстопосите в посочените литературни произведения, те престават да бъдат единствено празни пространства, „съдове“ (Schroer 2008: 135), които се „пълнят“ с действие, а, както вече бе споменато, се превръщат в пълнокръвни литературни образи – бежанският лагер в романа на Троянов *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*, Западът и Изтокът (Ориентът) като обобщени образи, пътуването, преминаването на граници, епистоларността, езикът – вплитането на турски и български думи (фрази) в оригинала на немски език (хибриден език) и т.н. Акцентът в тази персонализация на пространството е динамиката, обвързването на хора, предмети, движения в едно, което Фуко нарича „мрежа“ (Foucault 2006: 317). Тук е мястото да отбележим, че конституирането на топоси като литературни образи съществува като идея отдавна (вж. Lotman 1972). „Поетиката на движението“ на Отмар Ете визира именно характерното за литературата, чиито представители са четиримата автори, пресичане и наслагване на пространства, което прави възможно писането на текстове извън канона на националните литератури, създаването на „литератури без твърдо установена принадлежност“ (Ette 2005: 14). Романите на Йоцдамар, Заимоглу, Троянов и Динев предлагат примери за движение в междукултурни пространства, дефиниращи по нов начин с различни акценти и нюанси релацията свое-чуждо, детерминиращи процеса на възникване на динамични идентичности в зависимост от координатите на „мрежата“, в която се намират индивиди и общности.

Литературни примери за прекрачването на национални, континентални и езикови граници се съдържат във всички изследвани текстове. В този смисъл преди всичко трябва да се отбележи създаването на тези произведения в другокултурна среда (Европа, Германия) в оригинал на немски език, различен от майчиния език на авторите (турски, български). Този факт сам по себе си представлява **първата** голяма крачка в реализирането на междукултурния диалог. Скокът от една култура в друга, от Ориента, респ. от (комунистическия) Изток с

„приземяването“ на Запад, къде „по-меко“ (Троянов, Йоцдамар), къде „по-твърдо“ (Заимоглу, Динев), е основен литературен образ в анализираните произведения: трилогията на Йоцдамар – *Странни звезди гледат към земята, Животът е керван има две врати от едната влязох от другата излязох, Мостът на Златния рог,* Заимоглу – *Канак шпрак. 24 фалшиви тона от покрайнините на обществото, Белези на любовта, аленочервени*[3], Троянов - *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*, Динев **–** *Ангелски езици.* **Второ**, транскултурният характер на изброените литературни текстове е демонстриран още в **подбора на заглавията** – те включват мотива за живота като безкрайно пътуване (керван, светът е голям), мотива за дихотомията вътре-вън, свое-чуждо и тяхната свързаност (две врати, мостът), погледа отгоре, критическата дистанция в рефлексията и саморефлексията (звезди гледат към земята), езика не само като медиум, но като обект на свободен избор в междукултурния диалог (*канак спрак* е название за езика, който говорят турските преселници в Германия). Личният избор на четиримата автори да създадат текстове на чужд език, станал впоследствие „свой“ (ангелски езици), както и изборът на култура, в която да живеят и творят, различна от тяхната родна, разгражда стереотипа, характерен за турската и българската, за балканската традиция, предпоставяща безалтернативността на понятия като родина и роден език, разрушава клишето за невъзможността да се твори на друг, освен на майчиния език като условие за принадлежност към националния литературен канон. На **трето** място трябва да отбележим транслокалните движения между Европа и Азия (Йоцдамар, *Мостът на Златния рог*), Европа и Америка (Троянов), Берлин и Истанбул (Йоцдамар), Берлин и София (Троянов), Пловдив и Виена (Динев). Преекспонирано е придвижването не само в пространството, но и във времето – персонажите на Йоцдамар и Троянов разказват ретроспективно историите на своето странстване (емиграция), героите на Троянов и Динев размишляват за настоящето от гледна точка на близкото (комунистическо) минало на България. Всички тези движения създават усещането, че пътуването, респ. паметта като пътуване назад във времето е нормалното състояние на модерния човек, т.е. неговата мобилност, а не уседналост е решаващият фактор в този тип житейски модел. Средствата за придвижване (влакове, самолети, параходи) са транстопосите, които събират и разделят минало и настояще, свое и чуждо, реално и въображаемо. И при четиримата автори

[3] Преводът от немски на български на цитатите от романите на Йоцдамар и Заимоглу е мой – С. Б.

пътуването с тях се асоциира с хода на размишленията от настоящето в посока минало и бъдеще.

Романът на Динев *Ангелски езици* разказва съдбата на мигранта като бягство през заснежени гори, нелегално преминаване на граници, дълги преходи покрай затрупани с преспи пътища, докато героите стигат накрая до бежанския лагер Траискирхен. Миграцията се свързва с борбата за легален престой в Австрия, с търсене на работа, с изучаване на новия език, с изграждане на нова идентичност. Тук откриваме характерния за писателите „мигранти“ мотив за портативната родина, за света като глобална родина, в която човек се чувства навсякъде у дома си. „Отвореното“ небе, което съзерцава във въображението си от каютата на парахода друг герой на Динев, е в унисон с „космическия“ поглед към цялото (свое и чуждо) в романа на Йоцдамар *Странни звезди гледат към земята:* „В каютата нямаше никакъв прозорец, но това не му пречеше. Понеже чувстваше над себе си безбрежното черно небе ... а под себе си усещаше широката черна река ...Усещаше също светлините, блещукащи непрестанно от двата бряга, сякаш за да напомнят на всеки, че светът все още съществува” (Динев 2006: 572-573). „Безбрежното черно небе” е контрапункт на живота в „затвореното“ социалистическо общество. Същевременно авторът не пропуска да подчертае обратната страна в „мъдростта“ на Миро, „закрилника“ на емигрантите, че чужденецът си остава гост в чуждата страна – по стечение на обстоятелствата героят започва съзнателния си живот, бягайки на петнайсет години от приюта за сираци, и достига с годините до извода за амбивалентността на света, в който навсякъде можеш да бъдеш и свой, и чужд: „Където и да ида, все съм у дома. И гостенин ще бъда, където и да спра” (Динев 2006: 8). Пълният отказ от обвързаностите на произхода и миналото му носят свободата: „Беше се отказал от всичко и бе получил в замяна криле”, но чужденецът, колкото и да е приет и признат той в другата култура, си остава „вечният гостенин” (Динев 2006: 7). Това чувство на неустановеност не се възприема непременно в негативен план – Масуд крие родината под мустаците си (Динев 2006: 27) като част от идентичността си и това му помага в трудни моменти. Тезата на Динев за вечния чужд в чужбина веднага е релативирана във философски план: „Всички сме само гости на тази земя” (Динев 2006: 7). Динамиката между свое и чуждо и тяхната взаимозаменяемост в зависимост от конкретни обстоятелства онагледява същността на културния диалог в изследваните литературни текстове.

Пътуването не само в пространството, но и във въображението, е част от саморефлексията в коментираните романи. Мотивът за бягството надалеч като вид самоотстраняване от анонимната маса откриваме в космополитната визия на Боро, който, тичайки, ментално преминава всички граници:

> *Към Турция, през Ориента, до Индия и Китай, там ще взема лодка за Япония, усмихвам се, докато си тичам, после политам за Америка... И веднаж да стигна Америка, истински ще се затичам през прериите, по петите на биковете, през планините до град Каньон, чак до самия Ню Йорк. Два пъти ще пробягам Бродуей насам и нататък* (Троянов 2007: 36).

Завръщането в родината на велосипед (Алекс и бай Дан) е приносът на Троянов в „отварянето“ на феномена „пътуване“ и наред с това в разбирането на Троянов за родното. То е в контраст с възпитавания в България и предаван от поколение на поколение идеал за родина: уникално място с неповторимите си природни дадености, с великото си и славно минало, където човек се е родил и където се намира бащината къща, т.е. родината като топос, който с нищо не може да се замени. Очертаният така образ на родното произтича от ценностите и традициите на патриархалното, „уседнало” общество, независимо от факта, че българите, както много други народи, произхождат от номадски култури. Чрез образите на Троянов феноменът родина придобива характеристиките на ментален, емоционален, интимен топос. Щастието според Троянов не е въпрос на местоживеене, а на себенамиране, където и да е в големия свят. Тази представа детериториализира родината в географски и социален смисъл, тъй като в тях човек много често не се чувства щастлив, а потиснат, несвободен, репресиран, особено в условията на диктатура и постдиктатура.

В трилогията на Йоцдамар **пътуването** с влак свързва, респ. разделя преживяванията в родината Турция и живота в Германия, пребиваването в междинни светове води до нови асоциации у героинята – **родният дом**, който традиционно се свързва с усещането за топлота, изведнъж се появява в литературния образ на нещо неопределено и недотам уютно, контрастиращо с идилията на родния край: „Там, където се намираше тухлената къща, нямаше шосе, нямаше улица. Тя стърчеше в степта, без врата“ (Özdamar 2008a: 287). Дълбоко интимното се оказва чуждо, сякаш погледнато с други очи. За разлика от родното, чуждото (Берлин) е познато, с ясни контури: „*Берлин бе за мен като улица... От Берлин се върнах в родната ми къща, но за мен тя бе сега като хотел, исках отново да изляза на улицата*“ (Özdamar 2008b: 193). Героинята на

Йоцдамар се движи в третото измерение, пресечна точка между „степта“ на родния дом в азиатската част на Истанбул, където се чувства притеснена, несвободна, от една страна, и свободните пространства на европейски Истанбул (театралната академия, в която учи, кинотеатъра, ресторанта *Капитанът),* от друга страна. Това ежедневно прехвърляне от единия бряг на другия, от Европа към Азия и обратно в романа *Мостът на Златния рог (*представено чрез атрактивните туристически параходи) е част от житейския опит не само на героинята, но и на милионите жители и гости в тази част на света, символ на непрекъснатия интеркултурен диалог между традиция и модерност. Литературно представеното пътуване между двете части на Истанбул се допълва от движението на героинята на Йоцдамар в романа *Странни звезди гледат към земята* между двете части на Берлин, респ. между двете Германии (вж. Özdamar 2004: 182), като по този начин, макар и маргинално, в сюжета се включва политическият дискурс – Берлинската стена се превръща в разделителна и свързваща линия между минало и настояще.

В романите на Заимоглу мотивът за опозицията свое-чуждо се тематизира въз основа на две противоположни позиции – отношението към родината Турция на родителите гастарбайтери от първо, второ поколение, от една страна, и отношението на поколението на техните деца, внуци, родени и израснали в Германия, от друга страна (вж. Zaimoğlu 2000: 9). При първите е налице носталгията и надеждата за „окончателното завръщане“ (Zaimoğlu 2000: 111). Родителите на Сердар от *Белези на любовта, аленочервени* посещават по време на отпуската Турция – почивната станция, въпреки „временния“ си характер остава топос на връзката с родината, нещо повече, инспирира решението на възрастните хора да прекарат старините си в родината (Zaimoğlu 2004: 9 и сл.). За младия Сердар подобен житейски концепт е немислим, той ще се чувства еднакво чужд и в Турция, поради установени норми на поведение в патриархалната селска общност (вж. Zaimoğlu 2004: 171, 192)., и в Германия, поради ксенофобски настроената част от обществото, за което той си остава „принцът от Ориента“ (Zaimoğlu 2004: 12). „Проклетата“ (Zaimoğlu 2000: 111) родна къща не може да събуди у него умилението и носталгията, която изпитват родителите му. Неговият поглед към чуждия свят, в който живее, е свързан с борбата му да се утвърждава като суверена личност на основата на общовалидни културни универсалии и на свободния избор на отделния човек, без да бъдат засягани неговите културноспецифични приоритети: „Докато тази страна (Германия – С.Б.) отказва истински да ни приеме, ще продължим да

изсмукваме като гъба тези аномалии и перверзии и да изплюваме мръсотията“ (Zaimoğlu 2000: 113). С тази съпротива срещу стереотипи и предразсъдъци Сердар се доближава до героите на Динев и Троянов, които възприемат своята емигрантска съдба като мисия, а не като орисия.

Литературното представяне на културата в изследваните романи като непрекъснат процес на обмен между свое и чуждо модифицира образа на мигранта и понятието миграция. Комунистическата обществена система в миналото, но и съвременните приемни култури на Запад обикновено възприемат миграцията като катастрофа и трагическа съдба, свързана със загуба на родината и националната идентичност и със задължителната в случая носталгия. Мигрантът почти винаги се определя на изток като човек, предал (социалистическата) родина, а на запад като „същество”, достойно за съжаление. Алтернативи на този тип образи създават изследваните автори – Троянов чрез фигурите на Яна и Васко Луксови и Бай Дан, чийто житейски избор да емигрират от България не се разглежда непременно като човешка драма, а по-скоро като потенциал, възможност и шанс за по-добро личностно развитие в бъдеще. В този смисъл интеркултурните аспекти на миграцията са представени като екзистенциален бонус. Значението и важността на собствената традиция, която националната култура възприема като първа предпоставка за формирането на идентичността, се поставя под въпрос от литературните образи на Васко и Бай Дан. И двамата герои живеят със съзнанието на космополити и избират нетрадиционния, креативния път на развитие, което принципно ги отличава от начина на живот и мислене на техните сънародници, свикнали да имат настойник попечител в живота в лицето на държавата.

Дихотомията „отворено“ (пътуване в пространството и фантазията) – „затворено“ („без врата“, „никакъв прозорец“) изгражда нов тип идентификация на героите – лутането между добре познатото (родния дом) и неизвестното (светлините на лунапарка и на брега) е търсене на отговор на екзистенциалния въпрос: „Кой съм аз?“ (Özdamar 2008a: 313). За изследваните автори процесът на формиране на идентичността е вид „номадско пътуване” (Trojanow 2000: 10 и сл.) през различни култури. В това отношение те продължават традицията на немските билдунгсромани от XVIII в., чиито герои се отправят на пътешествие за да съберат житейски опит и да се формират като личности. Някои от тези романи са подчертано поучителни, други изобилстват от приключения и удоволствия (вж. Steinecke 1999: 147). Изследваните произведения принадлежат към втория тип и са в противоречие с „музейния традиционализъм”, типичен за националната култура, който патологично издава „известен аутизъм” на личността и

обществото и е тъждествен „на национализма на мнозинството в неговата игнорантност и нетолерантност" (Trojanow 2000: 11). Троянов открива анормалност в паническия страх и в самоизолирането на своите сънародници от чуждостта, което на всичко отгоре се свързва с атрибути като здрав разум и самосъхранение. За неадекватността на подобни „предпазни мерки" говори фактът, че в основата на всяка национална култура стои хибридността, взаимодействието на съдържащите се в нея субкултури. Понятието за родина при Троянов е свързано не с патоса на историческото минало, а с интимните спомени за любими хора, с определени предмети, феномени, с ароматите на детството. Детските спомени не се тълкуват единствено в контекста на носталгията, а като връщане на човека към самия себе си. Контрастът между топлината на детския спомен и депресиите на основната фигура в романа *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* Александър в настоящето потвърждават тезата за пътуването към детството като спасение. „Корените" на родното според автора са строго лични, интимни, свързани с детските преживявания и имат малко допирни точки с голямата история на общността. С това си схващане той разрушава традиционния модел за идентичност, който обикновено (не само в българската и турската културна общност) е детерминиран и доминиран от спомена за славното историческо минало.

Заключение

Понятието за родина в интеркултурния диалог, описан от четиримата автори, добива кафкиански очертания и много напомня героя в краткия разказ на Кафка „Завръщане в дома" („Heimkehr"), който стои пред прага на бащината къща и не се осмелява да го прекрачи: „*В края на краищата може да се случи, човек да не иска да се завърне в бащината къща или да се влюби в друга жена*" (Rosendorfer, Kempowski, Trojanow 2001). Тезата, че родината е заменима и може да бъде въпрос на личен избор, е виждане, което стои в остро противоречие с прокламираната единственост и безалтернативност на родината в балканската традиция. Роднят край и дом за героите на Йоцдамар, Заимоглу, Троянов, Динев не е онова въплъщение на идилия, уют, копнеж и щастие. За бежанците от България и Турция родината е място на репресии и потискане на човешките права, в сравнение с които дори условията в бежанския лагер изглеждат поносими. Съветът на Богдан от романа на Троянов към своите сънародници бежанци е: Когато им е много тежко, да си представят от

време на време „милата ни сладка родина" и ще им бъде по-лесно да издържат (Troyanov 2007: 85).

Диалогът между културите – пресичането на културни и политически граници в изследваните романи не е поставено в контекста на концепта травма, не означава непременно загуба на „корените". Те са по-скоро предпоставка и катализатор на формиране на друг тип идентичност, представящ развитието на личността като сложен и дълготраен процес. Идентичността се превръща от установена константа в динамична категория, в чиято основа е движението, тя не се свързва с определен топос, а с междинността на пътуването, физическо и ментално, между континенти, култури, обществени системи, между минало и настояще. Героите на Йоцдамар, Заимоглу, Троянов и Динев не се дефинират единствено с отношението си към изходната култура, нито само с интеграцията си в другокултурната среда, в която попадат. Те заживяват в многобройните сменящи се транстопоси, в една продуктивна за разгръщането на личността пограничност и не възприемат тази своя мобилност като вътрешен конфликт, а като шанс и перспектива за позитивно личностно, професионално и общностно развитие. В този смисъл третото пресечно пространство между културите (Soja 2005; Bhabha 2000) не е пунктуално (вж. Ette 2005: 199), а приема образа на права, свързваща минало, настояще и бъдеще.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Литературни източници

Dinev 2006: Dinev, D. Angelski ezitsi. Sofia: Riva, 2006.

Troyanov 2007: Troyanov, I. Svetat e golyam i spasenie debne otvsyakade. Sofia: Siela, 2007.

Özdamar 2004: Özdamar, E. S. Seltsame Sterne starren zur Erde. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2004.

Özdamar 2008a: Özdamar, E. S. Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2008.

Özdamar 2008b: Özdamar, E. S. Die Brücke vom goldenen Horn. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2008.

Trojanow 2000: Trojanow, I. Döner in Walhalla. Texte aus der anderen deutschen Literatur. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2000.

Zaimoğlu 2000: Zaimoğlu, F. Kanak Sprak.24 Mißtöne vom Rande der Gesellschaft. Hamburg: Rotbuch, 2000.

Zaimoğlu 2004: Zaimoğlu, F. Liebesmale, scharlachrot. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2004.

Научна литература

Augé 2012: Augé, M. Nicht-Orte. München: Beck, 2012.

Bhabha 2000: Bhabha, H. Die Verortung der Kultur. Tübingen: Stauffenburg, 2000.

Ezli 2006: Ezli, Ö. Von der Identitätskrise zu einer ethnographischen Poetik. Migration in der deutsch-türkischen Literatur. – Literatur und Migration. Harausgegeben von Arnold, München: Edition Text und Kritik, 2006, 61-73.

Ette 2005: Ette, O. Zwischen WeltenSchreiben. Literatur ohne festen Wohnsitz. Berlin: Kadmos, 2005.

Foucault 2006: Foucault, M. Von anderen Räumen. – Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Herausgegeben von Dünne, J. Günzel, St., Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006, 239-317.

Lotman 1972: Lotman, J. Die Struktur literarischer Texte. München: Fink, 1972.

Rosendorfer 2001: Rosendorfer, H., Kempowski, W., Trojanow, I. (2001) „... wo einen die Feuerwehr kennt“. – Die Woche, 10.08.2001.

Schroer 2008: Schroer, M. Bringing space back in. Zur relevanz des Raums als soziologische Kathegorie. – Spital turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften. Herausgegeben von Döring, J., Thielmann, T., Bielefeld: transcript, 2008, 125-148.

Soja 2005: Soja, E. USA 1990: Die Trialektik der Räumlichkeit. – TopoGraphien der Moderne. Medien zur Repräsentation und Konstruktion von Räumen. Herausgegeben von Stockhammer, R., Paderborn: Fink, 1990, 93-126.

Steinecke 1999: Steinecke, H. Gewandelte Wirklichkeit – verändertes Schreiben?: zur neuesten deutschen Literatur: Gespräche, Werke, Porträts. Oldenburg: Igel-Verl, 1999.

ИНТЕРМЕДИАЛНИ ФОРМИ В ОТНОШЕНИЕТО КИНО – НЕМСКА ЛИТЕРАТУРА ОТ НАЧАЛОТО НА 20 ВЕК

Даниела Кирова

INTERMEDIAL FORMS IN THE INTERRELATION BETWEEN CINEMATOGRAPHY AND GERMAN LITERATURE AT THE BEGINNING OF 20th CENTURY

Daneila Kirova

Abstract: *The article is a brief chronological account of the theories, arising from the interrelation between cinematography and literature. The discussion is based on specific examples from the German literature from the expressionism period with the aim of answering the question what happens to the literary text when the film crosses its media spectrum. The analysis has a specific focus on German-language lyrics.*

Key words: *German literature, film, expressionism, intermediality*

Продуктивната конкуренция между литература и филм отдавна се свързва с изследванията в областта на културата и литературата, по-специално на литературната и културната история на 1910-те и 20-те години. Интензивната и отчасти полемична дискусия за новата медия е добре проучена и документирана под термина „кино-дебат“. През последните десетилетия иновативният методологически подход на *интермедиалността* внесе нови изследователски импулси, чрез което стана възможно точното анализиране на взаимодействието между литературни текстове и филм.

Преди да бъде даден отговор на въпроса какво се случва с литературния текст, когато филмът пресича медийния му спектър, е необходимо филмът и литературата да бъдат поставени в теоретичен контекст. Изхождайки от това, че отношенията между филма и литературата могат да бъдат най-добре описани с термина, който се занимава с пресичането на медийните граници и интерференциите в областта на изкуствата и новите медии, ще бъде направен кратък преглед на *интермедиалността* (Ger. Intermedialität).

Терминът *интермедиалност* е със силно влияние в немскоезичните изследвания върху филма. Фактът, че медиите винаги са били в сложни взаимоотношения помежду си, провокира големия брой проучвания, при които са използвани с не толкова голям успех алтернативни термини, които могат да бъдат разгледани отчасти като субкатегории, отчасти като равнопоставени на *интермедиалността*:

> ›Multimedialität‹, ›Poly- oder Plurimedialität‹, ›Transmedialität‹, ›Medienwechsel‹, ›Medientransfer‹, ›mediale Transformationen‹, … **Mixed media*, *Ekphrasis, **transposition d´art*, **ut pictura poesis*, ›Veroperung‹, ›Verfilmung oder Adapt(at)ion, ›Verbuchung‹ oder ›*novelization*‹, Musikalisierung der Literatur, Narrativisierung der Musik, Digitalisierung des Films, *Klangkunst, *Hyperfiction, *multimediale Computer›texte‹ (Rajewsky 2002: 6-7).

За водещи теоретици като Йоахим Пех (Paech 2009: 14-30), Вернер Волф (Wolf 2002: 163-192), Юрген Мюлер (Müller 2009: 31-40), Хес-Лютих (Hess-Lüttich 2006: 16-45), Клайншмид (Kleinschmidt 2012), Ирина О. Райевски (Rajewsky 2002) контактът между различните медии най-точно може да бъде дефиниран от *интермедиалността*, *„изследователска парадигма, която е широко установена, но все още не напълно адекватно интегрирана“* (Robert 2014: 18).

1. *Интермедиалност* – дефиниция и история

Дебатът за *интермедиалността* е разтегнат, интердисциплинарен и разнороден. Ето защо първото необходимо ограничение за тази работа трябва да бъде концентрацията ѝ само върху немскоезичните научни изследвания в тази област.

В рамките на интермедиалните изследвания, проведени през последните три десетилетия, Йорг Роберт разграничава три фази и позиции със специфични силни и слаби страни.

> 1. Първата фаза – от 90-те години на XX в., той определя като класически принос на Вернер Волф и Юрген Мюлер, които се стремят да утвърдят в исторически план съвкупност от форми на пресичане между медийната наука и литературознанието.
> 2. Втората позиция е на интер-арт-изследванията, които по-скоро неохотно адаптират понятието *интермедиалност* като тематизират естетически в историческа перспектива най-вече преносни феномени между изкуствата.
> 3. От първостепенно значение авторът квалифицира към третата позиция опитите за установяване на теоретична методология въз основа на семиотиката и/или теорията на интертекстуалността (Robert 2014: 19).

Затова изследванията на *интермедиалността* често се свързват с интертекстуалната теория на Юлия Кръстева, в съответствие с която са

разработени повечето от днешните дефиниции (срв. Rajewsky 2002: 6). Терминът интертекстуалност

> *е въведен от Ю. Кръстева и У. Еко, за да се означи сложният начин, по който даден текст се отнася към други текстове. Всеки текст наследява нещо от предходни текстове и залага нови неща за следващи текстове. „Всеки текст е конструиран като мозайка от други текстове, всеки текст е абсорбция и трансформация на други текстове; отношение между два текста или между повече текстове.“ Понятието е въведено в края на 60-те години, когато Кръстева започва да говори за необходимостта структурализмът да се динамизира и започва да разглежда текста като трансформация на една система в друга* (Licheva, Dacheva 2012: 91-92).

Според литературоведа Ирина Райевски *интермедиалността* се разглежда междувременно съвсем независимо от такива прекурсори, тъй като от самото начало тя може да се отнася на много различни нива към много различни системи и следователно може по-скоро по отношение на съдържанието да се опре на медийно-теоретични или медийно-философски обяснения (Rajewsky 2004: 34).

Поради многозначността на термина *интермедиалност* през 90-те години Райевски го характеризира в стила на Умберто Еко като „termine ombrello“ или „ombrellone“, който по този начин влиза в научния дебат в съответствие с концепцията за интертекстуалността. Тя пренася израза върху *интермедиалността* като събирателно понятие, което обединява различните теоретични постановки и затова не може да бъде дефинирано еднозначно (Rajewsky 2002: 6).

Би могло да се каже, че от началото на 90-те години на XX в. „*интермедиалността* е на мода“ (Paech 2009: 14), но за разлика от интертекстуалността все още няма самостоятелна теоретична обосновка и е „*едно широко поле и предизвикателство за литературознанието*“, както подчертава Вернер Волф (Wolf 1996: 86). Той обяснява разликата между интертекстуалността и *интермедиалността* по следния начин:

> *За разлика от интертекстуалността, която се отнася до контакта на един текст с друг или с група от (пра)текстове без оглед на носителя, в общи линии интермедиалността трябва да се определи като контакт между различните медии*[1] (Wolf 1996: 86).

[1] Преводът е мой – Д. К.

В зависимост от различните концепции и теории съществуват и различия в историята на термина. Медийният изследовател Юрген Мюлер дори говори за „криволичеща история“ (Müller 2009: 37). Въпреки това тук трябва да бъдат посочени накратко най-важните моменти.

Корените на *интермедиалността* лежат много по-назад във времето от тезата на Кръстева. Мюлер, който подробно се занимава с историята на термина *интермедиалност*, твърди, че за първи път, макар и с различна употреба, терминът се появява през 1812 г., когато английският философ и поет Самюел Тейлър Колридж въвежда термина „интермедиум“ като функция на алегорията (Müller 2009: 31).

В хода на изобретяване и развитие на новите медии, на диференциране на модерните науки и на разделението на труда, към края на XIX в. темата се подновява отново (Müller 2009: 32). Този процес приключва в началото на XX в., когато затихва интересът към експресионизма в европейското изкуство и към проучването на взаимодействието на техники и материали от различните изкуства (Kleinschmidt 2012: 12).

Следващата голяма стъпка в развитието на *интермедиалността* е движението *Fluxus* през 60-те години на XX в., когато терминът „интермедия“ се използва от представителя на творческата група за експериментално изкуство Дик Хигинс (Kleinschmidt 2012: 38). В същото време канадският медиен изследовател Маршал Маклуън разработва модел за описание на различните трансформации и възможни сливания на медиите. Неговата концепция за „хибридизация“ подчертава, че сблъсъкът на медии ще доведе не само до контакт между тях, но техните граници ще се пресичат и медийните хибриди ще отприщят „огромни нови сили и енергии“ (Schmitt 2008: 11).

В края на това изпълнено със събития за *интермедиалността* десетилетие се появява споменатият по-рано и създаден от Юлия Кръстева термин *интертекстуалност*.

От средата на 90-те години терминът *интермедиалност* се превръща в модна дума, която провокира Вернер Волф през 1999 г. да говори за „intermedial turn“ (Wolf 1999: 2). Множеството концепции, разработени по това време, показват, че този подход е не само „in“, но и е допринесъл за едно ново методологично разбиране на медийните науки (Schmitt 2008: 12).

С монографията „Intermedialität“ („Интермедиалност“) през 2002 г. докторантката на В. Волф Ирина Райевски създава едно стандартно произведение, което ще бъде основа в настоящата работа при

разглеждане на изследвания проблем. Райевски се опитва да обедини дискусиите до момента и по този начин да разработи категории, които правят концепцията по-ефективна и приложима към конкретни примери. Според нея *интермедиалността* се появява изключително като феномен на модерността и като синоним на отношението литературен текст – филм, а желанието за систематизиране в областта на *интермедиалните* явления е достигнало граници, които се дължат на историческото и систематично несъответствие на изследователското поле. По този начин *интермедиалните* изследвания са ограничени между едно по-широко и едно по-тясно разбиране на предмета на дискусия (Rajewsky 2005: 46-50). Докато терминът в по-широк смисъл действа в историческа дълбочина и поради несъответствието на явленията не е прецизен, по-тесният термин, който се фокусира единствено върху медиите филм и фотография, гарантира теоретичната съгласуваност, но с цената на игнориране на историческата дълбочина. Такова редуциране на явления е в разрез с универсалното обещание за парадигма на *интермедиалността*, за разработване на всички форми и начини на медийни контакти (Robert 2014: 19).

Според Райевски *интермедиалността* обхваща съвкупността от всички феномени, които преминават медийните граници и които по-нататък тя разделя на **Medienkombination** (медийна комбинация), **Medienwechsel** (медиен пренос) и **intermediale Bezüge**[2] (интермедиални препратки). Тя описва сблъсъка с медията филм като основополагащ и изрично подчертава, че нейната система може да бъде пренесена и към други научни дисциплини – филмознание, изкуствознание, музикознание или медийни науки (Rajewsky 2002: 7).

Относно многото различни концепции Райевски открива, че отделните дисциплини, които се занимават с темата, са взаимно изключващи се и по този начин противоречат на принципа на *интермедиалността*, а именно стремежът към пресичане на граници, към взаимно обогатяване и хибридизация на дискурсите (Rajewsky 2002: 4). Затова тя се опитва да обедини дискусиите и по този начин да разработи категории, които правят концепцията за *интермедиалността* по-ефективна и приложима към конкретни примери, в които се пресичат границите между различните медийни формати, а те от своя страна продуктивното се преплитат и взаимодействат помежду си.

В този смисъл, като се основава на категориите на Ирина Райевски (медийна комбинация, медиен пренос и интермедиални препратки),

[2] Преводът на трите категории е мой – Д. К.

настоящата работа си поставя за цел концепцията на *интермедиалността* да може да бъде разбрана в различните ѝ проявления, като се изходи от едно по-широко понятие, което включва всички възможности за медийни отношения. Независимо от това, че акцентът в монографията на Райевски е върху последната категория, в контекста на тази работа са подходящи и трите категории, които са представени накратко по-долу. Освен това трябва да е ясно, че категоризирането на Райевски е „без претенции за пълнота“ (Rajewsky 2004: 39), тъй като е невъзможно да се обединят всички подходи, обсъждани в един толкова разнороден дебат. От друга страна, е възможно *интермедиалните* явления да могат се съотнасят към няколко категории едновременно.

Преди Райевски да се посвети на трите категории на *интермедиалността*, тя ги разграничава от две явления, които ѝ се приписват многократно и неоправдано – *интрамедиалност* и *трансмедиалност*.

Под *интрамедиалност* тя разбира феномена, при който не се излиза извън границите на една медия – например литературен текст, който се отнася до друг литературен текст (Rajewsky 2002: 12). Интрамедиалността съществува, когато идентични медии се свързват помежду си, т.е. когато едно литературно произведение се отнася до друго или когато един филм се отнася до друг и границите между различни медийни формати не се пресичат. Като пример за интрамедиалност може да бъде даден романът на Гьоте „Die Leiden des jungen Werthers“ („Страданията на младия Вертер“), в който след дъжда от разразилата се една вечер буря Вертер и Лоте наблюдават влажната и свежа природа и им хрумва стихотворението на Фридрих Готлиб Клопщок „Die Frühlingsfeier („Празник на пролетта“). Гьотевият Вертер чете не само одите на Клопщок, но „Илиада” на Омир и „Песните на Осиан”. Също така в романа може да бъде проследено по какъв начин това, което той чете, се вписва в идейното послание на творбата.

Този специфичен случай на интрамедиалност може да бъде още по-прецизен, като се замени с термина интертекстуалност. Вернер Волф също прави това разграничение и пише:

> *отношението на интермедиалността към интрамедиалността е допълващо дотолкова, доколкото при първото явление*

границите между медиите се пресичат, а при второто движението е в самата медия[3] (Wolf 2002: 165).

С термина *трансмедиалност* Райевски свързва феномени и структури, които могат да се появят в различни медии, но без да ги свързват. Те са описани като медийно неспецифични явления или миграционни феномени, като поява на един и същи сюжет, дискурс или прилагане на определена естетика. Примери биха могли да бъдат пародии, митове и легенди, както и постмодерна или романтична естетика, т.е. практики, които са станали неотменна част от колективната памет в определен период (Rajewsky 2002: 12-13). Йохен Фогт определя разказа като най-важната категория сред тези медийно неспецифични явления (Vogt 2008: 116).

Докато терминът *трансмедиалност* подчертава процеса на преход между източниците и целевите медии (напр. едновременната трансформация на танца в музика, на текста в картина, на картината в текст), *интермедиалността* акцентира върху резултата от комбинацията на различни медии (напр. литература във филм, литература в изобразително изкуство) (Simanowski 2006: 42-44).

След разграничаването на тези две явления следва кратко представяне на трите категории *интермедиалност,* в които, според Ирина Райевски, могат да се проявят промените в състоянието на медиите: *медийна комбинация, медиен пренос и интермедиални препратки.*

2. Категории на интермедиалността

2.1. Медийна комбинация

Медийната комбинация е известна и в други изследвания с термините *мултимедиалност, плуримедиалност, полимедиалност, медийна инфузия* или *медийно взаимодействие*. Тя е резултат от сливането на най-малко две, общоприети като различни медии, които, въз основа на техните медийни особености, допринасят за смисъла на крайния продукт (Rajewsky 2002: 15). Райевски привежда примери като филм, опера или фотороман, тъй като има взаимодействие между текст, музика и картина. В тази връзка тя прави разлика между медийна комбинация с и без надмощие на дадена медия. Медийна комбинация с надмощие на една от медиите е например точното илюстриране на романа, докато музиката и поезията в песента са склонни да се

[3] Преводът е мой – Д. К.

комбинират без надмощие (Rajewsky 2002: 16). Комбинацията от медии често води до формиране на самостоятелни жанрове в изкуството или медийни жанрове.

Според Свен Грамп медийната комбинация включва и състояния, в които различните медии присъстват едновременно, без тази връзка да следва цялостна художествена стратегия, както в случая с операта или фоторомана. Проверката на съобщения на телефона докато телевизорът е включен, според него, е именно ситуация на медийна комбинация (Grampp 2016: 95).

В контекста на тази работа медийната комбинация се явява като историческо явление в гореспоменатите примери.

2.2. Медиен пренос

Втората категория, въведена от Райевски, е *медиен пренос*, познат още и като *медиен трансфер* или *медийна трансформация*, но тук ще се използва терминът на Райевски, който дава една по-ясна картина на самия процес. „*При медийния пренос медийно специфичният фиксиран пратекст или текстовият субстрат се трансформира в друга медия*“[4] (Rajewsky 2002: 16).

В този случай преносът се осъществява от т. нар. изходна медия в една целева медия, но материално присъства само целевата медия (Grampp 2016: 95). Примери за медиен пренос са аудиокнигата, инсценирането на драматичен текст или литературната адаптация, която е най-добре проучената категория на *интермедиалността*, при която остава само втората медия, както в случая с литературната адаптация, където филмът на пръв поглед не показва, че първоначално става въпрос за книга (Rajewsky 2002: 16).

Доколко трябва да бъдат запазени съществените смислови и информационни структури на оригиналния продукт, на пратекста, се преценява по различен начин. От съществено значение е, че, наред с паралелите и последователността, винаги се стига до промени, дължащи се на пренос и съставени от различните кодове, условия, възможности и ограничения на съответните медии, участващи в трансфера. От една страна, адаптацията на изходната медия е донякъде ограничена поради съответните установени семиотични, естетически, технически и организационни норми и свободата на действие на целевата медия, което

[4] Преводът е мой – Д. К.

може например да наложи съкращаване на действието, намаляване или увеличаване на броя на фигурите. От друга страна, целевата медия открива нов потенциал за представяне и по този начин предоставя разнообразни възможности за иновативно актуализиране на изходния текст в новата медия (Nünning 2013: 503).

Докато медийната комбинация е повече или по-малко следствие от равнопоставено взаимодействие на медиите, медийният пренос е трансформация, при която изходната медия (напр. текст) се „изтръгва“ от нейната първоначална форма на представяне и се трансформира в нова медия (напр. филм) (Albersmeier 1995: 240).

Преходът към следващия интермедиален феномен е плавен, тъй като целевата медия показва не само семантични паралели спрямо изходната медия, но има и определена връзка с нея, така че не става дума само за медиен пренос, а за феномена на интермедиалното позоваване.

2.3. Интермедиални препратки

Третият феномен са интермедиалните препратки като „*позоваване на литературен текст, филм или картина на конкретен продукт от друга медия*“[5] (Rajewsky 2002: 14). За разлика от медийната комбинация и медийния пренос, в групата на интермедиалните препратки Райевски прави разлика между индивидуални препратки и системни препратки. В последния случай отново се разграничават споменаване на системата и актуализация на системата. Накратко могат да бъдат дадени следните дефиниции за областта на интермедиалните препратки на текстове към други медийни продукти[6]:

I. ***единична препратка*** – позоваване на текст към конкретен чужд медиен продукт;

II. ***системна препратка*** – позоваване на текст към чужди медийни подсистеми или една чужда медийна система като такава под формата на ***споменаване на системата*** или ***системна контаминация***:

II.1. ***споменаването на системата*** – може да протече *експлицитно* или *чрез транспозиция*:

II.1.1. *експлицитно споменаване на системата* – недвусмислено говорене или размисъл върху чужда медийна (под-)система;

II.1.2. *описание на системата чрез транспониране* – точно прилагане на отделни правила на чужда медийна (под-)система за целите на образуване на илюзии или „като че ли“ – трансформация на чуждата

[5] Преводът е мой – Д. К.

[6] За по-подробен преглед вж. Rajewsky 2002: 149, 159 и Фигура 1 в приложението, с. 68.

медийна система във вербално-езикова система в три форми: *евокативна, симулативна и (частично)репродуцираща*:

II.1.2a. *евокативно споменаване на системата* – обикновено тематизиране на основната система чрез сравнения и метафори; езиковата система остава незасегната;

II.1.2b. *симулативно споменаване на системата* – внушение за чужд медиен опит с езикови средства; опитът на читателя с чуждата медия се активира и става използваем, а езиковата система се модифицира отчасти;

II.1.2c. *(частично)репродуциращо споменаване на системата* – действително поемане на медийно неспецифични или кодови елементи от чужда медийна система като жанрови структури, типични отношения между фигурите, клишета, езикови форми; и тук може да се използва опитът на читателя с чуждата медия и езиковата система да се модифицира според правилата на чуждата медия;

II.2. ***контаминация на системата*** – непрекъсната препратка на текст към части от чужда система, при което постоянно се предизвиква представа за чужда медийна макроформа в две характеристики: *чрез превод* и *частично актуализиране*:

II.2.1. *контаминация на системата чрез превод* – контаминация и деконструкция на езиковата система със структури на чуждата медия;

II.2.2. *частично актуализираща контаминация на системата* – непрекъснато включване на медийно неспецифични или медийно съвместими елементи на чужда медийна система, което по този начин непрекъснато (частично) се актуализира в текста.

Разбира се, такова систематично и толкова строго аналогично разграничение трудно може да се открие в текста. Отделните категории взаимно се припокриват или могат да бъдат прочетени като компоненти на други или като указания към други категории.

Райевски говори за необходимостта от „маркиране“ на конкретен медиен продукт или система. Освен директното маркиране чрез споменаване на медиен продукт или система е възможен и индиректен вариант: напр. една интермедиална единична референция служи като маркер за едно придружаващо я симулативно споменаване на система, което от своя страна може да се тълкува като индикация за променящи системата елементи в текста (Rajewsky 2002: 200).

Във връзка с това представяне на предметната област на *интермедиалността* трябва да се подчертае, че даден медиен продукт може да изпълни критериите за две или дори три категории на

интермедиалното. Например има много литературни адаптации, които в качеството си на филми попадат в категорията на медийната комбинация, в качеството им на филмови адаптации – в категорията на медийния пренос и поради прибягване до литературния изходен текст – в категорията интермедиални препратки. Тъй като продуктът, произтичащ от смяната на медийния носител, може също да има допълнително факултативни препратки към съответния оригинал извън задължителния процес на медиална трансформация. В този случай филмовата адаптация е свързана с литературния текст и тук се касае също за интермедиално позоваване.

Разделянето в три части на предметната област не служи само за категоризация на отделните медийни продукти, а за по-прецизния отговор на въпроса „Какво означава интермедиалност?“ или „Какво може да означава интермедиалността?” и по този начин изясняването на самия термин *интермедиалност* (Rajewsky 2002: 17-18).

Обобщено може да се каже, че *интермедиалността* е хипероним и описва съвкупността от всички феномени, които преминават медийните граници. Това не означава добавяне на различни медийни концепции или поставяне на отделни произведения между медиите, а интегриране на естетическите концепции на отделните медии в един нов медиен контекст.

3. Взаимодействие кино – литература

Взаимодействието на киното с литературата започва с явното заимстване на теми, сюжети и образи, когато в първите десетилетия на XX в., а и досега, екранът „ограбва“ цялата световна литература. От друга страна, киното популяризира литературата, прави я видима и достъпна за по-широка публика. В същото време новото изкуство заема от литературата основите на естетическата култура, а също и типичното за литературата разделение на жанрове – криминален филм, любовна мелодрама, филм за война, комедия, пътепис и др. Опирайки се на литературния опит, киното формира свои собствени средства и методи на повествование, а чрез свързването на отделните кадри се откриват възможностите на монтажа при създаването на пълноценно екранно повествование.

Развитието на филма също не оставя недокосната литературната система. Още през 10-те и 20-те години на XX в. литературният дискурс в контекста на „кино-дебата“ обгръща новата медия и преценява творческите ѝ възможности в сравнение с тези на литературата. Затова структурното разнообразие на кинематографичните форми в литературата е в пряка връзка с предисторията и ранната история на

филма, полемиката на литературната интелигенция и културно-историческите преломни моменти в епохата на модерността. Очевидно е, че много текстове тематизират филма и заемат близките до него структурни методи. Обвързването на литературата и филма е свързано също така с редица исторически процеси на промяна, които нямат пряка връзка с двете системи, но имат трайно влияние върху тях и се появяват под формата на естетически структурни промени (Brössel 2014: 3).

От друга страна, монтажната техниката, движещите се изображения, взаимодействието на светлината и сянката във филма оказват влияние върху литературата, което води до нови сюжети и разширява възможностите за художествено изразяване и оформление.

Интермедиалността под формата на интермедиални препратки се отразява в отношението филм – литература: например тематизиране или назоваване на друга медия, от една страна, и имитация или симулиране на структури, характерни за други медии като кинематографичния стил в литературата. Факт е, че концептуално различното е обобщено под термина „препратка“. Най-обикновените препратки, които могат да бъдат открити в литературните текстове, се състоят в споменаването на отделни реални или фиктивни кинематографични произведения, заглавия на филми, актьори, режисьори и други (индивидуални препратки) или чрез общо тематизиране на филм, кино, публика или новия начин на възприятие (системни препратки) (Rajewsky 2002: 82, 153).

Споменаването на друга медийна система в рамките на даден продукт е първият основен подвид, в който се прави препратка към друга медийна система и грубо може да се опише като тематизиране на основната система – напр. филм, който просто се назовава, без това да води до модификация на наративния дискурс (Rajewsky 2002: 79). Не е необходимо да се назовава цялата система, обикновено се тематизират или директно се назовават само определени нейни компоненти. Например някои филмови процеси или части от техническата апаратура на филма могат да бъдат назовани. Може също вместо за филма, да става въпрос за изкуството на братя Люмиер.

Най-ранно отражение в немската литература филмът намира в експресионистичната лирика, чието многообразие става видимо през 2009 г. чрез публикуваната от Андреас Крамер и Ян Волкер Рьонерт „Антология на кинематографичната лирика в немскоезичната литература“ (Röhnert, Kramer 2009), въпреки че „кинематографичното“

се среща най-вече в белетристиката и е обвързано повече с повествователните модели (Brössel 2014: 3).

Филмовите техники също могат да бъдат решаващи за поезията. От една страна, киното със своя сюжет, заглавие и главни герои представя конкретния повод за появата на отделни стихотворения. Този вид лирика експлицитно тематизира киното, без да адаптира структурно и стилистично неговите форми, т.е. говори се за кино, но поетичният метод не се различава значително от този на другите традиционни сюжети в поезията като любов, природа, изкуство и др. Подобни стихотворения се занимават преди всичко поетично с мястото на киното и цялото му съдържание, а не с импулсите на медията филм, които стимулират лирически сетивно възприятие. Това първоначално тематизиране на институцията кино, на определени филми, филмови звезди и очарованието, което те предизвикват сред своята публика, е обобщено от Ян Рьонерт като „Kinogedicht“ (кино-стихотворение – преводът мой – Д. К.) (Röhnert 2007: 61-62).

В тези стихотворения често строгата форма и последователната структура на римите се комбинират с преработването на онази масмедия, която получава грубо отхвърляне от образованата буржоазия в първите десетилетия на XX в. Въпреки това кинолириката не се представя като абсолютна полемика за киното, а се редуват очарование, ирония и отблъскване и на този фон се реализират много различни степени на позоваване (Kleinschmidt 2012: 227).

Особено в ранните години на киното се появяват много произведения, като стихотворението на Рене Шикеле „Prolog im Kino“ („Пролог в киното“) (1913) или на Курт Тухолски „Kino“ („Кино“) (1913), които тематизират новата медия по положителен начин като форма за забавление на масите, като ново и разнообразно средство за представяне, като илюзия за реалността. Клер Гол описва в своето стихотворение „Pathé-Woche“ („Седмица на Пате“) (1922) как публиката в тъмнината на залата пътува по целия свят[7]. Към този ранен период също принадлежи почитта към филмовите звезди, които са заглавия на много от стиховете за Аста Нилсен (от Карл Отен, Валтер Рейнер, Йоахим Рингелнац)[8], а по-късно и за Чарли Чаплин.

[7] Трите стихотворения са поместени в антологията на Андреас Крамер и Ян Фолкер Рьонерт „Die endlose Ausdehnung von Zelluloid“ – вж. Röhnert, Kramer 2009: 10-11; 15-16, 23-27.

[8] Röhnert, Kramer 2009: 52-53, 54, 55-56, 57.

Паралелно с това има стихове които разглеждат критично медията филм, както и институцията кино. Пример за това би могло да бъде стихотворението „Globus-Kino“ („Кино Глобус“)[9] на Иван Гол от цикъла „Der neue Orpheus“ („Новият Орфей“) (1918). За първи път това стихотворение се появява в „Ди Акцион“, чийто редактор Франц Пфемферт е отявлен противник на киното. Творбата третира не само киното в неговия социокултурен контекст, но също така установява интермедиални препратки, като засяга техническите условия на екрана и прожекцията. За разлика от категоричната подкрепа за кинодрамата като основа на цялото бъдещо изкуство, тук е нарисувана една амбивалентна картина на киното. Не на последно място, чрез свободния ритъм на стиха, творбата се доближава по форма към монтажната техника на филма. Структурното присвояване на трептящите филмови изображения противоречи на критичното отношение, предизвикано от интермедиалните препратки в съдържанието, за разлика от други автори, които утвърждават киното на тематично ниво, но се придържат към класическите поетични форми (Kleinschmidt 2012: 222-223).

В поезия от ерата на немия филм киното често се свързва с други технически и цивилизационни иновации като автомобила, панаира, вариатето, големия град. Все още не става дума за киното като ново изкуство, а като институция, знак за цялостно променящия се свят и неговото възприятие. Киното служи за акцентиране върху централни „топоси на модерността“ – забързания живот, поставяне под въпрос на реалността и илюзията, отчуждението от възприятието и възприемащото аз (Kramer, Röhnert 2009: 185).

Като цяло може да се каже, че стимулът за лириката, свързан с препратки към филма, е преди всичко другостта на новата медия. Докато филмът все още не е бил общоприет като форма на изкуство, е бил винаги асоцииран с опити за иновации, провокации или надмощие. Позоваванията на филма вече не се отличават качествено от интермедиалните препратки към живописта, музиката, танца и т.н. Такива препратки обикновено се основават на мотивацията за размисъл и разширяването на собствените изразни средства.

В допълнение към съдържателното позоваване, свързано с киното и филма, съществуват опити за официално доближаване към медията филм. Дискусията доколко в литературата може да се говори за

[9] Röhnert, Kramer 2009: 21-22.

„кинематографичен стил“ преди всичко се води във връзка с прозата. Използването на терминологията понякога изглежда проблематично, тъй като някои форми на представяне са съществували в литературата още преди изобретяването на медията филм (Brössel 2014: 69-70). Тук е очевидно, че някои литературни стилистични форми е можело да бъдат разбрани само с помощта на техническия филмов речник, без да е било необходимо препращане към другата медия.

В своята дефиниция за „filmisches Gedicht“ (кинематографично стихотворение – преводът е мой – Д. К.) Рьонерт съзнателно пренебрегва този факт, като включва лирически текстове с формални характеристики, които могат да бъдат описани с филмово-техническа лексика без да има съдържателна или времева препратка към медията филм. Това означава, че стихотворения от преди появата на кинематографа също могат да бъдат характеризирани като „кинематографични“ (Röhnert 2007: 63).

От друга страна, Райевски смята, че е необходимо наличието на еднозначен маркер, директна индивидуална или системна препратка към медията филм, за да може да се изследва кинематографичният стил на даден текст (Rajewsky 2004: 63, 73). Тази комбинация от връзка със съдържанието и формални характеристики Рьонерт определя като „Film-Gedicht“ (филм стихотворение – преводът е мой – Д. К.), а според Райевски при наличието на думата „кинематографичен“ се разглеждат примери, които имат двете характеристики.

На филмовата поезия или на идеята за кинематографичното могат да бъдат приписани адекватни художествени средства: преливане на кадър, перспектива на камерата, представяне на сцена от филм със забавено движение, снимачен способ с ефект на ускорено движение, рязка смяна на посоката и др. Това илюстрира обхвата на категорията „кинематографично стихотворение“ (вж. Röhnert 2007: 67).

Такива формални позовавания изглеждат по-еднозначно, когато има маркиране чрез директни тематични препратки, както в сборника „Lyrische Films“ („Лирични филми“) от 1922 г. на Клер Гол, което става ясно още в заглавието. В стихотворенията, поместени по-специално в първата част на „Глобус кино“, мотиви като кино, филм, панаир, автомобил или голям град се свързват с кинематографични нововъведения, които напомнят за бързото появяване и скриване на кадъра, монтажа или оптичния синтез (Richter 2009: 78).

„Pathé-Woche“ („Седмицата на Пате“ – преводът е мой – Д. К.), второто стихотворение в цикъла „Globus“ („Глобус“), се чете като епизод от филм с вмъкнати наблюдения от помещението със зрителите на едно вариете. Самият текст обикаля пространствено почти цялото земно кълбо: от Сицилия през Египет и Африка, обратно в Испания, в Турция,

през океана до Чикаго, Ню Йорк, Хонолулу, до Берлин, Лос Анджелис, Токио, Норвегия, от Северния до Южния полюс: „В киното | На пет континента едновременно | е моята родина“ (преводът е мой – Д. К.) (Richter 2009: 79). Тук описателните елементи са концентрирани върху визуалното и промяната от едно впечатление към следващо напомня на визуални монтажи, а също така генерира една определена динамика.

За разлика от Ян Рьонерт, Клайншмит разграничава интерматериалността от *интермедиалността*, определяйки я като експлицитно интерматериална препратка (прожекция, филмово пространство, ситуация при гледане на филм) или интермедиална алюзия, която може да бъде разбрана в по-широк смисъл (заглавие на филма, актьор, филмов пазар). На този фон той определя четири типа поезия по отношение на различни доминиращи нива или техники на алюзия – две интерматериални и две интермедиални, които невинаги могат ясно да бъдат разграничени. Към по-тясното интерматериално позоваване спадат:

1. тематизирането на киното в неговите институционални и технически условия, преди всичко по отношение на апаратурата (филмова прожекция), пространствеността (кинозала, атмосфера) и условията на рецепция (гледане); преработването на материално-рецептивните отношения е предимно в ранните стихотворения, които се създават успоредно с утвърждаването на медията кино – сред тях са „Kinematograph“ („Кинематограф“) от 1911 г. на Якоб ван Ходис, „Prolog im Kino“ („Пролог в киното“) от 1913 г. на Рене Шикеле и „Der selige Kintopp“ („Благословеното кино“) от 1913/14 г. на Себастиан Шарнагл;

2. някои стихове превръщат кинематографичните структури в собствен език и така интерматериалното позоваване се засилва, защото монтажът формално се имитира, както в стихотворението „Kaffeehaus“ („Кафене“) от 1917 г. на Джордж Грош, така и в „Pathé-Woche“ („Седмицата на Пате“) от 1922 г. на Клер Гол; тези късни стихотворения на експресионизма са освободени от присъщата за лириката традиционна метрика.

Според Клайншмит категорията *интермедиалност* включва:

1. стихотворения, чиято тема е индустриалното разпространение на филми и се отнасят критично към финансовите интереси, които стоят зад това; в този контекст могат да бъдат споменати „Sieg des Lichtspiels“ („Победа на играта на светлини“) от 1912 г. на Алфред Кер и стихотворението на Иван Гол „Der Kinodirektor“ („Кинодиректорът“) от 1917 г.;

2. стихотворения, които намекват за филмови жанрове и/или актьори, като по този начин за първи път се оформят филмови звезди, въпреки че преди всичко Аста Нилсен е в центъра на вниманието на мъжете писатели; примери за това са „Asta Nielsen“ („Аста Нилсен“) от 1914 г. на Карл Отен, „Der Fetzen“ („Разкъсан на парчета“) от 1913/14 г. на Йоханес Р. Бехер или „Kinosonett“ („Кино-сонет“) от 1919 г. на Рудолф Леонхард, но също така и „Kriminalsonette“ („Криминален сонет“) от 1913 г. на Лудвиг Рубинер, всички ориентирани към приключенския жанр.

В допълнение към тези два интермедиални и два интерматериални вида съществуват стихотворения, в които заглавието или експлицитното маркиране в строфите се отнасят до киното, но тези позовавания всъщност не са изпълнени. Те могат да бъдат обърнати, за да създадат пейзажни картини и образи на настроение – както в стихотворението на Алфред Лихтенщайн „Kientoppbildchen“ („Кинокартинки“) от 1912 г., или да контрастират с конвенционалния строеж на поезията и старинния език, както в стихотворението на Йоханес Р. Бехер „Kino“ („Кино“) от 1913 г. Позоваването на киното – било то интермедиално или интерматериално – не се оказва доминиращо за тези стихотворения, но трябва да бъде анализирано в неговото функционализиране, което косвено предоставя информация за представите, които са в основата на киноизкуството (Kleinschmidt 2012: 228).

4. Обобщение

В заключение може да се каже, че литературното позоваване на филма в експресионизма се оказва разнородно. В експресионистичната кинолирика се забелязва противоречиво отношение към киното. Особено ранната кинематографична поезия е белязана с критично отношение, което намалява в по-късните стихотворения в полза на едно продуктивно присвояване на структури. Част от интермедиалните форми на отношението кино – немска експресионистична литература може да бъде разбрано като опит за разширяване на собствените изразни средства на литературата. Метафоричният контакт с филма се засилва чрез структурни аналогии като симултантност и монтажната техника, при която различните образи са обединени като колаж, но не са в директен синтактичен и логически контекст и са представени най-вече от различни последователни сензорни впечатления. Освен това има чисто тематични намеци за конкретни филми, типични филмови жанрове или филмови звезди, които са класифицирани като интермедиални, тъй като не са насочени към технико-материалните условия на киното, а към изображенията, генерирани от медията филм или към дискурсите в обкръжението на филма и киното. Както е видно от горепосочените

видове стихотворения, са възможни смесени форми или множество препратки, поради което разграничението на стихотворенията по категории трябва да служи само като груба ориентация. Често имаме работа със смесица от различни нива на позоваване, но при всички киното и филмът винаги присъстват под някаква форма. Ако се сравнят възможностите на литературата с методите на филма за позоваване, тогава става ясно, че двете отношения не са еквивалентни. Като медия филмът може да създаде далеч по-интензивни връзки с литературата, което може да бъде обект на по-нататъшни изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Albersmeier 1995: Albersmeier, F. Literatur und Film. Entwurf einer praxisorientierten Textsystematik“. – In: Zima, P. (Hg.) Iiteratur intermedial. Musik – Malerei – Photographie – Film. Darmstadt: Wissenschaftliche Gesellschaft, 1995, 235-268.

Brössel 2014: Brössel, S. Filmisches Erzählen: Typologie und Geschichte. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2014.

Grampp 2016: Grampp, S. Medienwissenschaft. Konstanz: UVK, 2016.

Hess-Lüttich 2006: Hess-Lüttich, E. Sprache, Literatur und Musik: Intermediale Relationen. – Kodikas/Code – Ars semeiotica – An international journal of semiotics 30(1-3) Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2006, 16-45.

Kleinschmidt 2012: Kleinschmidt, Ch. Intermaterialität. Zum Verhältnis von Schrift, Bild, Film und Bühne im Expressionismus. Bielefeld: Transcript, 2012.

Licheva, Dacheva 2012: Licheva, A., G. Dacheva. Kratak rechnik na literaturnite i lingvistichni termini. Sofia: IK Kolibri, 2012.

Müller 2009: Müller, E. Intermedialität als poetologisches und medientheoretisches Konzept. Einige Reflexionen zu dessen Geschichte. – In: Helbig, J. (Hg.) Intermedialität. Theorie und Praxis eines interdisziplinären Forschungsgebietes. London: Turnshare, 2009, 31-40.

Nünning 2013: Nünning, A. Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Stuttgart: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, 2013.

Paech 2009: Paech, J. Intermedialität. Mediales Differenzial und transformative Figurationen. in: Helbig, J. (Hg.) Intermedialität. Theorie und Praxis eines interdisziplinären Forschungsgebietes. London: Turnshare, 2009, 14-30.

Rajewsky 2002: Rajewsky, I. O. Intermedialität. Tübingen. Basel: Francke, 2002.

Rajewsky 2004: Rajewsky, I. O. Intermedialität ‚light‘? Intermediale Bezüge und die ‚bloße Thematisierung‘ des Altermedialen. - In: Lüdecke, R., Greber E. (Hg.) Intermedium Literatur. Beiträge zu einer Medientheorie der Literaturwissenschaft. Göttingen: Wallstein, 2004.

Richter 2009: Richter, S. Lyrik im Ausgang der Stummfilmzeit. Claire Golls „Lyrische Films“. – In: Schmidt, W., Valk, Th. (Hg.) Literatur intermedial.

Paradigmenwechsel zwischen 1918 und 1968. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009.

Robert 2014: Robert, J. Einführung in die Intermedialität. Darmstadt: WBG, 2014.

Röhnert 2007: Röhnert, J. Springende Gedanken und flackernde Bilder: Lyrik im Zeitalter der Kinematographie. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007.

Röhnert, Kramer 2009: Röhnert, J., Kramer , A. Die endlose Ausdehnung von Zelluloid. 100 Jahre Film und Kino im Gedicht. Dresden: Edition Azur, 2009.

Schmitt 2008: Schmitt, Ch. Erzählkulturen im Medienwandel. 3 Bände. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2008.

Simanowski 2006: Simanowski, R. Transmedialität als Kennzeichen moderner Kunst, in: Meyer, U., Simanowski, R., Zeller, Ch. (Hg.) Transmedialität. Zur Ästhetik paraliterarischer Verfahren, Göttingen: Wallstein, 2006.

Vogt 2008: Vogt, J. Einführung in die Literaturwissenschaft. 6. Auflage. Paderborn: Wilhelm Fink, (= UTB für Wissenschaft; 2072), 2008.

Wolf 1996: Wolf, W. Intermedialität als neues Paradigma der Literaturwissenschaft? Plädoyer für eine literatur-zentrierte Erforschung von Grenzüberschreitungen zwischen Wortkunst und anderen Medien am Beispiel von Virginia Wolfs >The string quartet<, in: AAA – Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik 21/1, 1996.

Wolf 1999: Wolf, W. The Musicalization of Fiction: A Study in the Theory and History of Intermediality. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1999.

Wolf 2002: Wolf, W. Intermedialität: Ein weites Feld und eine Herausforderung für die Literaturwissenschaft. in: Foltinek, H., Leitgeb, Ch. (Hg.) Literaturwissenschaft: intermedial - interdisziplinär. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, 163–192.

ГЕРМАНИЯ – ОТНОВО „*МРЪСНА ПРИКАЗКА*”? RAMMSTEIN: *DEUTSCHLAND*

Антоанета Димитрова

GERMANY – *A DIRTY TALE* AGAIN? RAMMSTEIN'S DEUTSCHLAND

Antoaneta Dimitrova

Abstract**:** *This article is motivated by the black PR related to the teaser and the video „DEUTSCHLAND” of the rock-band RAMMSTEIN from March 27, 2019. The article presents the reactions to the teaser and the video in German online media and posting. The analysis is based on the interdisciplinary connection between the critical linguistics and the reader-response criticism, and considers different types of taboos and the „political correctness” phenomenon. The rock-band breaks several taboos with this video, which besides the media comments can also be perceived as a warning about the future of Germany given the increasing xenophobic sentiments. The reviewed postings lead to the conclusion about the existing dissatisfaction with misunderstood political correctness and a critical attitude towards media policy (Lügenpresse) in Germany today.*

Key words**:** *teaser, video „DEUTSCHLAND”*; *the rock-band RAMMSTEIN*; *reader-response criticism*; *critical linguistics*; *online media and postings*; *taboo*; *political correctness.*

Идеята за настоящото изследване се породи след черния пиар в немските медии относно тийзъра „DEUTSCHLAND” на рок-бенда RAMMSTEIN (РАМЩАЙН) от 27 март 2019 г. Става дума за сцена, в която Тил Линдеман (автор на песента и вокалист на групата), Кристиан Лоренц, Паул Ландерс и Оливер Ридел са предрешени като концлагеристи в Хитлерова Германия, очакващи смъртта си под бесилото. Двама от музикантите са „етикетирани” с розов триъгълник и жълта звезда – отличителни знаци за принадлежност към групи и общности, преследвани и унищожавани в Третия Райх.[1] Обаче тъкмо

[1] Розовият триъгълник е отличителен знак за хомосексуалисти, въведен в концлагерите през 1936 г. Жълтата „еврейска звезда” (нем. *Judenstern*) е позорният отличителен знак, наложен на евреите по силата на Нюрнбергските расови закони от 1935 г. В един постинг също става дума за отличителните знаци на дрехите на музикантите в сцената с екзекуцията, направили впечатление на интернет-потребителя „при третото гледане на клипа”: „Was mir *beim 3. Mal anschauen* gerade aufgefallen ist: In der KZ-Szene kommen ***verschiedene Markierungen*** welche in KZs gebraucht wurden, vor: **(vLnR)** ***Rosa Winkel*** **->**

Давидовата звезда върху дрехата на Линдеман предизвика скандал в немското медийно пространство. Поместването на тийзъра беше окачествено като *der kalkulierte Tabubruch*, бълг. „пресметнато нарушаване на табу”[2]. От една страна, сама по себе си тази „пресметнатост” с цел облагодетелстване от продажбите, в която бе обвинен бендът, представлява стигматизиране и му отрежда място в Нечистата сфера на табу от социален такт (бедност – богатство, користни комерсиални подбуди). От друга страна, при това вменено на групата „нарушаване на табу” става дума за двупосочно болезнено табу, свързано с миналото: нечисто за Германия и сакрално за еврейската общност.

Показателно е присъствието на фразата *der kalkulierte Tabubruch* в иначе вариращи заглавия на редица осъдителни статии:

• „Rammstein und *der kalkulierte Tabubruch*” (rp-online.de (2));	• „Рамщайн и *пресметнатото нарушаване на табу*”;
• „Skandalvideo” polarisiert: Rammstein setzt auf *kalkulierten Tabubruch“* (n-tv.de[3]; theworldnews.net/de-news[4]).	• „Скандално видео” поляризира духовете: Рамщайн залага на *пресметнато нарушаване на табу“*.

Изказаното възмущение на немски публични личности и на представители на израелски институции, опазващи паметта за Холокоста, беше мултиплицирано от Германската осведомителна агенция *dpa* (като основен източник) в повечето провинциални и надрегионални онлайн медии.

При прочита на тези изказвания в немски онлайн медии относно тийзъра се запитах: Защо тази протестна вълна изригна единствено заради „инструментализирането на Холокоста”?[5] Защо липсват гневни реакции за „тривиализирането” на жертвите на нацизма от други групи и общности – нима техният живот няма стойност? Защо няма такива реакции от страна на славянската общност, определяна по онова време като „тор на арийската раса”, и най-вече от страна на представители на

„Homosexueller" Gelbes Doppeldreieck -> „Jude" Gelb / Rotes Doppeldreieck -> „Politischer Jude" *Mann mit Brille hat keine.”* (watson.ch)

[2] Преводът на цитирани места от немски източници, както на това място, така и навсякъде по-нататък е мой. Маркировката на определени изрази в оригиналните цитати и на техните български съответствия тук и по-нататък също е моя – А. Д.

[3] Като източници са посочени *n-tv*, *Gerd Roth*, *dpa*.

[4] Посочен като източник с линк е материалът в n-tv.de.

[5] Подобни размисли са отразени в следния постинг: „*Übrigens trägt nur eines der Opfer den Judenstern.* […]. *Die KZs waren* ***nicht nur*** *den Juden vorbehalten.*” (watson.ch)

немалобройната руска диаспора в Германия заради загубите на милиони човешки животи – нима почти всяко семейство в бившия Съветски съюз не носи отпечатъка от трагедията на онези времена? И защо – в контекста на засилващите се ксенофобски настроения днес – тийзърът е възприет единствено като своеобразен отрязък в руслото на „културите на паметта", а от никого не е интерпретиран като тревожно предупреждение за бъдещ подобен, а може би още по-страшен катаклизъм? Та нали още от древността поетът е „*Vates* (гадател, предсказател, вдъхновен певец), […] *мъдрият* […]" (вж. Huizinga 1982: 140)?

Отговор на тези въпроси въз основа на езикови находки в немски онлайн медии и форуми се опитва да даде настоящата студия[6].

Възприемането на клипа „DEUTSCHLAND" предизвика у мен асоциации с романа на Виктор Пасков „Германия – мръсна приказка" (1992 г.) и ме върна към два определени момента от статията на Райнер Погарел „Wie in der DDR – Zeitung lesen in Deutschland" (вж. Pogarell 2018)[7], бълг. „Както в ГДР – да четеш вестник в Германия".

Потресаващото въздействие на романа на Пасков, който съдържа автобиографични моменти в контекста на бурната 1968 г., се дължи най-вече на **словото**. Читателят застава пред един свят на „Нечистото" с извращенията на социализма в България и ГДР в края на 60-те години на XX век, изграден с изобилстваща принизена лексика, която прави прочита на моменти мъчителен до нетърпимост. Очевидно става дума за целенасочен подбор на дисфемизми с пречистваща функция[8].

---

[6] Тематично свързана с тази студия е статията на Гергана Герова „Deutschland" на групата „Рамщайн" – послание с различен прочит (по англоезични и български онлайн медии)", която представя отзвука от появата на песента на бенда в англоезични и български онлайн медии и форуми (вж. Gerova 2019).

[7] Статията е поместена във в. „Sprachnachrichten" – издание на „Verein Deutsche Sprache e. V." („Дружество за немски език"). Впрочем самото Дружество е окачествено като сдружение с „националистически тенденции" и е етикетирано като „един вид езикова ПЕГИДА": „Krämer und sein Verein sind *eine Art Sprach-Pegida*" (вж. uebermedien.de/).

[8] Пречистващи дисфемизми се употребяват в антагонистични ситуации. Ярък пример е времето на нацизма с бездната между проповядвана доктрина и престъпна практика – там такива **„**неприлични" думи се явяват като отпор срещу евфемистичното завоалиране на престъпленията: „Ако обаче грубата дума дори и при малки конфликти има пречистващо действие, това с пълна сила важи за времето на националсоциализма […] Който не се нагаждаше към това 'езиково регулиране' и наричаше действителността *изгъзица*, я характеризираше както подобава." (срв. Gamm 1993: 144 и сл.). Примери за пречистващи дисфемизми можем да открием в романа на Михаел Бузелмайер „Der

Избраният от Пасков нисък стилистичен регистър в ситуативния контекст на началото на т.нар. „Преход" в България през 90-те години на XX век явно има за цел стигматизиране на „реалния социализъм" и т.нар. „развито социалистическо общество" с неговите недъзи, а именно:

- практиките на стожерите на властта – описани са най-вече унизителни и унищожителни методи на ЩАЗИ;
- поведението на потърпевшите от режима – жертви и нагаждачи, като сред последните са най-вече българските музиканти в едно градче в ГДР. Тези музиканти са представени в романа с жалко раболепно поведение, което е паушализирано и буди обобщена представа за работилите в ГДР български музиканти като за един вид „унтерменшен"[9];
- двойственият морал – читателят добива впечатление, че той се шири повсеместно.

В личния живот на хората тази морална „шизофрения" е внушена чрез контраста между проповядваната висока нравственост на индивида и действителността – с извънбрачни връзки и застрашаващи живота криминални аборти, хомосексуални връзки, алкохолизъм и пр. В обществено-политическия живот това е контрастът, от една страна, между протръбената „братска дружба" (с показния жизнерадостен международен младежки фестивал в НРБ под девиза „*За солидарност, мир и дружба*"[10]) и действителността, от друга страна – с попарването на Пражката Пролет с военната интервенция в Чехословакия по линията на Варшавския договор.

В „братска" социалистическа Германия като едно от проявленията на двойствения морал е представен контрастът, от една страна, между прокламираното ликвидиране на фашистки настроения и действителността, от друга страна – с дебненето и доносничеството, както и с отявлената ксенофобия на възрастната хазяйка и неофашистките изказвания на млади немци в Музикалния театър.

На раздвоението между медийно представяната и същинската действителност в „реалния социализъм" в ГДР се натъкваме в статията

Untergang von Heidelberg" във връзка с потушаването на студентските размирици във ФРГ през 1969 г., а също и в авторски песни на Волф Бирман, забранени в ГДР, както и в неговата политическа проза по времето на Обединяването на „двете Германии".

[9] След появата на романа мои приятели музиканти от Варна, работили по онова време в ГДР, се възмутиха от това стигматизиращо паушализиране и категорично отрекоха правдоподобността му – А. Д.

[10] Става въпрос за IX Световен фестивал на младежта и студентите в София през 1968 г. – бел. А. Д.

на Погарел, който разказва как негови приятели от Дрезден са „четяли между редовете" официоза „Neues Deutschland", разбирайки „многобройните загатвания, знаците между знаците". Този маниер на прочит е будел недоумение у него като гражданин на ФРГ, свикнал с недвусмислената позиция на водещите западногермански медии и горд със свободата на словото: „И аз се гордеех, че живея в система, чиито медии не ме принуждават да се упражнявам в изкуството на тълкуване на знаците" (срв. Pogarell 2018).

След обединяването на „двете Германии" през 1990 г. тази гордост продължава до един момент:

> *Но във второто полугодие на 2015 г. гордостта ми отначало бе накърнена, а днес за жалост трябва да се разделя с нея. Понеже четивните „умения" на бившите гедерейци днес отново спадат към уменията, които непременно трябва да овладеем при един независим прочит на пресата. Който не може да направи това, става безпомощен обект на усилията за политическа просвета* (срв. Pogarell 2018)[11].

Обширната статия завършва с констатацията: „Мнозинството от хората просто е усвоило нов прочит. Прочит – както някога в ГДР" (срв. Pogarell 2018).

Това умение за „четене между редовете" е в комплементарна връзка с умението за създаване на многопластови произведения на т.нар. „езопов език", които предизвикват читателя да се гмурне под повърхността на текста, търсейки различни подтексти. Както отбелязва един интернет потребител,

„[Das] knapp 10 minütige video ergibt *viel mehr details und damit zusammenhängende diskusions grundlagen* als die meisten heutigen 3-stunden-hollywood-	„Този около 10-минутен видеоклип дава *много повече детайли, и с това – взаимносвързани основи за дискусии*, отколкото повечето

[11] Погарел визира немската медийна политика за потулване на информация за произхода на извършители на престъпления – в случай, че са бежанци – зад генерализиращото *Mann/ Männer*: „При възприемането на тази дума у почти всички читатели веднага потича мисловен процес: Аха, нищо друго не пише, значи трябва да става въпрос за чужденец, за арабин или мюсюлманин, иначе щяха да съобщят" (срв. Pogarell 2018). Произходът на извършителя обаче се обявява, когато деянието е извършено от немец, респ. „немски гражданин". От друга страна, медиите охотно разгласяват произхода на бежанци, извършили добро дело (срв. Pogarell 2018).

kinofilme. *Grandios*!!“ (watson.ch)[12]	днешни 3-часови холивудски филми. Грандиозно!!“

Възможно е впрочем творческото майсторство на РАМЩАЙН в случая със „скандалния” тийзър и видеоклип да се дължи в известна степен тъкмо на обстоятелството, че са израснали в „шизофреничната” атмосфера на ГДР.

Разглеждайки тийзъра, песента и клипа „DEUTSCHLAND”, както и шума около тях в немския „медиен лес”[13], не можем да не отбележим „възкръсването” през май 2019 г. на песента на РАМЩАЙН „Stripped“ (1998). За видеоклипа към нея са използвани кадри от пропагандния филм на Лени Райфенщал за Летните олимпийски игри през 1936 г., проведени в Третия Райх. Ето защо както още при първата си поява, така и при „възкръсването” си песента предизвиква обвинения срещу бенда в симпатии към нацизма. Прави впечатление разминаването в смисъла на дословно цитираното изказване на Линдеман спрямо тези нападки (I) и на вероятно същото, вече преразказано изказване (II), публикувани в една и съща онлайн медия в два поредни дни:

I. „Wir kommen aus dem Osten und sind als Sozialisten aufgewachsen. Wir waren früher *entweder Punks* oder Gruftis – *wir hassen Nazis!*“, sagte [Lindemann] dem Magazin „Rolling Stone“. (rp-online.de (1) – 28.03.2019)	I. Линдеман пред списание „Ролинг Стоун”: „Ние сме от Източна Германия и сме израснали като социалисти. В миналото не сме правили *нито пънк рок*, нито готик рок – *ние мразим нацистите!* […]”
II. „Darauf angesprochen, verweisen ***sie*** darauf, in der DDR aufgewachsen und *als Punks sozialisiert* worden zu sein und *politisch eher*	II. „Заговорени за това, ***те*** посочват, че били израснали в ГДР и че били *социализирани като пънкари* и *политически са*

[12] На това място, както и по-нататък, цитатите от постинги на интернет потребители са автентични, т.е. без всякакви ортографични, пунктуационни и пр. корекции – А. Д.

[13] Нем. *Medienwald* (Biermann 1990: 65) – явно Бирман е създал този оказионализъм по аналогия на *Blätterwald* ‘съвкупност от вестникарската преса’ от края на XIX век в немската разговорна реч. От 1900 г. датират изразите *es rauscht im Blätterwald* и *der Blätterwald rauscht ‘die Presse nimmt sich einer Sache an‘“* (вж. Küpper 1996: 111 – Blätterwald 1, 2). Композитът *Blätterwald* е словесна игра въз основа на полисемия: нем. *Blatt* означава ‘лист на дърво’, ‘лист хартия’ и ‘вестник’.

links zu stehen.“ (rp-online.de (2) – 29.03.2019)	*по-скоро с лява ориентация“*.

В двата цитата фигурират две взаимно изключващи се твърдения: твърдението на Линдеман от първия ден, че **не са** създавали пънк рок и твърдението без определен адресант (*sie*, бълг. „те”) от втория ден, че **са** били пънкари. Освен това изказването „*мразим нацистите!*” от първия ден, което е категоричен отпор и отговор на обвиненията в „заиграване” с нацизма, **липсва** в публикацията от втория ден. Като отчасти компенсираща парафраза можем да окачествим израза *политически са по-скоро с лява ориентация*, който имплицира нетърпимост към нацизма наистина, обаче признание за такава „лява ориентация” **липсва** в изказването на Линдеман – то по-скоро носи послание за **неутрална** позиция между Ляво и Дясно.

Потресаващото въздействие на клипа „DEUTSCHLAND” е резултат от многоизмерната комбинация между **слово, музика** и **картина.** По този начин реципиентът има възможността и удоволствието „да слуша и да гледа между редовете”.

Текстът на песента „DEUTSCHLAND” – за разлика от този на романа на Пасков – не съдържа дисфемистични изказвания, но определено става дума за болезнено десакрализиране, граничещо със стигматизиране, на Родината, която – редом с Държавата – по принцип се нарежда сред сакралните ценности.[14]

Немското съществително *Heimat* ‘родина’ е от женски род, което позволява олицетворяване на Родината с жена и именно така е персонифицирана Германия в клипа.[15]

В песента с интимното „ти”-обръщение към родината Германия са еднозначно заявени както познаването на нейното състояние, така и продължителната близост на лирическия Аз с нея (вж. Приложение):

[14] На това място нека отбележим, че Държавата – както в немската, така и в българската култура – е персонифицирана като родител, сакрализиран още от библейско време. Немската дума *Staat ‘държава’* е от мъжки род, който позволява олицетворяване с баща: словосъчетанието *Vater Staat* от края на XIX в. почива върху схващането, че правителството е длъжно да се грижи за своите поданици (вж. Küpper 1996: 871 – Vater 9).

[15] За разлика от българската дума *родина,* която е в едно словно гнездо с род и буди асоциации за кръвна близост на индивида с непосредственото му обкръжение, нем. *Heimat* е в едно словно гнездо с *Heim ‘дом’* и буди асоциации за уют, топлота и сигурност.

„Du / hast viel geweint; du weinst; Wir sind schon sehr lang zusammen“	„Ти много си плакала; ти плачеш; ние сме заедно вече много дълго време“

Противоречивият образ на Германия е изграден с помощта на антитези: *дух – сърце*; *разединена – обединена*; *студен – в пламъци*; *тъй млада – тъй стара*; *проклятие – благословия*:

„Im Geist getrennt Im Herz vereint; Dein Atem kalt / Das Herz in Flammen; So jung – und doch so alt; deine Liebe / Ist Fluch und Segen“.	„В духа разединена в сърцето обединена; твоят дъх – студен, сърцето в пламъци; тъй млада – и все пак тъй стара; твоята любов / е проклятие и благослов“.

Антагонистичният образ на родината предизвиква у лирическия (събирателен) Аз (*аз – ние*) антагонистични чувства на „огнедишаща” любов и омраза:

„mein Herz in Flammen Will dich lieben und verdammen; Man kann dich lieben / Und will dich hassen“.	„моето сърце в пламъци иска да те обича и проклина; мога да те обичам / а ми се ще да те мразя“.

В тази песен позицията на бенда за пръв път е ясно заявена, както твърди музикалният критик Торстен Грос, „експерт по РАМЩАЙН”:

„[…] viel deutsche Geschichte finde sich im Video und summiere sich zu einem „*expliziten politischen Statement dieser Männer, die sich so eindeutig bis jetzt noch nicht geäußert haben*“.	„[…] видеоклипът съдържа много моменти от немската история, чиято съвкупност е едно „*експлицитно политическо изявление на тези мъже, които досега не са се изказвали така еднозначно*”.
Rammsteins ambivalentes Verhältnis zu Deutschland und seiner Geschichte münde „in der *völlig unzweideutigen Aussage*: *Meine Liebe kann ich dir nicht geben*.” (abendzeitung-	Амбивалентното отношение на РАМЩАЙН към Германия изкристализира „в *напълно недвусмисленото изказване*: *Моята любов не мога да ти дам*.”

muenchen.de;
theworldnews.net/de-news)

Самият текст на песента „DEUTSCHLAND" от Линдеман – на пръв поглед „лесен" поради лаконичния изказ и многократното повторение на думи от основния речников запас, би могъл да се използва в началните занятия в чуждоезиковото обучение по немски език, например при усвояване на лични местоимения, спрежение на глаголи в сегашно време, както и при запознаване с рамкови конструкции в случаи на употреба на аналитични глаголни форми и модални глаголи и пр.

Текстът се оказва обаче „костелив орех" при превода. Трудностите са свързани най-вече с превеждането на словесната игра *über – über*-[16], а именно:

(1) с предлога *über* 'над' във фразата *Deutschland, Deutschland* ***über*** *alle****n,*** която е недвусмислена алюзия към *Deutschland, Deutschland* ***über*** *alle****s*** **–** това е първият стих в „Das Lied der Deutschen", респ. „Deutschlandlied" от Хофман фон Фалерслебен. Тази песен е химн на ФРГ от 1952 г., но след Обединението на „двете Германии" първите два куплета не се изпълняват;

(2) с представката *über-* в производните нечленувани прилагателни ***über****heblich****,*** ***über****legen,* ***über****mächtig,* ***über****flüssig*, в инфинитивните форми ***über****nehmen,* ***über****geben,* ***über****raschen,* ***über****fallen* и в съществителното ***Über****menschen.*

Очевидно това струпване на думи не е случайно – всяка от тези думи е един вид идеограма, буди асоциации за отделни измерения на германската менталност, история и култура. А както отбелязва Владимир Санников за лексиката като „основен, неизчерпаем запас на езиковата шега (*языковая шутка*)", думата е обкръжена от „ореол от спомени" и е „оплодена от различни житейски ситуации и контексти, където сме я срещали" (Sannikov 1999: 181; 183). В този смисъл можем да асоцииираме

[16] Струпването на горепосочените думи е отбелязано в един немски източник: „Die im Song aus der schwer zu missdeutenden Alliteration *überheblich, überlegen, übernehmen, übergeben, überraschen, überfallen* resultierende Zeile unterscheidet sich eben nur im letzten Konsonanten vom Einstieg der verbotenen ersten Strophe des Deutschlandliedes" (abendzeitung-muenchen.de).

überraschen – überfallen с „нападателната оперативна военна доктрина” *Blitzkrieg* (бълг. „светкавична война”).[17]

Именно невъзможността за игрово и лаконично пресъздаване на многопластовостта на словесната игра *über – über-* отвежда тези места в преводния текст до границата с непреводимото. Ето защо преводаческото решение е за (почти) подстрочен български превод не само на тези моменти, а и на цялата творба (вж. Приложение).

Картината в клипа е изградена като пъзел, който очевидно съдържа идеята за Едновремие на Минало, Настояще и Бъдеще. В на пръв поглед хаотични фрагменти са интерпретирани ярки моменти от историята на Германия: от древността до обединяването на „двете Германии”, която завършва с твърде мрачно „пророчество” за нейната гибел.

Свързваща брънка между тези фрагменти са РАМЩАЙН – „аз/ние” – и „Германия”, въплътена от Руби Коми:

„Einzige verbindende Elemente: die Band und Darstellerin Ruby Commey als „Germania“. […] Die Berliner Schauspielerin Ruby Commey ist dabei die zentrale Figur. Sie kämpft als Germanin im Teutoburger Wald, steckt in Ordensritterrüstung, zieht die Fäden im Stasi-Quartier, mimt die eiskalte SS-Schergin.“ (abendzeitung-muenchen.de; morgenpost.de)	*„Единствени свързващи елементи: бендът и актрисата Руби Коми в ролята на „Германия”* […] При това берлинската актриса Руби Коми е централната фигура. Тя се бие като германка в Тевтобургската гора, появява се в броня като рицар от ордените, разпорежда се в Централата на ЩАЗИ, изиграва леденостудената есесовка-екзекуторка“.

[17] „Първото практическо осъществяване на тази доктрина се провежда от Вермахта през Втората световна война. Стратегията представлява ефективно решение за немската инвазия в Западна Европа и вътрешните операции в СССР. Тези операции зависят от **изненадващи проникванията във вражеска територия** […].” (<https://bg.wikipedia.org/wiki/Светкавична_война> – моя маркировка, А. Д.)

Das Cover der Single: Ruby Commey als „Germania“. Foto: ***dpa*** **(вж. noz.de)**

В приведения цитат **не е** отбелязано експлицитно, че очарователната Руби Коми е родена и израснала в Германия негърка – дали с оглед на наложеното табу от социален такт върху думата *nigger* в руслото на явлението „политическа коректност”?[18] Тази „неудобна” дума е заменена с парафразата ***schwarze Frau*** *als Germania* (бълг. „чернокожа жена като Германия”), мултиплицирана в редица заглавия[19].

---

[18] Табутата от социален такт се дължат на идеологически причини и са характерни за общества, „които претендират за висока цивилизованост [и] признават принципа на равенство на всички хора” (срв. Zöllner 1997: 52).

Явлението „политическа коректност” (*Political Correctness*) възниква в Америка през 60-те години на XX век на фона на обществено-политическите събития там (протестно движение срещу войната с Виетнам, борба за граждански права и против дискриминацията).

Синоним на „политическа коректност” е „политически коректно речево поведение” (нем. *politisch korrektes Sprachverhalten*), т.е. „изчистване” на речта от нелицеприятни названия относно дискриминирани малцинства и “индексиране” на такива думи с цел замяна с други.

Така например новоприетите студенти в някои американски университети са получавали каталози с „индексирани” думи и задължителни „езикови кодове” (англ. *speech codes*) (срв. Neitzel 2003). Гротескни примери за такова „кодиране” са *differently abled, vertically challanged* и др. (вж. Dimitrova 2009: 85).

[19] Вж. zeit.de; n-tertainment-concepts.de; abendzeitung-muenchen.de; nrz.de; kurier.de.

Тази „чернокожа Германия" като едната от двете централни фигури в клипа според Грос олицетворява размяната на ролята „извършител – жертва" от колониализма. Тя представлява отговор на актуалния въпрос за расизма и загатва за т.нар. „*#metoo-Debatte*" с образа на т.нар. „стар бял мъж" [като насилник][20].

Именно този образ е представен от бенда като втората централна фигура. Това е събирателен образ, но той според Грос не е едноизмерен:

„Rammstein ist eine Band, die im Grunde so maskulin und archaisch ist wie keine andere in ihrer gesamten Außendarstellung." Und *gleichzeitig auch ironisch* mit der dargestellten Männlichkeit umgehe". (abendzeitung-muenchen.de)	„РАМЩАЙН са музиканти, които в цялото си амплоа по принцип са мъжкари и традиционалисти както никоя друга група." Според Грос бендът *същевременно се отнася и иронично* към мъжествеността, която представя".

Разтърсващото въздействие на клипа „DEUTSCHLAND" се дължи в голяма степен на нарушаването на невербални табута[21], онагледено в повечето от 24-те фотоса, които коментира Даниел Хубер в своята асоциативна интерпретация *„24 алюзии от видеоклипа на РАМЩАЙН, които може би не си забелязал*" в руслото на рецептивната естетика (вж. watson.de (2)). Става дума най-вече за сцени с нарушаване на табу от деликатност в сфера „смърт" („война" – „насилствена смърт" – „канибализъм" – „смърт") и за две сцени с нарушаване на табу от благоприличие в сфера „сексуалност" („сексуално поведение" – „раждане").

Към **нарушаване на табу в сфера „смърт"** можем да отнесем близо половината от фотосите, интерпретирани от Хубер, а именно: фотоси № 1, 2, 7, 12, 15, 16, 17, 19, 22, 24. При своите асоциации на фотосите авторът не е коментирал съответните части от изпълнението на РАМЩАЙН, обаче е много интересно – а може би ще се окаже още едно

---

[20] Фразата *me too* от тъмнокожата активистка Тарана Бърк (2006 г.) нашумява в социалните мрежи през октомври 2017 г. във връзка със скандал и обвинения в сексуално насилие, отправени към кинопродуцента Харви Вайнщайн от актрисата Ешли Джад, а после и от десетки други актриси (вж. <https://de.wikipedia.org/wiki/MeToo>; https://de.wikipedia.org/wiki/Harvey_Weinstein>).

[21] *Невербално табу* е по-общо понятие, което включва, от една страна, табута върху извършване на определено действие (нем. *Handlungstabus*) – тези табута са част от социалния кодекс на една общност, която регламентира „какви действия и поведение са недопустими" (срв. Zöllner 1997: 25 и сл.); от друга страна, тук попадат самите табуирани действия редом с табуираните обекти (лица, предмети и места).

измерение на тяхното артистично послание? – съчетанието на картина, музика и текст в тези моменти. В тази насока при **фотоси № 1, 2 и 7** възприемаме изключително въздействаща комбинация между картина и музика: инструменталните звуци на моменти наподобяват оголен нерв и максимално внушават изживяването на болезнени чувства в амплитудата между любов и омраза. Наистина думите в тези сцени са излишни.

Фотос № 1 („Germanien, 16 n. Chr.")

Този фотос съдържа алюзия за предисторията на Германия. От една страна, сцената напомня за разгрома на римските легиони при прословутата „Битка в Тевтобургската гора" през 9 г. (нем. *Schlacht im Teutoburger Wald*/ *Varusschlacht*/ *Hermannsschlacht*), която слага край на амбициите на Римската империя за земите по Рейн и Елба и която през XIX век има голямо значение за германския национализъм. От друга страна, надписът *Germania Magna. 16 A.D.* може да бъде отнесен към по-малко прочутата „Битка при Идиставизо" (нем. *Schlacht bei Idistaviso*) през 16 г., с която приключват домогванията на Римската империя спрямо Германия.

Хубер представя „Германия" като „римска Немезида", която „отсича" главата на Линдеман, а самата сцена асоциира с началния момент от филма на Ридли Скот „Гладиатор".

Фотос № 2 („Germania #1")

Бихме могли да асоцииираме тази сцена обаче и с отсичането на главата на Йоан Кръстител, понеже клипът съдържа и други мрачни възлови моменти с религиозни мотиви. Такива са фотоси № 11, 12, 19.

Фотос № 11 („Mönche")

Сцената с монасите с факли според Хубер може да предизвика широка гама асоциации – от филма „Името на розата" до Мартин Лутер, Реформацията и религиозните войни, които донасят на Германия най-големи бедствия.

Фотос №12 („Kannibalismus“)

Хубер асоциира сцената на пира с кисело зеле и наденички – „по-немски няма накъде” – с филма на Питър Грийнауей „Готвачът, крадецът, неговата жена и нейният любовник“. Основното блюдо на трапезата обаче е „Германия”, от която „монасите” канибали късат жива плът. В този смисъл можем да възприемем разтърсващата сцена като една **символична мъчителна „смърт”** на Германия. Картината е комбинирана с не по-малко разтърсващите думи от рефрена *Германия – моето сърце в пламъци* / *иска да те обича и проклина.*

Фотос № 19 („Hexenverbrennung“)

Картината представя изгаряне на вещици през епохата на Средновековието. Според Хубер сцената напомня за Испанската инквизиция, а също и за филма на Жан-Жак-Ано „Името на розата”.

Фотос № 7 („Lakenhurst“)

Хубер обвързва фотоса с гибелта на дирижабъла „Хинденбург” през 1937 г., получила голям отзвук в света.[22] Бихме могли да асоцииираме горящия дирижабъл с момента на укрепването на фаталната за Германия нацистка диктатура, тъй като летателното средство носи името на Паул фон Хинденбург, избран за президент на Германия по времето на Ваймарската република през 1925 г., който на 30 януари 1933 г. назначава Хитлер за райхсканцлер. Така погледнато, в тази сцена откриваме **още една** символична „смърт” на Германия.

Фотос № 16 („Rosa Winkel, gelber Stern“)

Това е „скандалната сцена” в тийзъра, разбунила духовете. Хубер обръща внимание на табелката със забрана за фотографиране, отбелязвайки, че към края на войната нацистите са се стремели

[22] Дирижабълът е създаден в Германия през 1936 г. и по онова време е „най-големият пътнически летателен апарат от този вид” (вж. <https://de.wikipedia.org/wiki/LZ_129>; <https://bg.wikipedia.org/wiki/Хинденбург>).

максимално да заличават следите от извършвания от тях геноцид: „Същевременно обаче има множество фотографии, които документират например екзекутирането на партизани на Източния фронт и са направени от самите членове на Вермахта.” (срв. watson.de (2)).

В тази сцена отново звучат думите от припева *Германия – моето сърце в пламъци / иска да те обича и проклина*, показателни за ясната антинацистка позиция на РАМЩАЙН. Непосредствено след този кадър следват две сцени, които имат изключително въздействие благодарение на комбинацията от картина и текст.

Фотос № 15 („Germania #5“)

Първата сцена представя младата есесовка „Германия”, „*тъй млада*“, която носи на главата си не корона или рицарски шлем, както в други сцени, а фуражка с **череп** – отличителен знак на есесовските отряди, надзиравали концлагерите (*SS-**Totenkopf**verbände*).

Във втората сцена възприемаме „евреина” Линдеман и думите от песента „*и все пак тъй стара*“.

Изживявайки комплексно сцената с екзекуцията и тези две сцени, не можем да отминем факта, че хитлерова Германия, заела се с „окончателно разрешаване на еврейския въпрос“ (*Endlösung der Judenfrage*), т.е. с еврейския геноцид, просъществува само 12 години, докато гоненията на евреите в Европа и частност в Германия са от доста по-старо време.

Фотос № 17 („RAF“)

Кадърът представя „Германия” като заложница на лявоекстремистката фракция „Червена армия” (*Rote Armee Fraktion, RAF*) във ФРГ през 70-те години на XX век, известна още като „бандата на Баадер и Майнхоф” (*Baader-Meinhof-Bande*). Във връзка с кървавите акции на фракцията и нагнетената атмосфера във ФРГ по онова време Хубер напомня за т.нар. „Немска есен” (*Deutscher Herbst*)[23], както и за филма на режисьора Ули Едел „Der Baader Meinhof Komplex“ от 2008 г., номиниран с „Оскар” и редица други награди.

[23] Названието *Deutscher Herbst* е заимствано от заглавието на филма „Deutschland im Herbst” („Германия през есента”) от 1978 г., разкриващ и осмислящ от различни гледни точки терористичната дейност на фракция „Червена армия” с оглед на тогавашния социален климат. Става дума за поредица събития през последните месеци на 1977 г., предизвикани от терористичните акции на второто поколение на фракцията и определяни като „една от най-тежките кризи в историята на ФРГ”. Освен това се визира политическата атмосфера и полицейските акции във ФРГ и Западен Берлин по онова време, когато хора с леви, социалдемократични и либерални убеждения са били подозирани и обвинявани в симпатизантство към тази фракция. Тези хора, от своя страна, са се чувствали заплашени и засегнати в основните си граждански права (срв. <https://de.wikipedia.org/wiki/Deutscher_Herbst>).

В контекста на тези събития попада филмираната новела на Хайнрих Бьол „Изгубената чест на Катарина Блум”. Самият Бьол, един от консултантите на филма „Deutschland im Herbst”, е бил обвинен в симпатизантство към терористичната фракция (срв. <https://de.wikipedia.org/wiki/Deutscher_Herbst>).

Фотос № 22 („Aufstand vom 17. Juni 1953“)

Сцената с танка пред образа на Карл Маркс според Хубер подбужда към различни тълкования. Той я асоциира с въстанието от 17.06.1953 г. в ГДР, потушено от съветски военни сили.

Бихме могли да добавим още едно загатване – за Пражката пролет и „братската” военна помощ при нейното потушаване, намерили място в романа на Пасков.

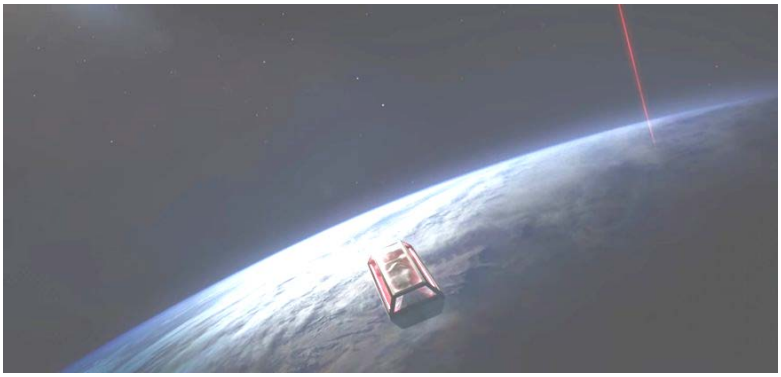

Фотос № 24 („Germania #8“)

С табу в сфера „смърт” е свързана и сцената, в която „Германия” изчезва в някъде из Вселената, „в стъклен саркофаг, напомнящ стъкления ковчег на Снежанка”. Тази сцена според Хубер наподобява момент от научнофантастичен филм. Той изказва предположение за алюзията, че „астронавтите, които се появяват няколко пъти в клипа, пътуват на машина на времето през немската история.”

Можем обаче да обвържем този фотос с кадър още в началото на клипа, където виждаме сандък, носен от астронавти:

Фотос № 3 („Bond“)[24]

При обвързването на тези два фотоса изненадващо откриваме една строго обмислена композиционна рамка, спояваща в едно цяло хаотичните фрагменти на „пъзела” „DEUTSCHLAND”.

Фрагментите с нарушаване на **табу в сфера „сексуалност”** са имплицитно обвързани. Става дума за:

- алюзии за сексуални отношения:

„Um Germania herum *toben von Testosteron,* Verzweiflung und Gewalt *getriebene Männer,* meist die sechs Rammstein-Mitglieder, im Parforceritt durch Jahrtausende deutscher Geschichte“. (abendzeitung-muenchen.de; morgenpost.de)	„Около „Германия” през хилядолетната немска история *вилнеят мъже, тласкани от тестостерон,* отчаяние и мощ – най-често това са шестимата от РАМЩАЙН“.

- гротескна сцена с „раждане” на животни от утробата на “Германия”:

---

24 Хубер не прави такава връзка между двата фотоса, а асоциира сцената на фотос № 3 с филмите „Муунрейкър” и „Шпионинът, който ме обичаше” от поредицата с Джеймс Бонд и дори свързва името на продуцента на „DEUTSCHLAND“, *Eric* ***„Specter“*** *Remberg,* с названието на организацията ***Spectre****,* срещу която се бори прословутият Агент 007. Той обръща внимание на ядрената подводница от втория филм, която интерпретира като алюзия за морските битки през Първата и Втората световна война. Друга асоциация го отвежда от подводницата в „Шпионинът…” към съдбата на немската подводница U-96, представена във филма „Подводницата” (1981 г., отличен с шест награди „Оскар”).

Германия – родилка

Фотосът е поместен в публикацията на Хубер **без** негов коментар, обаче в постингите под материала намираме интересни коментари относно тази сцена. Според някои мнения „Германия" „ражда, разбира се, овчарки" – а овчарките присъстват в клипа „като инструменти на властта" (1), появяват се в началото „още като вълци" и „винаги са заедно с държавната власт, ето защо са „вълците на Германия", т.е. тълкуването е „*Германия ражда вълци*" (2): 1. „[S]ie *gebiehrt natürlich deutsche Schäferhunde,* die […] als *autoritätsinstrumente* gezeigt werden. (watson.ch); 2. „*Die Schäferhunde* begleiten den Film von Anfang an (*da noch als Wölfe*). Die Tiere kommen *immer mit der Staatsmacht* und sind daher *die Wölfe Germanias* […]. Die passage kann daher folgendermassen gedeutet werden: *Germania gebiert Wölfe*". (watson.ch).

Друг постинг съдържа твърдението, че „Германия" ражда кучета от порода леонбергер и несигурно предположение за възможна алюзия относно кулминацията на лова на вещици в Леонберг[25]: „Was sie da gebiert sind keine Schäferhund- sondern *Leonberger-Welpen.* Ob das

[25] Става дума за периода 1613–1629 г., времето на управление на леонбергския фогт Лутерус Айнхорн (*Lutherus Einhorn*), обвинил във вещерство 15 жени, от които 8 осъдил на смърт. Действията му били съгласувани с леонбергските власти и одобрени от голяма част от населението. Интересно е, че през 1615 г. Айнхорн възбужда съдебен процес за вещерство срещу Катарина Кеплер, състоял се през 1620/21 г. в Леонберг и Гюглинген. Тя била оправдана благодарение на сина си, прочутия астроном, астролог и математик Йохан Кеплер. Нейната леля обаче, също обвинена в магьосничество, не могла да избегне кладата (срв. hexenprozesse-kurmainz.de; anton-praetorius.de).

irgendeinen *Zusammenhang mit der Hexenverfolgung des Leonberger Vogtes* zu tun haben soll, weiss ich nicht." (watson.ch).

В един постинг са направени асоциации с генни манипулации и е изказано предположение за загатване, че Федералният Конституционен съд „ражда изкуствено нови държавни контролни органи, които, както сочи историята, рядко са довеждали до нещо добро": „In der „Geburtsszene" […] sieht es *wie* […] *Genmanipulation*. […]. *Evtl ist hier gemeint, dass das Bundesverfassungsgericht* […] *künstlich neue staatliche Kontrollorgane ‚zur Welt' bringt die, wie die Geschichte zeigt, selten zu etwas Gutem führten*." (watson.ch).

Какви са реакциите в немските онлайн медии и постинги спрямо тийзъра и клипа на РАМЩАЙН?

Както вече беше отбелязано, повечето надрегионални и провинциални онлайн медии с позоваване на *dpa* като основен източник отразяват „вълната от възмущение" на проминентни публични личности и представители на израелски институции по опазването на паметта за Холокоста.

(1) Нашумели изказвания на немски публични личности за тийзъра

I. FELIX KLEIN, der Antisemitismusbeauftragte der Bundesregierung „Gegen eine künstlerische Auseinandersetzung mit dem Holocaust sei prinzipiell nichts einzuwenden, sagte [er]. „Wenn aber das Video *nur zur Provokation und Verkaufsförderung* erstellt wurde, *um zu skandalisieren und Aufmerksamkeit zu erzeugen*, dann *wird* damit *eine rote Linie überschritten*." Das wäre *eine geschmacklose Ausnutzung der Kunstfreiheit*. Man müsse abwarten, was die Band in ihrem neuen Album aufgenommen habe. „Sollten es Lieder gegen den Judenhass sein, wäre ich positiv überrascht", sagte Klein der Deutschen Presse-Agentur." (rp-online.de (1))	**I. ФЕЛИКС КЛАЙН, пълномощник на федералното правителство за борба срещу антисемитизма** „Както заяви [той], по принцип няма какво да се възрази срещу едно творческо съприкосновение с Холокоста. „Когато обаче видеото е било създадено *само с цел провокация и повече продажби, скандали и предизвикване на внимание*, с него *се прекрачва една червена линия*." По думите му това било *блудкаво използване на свободата на твореца*. Клайн заяви пред германската осведомителна агенция ДПА, че трябва да изчакаме, какво ще ни поднесе групата в новия си албум. „Ако това са песни срещу антисемитизма, бих бил положително изненадан".

II. CHRISTOPH HEUBNER, Geschäftsführer/Vizepräsident des Internationalen Auschwitz Komitees

„Wie kommt Rammstein dazu, sich die Rolle der Opfer anzumaßen", fragte [er]. „*Geschmacklos*" und *ohne jede Empathie für die Holocaust-Überlebenden* sei eine solche Form der Darstellung, getrieben von *Sensationsgier und dem Schielen nach Verkaufszahlen*. Der Auftritt erinnere ihn an ein *Kasperle-Theater*, das immer wieder neue Bühnenbilder brauche, so Heubner.

„Warum tritt die Band nicht in SS-Uniformen auf und schlüpft in die Rolle jener Männer, die die Hocker am Galgen umstießen?" Das wäre vielleicht eine Möglichkeit zur ernsthaften Auseinandersetzung mit dem Völkermord. (rp-online.de (1))

„*Der Wert dieses Videos* als künstlerische Auseinandersetzung mit der deutschen Geschichte und Deutschland als Vaterland *liegt weit unter Null*", sagt [er].

„Die Bandmitglieder *toben mit ihren Gewaltfantasien durch die deutsche Geschichte wie aufgeputscht, getrieben von der Gier nach möglichst blutrünstigen Bildern und Szenen*, die auch vor den deutschen Konzentrationslagern nicht halt machen." *Für Überlebende* seien solche Videos *empörend und*

II. КРИСТОФ ХОЙБНЕР, управител/ вицепрезидент на Международния комитет „Аушвиц"

„[Той] постави въпроса: „Как РАМЩАЙН си позволява да си присвоява ролята на жертвите?" Според него такава една интерпретация е „*кич*" и *безчувственост спрямо оцелелите от Холокоста*, мотивирана от *жажда за сензации и комерсиален интерес*. Тийзърът му напомнял за *каспариада*, за която са нужни все нови и нови декори.

„Защо групата не се появява в есесовски униформи, а се напъхва в ролята на онези мъже, които прекатурват столчетата на бесилката?" Това според него би било евентуално възможност за сериозно занимание с геноцида.

„*Стойността на това видео* като творческо съприкосновение с немската история и с Германия като отечество *е далеч под нулата*", заявява [той]. „Членовете на групата *вилнеят като пощръклели със своите фантасмагорични картини на насилие през немската история, тласкани от жаждата за възможно най-кръвожадни образи и сцени*, които не се възпират и пред немските концлагери."

abstoßend“. (theworldnews.net/de-news; krone.at; abendzeitung-muenchen.de)

По думите му подобни видеоклипове са *възмутителни и противни за оцелелите“.*

III. KARL FRELLER (CSU), der Direktor der Stiftung Bayerische Gedenkstätten

„Das Leid und die Unmenschlichkeit des Holocaust *verbieten sich für Werbezwecke oder Effekthascherei* zur Bekanntmachung von Produkten ganz gleich welcher Art […], erklärte er“. (rp-online.de (1))

„[Er] lud die Gruppe in die KZ-Gedenkstätte Dachau ein. Dort wolle er *gemeinsam beraten, wie „ein konstruktiver Beitrag solch einflussreicher Künstler*“ bei der Information über die Nazigräuel *aussehen könnte“*. (rp-online.de (2))

III. КАРЛ ФРЕЛЕР (Християнсоциален съюз /CSU/), директор на Фондация „Баварски мемориали”

„Страданията и безчовечността на Холокоста са *под забраната за рекламни цели или за гонене на сензации* за популяризиране на стоки от всякакъв вид […], заяви той“.

„[Той] *покани групата в мемориалния комплекс „Дахау”*. Там искал *да обсъдят как би могло да изглежда „едно конструктивно произведение от такива влиятелни творци*”, информирайки за нацистките зверства“.

(2) Нашумели изказвания на представители на израелски институции за тийзъра

I. Der Präsident des Zentralrats der Juden in Deutschland, JOSEF SCHUSTER „[Er] hatte nach Veröffentlichung des „Deutschland“-Teasers erklärt, es gebe zahlreiche Künstler, die sich in ihren Kunstwerken auf eine würdevolle Art mit der Schoa auseinandersetzten. „*Wer den Holocaust jedoch zu Marketingzwecken missbraucht, handelt verwerflich und unmoralisch*“, sagte Schuster […]“.

„Sollten Rammstein mit dem neuen Musikvideo *aus dem*

I. ЙОЗЕФ ШУСТЕР, президент на Централния съвет на евреите в Германия

„[Той] заяви след публикуването на тийзъра „Германия”, че множество творци по достоен начин са интерпретирали Холокоста в произведенията си.

„*Който обаче злоупотребява с Холокоста с маркетингови цели, действа безсъвестно и безнравствено*“, каза Шустер […]“.

„По думите на Шустер, ако Рамщайн са искали *да*

Holocaust Profit schlagen wollen, wäre das *geschmacklos* und *würde Millionen Menschen verhöhnen*, die während der Schoa unsäglich gelitten hätten und auf grausamste Weise ermordet worden seien, sagte Schuster". (rp-online.de (1))

„*Die Instrumentalisierung und Verharmlosung des Holocaust*, die sich in den Bildern zeigen, sind *unverantwortlich*." Die Band habe „*eine rote Linie überschritten*". (rp-online.de (2))

II. Ein Sprecher des israelischen Außenministeriums

„[Er] nannte den kurzen Rammstein-Clip mit den Anspielungen auf den Holocaust „*beschämend*".

„Wir schließen uns jenen an, die *eine sofortige Löschung* fordern", schrieb er auf Twitter". (rp-online.de (1))

III. Die Holocaust-Gedenkstätte Yad Vashem in Jerusalem – ein Sprecher

„[Die Gedenkstätte] kritisierte nicht generell den künstlerischen Umgang mit dem Holocaust. Solche Arbeiten *dürften aber nicht die Erinnerung an die Schoa verhöhnen* und *nur der öffentliche Aufmerksamkeit dienen*, erklärte ein Sprecher. Künstler sollten *respektvoll mit der Erinnerung der Überlebenden* umgehen". (rp-online.de (1))

извлекат печалба от Холокоста с новия си музикален видеоклип, това би било *кич и подигравка с милиони хора*, подложени на неописуеми страдания и избивани по най-жесток начин по времето на Холокоста".

„*Инструментализирането и омаловажаването на Холокоста*, показани на картините, са *безотговорни*." Групата била „*престъпила червената линия*".

II. Говорител на израелското Външно министерство

„[Той] окачествти като „*срамен*" краткия клип на Рамщайн с намеците за Холокоста. „Присъединяваме се към онези, които настояват за *незабавно заличаване*", написа той в Twitter".

III. Говорител от Музея на Холокоста „Яд ва-Шем" в Йерусалим

„От [Музея] не критикуваха по принцип творческите интерпретации на Холокоста. Както заяви един говорител, подобни материали *не бивало обаче да бъдат подигравка с геноцида над евреите* (Schoa) и *само да привличат общественото внимание*. Творците трябвало да подходят *с респект към паметта на оцелелите"*.

В повечето немски онлайн медии РАМЩАЙН бяха определени като скандална група, като в някои от тях те бяха заподозрени в екстремизъм и поставени под общ знаменател с движението ПЕГИДА[26] и с политическата партия „Алтернатива за Германия”[27]:

„Der Musik-Journalist Jens Balzer nannte Rammstein vor einiger Zeit „*die Urszene von Pegida und AfD*“. (rp-online.de (2))	„Музикалният журналист Йенс Балцер назова преди известно време РАМЩАЙН *първичната сцена на ПЕГИДА и Алтернатива за Германия*”.

Прави впечатление мултиплицирането на един и същ текст, почерпен от *dpa*, акуратно посочена навсякъде като източник. Така например в *zeit.de* от 29.03.2019 г. е поместен материал под заглавие „Empörungswelle / Schwarze Frau als Germania – Kritik an Rammstein-Video”. Същият текст под същото заглавие фигурира в мюнхенския „Abendzeitung“ (abendzeitung-muenchen.de), в „Neue Rheinische Zeitung“ (nrz.de) и в „Neue Osnabrücker Zeitung” (noz.de), а под различно заглавие – в берлинския „Morgenpost“ (morgenpost.de).

По този начин на немските интернет потребители фактически повсеместно бива подадена една и съща информация. Оттук се налага изводът за една тревожна тенденция към засилващо се глобализиране при формирането на обществено мнение чрез медиите.

Обаче в противовес на всеобщата „вълна от възмущение” в немските онлайн медии (спрямо тийзъра, клипа и бенда) се натъкваме на преобладаващи положителни реакции в коментари на фенове и интернет потребители. По-долу в две тематични групи са представени илюстриращи постинги, поместени след интерпретацията от Хубер на ключови моменти в клипа[28]. Спорадично са цитирани коментари също и от онлайн-изданието на най-големия австрийски всекидневник „Kronen Zeitung”.

I. Коментари за РАМЩАЙН и за видеоклипа

Редица коментари отразяват възхищение от класата на бенда и от актуалността на неговите песни:

---

[26] *PEGIDA* е абревиатура от началните букви на думите в названието на това движение: *Patriotische Europäer Gegen die Islamisierung Des Abendlandes* (балг. „Патриотични европейци срещу ислямизацията на Запада”).

[27] Немското название на тази партия е *Alternative für Deutschland*, в политическия и медийния дискурс обикновено се използва абревиатурата *AfD*.

[28] Един от постингите след интерпретацията на Хубер гласи: „Danke für diesen interessanten Artikel!“ (watson.ch).

(1) „*kontrovers, provokativ* und *unglaublich gut.* Die Jungs sind *einfach clever!*“ (watson.ch) – бълг. „*противоречиви, провокативни* и *невероятно добри*. Момчетата са *просто супер*!”

(2) „Ramstein *trifft den Nerv der Zeit. Immer!*“ (watson.ch) – бълг. „РАМЩАЙН *засягат най-злободневни теми. Винаги*!”

Немалко изказвания отразяват също така възторг и категорично одобрение за клипа:

(3) „Ein *absolutes Meisterwerk!* […] die Verbindung von Bild und Ton ist *einfach überragend* […]“. (watson.ch) – бълг. „*абсолютен шедьовър*”; „*просто безподобно* съчетание от картина и звук.”

(4) „Das Video ist *opulent*, und *geht durch Mark und Bein. WENN man das Hirn einschaltet*, DANN ist es *differenziert und hat Niveau*.“ (watson.ch) – бълг. „*Разкошно* видео, *пронизва до мозъка на костите. АКО си включиш мозъка, ще видиш, че е диференцирано и на ниво*”.

(5) „Wahrscheinlich *das qualitativ Wertvollste* der deutschen Musikszene der letzten 10 Jahren […]“ (watson.ch) – бълг. „Вероятно *качествено най-ценното* в немската музикална сцена от последните 10 години”.

(6) „*Geiler* Song. *Noch besseres* Video.“ (watson.ch) – бълг. „*Супер* песен. *Още по-добро* видео.”

(7) „[…] Ich finde das Video *sehr gelungen*!“ (watson.ch) – бълг. „Според мен клипът е *много сполучлив*!“

(8) „[…] *Hut ab....*“ (krone.at) – бълг. „*Шапки долу!*”

(9) „Super, *entgegen den „wir haben uns alle lieb" Liedern* die derzeit aus und von den deutschsprachigen Liedermachern kommt. Aber *anscheinend ist Patriotismus automatisch verdächtig*.“ (krone.at) – бълг. „Супер, *за разлика от песните а ла „ние всички се обичаме”* в момента от днешните немски авторски песни. Но *очевидно патриотизмът автоматически става съмнителен*.”

(10) „*Danke* Rammstein für dieses *polarisierende Meisterstück*!“ (krone.at) – бълг. „*Благодаря*, РАМЩАЙН, за този *поляризиращ шедьовър*!”

II. Коментари относно огласената от медиите „вълна от възмущение” спрямо „скандалния видеоклип”, политическата коректност и сцената с екзекуцията в концлагера

Едни и същи коментари от тази тематична група съдържат размисли и изказвания едновременно относно три подтеми – „публичното възмущение от скандалното видео”, „политическа коректност в днешна Германия” и „отношение към Холокоста”. Все пак

преобладават постингите с реакции спрямо нацизма и инсценираната екзекуция в концлагера (общо 6 от по-долу представените 13):

(1) „*Endlich mal ein interessanter Artikel* über das Video *ohne diese Pflichtempörungen. Danke* dafür :)“ (watson.ch) – бълг. „*Най-после една интересна статия* за видеото [става дума за публикацията на Хубер] *без тези възмущения по задължение*”. Благодаря!”

(2) „[D]ie *Empörung des Deutschen Feulltions* ist *die Cherry on top.*“ (watson.ch) – бълг. „*Възмущението на немските медии* е *черешката на тортата.*”

(3) „Viele in den Deutschen Medien und der Deutschen Politik […] leben in ihrer *mikrigen Blase der Empörung und des Erzürnens.*“ (watson.ch) – бълг. „Мнозина в немските медии и сред немските политици … живеят в своя *жалък балон/мехур на възмущение и гняв.*”

(4) „*Danke* Rammstein. Was für eine *epische Klatsche für die Zentralräte der Empörten und der ganzen PC Gemeinschaft. DAS* nennt man *Aufarbeitung der Geschichte.*“ (watson.ch) – бълг. „*Благодаря*, РАМЩАЙН! Каква *епическа говорилня за централните съвети на възмутените и на цялата клика от “политически коректните”*! *ТОВА* се казва *осмисляне на историята*!”

(5) „Für Menschen, die *unter chronischer Empöritis leiden*, gibt es eine wunderbar funktionierende Therapie: Einfach nicht anschauen.“ (krone.at) – бълг. „За хора, *страдащи от хронични пристъпи на възмущение*, има терапия с чудесно действие: просто да не гледат [клипа].”

(6) „Diese Art von politischer Korrektheit ist *gefährlich. Warum muss man sensible Themen meiden? Soll man die Verbrechen der Vergangenheit totschweigen?* Rammstrin hätten ein fröhliches Lied über die Geschichte Deutschlands machen können, aber *das wäre unehrlich gewesen* […]“. (watson.ch) – бълг. „Този вид политическа коректност е *опасна. Защо да избягваме щекотливи теми? Трябва ли да пазим пълно мълчание за престъпленията в миналото?* РАМЩАЙН биха могли да направят весела песен за историята на Германия, но *това нямаше да е честно*.”

(7) „*Darf man die Wahrheit wirklich nicht mehr sagen oder besingen?*“ (krone.at) – бълг. „*Нима човек не бива повече да казва или да възпява истината*?”

(8) „Wenn das Ziel ist, die deutsche Geschichte im Schnelldurchlauf darzustellen, gehört der Nationalsozialismus entsprechend dazu. Was hat nun die *politische Korrektheitspolizei* daran zu *meckern?*“ (watson.ch) – бълг. „Ако целта е представяне на немската история в бърз темп, там има място и

националсоциализмът. Какво има *да роптае политически-коректната „полиция”*?”

(9) „Hätten sie die NS Zeit ignoriert *wären auch wieder alle empört gewesen.*“ (watson.ch) – бълг. „Дори и да бяха игнорирали времето на нацизма, *всички пак щяха да са възмутени*.”

(10) *„Wo ist eigentlich das Problem der KZ-Szene? Warum sollte man sowas nicht zeigen dürfen?“* (watson.ch) – бълг. „*Къде всъщост е проблемът със сцената в концлагера? Защо да не бива да се показва такова нещо?*”

(11) „Ich sehe auch *im Teaser kein Problem, im Gegenteil*. Eine KZ-Hinrichtungsszene und dann das eine Wort „Deutschland“ ist schon eine starke Aussage. *Wenn da jemand aufschreien müsste, dann die AfD, aber nicht Frau Knobloch.“* (watson.ch) – бълг. „И аз не виждам *никакъв проблем в тийзъра, напротив*. Сцена с екзекуция в концлагер, последвана от думата „Германия“ вече е силно изявление. *Ако някой трябваше тук да изреве, това са Алтернатива за Германия, а не г-жа Кноблох*.”

(12) *„Bild UND Text ergeben ein unmissverständliches Ganzes, weshalb die Kritik bezgl. der KZ Bilder nicht gerechtfertigt ist.* […]“ (watson.ch) – бълг. „Картината и текстът образуват недвусмислено цяло, което означава, че критиката относно кадрите с концлагера не е оправдана.”

(13) *„Der Holocaust wird, meiner Meinung nach weder verherrlicht, noch verharmlost*.“ (nrz.de) – бълг. „*Холокостът според мен нито се превъзнася, нито се омаловажава*.”

Благодарение на имплицитната информация за ключови моменти от немската история видеоклипът „DEUTSCHLAND” може да се използва като атрактивно мултимедийно средство в занятията по история (както е отбелязано в някои медии), а също така и в семинарите по Странознание при чуждоезиковото обучение по немски език.

Своеобразният „прочит” на историята на Германия, предложен от РАМЩАЙН, текстът на песента във видеоклипа, отзивите за това „скандално” събитие в немското публично пространство и отзвукът за него в някои български медии въз основа на информация от немски източници бяха движещите мотиви за едно мое занятие със студенти германисти от Шуменския университет (II – IV курс, ОКС „бакалавър”). Запознавайки се с клипа, повечето студенти бяха на мнение, че е „потресаващ”, „завладяващ”, „многоизмерен”, „многопластов”, но също така и че „картините на насилие биха могли да въздействат отрицателно, най-вече върху детската психика”.

Студентите преведоха откъси от подбрани от мен два паралелни текста – от една немска и една българска онлайн медия:

- Yannik Buhl. „Neuer Song der Hardrock-Band Rammstein und die deutsche Identität" (вж. stuttgarter-nachrichten.de);
- „Rammstein разгневиха евреите, експлоатират Холокоста в нов клип Еврейски политици заклеймиха видеото на германците" (вж. dnes.bg).

Под българския текст беше отбелязано името на журналистката, която „работи по материала", но **липсваше** експлицитно посочен източник, въз основа на който е било „работено". Обаче коректното посочване на източници, откъдето е почерпена дадена новини, е наложително – особено при цитиране на изказвания в пряка реч, понеже по този начин се дава възможност на читателя да провери достоверността на въпросните изказвания, а при ползване на материали от чуждестранни агенции, чийто език той владее – да се увери, че преводът не е манипулативен.

В нашия случай в българския текст мимоходом бе отбелязано, че изказванията на две авторитетни личности (Феликс Клайн и Шарлоте Кноблох[29]) са заявени пред булевардния вестник „БИЛД". Такова отбелязване обаче не е достатъчно, понеже става дума за двете най-често цитирани изказвания в медиите по повод на тийзъра, така че бихме могли да предположим, че източник на тази информация не е непременно в. „БИЛД". Все пак, въз основа на формулировката на някои фрази, зад които прозираха немски изрази и конструкции, открити действително впоследствие от нас в статията във в. „БИЛД", заключихме, че основно тя е послужила за изготвяне на въпросния материал в българската медия.

В заключение можем да обобщим следното: Оказва се, че РАМЩАЙН, за които е характерно „нарушаването на граници" със „заиграване с насилие, секс, нацистка естетика или с комбинация от всичко това"[30], с клипа „DEUTSCHLAND" нарушават освен гореспоменатото в началото двупосочно болезнено табу още няколко

---

[29] По-нататък в оригинал и превод са поместени изказванията на Клайн и Кноблох, както и на говорителя на музея „Яд ва-Шем", предадени чрез непряка реч – А. Д.

[30] В немския „медиен лес" това „нарушаване на граници" от РАМЩАЙН е окачествено като комерсиална стратегия на скандал и фурор („сякаш възмущението влиза в сметките; феновете ликуват"): „*Grenzverletzungen* sind bei Rammstein wenig überraschend. Beim Spiel mit Gewalt, Sex, Nazi-Ästhetik oder der Kombination von allem *scheint Empörung kalkuliert* - und *die Fans feiern*." (abendzeitung-muenchen.de)

табута. Това обаче е премълчано в немското онлайн медийно пространство.

От възприемането на тийзъра и наблюденията върху клипа изкристализира още едно измерение на това многоизмерно мултимедиално творение, разбунило духовете, а именно: като тревожно предупреждение за бъдещата съдба на Германия и Европа предвид набиращите скорост ксенофобски настроения въз основа на сериозни проблеми с мигрантите – в най-ново време в ситуативния контекст на т.нар. *Willkommenskultur*).

От прочита на постингите относно тийзъра и клипа се налага изводът „лъжливи медии" (*Lügenpresse*). В коментарите проличава определена критична нагласа към медийната политика, както и недоволство срещу една криворазбрана политическа коректност в днешна Германия.

ПРИЛОЖЕНИЕ: RAMMSTEIN: *DEUTSCHLAND* – Текст на песента с превод на български език

Strophe 1	**Първи куплет**
Du	Ти
Hast viel geweint	много си плакала
Im Geist getrennt	в духа разединена
Im Herz vereint	в сърцето обединена
Wir	Ние
Sind schon sehr lang zusammen	сме вече много дълго време заедно
Dein Atem kalt	Твоят дъх – студен
(*so kalt* x 3)	(*тъй студен* x 3)
Das Herz in Flammen	Сърцето – в пламъци
(*so heiß* x 3)	(*тъй горещо* x 3)
Du	Ти
(*du kannst* x 3)	(*ти можеш* x 3)
Ich	Аз
(*ich weiß* x 3)	(*аз знам* x 3)
Wir	Ние
Ihr	Вие
(*ihr bleibt* x 3)	(*вие оставате* x 3)
Refrain	**Припев**
Deutschland – mein Herz in Flammen	Германия – моето сърце в пламъци
Will dich lieben und verdammen	иска да те обича и проклина
Deutschland – dein Atem kalt	Германия – твоят дъх е студен
So jung – und doch so alt	тъй млада – и все пак тъй стара
Deutschland!	Германия!

Strophe 2
Ich
(*du hast* x 3)
Ich will dich nie verlassen
(*du weinst* x 3)
Man kann dich lieben
(*du liebst* x 3)
Und will dich hassen
(*du hasst* x 3)
Über*heblich,* ***über****legen*
Über*nehmen,* ***über****geben*
Über*raschen,* ***über****fallen*
Deutschland, Deutschland ***über allen***

Refrain
Deutschland – mein Herz in Flammen
Will dich lieben und verdammen
Deutschland – dein Atem kalt
So jung – und doch so alt
Deutschland – deine Liebe
Ist Fluch und Segen
Deutschland – meine Liebe
Kann ich dir nicht geben
Deutschland!
Deutschland!

Du
Ich
Wir
Ihr
Du
(***über****mächtig,* ***über****flüssig*)
Ich
(***Über****menschen,* ***über****drüssig*)
Wir
(*wer hoch steigt, der wird tief fallen*)
Ihr
(*Deutschland, Deutschland über allen*)

Refrain
Deutschland – dein Herz in Flammen
Will dich lieben und verdammen
Deutschland – mein Atem kalt
So jung – und doch so alt
Deutschland – deine Liebe
Ist Fluch und Segen
Deutschland – meine Liebe
Kann ich dir nicht geben
Deutschland

Втори куплет
Аз
(*ти имаш* x 3)
Аз не искам да те напусна никога
(*ти плачеш* x 3)
Мога да те обичам
(*ти обичаш* x 3)
а ми се ще да те мразя
(*ти мразиш* x 3)
Надменна, над всички,
да приемаш, да предаваш,
да изненадваш, да нападаш,
Германия, Германия над всички

Припев
Германия – моето сърце в пламъци
иска да те обича и проклина
Германия – твоят дъх е студен
тъй млада – и все пак тъй стара
Германия – твоята любов
е проклятие и благослов
Германия – моята любов
не мога да ти дам
Германия!
Германия!

Ти
Аз
Ние
Вие
Ти
(*свръхмощна, излишна*)
Аз
(*свръхчовеци, свръхсити*)
Ние
(*който високо лети, той ниско ще падне*)
Вие
(*Германия, Германия над всички*)

Припев
Германия – твоето сърце в пламъци
иска да те обича и проклина
Германия – моят дъх е студен
тъй млада – и все пак тъй стара
Германия – твоята любов
е проклятие и благослов
Германия – моята любов
не мога да ти дам
Германия

(Text: Till Lindemann) (genius.com)	(превод мой – А. Д.)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Biermann 1990: Biermann, W. Klartexte im Getümmel. 13 Jahre im Westen. Von der Ausbürgerung bis zur November-Revolution. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1990.

Buselmeier 1981: Buselmeier, M. Der Untergang von Heidelberg. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981.

Dimitrova 2009: Dimitrova, A. Tabu, ezikovo tabuirane i detabuirane v balgarskoto i nemskoto publichno prostranstvo. Veliko Tarnovo: Faber, 2009.

Gamm 1993: Gamm, H.-J. Der Flüsterwitz im Dritten Reich. München: Piper, 1993.

Gerova 2019: Gerova, G. „Deutschland" na grupata „Rammstein" – poslanie s razlichen prochit (po angloezichni i balgarski onlayn medii). Statiya po ednoimenen doklad, iznesen na XXV-ti Episkop-Konstantinovi cheteniya, Shumen 20 may 2019 (pod pechat).

Huizinga 1982: Huizinga, J. Homo Ludens. Izsledvane na igroviya element na kluturata. Prev. Zlata D. Tehova. Sofia: Nauka i izskustvo, 1982.

Küpper 1996: Küpper, H. (Hrsg.). Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. Stuttgart: Ernst Klett; Sofia: IK „Prozorets", 1996.

Neitzel 2003: Neitzel, A. Political Correctness in den USA und in der BRD. – <http://www.adalbert-neitzel.de/pc.html (status 18.07.2019)>.

Paskov 1993: Paskov, V. Germania – mrasna prikaska. Sofia: IK „Hristo Botev", 1993.

Pogarell 2018: Pogarell, R. Wie in der DDR – Zeitung lesen in Deutschland. – „Sprachnachrichten" Nr. 79 (III/2018), S. 8.

Sannikov 1999: Sannikov, V. Zinovyevich. Russkiy yazik v zerkale zazikovoy igri. Moskva: Izsatelystvo „Yaziki russkoy kulyturi", 1999.

Zöllner 1997: Zöllner, N. Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

abendzeitung-muenchen.de: „Empörungswelle" / Schwarze Frau als Germania – Kritik an Rammstein-Video <https://www.abendzeitung-muenchen.de/inhalt.empoerung-ueber-rammstein-kz-anspielungen-im-deutschland-video.6423c8cc-605c-499e-b305-e2d03718d5c1.html (status 29.03.2019).

anton-praetorius.de: <http://www.anton-praetorius.de/downloads/Leonberg_Katharina_Kepler_Brunnen.pdf (status 25.04.2019)>.

dnes.bg: Pavlova, B. RAMMSTEIN razgneviha evreite, eksloatirat-holokosta v nov klip. Evreyski polititsi zakleymiha videoto na germantsite – 28.03. 2019 g. -

<https://www.dnes.bg/muzika/2019/03/28/rammstein-razgneviha-evreite-eksploatirat-holokosta-v-nov-klip.405923 (status 29.03.2019)>.

focus.de: <https://www.focus.de/kultur/musik/band-mitglieder-als-kz-haeftlinge-verkleidet-nach-skandal-teaser-rammstein-legen-mit-dem-neuen-deutschland-video-nach_id_10518521.html (status 29.03.2019)>.

genius.com: <https://genius.com/Rammstein-deutschland-lyrics (status 29.03.2019)>.

hexenprozesse-kurmainz.de: http://www.hexenprozesse-kurmainz.de/rezeption/film/genre-dokumentarfilm/analyse-der-hexenprozess-der-keplermutter.html (status 29.03.2019).

krone.at: 24 Millionen Aufrufe – Rammsteins „Deutschland“ erobert YouTube im Sturm – 04.04.2019. <https://www.krone.at/1896858 (status 14.04.2019)>.

kurier.de: (Quelle: dpa): „Empörungswelle“ – Schwarze Frau als Germania? – Kritik an Rammstein-Video – 29.03.2019. https://www.kurier.de/inhalt.empoerung-ueber-rammstein-kz-anspielungen-im-deutschland-video.f53c8733-f819-4977-89f6-0c7bd3138dcc.html (status 29.03.2019).

morgenpost.de (1): Rammstein in KZ-Optik: Video zu „Deutschland“ provoziert – 29.03.2019. <https://www.morgenpost.de/vermischtes/article216759937/Rammstein-Deutschland-KZ-Video-wurde-millionenfach-angeschaut-Internationale-Reaktionen.html (status 29.03.2019)>.

morgenpost.de (2): Rammstein stellt „Zeig dich“ und „Radio“ auf Youtube vor – 17.04.2019. <https://www.morgenpost.de/vermischtes/article216759937/Rammstein-Deutschland-Erfolg-Youtube-neue-Songs-Radio-Zeig-dich.html (status 18.04.2019)>.

n-tertainment-concepts.de: „Kultur” – Gerd Roth. “Eine schwarze Frau als Germania? Weiter Kritik am Rammstein-Video: Empörung ist kalkuliert, die Fans feiern.“ – Tageszeitung, Nr. 76/30.03.2019, S. 13. <http://n-tertainment-concepts.de/wp-content/uploads/2019/04/Medienhaus-Bauer-Kultur-30-3-2019.pdf (status 04.04.2019)>.

n-tv.de (1): „Unterhaltung“ – Erster Song seit einer Dekade Rammstein spannen Fans auf die Folter – 27.03.2019 <https://www.n-tv.de/leute/Rammstein-spannen-Fans-auf-die-Folter-article20931715.html (status 29.03.2019)>.

n-tv.de (2): „Unterhaltung“ – „Deutschland“ Rammstein präsentieren „Skandalvideo“ – 28.03.2019. <https://www.n-tv.de/leute/Rammstein-praesentieren-Skandalvideo-article20935260.html (status 29.03.2019)>.

n-tv.de (3): „Unterhaltung“ – „Geschmacklose” KZ-Analogie? Rammstein empören mit Video-Teaser – 28.03.2019. <https://www.n-tv.de/leute/Rammstein-empoeren-mit-Video-Teaser-article20933630.html (status 29.03.2019)>.

n-tv.de (4): „Unterhaltung“ – “Skandalvideo” polarisiert: Rammstein setzt auf kalkulierten Tabubruch – 29.03.2019. <https://www.n-tv.de/leute/Rammstein-setzt-auf-kalkulierten-Tabubruch-article20937496.html (status 29.03.2019)>.

nau.ch: Yannick Hügli. Rammstein veröffentlicht Nazi-Video zu «Stripped» – 11.05.2019. <https://www.nau.ch/people/welt/rammstein-veroffentlicht-nazi-video-zu-stripped-65521416 (status 15.05.2019)>.

noz.de: „Umstrittene Szenen" – Abstoßend oder genial? Viel Kritik, aber auch Lob für Rammstein-Video – 29.03.2019. <https://www.noz.de/deutschland-welt/kultur/artikel/1690114/eine-schwarze-frau-als-germania-weiter-kritik-an-rammstein-video (status 29.03.2019)>.

nrz.de: „Empörungswelle" / Schwarze Frau als Germania – Kritik an Rammstein-Video – 29.03.2019. <https://www.nrz.de/panorama/kz-anspielungen-im-deutschland-video-id216770299.html (status 29.03.2019)>.

rp-online.de (1): Provokation als Programm: KZ-Anspielungen im „Deutschland"-Video – Empörung über Rammstein – 28. März 2019. <https://rp-online.de/kultur/musik/rammstein-video-kz-anspielungen-im-deutschland-video-sorgen-fuer-empoerung_aid-37753223 (status 29.03.2019)>.

rp-online.de (2): Philipp Holstein. Neues Video „Deutschland": Rammstein und der kalkulierte Tabubruch – 29. März 2019. <https://rp-online.de/kultur/musik/rammstein-deutschland-kz-video-ist-provokation-und-tabubruch_aid-37754805 (status 29.03.2019)>.

russian.rt.com: Latishev, A. „Provokatsionno? Konechno": noviy klip Rammstein na pesnyu Deutschland vizval skandal v Germanii – 29.03.2019 g. <https://russian.rt.com/nopolitics/article/616465-germaniya-kritika-rammstein-klip (status 18.04.2019)>.

stuttgarter-nachrichten.de: Yannik Buhl. Neuer Song der Hardrock-Band Rammstein und die deutsche Identität – 29. März 2019. <https://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.neuer-song-der-hardrock-band-rammstein-und-die-deutsche-identitaet.46070972-2add-4e55-9edb-7b2f3ca86c24.html (status 29.03.2019)>.

tagesspiegel.de: Anna Sauerbrey (Kommentar). Nationalsozialismus als „Vogelschiss" – Warum Gauland und die AfD Geschichte umschreiben wollen – 03.06.2019. <https://www.tagesspiegel.de/politik/nationalsozialismus-als-vogelschiss-warum-gauland-und-die-afd-geschichte-umschreiben-wollen/22637554.html (status 29.03.2019)>.

theworldnews.net/de-news: „Skandalvideo" polarisiert: Rammstein setzt auf kalkulierten Tabubruch – 29.03.2019. <https://theworldnews.net/de-news/skandalvideo-polarisiert-rammstein-setzt-auf-kalkulierten-tabubruch (status 29.03.2019)>.

thueringer-allgemeine.de: Hat Rammstein für ihr neues Lied „geklaut"? – 01.04.2019. <https://www.thueringer-allgemeine.de/leben/unterhaltung/hat-rammstein-fuer-ihr-neues-lied-geklaut-id225275437.html (status 18.04.2019)>.

uebermedien.de: Stefan Niggemeier. „Nationalistische Tendenzen". Die Pegidahaftigkeit des Vereins Deutsche Sprache. 1. August 2016. <https://uebermedien.de/7099/die-pegidahaftigkeit-des-vereins-deutsche-sprache/ (status 18.04.2019)>.

watson.ch: <https://www.watson.ch/wissen/history/916712625-rammsteins-neues-skandalvideo-deutschland-ist-voll-von-anspielungen#discussion_916712625 (status 14.04.2019)>.

watson.de (1): (Newsportal): Meinung – Max Biederbeck. In Zeiten von Vogelschiss-Debatten setzt Rammstein ein wichtiges Zeichen – 29.03.2019. <https://www.watson.de/!741012115 (status 29.03.2019)>.

watson.de (2): Newsportal): Daniel Huber. 24 Anspielungen aus dem Rammstein-Video, die du vielleicht verpasst hast. – 30.03.2019. <https://www.watson.de/leben/musik/428266321-rammstein-deutschland-video-24-anspielungen-die-du-verpasst-hast (status 14.04.2019)>.

zeit.de: „Empörungswelle" / Schwarze Frau als Germania – Kritik an Rammstein-Video – 29.03.2019. <https://www.zeit.de/news/2019-03/29/schwarze-frau-als-germania-kritik-an-rammstein-video-190328-99-582875 (status 29.03.2019).>

24chasa.bg: Hitler i natsistite bili samo kureshka v hilyadoletnata germanska istoria – 02.06.2018g. <https://www.24chasa.bg/novini/article/6894623 (status 29.03.2019)>.

<https://genius.com/Rammstein-deutschland-lyrics (status 29.03.2019)>.

<http://www.unilu.ch/dokumente/dokus_gf/stwfremdheit_inderweltgesellschaft.pdf (status 14.04.2019)> Fremdheit, S. 1-2.

„DEUTSCHLAND“ НА ГРУПАТА „РАМЩАЙН“ – ПОСЛАНИЕ С РАЗЛИЧЕН ПРОЧИТ (ПО АНГЛОЕЗИЧНИ И БЪЛГАРСКИ ОНЛАЙН МЕДИИ)

Гергана Герова

RAMMSTEIN'S „DEUTSCHLAND“ – A MESSAGE OF MULTIPLE INTERPRETATIONS (IN ENGLISH-LANGUAGE AND BULGARIAN ONLINE MEDIA)

Gergana Gerova

***Abstract**: The article presents the coverage of the promotion of German rock band „Rammstein“'s new album in English-language and Bulgarian online media and more precisely the song „Deutschland” and the teaser broadcast before its premiere. The focus is on the different reactions brought first and mainly by the teaser, and the way they were presented by the media. The article also reviews online readers' opinions in their commentaries to the news about the song and the public attention it received. An analysis of the news headlines is offered as well as a comparison between the coverage the news was give in Bulgarian and English-language online media.*

***Key words**: news coverage, video, Deutschland, online media, headlines.*

В края на март тази година едно музикално събитие – промотирането на новия албум на немската група „Рамщайн“[1], предизвика сериозен и разнопосочен обществен отзвук в медийното интернет пространство. Необичайното в този случай е, че интересът към това събитие премина отвъд границите на музикалния свят и достигна до много по-широк кръг интернет потребители в мрежата. Шумът около него бе предизвикан от песента „Deutschland” и най-вече от видеото към нея, което „взриви” интернет пространството преди и след официалното им представяне. Това предостави повод за размисъл върху редица чувствителни въпроси, свързани с предразсъдъци, стереотипи и насаждани с години убеждения върху начините, по които различни

[1] Групата е създадена през 1994 г. в Берлин. Стилът на музиката им – *Neue Deutsche Härte* (букв. Нова немска твърдост), е музикално направление, което възниква в Германия през 90-те години на XX в. и е популярно най-вече в Европа. Последният им албум (*Liebe Ist Für Alle Da*) е издаден през октомври 2009 г. и затова почитателите им очакват с нетърпение излизането на новия албум, което беше официално обявено за 17.05.2019 г. (https://bg.wikipedia.org/wiki/).

събития се отразяват и интерпретират от медиите – най-вече в онлайн медийното пространство и социалните мрежи, както и върху степента на влияние върху онлайн аудиторията.

Съвсем естествено най-сериозен интерес към премиерата на песента „Deutschland” има в немскоезичните онлайн медии, които са първоизточниците на информацията за реакциите към нея[2], но събитието беше отразено и получи широк отзвук почти в реално време и в глобалното цифрово пространство. В настоящата статия акцентът ще бъде поставен върху начина, по който е проследена реакцията към новата песен на групата в англоезични и български онлайн медии (новинарски, музикални и лайфстайл сайтове) и форуми.

След 10-годишна пауза очакванията към новите музикални продукти на групата са големи и това е напълно разбираемо най-вече сред феновете ѝ. Напълно в крак с новите тенденции, на 26 март те промотират първия сингъл от новия си албум с 35-секундно промоционално видео (тийзър) в платформата за видеосподеляне Youtube, както и в социалната мрежа Twitter, което предизвиква мигновена реакция със своята привидна провокативност. Привидна, защото в краткия видеоклип не се случва нищо, но видът на музикантите и сцената/визуалният контекст, в който са представени, стават повода за реакциите, получили широко отразяване в интернет медийното пространство. Във видеото четирима от музикантите са облечени в затворнически униформи на концлагеристи и около вратовете им има примки, намек, че им предстои да бъдат екзекутирани чрез обесване. Върху гърдите на ритъм-китариста на групата Паул Ландерс се вижда жълтата еврейска звезда. Тийзърът завършва с кадър в черно, в центъра на който е надписът *Deutschland* в бяло и датата на премиерата на песента, 28.03.2019, като годината е написана с римски цифри.

По всяка вероятност музикантите избират неслучайно точно тези 35 секунди от цялото видео, за да промотират песента си. От историята на Германия, която представят в него, тези образи са най-разпознаваеми, най-характерни, най-въздействащи и най-провокативни. Всяка друга част от видеото би била доста по-неприковаваща и неразбираема за публиката, но би било доста лицемерно да не включат Холокоста във видеото като част от историята на страната си. Дали са предполагали силата на отзвука, който ще предизвикат с избора на тази сцена, не е ясно, но е сигурно, че

[2] Тематично свързана с тази статия е статията на Антоанета Димитрова „Германия – отново *„мръсна приказка”*? RAMMSTEIN: *DEUTSCHLAND*”, която осветлява от различни аспекти възприемането и реакциите на тийзъра и видеоклипа в немските онлайн медии и форуми (вж. Dimitrova 2019).

ефектът е съзнателно търсен и целта да привлекат внимание чрез онлайн медиите върху новия си продукт категорично е постигната.

Провокацията идва и от факта, че е отправена от страна на германци; музиканти от всяка друга националност вероятно биха били по-пощадени от критиката, но честността на „Рамщайн“ и опитът им да превъзмогнат стереотипните нагласи и насадени комплекси у народа им заради Втората световна война, са достойни за уважение.

Хронологията на медийното представяне на тийзъра продължава с незабавна реакция от страна на представители на еврейската общност, които открито изразяват възмущението си от използването на тази част от историята в развлекателната индустрия. Онлайн медиите от своя страна разпространяват позицията на засегнатите, които я изразяват преди появата на самото видео към песента.

В англоезичното онлайн пространство тийзърът предизвиква вълна от коментари и различни гледни точки, въпреки че е изваден от контекста на цялото видео и преди появата му не е ясно какво е точното послание. Факт е обаче, че възбужда небивал интерес към предстоящото видео, какъвто без съмнение е бил и замисълът на групата. Две изказвания, публикувани от информационната агенция *Ройтерс,* са цитирани от многобройни медии по целия свят[3]:

1. Феликс Клайн, немски правителствен комисар за борбата срещу антисемитизма, пред в. *Билд*:

„I think it is a tasteless exploitation of artistic freedom.”	„Мисля, че това е безвкусно експлоатиране на артистичната свобода“.

2. Шарлот Кноблох, бивш президент на Централния съвет на евреите в Германия (също пред в. *Билд*):

„With this video, the band has crossed a line.”	„С това видео групата премина границата“.
„The instrumentalization and trivialization of the Holocaust, as shown in the images, is irresponsible.”	„Използването на Холокоста като тривиално средство, както е показано в кадрите, е безотговорно.“

[3] Вж. www.reuters.com. Преводът на цитатите, както на това място, така и навсякъде по-нататък в текста, е мой – Г. Г.

Материалът на „Ройтерс“ звучи не толкова като информация за музикално събитие, а по-скоро тенденциозно и обвинително – отсъстват снимки, линкове към видеото или тийзъра, а в заглавието дори не се споменават името на групата и песента (https://www.reuters.com).

Още едно мнение, също цитирано многократно, фигурира заедно с кадър от промоционалното видео в Twitter и е изказано от Емануел Нашон, говорител на израелското външно министерство (https://twitter.com/EmmanuelNahshon):

„This „Rammstein” clip, using the Holocaust for advertisement purposes, is shameful and uncalled for. We join the many voices calling for its immediate removal.”	„Този клип на „Рамщайн“, който използва Холокоста за рекламни цели, е срамен и нежелан. Присъединяваме се към многото гласове, които призовават за незабавното му премахване.“

Повечето медии отбелязват, че от страна на групата няма нито официална, нито неофициална реакция към отправените обвинения и критики, които постепенно отшумяват след появата на целия клип към песента.

Видеото към песента с продължителност почти 10 минути представя своеобразен прочит на историята на Германия и е определяно като кинематографичен шедьовър въпреки сцените на насилие и противоречивите и гротескни образи, с които е изпълнено и които са обект на различни интерпретации. Германия е представена персонифицирано (роля, изиграна от тъмнокожата актриса Руби Коми), а цялото видео е изпълнено със символи и редуването на контрастни картини и емоции. Както в образността на визуалните послания, така и в текста на песента, водеща е дихотомията обич – омраза към страната, както и чувствата на гордост и срам от нейната история.

Малко повече от 10 дни след премиерата на видеото в Youtube и съгласно с правилата на сайта беше въведено възрастово ограничение за гледането му.

Отзвукът от появата на песента на „Рамщайн“ в интернет тук се разглежда в два аспекта: от една страна, музикалното събитие е представено от новинарски, музикални и лайфстайл сайтове, а от друга страна – през призмата на коментари на онлайн потребители с мнения както относно тийзъра, видеото и песента, така и относно обвиненията към групата за използването на Холокоста в изкуството и относно дебата с политически привкус. Любопитно е да се проследи доколко журналистическите интерпретации по темата влияят на общественото мнение. Възможността за коментари, която някои сайтове и платформи

предоставят на читателите си, е интересна опция за обратна връзка и дава добра представа за нагласите на аудиторията и за начина, по който тя реагира на новината.

Двете основни групи англоезични онлайн медии с материали по темата са музикални и новинарски сайтове. Голяма част от музикалните сайтове представят песента основно в музикален аспект, задължително с линкове към тийзъра и видеото, но някои от тях не пропускат да споменат всеобщо цитираните реакции на възмущение[4], а други отразяват новината без каквито и да било препратки към тях[5]. Някои от сайтовете представят песента с анализ на текста и интерпретации на видеото[6].

Интригуващ анализ на видеото със заглавие *Rammstein's „Deutschland" Analysis of 'That Scene'* е представен в английски сайт за музика от автор с псевдоним Morg,[7], който предлага и алтернативна гледна точка (вж. Morg 2019). Авторът не предоставя линк към видеото или тийзъра, но подбира подходяща снимка от него, за да илюстрира част от замисъла на групата и да подкрепи тезата си в нейна защита от нападките относно тривиализирането на Холокоста. Кадърът от видеото показва четиримата музиканти в затворнически униформи, на всяка от които може да се види нашивка с различен цвят, каквито затворниците в лагерите на смъртта и трудовите лагери са носили като знак за принадлежност към група – розова – хомосексуалист; жълта звезда – евреин; червена – политически затворник, социалист, профсъюзен член, поддръжник/защитник на евреите; черна – алкохолик, наркоман, душевноболен, бездомен, отказващ да служи в армията, анархист. Тази подробност е интересна от историческа гледна точка, но авторът тук акцентира по-скоро върху посланието и изтъква, че ако музикантите наистина са имали за цел да омаловажат Холокоста, биха подчертали жълтата нашивка с еврейската звезда на униформите и на четиримата.

Авторът изтъква, че Холокостът наистина е част от историята, към която трябва да се подхожда внимателно и с уважение, но оттогава са

---

[4] Вж. https://www.blabbermouth.net, https://www.revolvermag.com, https://consequenceofsound.net.

[5] Вж. https://www.udiscovermusic.com.

[6] Вж. https://www.allthingsloud.com; https://www.loudersound.com; http://www.metalsucks.net; http://www.invisibleoranges.com/rammstein-deutschland-video/; https://www.allthingsloud.com.

[7] Българският превод на заглавието е: „Анализ на „онази сцена" в клипа на „Deutschland" на Рамщайн" – Г. Г.

изминали 74 години и колкото повече се отдалечаваме във времето, толкова по-малко заинтересовани са младите хора от историята. Според него начинът да се достигне до тях и да се запознаят с исторически събития е чрез това, което обичат и от което се интересуват, а не с посещения в музеи или скучни уроци по история. Той споделя как любимите му метъл групи са го запознали чрез текстовете на песните си с различни исторически личности и събития и са подбудили интереса му към тях.

Неговият анализ завършва с думите, че с включването на Холокоста във видеото Рамщайн са накарали хората да говорят, а някои за първи път са чули за това, благодарение на видеото и всъщност така музикантите са преподали урок по история, защото тя трябва да се помни (вж. Morg, 2019).

Въпреки отбелязването на реакциите на възмущение, заглавията на материалите в музикалните сайтове акцентират върху появата на песента като музикално събитие и емоционалната окраска на лексикалния подбор в тях кореспондира напълно със същността и въздействието на видеото, като в същото време отразява до известна степен отзвука от появата на песента. Примери за това са прилагателните ***epic*** (бълг. *епично*) – най-често срещано в заглавията и материалите относно видеото; ***explosive*** (бълг. *експлозивно*), ***shocking*** (бълг. *шокиращо*), както и повтарящата се употреба на глагола ***unveil*** (бълг. *разкривам*/*вдигам завесата*):

- *„Rammstein unleash **epic** video for new song „Deutschland”*[8] (бълг. „Рамщайн пускат **епично** видео за новата си песен „Deutschland“);
- *„See Rammstein's **explosive** video for first new song in 8 years „DEUTSCHLAND“*[9] (бълг. „Вижте **експлозивното** видео на Рамщайн към първата им нова песен от 8 години насам „DEUTSCHLAND”);
- *„RAMMSTEIN **Unveils Epic** 'Deutschland' Video“*[10] (бълг. „Рамщайн **разкриват/вдигат завесата** за **епичното** видео “Deutschland”);
- *„Rammstein **unveils shocking** „Deutschland” music video“*[11] (бълг. „Рамщайн **разкриват/вдигат завесата** за **шокиращо** музикално видео „Deutschland”).

[8] Вж. www.consequenceofsound.net.
[9] Вж. https://www.revolvermag.com.
[10] Вж. www.blabbermouth.net.
[11] Вж. www.metalinsider.net.

- *„Rammstein* ***Unveil*** *„Deutschland" Music Video, a New Single from Upcoming Self Titled Full-Length"*[12] (бълг. „Рамщайн **разкриват/вдигат завесата** за музикалното видео „Deutschland", нов сингъл от предстоящия едноименен албум").

С подобно звучащо заглавие новината за новата песен на групата е отразена от един сайт на Южна Африка, който, въпреки че не е музикален, а новинарски, също характеризира видеото като „епично":

- *„Rammstein – „Deutschland": public reaction to* ***epic*** *video for the first song in 8 years*[13] (бълг. „Rammstein – „Deutschland": обществена реакция към **епично** видео за първата песен от 8 години насам").

Въпреки лексикалната прилика с музикалните сайтове в заглавието и умереността в изказа, материалът под него представя видеото като „наситено" и „страшно на много нива", което е накарало много хора да изпитат „смесени чувства" след гледането му. А основната част от статията акцентира върху скандала след появата на промоционалното видео и суровата критика към групата от страна на еврейски и правителствени лидери.

Това е и водещият и обединяващ мотив при отразяването на премиерата на песента и видеото от другата група англоезични онлайн медии – новинарските и лайфстайл платформи. Голяма част от тях разпространяват новината, като за главни източници (където изобщо са отбелязани такива) посочват информационните агенции *Ройтерс* и *Асошиейтед прес* (https://www.reuters.com, https://www.apnews.com) и немски медии (в. *Билд* и немската новинарска агенция (www.dpa-international.com). Затова и новината е поднесена основно и най-вече в контекста на гореспоменатия отзвук.

Сред по-известните и авторитетни новинарски сайтове, отразили по подобен начин появата на песента, са: www.dw.com; www.nydailynews.com; www.standard.co.uk, https://www.bbc.com, www.globalnews.ca, www.nytimes.com, на страницата на който материалът за сингъла и видеото вече не е достъпен.

Нагласата и тонът в съобщенията/материалите за песента, тийзъра, видеото и породените от тях реакции могат да бъдат усетени

[12] Вж. www.invisibleoranges.com.
[13] Вж. www.briefly.co.za.

още при прочита на заглавията. Във всички присъстват словесни препратки към Холокоста и нотки на негодуване от използването на кадрите в тийзъра.

Реакциите на възмущение са тиражирани заедно с използваните отново и отново лексикални средства с цел сигурното привличане на вниманието на онлайн потребителите: ***Nazi*** (бълг. *нацистки*), ***concentration camp*** (бълг. *концентрационен лагер*), ***criticized*** (бълг. *критикувани*), ***blasted*** (бълг. *критикувани*), ***Holocaust*** (бълг. *Холокост*), а най-често срещаната фраза е ***cause outrage*** *(*бълг. *предизвиквам възмущение / нанасям оскърбление/обида)*:

- *„German rock band causes outrage with **Nazi camp** video“*[14] (бълг. „Немска рок група предизвиква възмущение с клип с **нацистки** лагер“);
- *„German rock band Rammstein **causes outrage** with **Nazi** imagery“*[15] (бълг. „Немската група „Рамщайн“ **предизвиква възмущение** с **нацистки** образи“);
- *„Rammstein video: German rock band **causes outrage** with **Nazi** clip“*[16] (бълг. „Видеото на Рамщайн: Немска рок група **причинява оскърбление** с **нацистки** клип“);
- *„Rammstein Deutschland video sparks outrage over **concentration camp** costumes“*[17] (бълг. „Видеото 'Deutschland' на Рамщайн **предизвиква възмущение** заради костюми на затворници от **концлагер**“);
- *„German band Rammstein bashed for dressing as **concentration camp** inmates in new music video“*[18] (бълг. „Немската група „Рамщайн“ нападната ожесточено за това, че са облечени като затворници от **концлагер** в ново музикално видео“);
- *„German band Rammstein **blasted** for **concentration camp** video“*[19] (бълг. „Немската група „Рамщайн“ критикувана жестоко за видео с **концентрационен лагер**“);
- *„Rammstein **Criticized** For Appearing to Trivialize **Holocaust** in 'Deutschland' Video“*[20] (бълг. „Рамщайн **критикувани** за това, че очевидно омаловажават **Холокоста** в 'Deutschland'“).

---

[14] Вж. www.reuters.com.
[15] Вж. www.globalnews.ca.
[16] Вж. www.bbc.com.
[17] Вж. www.standard.co.uk.
[18] Вж. www.nydailynews.com.
[19] Вж. www.apnews.com.
[20] Вж. www.billboard.com.

Сред новинарските сайтове, в повечето от които новината е отразена тенденциозно и сходно, дори еднотипно, онлайн вестникът www.japantimes.co.jp на английски език предлага различен отзвук чрез коментара на руския писател и журналист Леонид Бершидски, който води рубрика за мнения в изданието *Bloomberg Opinion* и работи в Берлин. В своя анализ, озаглавен „*What has Rammstein revealed about Germany's soul?*“[21], авторът отбелязва, че с противоречивите чувства на омраза и обич към собствената си страна в песента, музикантите са уловили тези полюсни емоции у сънародниците си и затова музиката им е толкова въздействаща. Според Бершидски „малко рок банди могат да накарат милиони хора да слушат песен за едновременно обичта и ненавистта към родната им страна, но Германия е вероятно единствената нация, където такъв мотив може да разпали сериозен дебат за националната идентичност и свободата на словото“. Доказателство за това е наблюдението му, че е трудно да намериш германец, особено извън Берлин и Източна Германия, който би признал, че харесва групата. В същото време след обявяването на европейското им турне, концертите в Германия са разпродадени първи, като всички 800 000 билета са изкупени за часове. Това според писателя също е пример за отношения на обич и омраза:

> „Deutschland” is a funhouse mirror but a mirror nonetheless. I, for one, am grateful to Rammstein for holding it up to the country I live in. The discussion about the video is really about what’s bubbling close to the surface here — and about the importance of awareness, and bitter irony, in keeping the lid on“.
>
> „Deutschland” е криво огледало, но все пак огледало. Благодарен съм на „Рамщайн“ за това, че се държат и не предават страната, в която живея. Дискусията за видеото в действителност е за това, което бълбука под повърхността тук – и за осъзнаването и горчивата ирония в притискането на похлупака надолу“ (Bershidski 2019).

Друг новинарски сайт, който напомня повече на социална медия, е https://www.reddit.com. Потребителите в него имат възможност без регистрация да споделят линкове, снимки, видео и текстове по

[21] Българският превод на заглавието гласи: „Какво Рамщайн разкриха за немската душа?” – Г. Г.

определени теми, които могат да се обсъждат. Разбира се, новината за премиерата на „Deutschland” се появява и там и на нея е посветен значителен брой коментари, които отразяват мненията на онлайн потребители от целия свят. Повечето от коментарите са в защита на групата и изразяват разбирането си за замисъла на музикантите, а също така изразяват задоволство от песента и видеото, които оценяват доста високо:

(1)
„I really love the message both the video and the song itself gives: how it can be hard to be proud of one's country and one's culture when it's done so much harm. I am both an American and someone who loves Germany, so I can empathize quite a bit with Rammstein here“.

(2)
„I will quote „Whoever misuses the Holocaust for marketing purposes acts in a deplorable and immoral way,” Central Council of Jews in Germany leader Josef Schuster said. I don’t see marketing here. I see art. If this is “misusing the Holocaust for marketing purposes “, then so is Schindler’s List and the publishing of Anne Frank’s diary. This video does not glorify the Holocaust, it does not make the Nazis look good at all, and it does not support the Third Reich. […] I think many people here share my feeling that Rammstein wants people to remember the Holocaust and be angry about it, because that is the best way to avoid something similar happening again“.

(1)
„Наистина харесвам посланието, което и видеото, и самата песен носят: колко трудно може да бъде да се гордееш със страната и културата си, когато е нанесла толкова много вреда. Аз съм американец и човек, който обича Германия, така че в случая доста симпатизирам на „Рамщайн“.

(2)
„Ще цитирам: „Който злоупотребява с Холокоста и го използва за маркетингови цели, действа по жалък и неморален начин“, каза Джозеф Шустер, лидер на Централния Съвет на евреите в Германия. Не виждам маркетинг тук. Виждам изкуство. Ако това е „злоупотреба с Холокоста за маркетингови цели“, тогава същото е и „Списъкът на Шиндлер“ и публикуването на „Дневникът на Ане Франк“. Това видео не възхвалява Холокоста, изобщо не прави така, че нацистите да изглеждат добре, и не поддържа Третия Райх. […] Мисля, че много хора споделят чувството ми, че Рамщайн искат хората да помнят Холокоста и да изпитват гняв

	заради него, защото това е най-добрият начин да се избегне нещо подобно да се случи отново“.
(3) „This song could be written about every other country too and their pasts as well. Every country has their awful past, it’s how you improve“.	(3) „Тази песен би могла да се напише също за всяка друга страна и нейното минало. Всяка страна има своето ужасно минало, но така нещата се подобряват“.
(4) „This was great, I am glad media overblown the whole controversy topic because otherwise I might have missed it out“.	(4) „Беше велико. Радвам се, че медиите раздухаха прекалено целия този спорен въпрос, защото иначе можеше да го пропусна“.

В музикалните сайтове също могат да бъдат прочетени коментари с подобно звучене, като следните:

(1) „The seeing the whole video is pretty important. It isn't trivializing the Holocaust; it is putting it in the historical context of Germany's history. As an American it is one of the few recognizable events, but I don't feel it is merely for shock value. That is also coming from someone that isn't a fan of the band or has any reason to defend them. Nations have complicated histories...“	(1) „Гледането на цялото видео е доста важно. То не тривиализира Холокоста, а го поставя в историческия контекст на историята на Германия. За мен, като американец, това е едно от най-разпознаваемите събития, но не мисля, че е използвано просто с цел да шокира. Това е и мнението ми на човек, който не е почитател на групата и няма никаква причина да ги защитава. Народите имат сложна история...“
(2) „The song is about having complicated love/hate feelings towards one's country, and they dramatized different parts of	(2) „Песента е за сложните чувства на любов и омраза към собствената страна и те (музикантите – бел. авт.)

German history that show why they feel that way. How could they NOT include the holocaust? Nothing in the video shows approval of the holocaust in any form. I think it is a great video and song“. (www.metalsucks.net)	драматизират различни части от немската история, които показват защо се чувстват по този начин. Как биха могли да НЕ включат Холокоста? Нищо във видеото не показва одобрение на Холокоста под каквато и да било форма. Мисля, че това са велико видео и песен“.
(3) „I thought this video was amazing, brutal and beautiful. It's about loving your country and hating it at the same time. I thought that was pretty obvious“. (www.metalreport.co.uk)	(3) „Мисля, че това видео е удивително, брутално и красиво. То е за обичта и омразата към страната ти едновременно. Мисля, че е доста очевидно“.

Освен гледните точки на хора от различни националности, онлайн аудиторията може да прочете в коментарите на сайтовете, които дават възможност за това, дори анализи на сцени от видеото.

Някои потребители в опитите си да интерпретират и изтълкуват образи и символи от клипа предоставят интересна информация. Например на въпрос „Каква е символиката на кучетата, които Германия „ражда“?“ един от потребителите разяснява, че чрез кучетата „Рамщайн“ представят „изчезването/измирането на гордите германци“. Друг потребител споделя, че точно този вид кучета са избрани неслучайно, тъй като са от типично немската порода Leonberger dog, която е била сериозно застрашена и почти изчезнала през двете световни войни (https://metalreport.co.uk/comments).

В българското онлайн пространство новината за промотирането на песента и видеото е отразена от значително по-ограничен брой онлайн медии. За отбелязване е, че такива влиятелни и авторитетни медии като *БТА*, в. *Труд*, *БНТ* по някакви причини се въздържат да отразят или игнорират събитието и така то не получава отзвук в електронните им формати. Изненадваща е липсата на информация по темата и от страна на националната *Нова телевизия* и в. *Стандарт*, чиито цифрови версии са достатъчно популярни сред онлайн потребителите.

Новината, която получи значително внимание в международното онлайн медийно пространство, достигна до българската аудитория чрез материалите в 8 новинарски платформи и 1 сайт за музика. Повечето от тях са посочили като използвани източници *Асошиейтед Прес* (www.dariknews.bg, https://fakti.bg) и в. *Билд* (www.24chasa.bg), както и

баварския вестник *Тагесцайтунг* (www.vesti.bg). В нито един от четирите сайта не се споменава нищо за самата песен или за видеоклипа, въпреки че материалите са с дата 29.03.2019, когато официалното видео вече е достъпно в мрежата. Изключение прави www.24chasa.bg, чийто материал е публикуван два дни преди премиерата на сингъла – на 27.03.2019 – и съвсем естествено реакциите към тийзъра са отразени от медията.

Акцентът в материалите на споменатите по-горе новинарски сайтове е върху скандала. Най-тиражирани са предадените думи на възмутените с препратки и подробности за предишен такъв от 1998, когато във видеото за песента си „Stripped" музикантите използват кадри от нацисткия пропаганден филм „Олимпия" (www.24chasa.bg)[22].

Сайтът на *BTV новините* посвещава два материала на новината, като и двата са от 29.03.2019 в интервал от няколко часа. В първия, с посочен автор София Крачанова, са цитирани думите на Шарлот Кноблох, както и на Йозеф Шрустер, настоящ президент на Централния съвет на евреите – не става ясно обаче какъв е техният източник:

> *„С това видео Rammstein прекрачиха линията. Използването и превръщането на Холокоста в нещо тривиално е безотговорно", коментира бившият президент на Централния съвет на евреите в Германия Шарлот Кноблох" и „Настоящият президент на организацията Йозеф Шрустер определи видеоклипът като „безвкусна експлоатация на артистичната свобода* (София Крачанова, www.btvnovinite.bg).

По-късно е публикуван още един материал, без автор, със заглавие *Новият клип на Рамщайн предизвика остри критики от Израел* и подзаглавие *Говорител на израелското МВнР определи клипа към видеото като „срамен" и поиска да бъде свален*. За източник е посочен пост на говорителя в туитър (www.btvnovinite.bg).

Две медии – новинарският сайт www.offnews.bg и сайтът за музика www.radio1rock.bg – представят песента и видеото като музикално събитие с напълно безпристрастен коментар. Любопитен детайл е, че в нито един от двата сайта не са посочени авторите на материалите.

Друг сайт, който също представя новината без автор, е www.webcafe.bg. Материалът е публикуван в рубриката „musiccafe" и

---

[22] За въпросния скандал доста препратки се срещат и в англоезичните медии (срв. www.bbc.com).

прави кратък преглед на събитията около премиерата на песента, споменавайки скандала само в едно изречение. След новината има два коментара от регистрирани потребители на сайта.

Освен www.webcafe.bg другата медия е новинарската платформа www.dnes.bg[23], където могат да се прочетат 92 коментари на онлайн читатели.

Подобно на англоезичните онлайн медии, заглавията на българските материали също си приличат в подбора на лексикални средства за поднасяне на новината. Думата, която може да бъде прочетена най-често, е ***скандал*** и производното ѝ прилагателно ***скандален***, но ***Холокост*** и ***нацистки*** също не липсват в заглавията, понякога и в комбинация:

- *„Рок групата „Рамщайн“ предизвика **нацистки скандал** с новия си клип“* (www.btvnovinite.bg);
- *„Rammstein се завърнаха с нова песен, клип и **скандал**“* (www.webcafe.bg);
- *„Rammstein се завърнаха **по-скандални** отвсякога“* (www.fakti.bg);
- *„Рамщайн“ с провокация – облякоха се като затворници в **концентрационен лагер**“* (www.24chasa.bg);
- *„**Критики** за Rammstein: Били „преминали всякакви граници“* (www.dariknews.bg);
- *„Rammstein“ разгневиха евреите, експлоатират **Холокоста** в нов клип“, подзаглавие – „Еврейски политици заклеймиха видеото на германците“* (www.dnes.bg);
- *„Политици и организации **възмутени** от „Rammstein“* (www.vesti.bg).

Различен фокус на представяне, изцяло лишен от политически нюанси, предлагат заглавията от последните два български сайта, отразили новината:

- *„Рамщайн пуснаха нова песен“* (www.offnews.bg);
- *„Новото видео на „Рамщайн“ Deutschland с близо 23 милиона гледания в youtube“* (www.radio1rock.bg).

При представянето на новината някои български журналисти обобщават информацията от източниците си, като превеждат изказвания на официални лица в резултат на предизвиканото от тийзъра възмущение. Най-често цитирани са думите на Феликс Клайн и Шарлоте Кноблох (споменати в началото на статията).

[23] За този материал в занятие със студенти германисти по превод вж. Dimitrova 2019.

При отразяването на новина с потенциал да породи различни нагласи и дискусии, нуждата от внимателно и обективно представяне на събитията е особено голяма. Ето защо подвеждащо и неточно звучи подзаглавието към материала от Анатоли Стайков във www.fakti.bg:

> *„Бандата предизвика всеобщо недоволство с промоционален клип за новия си сингъл „Deutschland“.*

Вероятно в подкрепа на това твърдение авторът продължава по-нататък:

> *„Еврейски и други организации определиха видеото като безвкусно и неприемливо“,*

без да уточнява кои „други“ организации има предвид, а изречението – поднесено без посочен източник – звучи като негово мнение.

В почти половината от онлайн медиите потребителите имат възможност да коментират представените събития. Сред тях са вече споменатите www.webcafe.bg, www.dnes.bg, www.vesti.bg, www.fakti. bg и www.offnews.bg, но в последния никой не е коментирал новината.

Най-многобройни коментари за песента, видеото и отзвука от тийзъра могат да бъдат прочетени в www.dnes.bg (общо 92 постинга), като съвсем малка част от тях съдържат положителна оценка за песента и видеото единствено като музикални продукти. Останалите коментари, някои от които не особено ласкави и умерени, са посветени на препратките към Холокоста и реакциите на представителите на еврейската общност. Разбира се, не всички са почитатели на групата и негативни коментари не липсват.

Интересен постинг предлага един потребител, който с превод на български език на част от текста на песента подкрепя тезата си[24]:

Ти
плака много
духовно разделена
обединена по сърце
Ние
Бяхме заедно много дълго (Ти си)
Дъхът ти е леден
сърцето гори
Ти (можеш)

[24] Срв. този превод с превода на немския текст от Димитрова (вж. Димитрова 2019) – Г. Г.

Аз (знам)
Ние (сме)
Ти (бъди)
...
Германия – сърцето ми гори
Искам да обичам, проклета бъди
Германия – дъхът ти е леден
Толкова млада и толкова стара
Германия – твоята любов
е проклятие и благодат
Германия – моя любов
Аз не мога да те предам
Германия!

Значи някакви германци пеят за страната си, и за това ги наричат антисемити. (www.dnes.bg)

Част от останалите коментари са подбрани от сайтовете, за да илюстрират мненията и нагласите на потребители, които можем да обособим в четири групи, като от представения по-долу материал е видно, че доминират мненията за групата – определено положителни, както и мненията за реакцията от еврейска страна, също и с поглед към българската по-нова история (спасяването на евреите и събитийността в наши дни) – с лек привкус на негодувание, обяснимо по причини извън тематиката на настоящата статия.

- **Мнения за РАМЩАЙН:**

Абе големи са, най-велики... (1); *Рамщайн, поклон пред вас!!!* (2); *Хаха, ако не греша, колкото повече вой се надигне, толкова повече ще се кефят Рамщайн. И въобще, не мога да си представя Тил Линдеман да наведе глава пред някого* (3); *Велики са, машина за хитове! Е, имат разни гадории и вулгаризми по някои песни, но пък не всички знаем немски* (4); *Току що гледах клипа! Велики са! Дойчлан юбер алес!* (5); *Харесвам Рамщайн и това е най доброто им парче от поне 15 години. Браво!* (6); *Рамщайн са си Рамщайн!!! Големи са*! (www.fakti.bg) (7).

- **Мнения за клипа:**

Уникален клип, това малко видео е извадено от контекста (1); *Всеки кадър в клипа може да се нарече скандален от някого. Аз не го намерих за такъв. Не е документален, но има директна асоциация с история и нрави.* (www.vesti.bg) (2); *Вече е публикувано цялото видео. Около 10 минути. Посветено е на историята на Германия* (3); *Песента е екстра. Не разбрах какво и кого са унижили* (www.dnes.bg) (4).

- **Мнения за медийното представяне на тийзъра и клипа:**

Това е редовен ПР трик. Трябва ти скандал за да влезе рекламата в новините. И то безплатно. Видеото вече е изтъркано, „психопатиите" не излязоха ли вече от мода ? (1); *Лоша реклама няма. Видеото е желязно – Вундерба!* (2); *На 6 мин. концлагеристите отнасят главите на нацистите, но явно до там критиците не са стигнали да гледат. Як е клипа. Много има в него* (3).

- **Мнения за реакцията от еврейска страна, а също – и с поглед към българската по-нова история:**

Само Круспе има жълта звезда, за кво вият евреите... Не се подиграват с никой, показват историята... (1); *Аман с тоя измислен холокост...* (2); *Ама верно айде стига с тоя холокост....* (3); *Те евреите постоянно и за всичко все реват, все те жертви а ние сме виновни за всичко. А Rammstein имат достатъчно продажби и без техния холокост* (4); *Българите сме спасили 50000 евреи... Някой от вас да е чул за нещо положително от това?! Някой от тях да инвестирал в България? Да е подпомогнал нуждаещ се? А...да...Гад Зееви приватизира Балкан за 150000 долара и после осъди България за милиони...* (5) – (6) *Само дето точно този с еврейската звезда беше женен за еврейка 5 години. Дори името си беше сменил на Kruspe-Bernstein. Ама има някои жалки (не всички, разбира се) еврейчета, които гледат да си правят реклама като плюят по когото сварят.*

Въз основа на изложените дотук наблюдения върху начина на отразяване на тази новина в електронните медии на английски и български език могат да се направят някои обобщения.

Сходствата в езика на заглавията и материалите при представянето на новината и на двата езика дава основание за размисъл за степента, до която медиите заимстват една от друга тона и посоката на въздействие върху аудиторията си, както и доколко търсенето на сензация е оправдано при подбора на езикови изразни средства за възможно най-обективно отразяване на дадена новина, каквото е и едно от изискванията към добрата журналистика.

Възниква въпросът дали използването на чуждестранни източници от страна на българските електронни медии, което цели да постигне достоверност и само по себе си е коректно и задължително, е

еднозначно с много подобните изразни средства в тях и начини на поднасяне на новината. Това би могло да се възприеме като липса на позиция.

Възможността за коментари от страна на потребителите в някои от сайтовете е много добро средство за получаване на обратна връзка с аудиторията на тези медии. Това е един своеобразен радар за обществените нагласи и начина на мислене на читателите, който може да даде някакъв ориентир за мнението на част от обществото и доколко то се влияе от медийното представяне на дадено събитие.

Въпреки че песента на „Рамщайн“ и видеото към нея са музикални явления, те са изпълнени със символика и послания, които биха могли да бъдат използвани не само за основа на различни дискусии в контекста на журналистическата теория и практика, а и в други области на познанието – например в занятия по история на по-възрастни обучаеми (поради възрастовите ограничения за гледане), а също така в чуждоезиковото обучение по немски език и в частност при разглеждане на въпроса как преводът влияе върху отразяването на дадена новина (вж. Dimitrova 2019).

Тези идеи за приложение на песента и клипа вероятно не биха хрумнали на никого, ако „Рамщайн“ и тяхното завръщане не беше толкова широко отразено и обсъждано в интернет медийното пространство – тъкмо благодарение на електронните медии новината за появата на новия им продукт не само не остана незабелязана, но групата получи известност и сред тази част от аудиторията, която (почти) не беше чувала за музикантите и тяхното творчество.

Без значение от начина за привличане на внимание към себе си и към това, което правят, „Рамщайн“ използваха средствата и влиянието на четвъртата власт в нейния електронен формат, за да накарат хора по целия свят да говорят не само за музика. Те предизвикаха повод за размисъл освен за историята и националната идентичност, но и за начина, по който чрез интернет и медиите този размисъл може да бъде провокиран у възможно повече хора.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Dimitrova 2019: Dimitrova, A. Germania – otnovo „mrusna prikazka”? RAMMSTEIN: „*DEUTSCHLAND*” (statia po ednoimenen doklad, iznesen na XXV-ti Episkop-Konstantinovi chetenia, Shumen 20 mai 2019 g. – pod pechat).

Bershidski 2019: Bershidski, L. What has Rammstein revealed about Germanys’s soul? <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2019/04/02/commentary/world-ommentary/rammstein-revealed-germanys-soul/#.XKym-5gzbIU (status 16.07.2019)>.

Morg 2019: Morg. Rammstein's 'Deutschland' Analysis of 'That Scene'. <https://metalreport.co.uk/rammsteins-deutschland-analysis/ (status 16.07.2019)>.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

<https://www.loudersound.com/features/we-got-an-oxford-university-professor-to-explain-what-the-fcks-going-on-in-that-rammstein-video (status 10.04.2019)>.

<https://www.blabbermouth.net/news/rammstein-unveils-epic-deutschland-video/ (status 10.04.2019)>.

<https://www.revolvermag.com/music/see-rammsteins-explosive-video-first-new-song-8-years-deutschland (status 9.07.2019)>.

<http://www.metalsucks.net/2019/03/29/lets-talk-about-rammsteins-deutschland-video/ (status 10.04.2019)>.

<https://www.allthingsloud.com/insight-dark-history-behind-rammsteins-deutschland/ (status 8.07.2019)>.

<https://consequenceofsound.net/2019/03/rammstein-video-for-new-song-deutschland/ (status 10.04.2019)>.

<https://consequenceofsound.net/2019/03/rammstein-accused-holocaust-imagery-teaser-video/ (status 12.07.2019)>.

<https://www.udiscovermusic.com/news/rammstein-unveil-deutschland-video/ (status 10.04.2019)>.

<https://www.metalinsider.net/video/rammstein-unveils-shocking-deutschland-music-video (status 16.04.2019)>.

<https://www.reddit.com/r/Rammstein/comments/b6hy2o/rammstein_deutschland_official_video/ (status 10.04.2019)>.

<https://briefly.co.za/27121-rammstein-deutschland-public-reaction-epic-video-song-8-years.html#27121 (status 16.04.2019)>.

<https://www.standard.co.uk/news/world/rammstein-spark-outrage-with-concentration-camp-music-video-a4103826.html (status 16.04.2019)>.

<https://www.billboard.com/articles/columns/rock/8504516/rammstein-criticized-holocaust-imagery-deutschland-teaser (status 16.04.2019)>.

<https://www.reuters.com/article/us-music-rammstein-jewish/german-rock-band-causes-outrage-with-nazi-camp-video-idUSKCN1R82OU (status 15.07.2019)>.

<http://www.invisibleoranges.com/rammstein-deutschland-video/ (status 9.07.2019)>.

<http://exclaim.ca/music/article/rammstein_set_release_date_for_untitled_new_album (status 8.07.2019)>.

<https://www.bbc.com/news/world-europe-47745071 (status 8.07.2019)>.

<https://www.nydailynews.com/entertainment/music/ny-rammstein-german-band-concentration-camp-video-20190328-a3m2q4ojbncj7hnzv6tihgdjaa-story.html (status 17.04.2019)>.

<https://www.nytimes.com/aponline/2019/03/28/arts/ap-eu-germany-rammstein.html (status 16.04.2019)>.

<https://www.apnews.com/c9c14ed6a67049ae957ded0854be29d4 (status 17.04.2019)>.

<https://twitter.com/EmmanuelNahshon (status 15.07.2019)>.

<https://globalnews.ca/news/5110250/rammstein-nazi-imagery-music-video/ (status 12.07.2019)>.

<https://fakti.bg/kultura-art/370565-rammstein-se-zavarnaha-po-skandalni-otvsakoga-video (status 13.07.2019)>.

<https://www.24chasa.bg/ojivlenie/article/7369175 (status 11.04.2019)>.

<https://www.vesti.bg/sviat/politici-i-organizacii-vyzmuteni-ot-rammstein-6093738 (status 13.07.2019)>.

<https://btvnovinite.bg/lifestyle/liubopitno/novijat-klip-na-ramshtajn-predizvika-ostri-kritiki-ot-izrael.html (status 14.04.2019)>.

<https://btvnovinite.bg/lifestyle/liubopitno/rok-grupata-rammstein-predizvika-nacistki-skandal-s-novija-si-klip-video.html (status 13.07.2019)>.

<https://www.dnes.bg/muzika/2019/03/28/rammstein-razgneviha-evreite-eksploatirat-holokosta-v-nov-klip.405923 (status 13.07.2019)>.

<https://dariknews.bg/novini/liubopitno/kritiki-za-rammstein-bili-preminali-vsiakakvi-granici-video-2156649 (status 11.04.2019)>.

<https://www.webcafe.bg/video/id_1738136233_Rammstein_se_zavarnaha_s_nova_pesen_klip_i_skandal (status 17.04.2019)>.

<http://www.radio1rock.bg/article/novoto-video-na-rammstein-deutschland-s-blizo-23-mln-gledaniya-v-youtube (status 10.04.2019)>.

<https://offnews.bg/kultura/ramshtajn-pusnaha-nova-pesen-video-700237.html (status 11.04.2019)>.

<https://www.teacherspayteachers.com/Product/Rammstein-Deutschland-Grammatical-Analysis- 4525374 (status 8.05.2019)>.

<https://bg.wikipedia.org/wiki/ = https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BC%D1%89%D0%B0%D0%B9%D0%BD_(%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0 (status 15.07.2019)>.

Годишник на ФХН, XXX А

ВЪОБРАЖЕНИЕ, АБДУКЦИЯ И НАУЧНА ФАНТАСТИКА

Рени Янкова

IMAGINATION, ABDUCTION AND SCIENCE FICTION

Reni Yankova

Abstract: *For centuries, imagination has been a phenomenon to which philosophy and science remained skeptical. Rationalists treat it with mistrust, close to rejection, while German idealists remain cautious viewing imagination as inferior to reason. It was not until the end of the XIX-th century, in the writings of the American pragmatist Charles S. Peirce, that imagination was identified as a necessary element in the cognitive process. It could be viewed as part of Peirce's method of abduction or the ability of reason to offer valid hypotheses based on the already acquired knowledge about the objective reality. In this article we look at some of the main philosophical interpretations of imagination, trace its connection with Peirce's notion of abduction and show the significance of the* ***abductive imagination*** *in the creation of science fiction.*

Key words: *imagination, abduction, science fiction, pragmatism, Charles Peirce*

Проблемът за *познанието* е съществен както във философията и науката, така и в полето на научната фантастика. Той остава основен за всяка философска школа от Античността до XX в., като концепциите за него извървяват пътя от осмислянето на физическия свят (при предсократиците), през дуалистичната корелация сетивност – разум (Рене Декарт, Джон Лок и Дейвид Хюм) до метафизични формулировки и изграждане на цели холистични системи (Имануел Кант и Чарлс Пърс). Научната фантастика поставя акцент върху „начините на познание“, върху социални и културни реализации на познанието, опирайки се на модерните по своето време философски търсения и въпроси. Например отношението сетивност-разум е една от съществените посоки в научната фантастика от началото на XX в. до момента.

Необходимостта да се потърси отношението между научната фантастика и философските перспективи за въображението като опосредстващ елемент в познавателния процес произтича най-вече от същността на този тип литература. В основата си фантастиката е определяна като „отгатващ“ или „провиждащ“ жанр, който чрез художествената си образност предлага възможност за създаване на валидни предположения за бъдещето. Тук се съчетават социално-

технологичното прогнозиране с отгатването на възможните промени в човешката душевност. Художественият образ е сплав между реалност и хипотеза, родена на границата на научното, философското и художественото. Настоящата статия ще проследи развитието на идеята за въображението като специфичен вид медиация в разума, имаща отношение не само към творческите процеси, но и към натрупването на познание за света. За целта ще бъдат разгледани възгледите на Платон и Аристотел, на рационалистите (Рене Декарт) и на немските идеалисти (Имануел Кант), за да се стигне до тезата на американския прагматист Чарлс С. Пърс, която причислява въображението към абдуктивната способност за познание.

Проясняването на проблема за въображението ще даде отправна точка за концептуализирането на научната фантастика като „отгатващ“ или „провиждащ“ жанр, предлагащ не просто хипотези за бъдещето, а много често посоки и мечти, търсещи своята опредметена реалност след време. Изследователската амалгама от прагматизъм и литература ще позволи да се разгърнат теоретично и художествено способностите на научната фантастика да работи на принципа на „обратната осмоза“. За разлика от повечето литературни жанрове, където повествованието и образите са изградени върху феномени и знаци от обективната реалност, научната фантастика създава хипотетични образи и възможни светове, към които реалността започва да се стреми. Така хипотетичното придобива реалност, а много често намира и своята опредметеност в развитието на цивилизацията.

Остава въпросът как научната фантастика успява да надскочи границите на познатото и да навлезе в парадигмата на хипотетичното отгатване на света? За да се отговори на този въпрос, изследването ще се насочи към проблема за въображението като специфичен вид медиация в разума, необходима не само за постигането на баланс между реално и фантазно, но и за осъществяването на научнофантастичното повествование.

Въображението и пътят на божественото

В настоящия текст въображението ще бъде основен обект на изследване като свързващ елемент между реално и възможно, между факт и хипотеза, между литературно провиждане и обективно конструиране. Без функцията на въображението не би било възможно не само научнофантастичното разказване, но и самото мислене. Векове наред темата за този феномен е спорна, често то е отхвърляно от философите и от хората на науката, защото е смятано за подвеждащо и лишено от познавателен потенциал (най-вече при рационалистите). Чак

до епохата на немския идеализъм на въображението се гледа по-скоро скептично, а изследванията върху него са непълни и спорадични – то присъства, само защото функциите му не могат да бъдат отречени изцяло.

Платон разглежда въображението като вид божествено вдъхновение, дадено на поетите от музите, но само за ограничено време. В диалога „Йон" той го посочва като нещо външно за човешката природа, а неговите проявления като великолепни, но опасни за обществото. В момент на вдъхновение поетът стои „извън себе си", превръщайки се в играчка в ръцете на музите. Поетите изричат завладяващи думи, които не произлизат от тях самите, а от божествен източник, но никога не се знае каква е целта им. Платон е дотолкова скептичен към хората, използващи въображението си, че предполага те да бъдат изключени от управлението на идеалната държава. За него подобни занимания водят както поета, така и неговата публика, далеч от истината и знанието. В книгата си *Thinking through imagination* (2014) Джон Кааг заявява: „Предположението, че в поетичния процес поетът е „извън разума си", е накарало Платон да твърди, че въображението задължително е нещо различно от разума" (Kaag 2014: 26). Вероятно това е един от първите моменти в историята на философията и епистемологията, когато въображението се приема като феномен, диаметрално противоположен на разума.

По-късно Аристотел, който е ученик на Платон повече от десетилетие, се противопоставя на много от неговите идеи. Такова интелектуално несъгласие се открива и във виждането му за въображението. Според него явлението е лишено от божествен произход и е единствено способ за свързване на идеите в мисленето. За Аристотел то е и „незаменима част от човешката мисъл, като отбелязва способността му да посредничи между абстрактната концепция и чувственото възприятие [и] дава възможност за формална преценка" (Kaag 2014: 26).

Ролята на въображението в познавателния процес остава дискусионна през следващите векове. Дебатите се лутат от неговото омаловажаване и пренебрегване към скептичното допускане, че то все пак е необходима способност на разума, повлияваща способността за разбиране на света. Необходими са векове, за да бъде въображението разпознато във философията на Кант като необходима медиация в мисленето, осигуряваща свободна игра на ума, но и следваща законите на логиката. По-късно проблемът за въображението като необходим, дори еволюционен елемент в мисленето, намира развитието си в метафизиката на Пърс.

Светлината на разума

Възгледите на Декарт за философията и науката полагат основите на модерното западно мислене. През 1637 г. на френски е публикувана анонимна книга, озаглавена *A Discourse on the Method of Correctly Conducting One's Reason and Seeking Truth,* а няколко години по-късно се появява *Meditations on First Philosophy* (1641). Двете книги се считат за манифест на рационализма, защото поставят нова научна програма пред философията и науката. В текстовете на Декарт „светлината на разума" е водещият принцип, който ученият трябва да следва, за да постигне истинно и непогрешимо познание. А единственият път към тези абсолютни стойности е методът на универсалното съмнение, който става основа на новото философско течение. Рационализмът оставя значима скептична следа във философското мислене и повлиява поколения мислители.

Въпросът, който е от съществено значение тук, е как Декарт коментира проблема за въображението? В изследването *A Discourse on the Method* проблемът е представен кратко, но недвусмислено. Неспособен да отхвърли съществуването и участието на въображението в познавателния процес, Декарт го класифицира като способност, водеща до фалшиво знание и заблуда, което го противопоставя на истинското познание, постигнато чрез логическо мислене и чрез метода на универсалното съмнение. Основната заплаха, която Декарт вижда във въображението, е способността му да произвежда ясни и отчетливи идеи в разума, но без възможност да се приведат доказателства за тяхното реално съществуване. Например в сънищата си можем да видим, чуем и дори да усетим различни неща, които да повлияят върху мислите и действията ни след събуждането, но това не ги прави реални. Декарт посочва, че въображението е лишено от интелектуална сила, което става причина за отхвърлянето му в рамките на философското и научното мислене:

> *Струва ми се, че хората, които искат да използват своето въображение, за да разберат тези идеи, правят същото както ако за да чуят звуци или за да усетят миризми, биха опитвали да използват очите си. Освен това има и друга разлика, че възприятието чрез погледа не потвърждава реалността на миризмата или на звука, така че нито нашето въображение, нито нашите сетива някога биха могли да потвърдят съществуването на нещо, ако интелектът не свърши своята работа* (Descartes 1998: 32).

Въпреки скептичния си възглед за въображението, Декарт очертава една от най-важните му характеристики като функция на разума. Неговата основна способност е да свързва вече съществуващи

идеи – въображението не може да създава нови концепции, но може да създаде нов тип отношение между вече наличните в разума. Но за рационалистите идеите, родени от въображението, остават философски и научно несъстоятелни. Концепцията на Декарт за въображението като дисфункционална способност на разума, създаваща подвеждащи или погрешни идеи, лишава този феномен от философски и научен интерес през следващите векове. При различни мислители се откриват откъслечни коментари по темата, но не и задълбочено изследване до появата на *Критика на способността за съждение* (1790) на Кант, където се представят неговите естетически възгледи и идеята за гения, силно свързани с функциите на въображението.

Несвободната игра на въображението

Темата за мястото на въображението в познавателния процес не е най-коментираната, нито е считана за най-съществената в критическия проект на Кант[1], изобилстващ от интелектуални предизвикателства и далеч по-значими проблеми. Въпреки това някои изследователи като Хенри Алисън, Пол Гуер, Марк Джонсън, Екарт Фьорстер и др. проявяват интерес към проблема. Те единодушно посочват третата Критика като най-зрелия и най-задълбочен коментар на Кант по темата за въображението. Но Кааг отбелязва, че още в *Критиката на чистия разум* (1781) е лесно различимо колебанието на Кант за мястото и функцията на въображението. В този момент немският философ все още търси решение на проблема как сетивната информация и емпиричното възприятие влизат в обхвата на категориите, за да бъдат „преведени“ в разума в ясни концепции. В този „превод” Кант провижда необходимостта от специфичен вид медиация, която въображението може да осигури. Но към този момент Кант все още е под силното влияние на рационализма и неговите философски предразсъдъци спрямо въображението. Намираме следното обяснение за ролята на въображението в първата Критика на Кант:

> *Изглежда вероятно Кант да разкрие важността на въображението, но той все още се колебае да проблематизира този въпрос <…> Това колебание се проявява в тенденцията Кант да подчинява въображението на разбирането в първата*

[1] Този проект обхваща трите му критики, написани и издадени в периода 1770-1804 г. Това са: *Критика на чистия разум* (1781), *Критика на практическия разум* (1788) и *Критика на способността за съждение* (1790).

> *Критика. Въпреки че въображението е решаващо за синтетичните съждения, то продължава да служи на разбирането чрез своята синтезираща роля. То е като слуга на мисленето, укротяващ дивата вълна на възприятията. Именно чрез това ограничаване на капацитета на въображението и неговата схематизираща функция, то може да изпълнява стриктно своята продуктивна и репродуктивна роля в първата Критика* (Kaag 2014: 34).

Интересът на Кант към въображението се корени в стремежа му да изясни формирането на съжденията. Неспособността на разума да познава обектите директно го води до изследване на възможните видове медиации, които действат като мост между външната реалност и способността за разбиране. Така въображението заема позицията на необходима връзка между интуицията и понятието за обекта. Чрез развитието на философската си система Кант постепенно достига до по-ясна позиция и за мястото на въображението в познавателния процес. В третата *Критика* той го свързва с две основни точки от своята система – синтетичното съждение и трансцеденталната схема. И двете концепции обясняват въображението като оперативна функция на разума, но не и като творческа способност. Според Кант въображението е медиация, която осигурява разбираемост и комуникативност на идеи. Без него не може да се обясни как сетивните възприятия водят до формиране на идеи. При синтетичните съждения многообразието на интуициите, получено от взаимодействието с външната реалност, се организира в логически ред, следвайки закона на ума, описан от Кант с термина „трансцедентална схема" или „схематизъм". Впечатленията, постъпващи в разума чрез сетивата, се синхронизират и организират чрез въображението в разбираеми и комуникативни идеи. За Кант това е основната функция на въображението – да служи на разбирането. „Видяхме в системата на Кант, че съществува пропаст между многообразието на смисъла и единството на разбирането, пропаст, която само процесите на въображението могат да запълнят" (Kaag 2014: 37).

Дори след като прояснява ролята на въображението при формирането на синтетичните съжденията, Кант не успя да изясни мястото на спонтанността в този процес. Концепцията за трансцеденталната схема се появява в неговата система, за да установи логическите граници, които държат въображението подчинено на разума и логиката. Но тази концепция е много повече от просто логическо „ограничение". Схемата въвежда концепцията за непрекъснатостта на интуициите и осигурява тяхната връзка с категориите. Веднъж схематизирани, интуициите „пораждат такива принципи като „Всяко

събитие трябва да има причина" и „Всяка субстанция трябва да има способността да трае" (Kant 1987: Xxxvi).

Представата на Кант за въображението като вид медиация в разума значително се различава от традиционния смисъл, влаган в тази концепция. Обикновено въображението се разглежда като „свободна игра" на ума, способна спонтанно да поражда нови идеи и образи. Но в изграждането на своята система Кант следва логическия императив, който го довежда до едно ново разбиране за въображението. То не може да се приема за независима функция на разума, а само като специфичен вид посредничество между идеите и обективната реалност. За да създаде смислени концепции, това посредничество работи според законите на трансцеденталната схема и закона на асоциациите. Едно от най-важните заключения, предложени от Кант, е, че въображението е винаги ***подчинено на законите на логиката***. То е свободно за много ограничен период от време, единствено в началото на процеса на превръщане на сетивното възприятие в концепция. След това много бързо попада под ограниченията на мисленето и на логическите закони, за да даде възможност за формулиране на смислена идея. Спонтанността ще бъде призната като елемент на въображението около век по-късно в трудовете Пърс.

Абдуктивното въображение

Основна задача, която Пърс си поставя, е да създаде цялостна, но динамична система на познанието, която е способна да се самокоригира във времето на базата на научния и технически прогрес. За разлика от своите предшественици той не се стреми към едно единствено обяснение на феномените от реалността, получено веднъж завинаги. Точно обратното, чрез допускането на погрешимостта (фалибилизма) като основна характеристика на онова, което се знае, Пърс полага основите на един самокоригиращ се метод – прагматизма. Неговата онтологична философска система е изградена до голяма степен върху основите на немското просвещение и кантианската мисъл. В трудовете му проблемът за въображението може да се проследи в две посоки. Първата обхваща проблема за научното изследване и абдукцията, а втората е метафизичната му перспектива, включваща еволюционната космология. За целите на настоящата статия ще проследим само първата посока.

Преди да се посвети на метафизичните си изследвания през последните години от живота си, Пърс влага усилията си в изясняване на процеса на научното изследване. Изненадващо за много логици и

философи, той подчертава именно ролята на въображението в този процес:

> *Когато човек желае да узнае истината, първото му усилие трябва да бъде да си представи каква би могла да бъде тази истина; Той не би могъл да преследва за дълго стремежа си без да открие, че му е нужна необуздаността на въображението, за да я достигне. И освен това, ще си остане вярно, че нищо друго, освен въображението, не би могло да му загатне истината. Той може да се взира глупаво във феномените; но без въображението, те няма да се свържат заедно по рационален начин. Както за Питър Бел игликата не е била нищо повече от иглика, така и за стотици хора падащата ябълка не е била нищо повече от падаща ябълка; а да бъде сравнена с луната за тях би било просто неясна претенция* (CP 1.46)[2].

Тук могат да се направят няколко важни наблюдения – следвайки кантианската традиция, Пърс не разглежда въображението като самостоятелно явление, а като специфичен вид медиация в разума, способна да „пренесе" разсъждението от един обект към друг. Той снема и обичайните подозрения за неговия нелогичен или непродуктивен характер в рамките на научното и философското изследване. Тук, както и на други места, Пърс ясно подчертава логическата нишка, която въображението прокарва между идеите и обектите на наблюдението. Но най-интригуващ е фактът, че той посочва въображението като ***първата стъпка*** в търсенето на истината. Означава ли това, че въображението идва преди логиката в познавателните усилия? Възможно ли е първо да си представим нещо и след това да привлечем логика за неговото проясняване и разбиране? Подобно мислене противоречи не само на класическия рационализъм, но и на по-прогресивното кантианско схващане. Дори в третата *Критика* въображението е представено единствено като оперативна способност на разума, която свързва различни части на опита, но няма творчески потенциал. Пърс значително променя тази перспектива, като поставя въображението в началото на научното изследване. Това позволява да се обяснят спонтанността, творческата потенция и силата му да прокара нов път на разсъждения през вече утвърдените навици в разума. Във философската система на Пърс въображението придобива значението и на творчески импулс посредством метода на абдукцията.

---

[2] CP: Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols. 1–8. Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание, първото число означава тома, а второто параграфа.

Тази логическа операция, известна още от Аристотел, е преформулирана от Пърс и е изведена до самостоятелен метод. В есетата си той я нарича „метод на отгатването", защото изследователят създава хипотеза въз основа на вече придобито и установено познание за реалността. Пърс дори нарича прагматизма си „логика на абдуктивния метод". Но абдукцията единствено ***предполага*** какво би било възможно в обективната реалност, без да дава гаранции за истинността на предположенията.

> *Като правило, хипотезата е слаб аргумент. Той често накланя нашите съждения към своите заключения толкова слабо, че не можем да вярваме те да са точни; ние само предполагаме, че това е така* (W3: 326–327, преводът е според Mladenov 2011: 22)[3].

За Пърс абдукцията е евристичен метод, който комбинира установени вярвания и мисловни навици, чрез които разумът може да направи скок към валидна хипотеза за бъдещето или за значението на непознат феномен. Неговите прагматистки трудове преобръщат и един широко разпространен мит – че всички нови заключения са плод на дедуктивно разсъждение. Пърс доказва, че „всяка тема от научната теория, която днес е потвърдена, е направена чрез Абдукцията" (CP 5.172), като подчертава:

> *Абдукцията е процес на формиране на обяснителна хипотеза. Тя е единствената логическа операция, която може да представи каквато и да е нова идея; защото индукцията не прави нищо друго освен определяне на стойност, а дедукцията просто включва необходимите последици от чистата хипотеза* (CP 5.171, преводът е според Mladenov 2011: 26).

Функцията на абдукцията да формулира хипотези за реалността, като стъпва върху познатото, за да предположи с относителна достоверност какво би било възможно в бъдещето, неминуемо я сближава с функцията на въображението.

След всичко казано дотук за същността на въображението един по-внимателен прочит на Пърсовото виждане за абдукцията лесно ни убеждава, че въображението е абдуктивно по характер. Способността му

---

[3] W: Writings of Charles Sanders Peirce. A Chronological Edition. Vols. 1–6 and 8 (of projected 30). Числата след него означават съответно тома и страницата

да формира смели хипотези за бъдещето го прави необходим елемент и в научнофантастичната литература. Дори един по-общ поглед върху нея ни показва, че в основата си тази литература винаги се опира на абдуктивния принцип. Всяко произведение в този жанр започва от ясно познание за реалността към настоящия момент, за да отскочи към повече или по-малко смели хипотетични допускания за бъдещето. Именно въображението в абдуктивния процес осигурява скока между „онова, което се знае" и „онова, което би могло да бъде".

Така Пърсовата концепция за „метода на отгатването" и тясната й връзка с въображението предлагат ключ към изглаждането на привидното противоречие, в което често е обвинявано научнофантастичното – неспособността му значително да надскочи научните факти и познанието за обективната реалност, с което авторът разполага към момента на създаване на произведението. В изграждането на хипотези и теории, вплетени в художествената тъкан на научната фантастика, като неизбежен фундамент се очертава употребата на „втвърдени" представи за реалността. Самото осмисляне на вселената от страна на науката се случва посредством натрупването и актуализирането на клишета за външната реалност, чрез проникването в непознатото с инструментариума на аналогията с онова, което вече се знае. В границите на подобно критическо осмисляне на обективната реалност абдуктивното въображение е продуктивен метод, чрез който могат да се направят адекватни допускания за бъдещето. Оттук и възможността за истинност на предположенията в научната фантастика е обвързана преди всичко с натрупването на знания за действителността. Въпреки че истинността на хипотезите не е изискване нито към абдуктивното въображение, нито към научнофантастичното, винаги остава въпросът: Колко от допуснатото в този тип литература ще се случи? И въпреки невъзможността за точен отговор, релевантно остава твърдението, че колкото по-висока е степента на познаване на обективната реалност, толкова по-точни ще са хипотезите, изградени в научната фантастика от въображението на авторите.

Въображението и познанието са два тясно свързани феномена, но докато първият е отхвърлян и на него се гледа с недоверие, вторият се радва на нестихващ интерес и до днес. Прегледът на някои основни философски школи и техните възгледи за въображението, направен по-горе, недвусмислено ни убеждава, че познанието не би могло да нараства без участието на въображението в познавателния процес. Ако изключим този вид медиация, разумът не би могъл да създава хипотези, нито да надскочи своите собствени достижения. А именно на последните две неща се крепи еволюцията в мисленето. Без абдуктивното въображение

не би могла да съществува и научната фантастика, чиято основна задача е да предполага каква би могла да е реалността в бъдеще. Въображението е сложен процес, чието изследване не може да се смята за завършено към днешна дата. Неговите функции и възможности, както и точното определяне на мястото му в когнитивните и познавателни процеси, предстои да се случи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Mladenov 2011: Mladenov, I. Otklonena literatura. Pragmatistki prochit. Sofia: Paradigma, 2011.

Descartes 1998: Descartes, R. A Discourse on the Method. Indianapolis/ Cambridge: Hackett Publishing Company, 1998.

Kaag 2014: Kaag, J. Thinking Through the Imagination. New York: Fordham University Press, 2014.

Kant 1987: Kant, I. The Critique of Judgment. Indianapolis/ Cambridge: Hackett Publishing Company, 1987.

Peirce 1931–1958: Peirce, C. S. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols. 1–6, ed. by Charles Hartshorne and Paul Weiss, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1935; vols. 7–8, ed. by Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

—— (1992, 1998) The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings. Vols. 1 – 2. Eds. Nathan Houser and Christian J. W. Kloesel. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992, 1998.

—— (1982–) Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition. Vols. 1–6 and 8 (of projected 30), ed. by the Peirce Edition Project, Bloomington: Indiana University Press, 1982– .

НАУКА, ПРОВОКАЦИЯ И НАУЧНА ФАНТАСТИКА

Елена Борисова

SCIENCE, PROVOCATION AND SCIENCE FICTION

Elena Borisova

Abstract: *Will new technologies allow our brain to function on the level of the personal identity? Will the consciousness stay unchanged? What will happen when we wake up? The present article will not offer a detailed theoretical review of science fiction and its his development. However, it identifies the main aspects of this type of literature when science fiction reacts to new scientific ideas, and shows how a scientific idea (still in its early stage) develops its potential in the future. The science, presented in the current work is not just an accumulation of incredible hypotheses, but a tool used by the authors to look into the socio-psychological problems of the present and the future.*

Key wards*: Science, Science fiction, Bulgarian literature*

Важен е въпросът доколко науката моделира художествената образност на фантастиката, дали научната фантастика може да бъде научна и същевременно художествена, същевременно литературна. И как можем да свържем рационалността с фантастиката – с нейната емоционалност, с пълнокръвността ѝ на естетически феномен, езика на понятията и научния факт, с които тя оперира – с езика на художествените образи. Възможен ли е синтезът между изкуство и наука? С какво в крайна сметка е научна тя? С езика на научните факти, с които борави? С художественото приобщаване към проблемите и идеите на самата наука?

Задачата на фантастиката не е в издигането и натрупването на невероятни научнофантастични хипотези, а в задълбоченото проникване в нравствените, социално-психологическите проблеми на настоящето и бъдещето. В този аспект научната фантастика не се различава коренно от останалата художествена литература, защото изобразява съдбата на човека, опитва се да картографира границите на човека – физически и емоционални, само че в случая тя осъществява това посредством различен инструментариум – научно-техническия. Тя успява да съчетае моделирането на бъдещето с моделирането на художествените характери, социално-техническото прогнозиране с прогнозирането на човешката душевност, философското търсене с търсенето на индивидуално-конкретни човешки черти.

Настоящият текст няма да предложи подробна теоретична обосновка на научната фантастика и нейното литературноисторическо

развитие. Ще маркирам обаче основните моменти, в които този тип литература реагира на развитието на научните идеи, начините по които една научна идея (още в своя зародиш) разгръща своя потенциал в бъдещето. Много често фантастичният образ представя крайните ѝ проявления с цел да обърне внимание на отговорността, която човек носи за своето знание и начините, по които се намесва, на моменти агресивно, не само в собствената си физическа и емоционална същност, но и трасира пътя на нова еволюция, изземайки функцията на природата като създател.

Отчуждение и познание като елементи на научната фантастика

Важно изследване в областта на фантастиката, което ясно поставя границата между литература, в която всичко може да се случи, без да се наруши установеният в света ред, защото той е устойчив, и тази, в която дори малкото отклонение предизвиква разрушителни последствия, е на Дарко Сувин „Metamorphoses of science fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre“ (Suvin 1979). В него авторът използва понятията „отчуждение“ и „познание“, за да разграничи научната фантастика от останалата фантастична литература. Отчуждението се отнася до този елемент на фантастичното произведение, който е възприет като средство, необходимо за абстрахиране на героите от познатото и ежедневното, а познанието функционира като средство, необходимо за присъствието на когнитивен пласт в повествованието. Присъствието на познание в художествените текстове подсилва и маркира „различното“ в тях (срещата с инопланетяни, присъствието на смъртта, отвъдсетивните образи и явления, различните посоки, по които поема отчужденият разум), от една страна, а самото отчуждение е необходимо за познанието (когнитивността), което изисква определена абстрахираност от действителността, за да може предметът да бъде възприет посредством връзката с нещо „друго“, от духовния аспект, вложен в него.

Изследователите изпадат в затруднение, когато се опитват да определят дадено произведение като научна фантастика. Един от типичните примери за колебание относно жанровата съотнесеност е произведението на Франц Кафка „Метаморфозата“. Има два отговора на въпроса. Първият твърди, че научната фантастика е много по-всеобхватна, отколкото бива категоризирана и трябва да се вмества в по-широка гама на фантастичната литература. Според този отговор произведението на Кафка е научнофантастично, дори ако не може да бъде категоризирано като такова. Вторият аргумент би отрекъл това. Кафка

никога не обяснява как неговият герой Грегор се превръща в буболечка: метаморфозата е необяснима, физически невъзможна. Изглежда Кафка не се интересува от промяната като такава, защото не изпитва нужда да обясни как се е случило това. Той се интересува от отчуждението на своя герой, от страданието му, от реакциите на семейството към новото чудовище. С други думи, трансформацията на човека в буболечка е само предпоставка за развитието на повествованието, а не фокус.

Това означава, че научнофантастичният роман изисква материал, физическа рационализация, а не свръхестествено и произвол. Именно това заземяване на научната фантастика в материала, а не в свръхестественото, става една от нейните основни функции. Понякога тази материалност се корени в научни прогнози – науката, в крайна сметка, е един от доминиращите материалистични дискурси на нашето време. Но понякога, структурно погледнато, материалът не е научен. За да избегне подобни противоречия за отнасянето на дадено произведение към научната фантастика, Дарко Сувин въвежда понятието „novum“ (новум) като твърди, че научната фантастика трябва да се мисли като литература на когнитивното отчуждение. Той предлага следната дефиниция:

> *Научната фантастика е литературен жанр, чиито необходими и достатъчни условия са присъствието и взаимодействието между отчуждение и познание и чийто основен формален способ е въображаема рамка, алтернативна на авторовата среда* (Suvin 1979: 7-8).

Независимо дали в произведението става въпрос за остров, или за долина, дали за различно пространство и време, новата рамка е съпоставена с новите обитатели. Извънземните – чудовища или просто различни странници, са огледало на човека, също както различните страни са огледало на неговия свят. Но това огледало не просто рефлектира, то е и трансформиращо, върху девствени недра и алхимична енергия: огледалото е изпитание. Отвъд индиректните следствия, които са резултат от семантична игра без ясен референт, жанрът на научната фантастика винаги се придържа към надеждата за намиране в непознатото на идеална среда, групи, разум или други аспекти на Висшето благо.

Използването на отчуждението едновременно като съществена спойка и господстващ похват се наблюдава още в мита, „безкраен“ и близък до религиозното, вгледан в своите собствени пътища под (или над) емпиричната повърхност. Все пак научната фантастика вижда нормите на всяка епоха (включително нейната емпиричност) като уникални, променящи се и следователно обект на познавателната

представа. Познанието с неговите рационални, логични последици се отнася до този аспект на научната фантастика, който ни подтиква да разберем, да проумеем извънземния пейзаж на дадена научнофантастична книга, филм или история. Отчуждението се отнася до този елемент на научната фантастика, който ние разпознаваме като различен, т.е. идентификацията е невъзможна. Това ни държи настрана от познатото и ежедневното. Ако текстовете на научната фантастика бяха изцяло съсредоточени върху отчуждението, тогава ние не бихме могли да ги разберем; ако са изцяло познавателни, тогава те биха били научни или документални, а не научна фантастика. Според Дарко Сувин двете функции трябва да са налице и именно това позволява на научната фантастика да работи не само с едно значение, когато конструира своя свят, оспорвайки обичайното, взето за даденост. Посредством отчуждението и познанието авторът отличава фантастиката от категорията фентъзи.

От четенето на Сувин изглежда, че за него „познавателен“ е почти синоним на „научен“; че фразата „когнитивно отчуждение“ е просто начин да се даде дефиниция на научната фантастика. Научната компонента на научната фантастика е важна, защото бележи произведението с рационално – не емоционално или инстинктивно – възприемане на действителността. В понятието „когнитивно отчуждение“ Дарко Сувин обединява две отделни, но свързани идеи за отчуждението от по-ранната литературна теория: остранение (остранностяване) – от руските формалисти и по-конкретно от В. Шкловски, и verfremdungseffekt, „ефект на отчуждение“ – от Б. Брехт. За руските формалисти остранението е свързано с отстраняване на усещанията от нещата, от тяхното обичайно възприятие и разбиране към посока, в която не са били разбирани досега. По този начин изкуството прави обектите непознати и остранението се проявява в периоди, в които се изменя концептуалната парадигма в науката, изкуството, политиката и др. Промяната на научните парадигми води до разбирането, че сякаш учените се намират на друга планета, заобиколени от непознати обекти, където дори познатите обекти изглеждат в различна светлина, когато настъпва криза на „очевидното“ и се появяват „налудничави“ идеи, превърнали се в критерий за научен прогрес. В по-късните си години Шкловски разглежда остранението като „удивление от света“. Остранението представя универсална концептуална операция на съзнанието на твореца, лиминалност. Б. Брехт адаптира идеята на формалистите в театъра, като представя отчуждението като акт, който

привлича вниманието на аудиторията към факта, че зрителите са свидетели на илюзия. Докато работи върху пиеса, в която се появява прототипът на Галилей, Брехт формулира идеята си за „ефекта на отчуждение“ в своя есеистичен трактат „Малък органон за театъра“. В него той изтъква нещо, което е важно и можем да го отнесем към възприемането от страна на човека и насоките на неговото познание, а оттам и към адаптирането, което Дарко Сувин прави на Брехтовия „ефект на отчуждение“, и „познанието“ във фантастичната литература:

> *Едно от удоволствията на нашата епоха, в която се осъществяват толкова много и разнообразни промени в природата, е да се разбере всичко по такъв начин, че да сме в състояние да се намесим. В човека, казваме ние, е вложено много нещо, следователно от него може много да се направи. Човекът не трябва да остане такъв какъвто е; и трябва да го разглеждаме не само такъв, какъвто е, но и такъв, какъвто би могъл да стане* (Breht 2006).

Освен посредством функциите „отчуждение“ и „познание“ авторът разграничава научната фантастика от останалите жанрове и чрез концепцията за новум, който беше само споменат по-горе в текста. Новум е когнитивна иновация или новост в един научнофантастичен текст, където най-важни са отликите между света на разказа и света на читателското възприятие. „Новум, или когнитивна иновация, е всеобхватен феномен, или връзка, която се отклонява от авторовата или подразбиращата се читателската норма за реалност“ (Suvin 1979: 64). Основното напрежение в научната фантастика е веднъж между читателите, представящи определени множества и типове на „Човека на нашето време“, и обкръжаващата го в крайна сметка еквивалентна Непознатост или Различност, представена от новум. Това напрежение от своя страна отчуждава емпиричната норма на имплицитния читател. Очевидно новум е посредническа категория, чиито разяснителни потенциални източници, техните необясними ограничения от литературни и извънлитературни, фикционални и емпирични, формални и идеологически сфери накратко формира ненарушима историческа правдоподобност. Постулираните иновации могат да бъдат с различна степен на важност, движещи се от минимума на едни разнородни „инвенции“ (уреди, техника, феномени, връзки) към максимума на средата (пространствено-времеви местоположения), посредници (главно действащо лице или лица) и/или принципно нови и непознати отношения в авторовата среда в произведението. Тази среда, по думите на Д. Сувин, винаги е свързана с определено време, място, социолингвистични норми, така че това, което е било утопия или технологична научна фантастика в

отделни епохи, не е необходимо да бъде същото и в други – освен ако не са разчетени като продукти на по-ранна история; с други думи, новум може да ни помогне да разберем по какъв начин научната фантастика е исторически жанр. Новум е продукт на материалните процеси и произвежда ефекти, които могат да бъдат породени от логически причини в материалните и социалните светове.

Науката в този широк смисъл на методологично систематично познание не може да се отдели от научнофантастичните иновации, въпреки че правилният анализ на научната фантастика не може да се фокусира върху привидно научно съгласие или научни факти. Характерно разграничение между фентъзито и научната фантастика е, че фентъзито не позволява научно обяснение, а научната фантастика го изисква.

Смисълът и достоверността на научната фантастика не зависят от конкретната научна обосновка във всеки разказ. Значението на цялата недействителна ситуация в произведението в крайна сметка зависи от факта, че реалността, която представя и по някакъв начин измества, е интерпретирана само в рамките на научния и когнитивен хоризонт. Присъствието на новум като детерминиращ фактор на научнофантастичния наратив е изпитан в тази обяснителна и основна наративна стратегия на жанра. Първо, хегемонията на тази познавателна новост означава, че научнофантастичният наратив не е просто разказ, който включва тези или онези научнофантастични елементи или аспекти: утопични стратегии и терора на дистопията, както е в по-голямата част от световната литература; морални алегории или трансцендентални визии за други светове, по-добри или по-лоши от нашия свят.

Като творческа и особено като естетическа категория новум не би могъл изцяло да се обясни с такива формални аспекти като иновация, изненада, преустройство или отчуждение, въпреки че те са важни аспекти и фактори. Новото винаги е историческа категория, понеже е обусловено от историческите сили, които довеждат до социални практики (включително изкуството) и създават нови значения, характеризиращи новум в човешкото съзнание. Анализът на научната фантастика по необходимост е изправен пред въпросите защо и как новостите (различните открития в областта на науката) се разпознават като такива в момента на появяването си, какви са пътищата за разбирането им, хоризонтите, интересите, които се имплицират в новум и зависят от него.

Разбира се, трябва да направим уговорката, че не само научната фантастика откликва на развитието на науката и технологиите. Голяма

част от литературата, която не се класифицира като научна фантастика, отговаря на тези промени. Дори съвременното фентъзи, ако не индиректно, като „Властелинът на пръстените“, може да се чете като отзвук на индустриализацията на живота и на природата в Англия и други засегнати страни. От друга страна, фентъзи литературата също се опитва по някакъв начин да представя посредством своята образност рационалистични моменти: например начинът, който се използва магията, разрешавайки проблеми, които се решават с набор от „правила“, дори когато не е казано, че те са научно оправдани.

Орнаментирането на фентъзи литературата с технологични атрибути обаче остава в границите на свят, който е така конструиран, че собственият му повествователен залог не изисква толкова устойчива рационализация, каквато е необходима и заложена в изграждането на образността на научната фантастика, чийто градивен материал (колкото и фантастично да е трансформиран) остава в границите на духа на съвременната наука. За научната фантастика е важно не толкова изреждането на научни факти, колкото духът на съвременната наука; не това, което вече е осъществено от науката, а това, което предстои – технически възможното и теоретично допустимото.

Наука и научна фантастика

Идеята на човека като биологически недостатъчно същество, чийто недостатък в същото време е извор на неговата сила, амбиция и предназначение да се превърне в своеобразна машина за потенциализиране на битието, да актуализира и добавя нови и нови възможности чрез моделирането на заобикалящата го действителност, е важен импулс, който в нашето съвремие вече се формира посредством визиите за осъществяване на постчовека.

В сборника „Фантастика, прогностика, светоглед“ (Slavov, Sivov 1981) е представено важно разделение на системите и подсистемите на модела на света, в който фантастичното извършва своята основна намеса. Изведени са **аналитичната** и **прогностичната** ориентация на фантастичното.

> *Аналитична – когато фантастичното се въвежда като нарушение в реалистичното отражение на битието с цел да изяви скрити глъбинни механизми и същности.* <…> *Прогностична – когато фантастичното се въвежда, за да изяви тенденциите на отразяваната система към качествени промени.* <…> *Тук е концентрирано цялото художествено предвиждане на бъдещето, неговите достижения – през оптимистична или песимистична оценка* (Slavov, Arnaudov 1981: 101-102).

Намесата на аналитичното и прогностичното допускане в начините, по които фантастиката преработва структурата на реалността и я трансформира чрез своята художествена образност, са важен елемент за конструирането на визията за бъдещето на този тип литература.

Бъдещето е друго пространство. Човешките общества винаги са преживявали промени, независимо дали са свързани с войни, масови религиозни движения или чума, глад и природни бедствия. Революциите в науката и технологиите през XVII, XVIII и XIX век донесоха нещо безпрецедентно. Превъзмогнаха знанието на човечеството и трансформираха предишни разбирания за мястото на човека в света и може би най-важното – съществуващите морални норми и разновидности на културно преживяване.

През XVII в. науката все повече започва да изследва много малки и много далечни феномени. Научната революция тръгва в посока на систематично и прецизно изследване на природата, използвайки все по-сложни техники. Именно посредством този научен и технологичен тласък научната фантастика започва бавно и постепенно да изгражда своята художествена образност, базирайки се често на визията на самата наука за бъдещето на обществото и планетата.

Авторите на новия жанр, разпознаваем вече през 1930 г. като научна фантастика, отговарят – някъде с ентусиазъм, някъде с тревожност и тъга – на феномена на модерната наука, бързата технологична промяна и индустриализация.

Още през XVII в. някои произведения инкорпорират възникващите научни възприятия за Вселената и мястото на човека в нея. Произведението „Сънищата“ на Йохан Кеплер (завършено през 1608–1609, но публикувано едва 1934 г.) се смята, че е първото научнофантастично произведение, но то няма характеристиките, които ние възприемаме и асоциираме с романи, представящи комплексна история, включваща характери с психологическа правдоподобност. По времето, в което Кеплер създава своя научнофантастичен свят, няма достатъчно натрупан опит да се разработи история, която да носи чувството за правдоподобност, давайки конкретни универсални предложения. „Сънищата“ описва повърхността на Луната въз основа на

наблюдение, предшестващо астрономическата употреба на телескопа[1]. Но Кеплер е първият, който разгръща своето повествование, облягайки се на научния аргумент, представящ Коперниковата теория за хелиоцентричния строеж на Вселената.

Няколко години след това се появява романът „Новата Атлантида“ (1617) на Френсис Бейкън, но значението на технологичния напредък е по-ясно изразено в „Христианополис“ (1619) на Йохан Валентин Андрея и в „Градът на слънцето“ (1623, бел. прев. 1971) на Томазо Кампанела. Много от утопичните фантазии взимат под внимание научния и технологичен напредък, но на него се отрежда малка роля, докато сферите на социалното, религиозното и политическото остават в центъра на света.

Няма да се спирам подробно върху гореспоменатите произведения, само маркирам тяхната поява като рефлексия върху етапите на развитие и на самата наука. Тук е важно да отбележа и тезата на Д. Сувин за научната фантастика като предмет на исторически сведения – отразяваща пътя на научните идеи и рефлексията на ускоряващото се съвремие върху културните, социалните и индивидуални пътища на човека. През XX в. научната фантастика се насочва към споделяне на антропологични и космологични мисления, превръща се в диагноза, предупреждение, апел към разбирането на човешките действия и най-важното – картографира възможни алтернативи.

В прогностичния елемент на научната фантастика е заложено колебанието относно връзката между въображаемите концепции и историческата реалност, обвързана с бъдещето. В същото време това колебание включва усещането за фаталност относно силата на рационалния инструментариум да трансформира или подкопава условията, които самата мисъл поражда.

Заради спецификата и обхватността на взаимодействието на научната фантастика с научно-техническия прогрес е необходимо настоящото изследване да се съсредоточи върху конкретен проблем или идея като провокация за художественото конструиране на хипотетично бъдеще. Избраният за представяне проблем е свързан с трансформирането на човека в нещо Друго, а именно в удобна за бъдещето форма. Това друго може да бъде както привнесен в него чужд материал (нанотехнологичен), така и търсенето на нова форма,

[1] Първите опити за патентоване на телескопа са от 1608 г. на Ханс Липършей (известен с изработването на очила). Първият учен, който изработва телескоп, с който преминава отвъд пределите на планетата Земя, е Г. Галилей (1609).

предлагаща вечен живот. Художественият материал ще бъде стеснен още повече с примери единствено от българската научна фантастика.

Ако се върнем към историята на фантастиката в световен план, първите опити за изземането на функциите на природата като създател се отнасят към романа на Мери Шели „Франкенщайн или новият Прометей“ (1818, бел. прев. 1981). Написан в духа на готическата традиция, романът нарушава границата живот – смърт посредством създаването на същество, сглобено от човешки части. Виктор Франкенщайн използва научно обоснована технология за създаване на нещо напълно ново в света, мощен, но за съжаление отблъскващ изкуствен човек.

В научнофантастичните произведения се очертава силна „биотехнологическа“ линия, по думите на О. Сапарев, която започва от „романа на М. Шели през „Островът на д-р Моро“ (1896, бел. прев. 1984) на Х. Уелс до „Главата на професор Доуел“ (1937, бел. прев. 1961) и разнообразните експерименти с хора в съвременната научна фантастика“ (Saparev 1990: 57). Конструкторската позиция и фигурата на конструктора са съществени за осмислянето на „научността“, от която се оттласква научната фантастика. В своята книга „Човекът-утопия“ (Nikolchina 1992) Миглена Николчина обръща внимание на подхода на научната фантастика към наличния свят посредством конструкторската ѝ нагласа спрямо пространството и времето; опитва се да намекне за нечовешки форми на мислене и задава проблематиката на произведението, изхождайки от конструкторската позиция на критицизъм и технологично дръзновение.

> *Така че, от една страна, научната фантастика в своя подход към наличния свят възприема позата на Конструктора, вживява се в космотворческия му патос, но, от друга страна, нерядко превръща особената му „прометеевска“ нагласа в свой проблем, в тема за осмисляне* (Nikolchina 1992: 16).

Още с формирането на научния начин и перспектива към осмисляне на наличния ни и отвъдвидим свят механизмите за излагане на дадено научно откритие често са възприемани в границите на художествената измислица.

Едно научно откритие или идея започва от импулс вътре в нас, провокиран от необходимостта да бъдат задоволени нуждите на ускоряващото се съвремие, от една страна, и същевременно да изпревари бъдещето, от друга страна. Научната фантастика по подобен начин улавя технологично възможното, но тя вече е поставена в конструкторската и

прогностичната позиция да „пише бъдещето“. А бъдещето е неизбежно, завинаги призоваващо човечеството към себе си. Научната фантастика е отговорът на този порив, който придава значение на индивидуалното и общото съществуване и облекчава безпокойството за непознатото бъдеще, като подтиква към разглеждане и ангажиране с етичните дилеми преди те в действителност да се появяват. Това е литература, чрез която обществото разбира бъдещия технологичен напредък, но то е контекстуално свързано с епохата, която представя. Затова е важен и културно-историческият пласт в създаването и позиционирането на научнофантастичния свят в границите на реалното, което е заложено, макар и често умело прикрито зад повествованието, да провижда бъдещето, използвайки градивния материал на настоящето.

В началото на XX в. учените почти единодушно твърдели, че полетът на апарати, по-тежки от въздуха, е невъзможен, а идеята за космическите полети се е възприемала също в границите на научнофантастичното. Всяка по-дръзка идея е осмисляна като продукт само на фантазията на собствения си откривател и реализатор. Все по-често започва да се говори за мястото на технологиите в живота на обществото (не само в битов, но и в биологичен аспект). През 1929 г. се появява книгата на учения Джон Бернал „Светът, плътта, дяволът“. Бернал стигнал до заключението, че многобройните ограничения, присъщи на човешкото тяло, могат да се преодолеят само с помощта на механични приспособления и протези, така че от органичното тяло на човека може да остане само мозъкът.

> *Решителната стъпка ще дойде, когато разширим чуждото тяло в действителната структура на живата материя. Паралелно с това развитие се осъществява и промяната на тялото чрез намеса в химичните му реакции. <…> Но с развитието на хирургията и физиологичната химия за първи път се появява възможността за радикална промяна на тялото. Тук можем да продължим не като позволяваме на еволюцията да работи с промените, а чрез копиране и съединяване на нейните методи* (Bernal 1929: 14).

Бернал описва процесите по отделяне на мозъка от тялото с такова въображение, каквото, да речем, срещаме в романа на Дон Де Лило „Нула К“ (2016). Вместо сегашната структура на тялото трябва да имаме цяла рамка на някой твърд материал, но по-скоро не метал, а някое от новите влакнести вещества. Необходим е цилиндър, в който да бъдат поставени мозъкът и неговите нервни връзки, потопени в течност от цереброспинална течност.

> *Мозъкът и нервните клетки се поддържат, снабдени с прясна оксидирана кръв и се източват от деоксигенирана кръв през техните артерии и вени, които се свързват извън цилиндъра с изкуствена система на сърце, бял дроб…* (Bernal 1929: 17).

Научнофантастичните прогнози на Бернал се превръщат в манифестно послание на интелектуалното движение „трансхуманизъм“[2], обединяващо учени от цял свят около идеята за усъвършенстване на човешкия вид посредством възможностите на новите технологии. Трансхуманистите пледират за технологична възможност на лица без тела – еманципиране на субекта от всякакъв конкретен носител и запазването му като „чиста“ информация.

Планът за удължаване на живота вдъхновява създаването на движение „Русия 2045“[3], регистрирано през 2011 г. В хода на проекта „Безсмъртие“ е планирано изграждането на аватар – изкуствено тяло, което първоначално ще бъде управлявано със съзнанието от разстояние. Втората стъпка е пренасянето на мозъка в изкуствения аватар. Когато аватарът се износи, информацията от човешкия мозък ще бъде прехвърлена в изкуствен мозък, нанооблак или холограма.

За поддържането на идеално здраве с помощта на нанотехниката, реконструкцията на ДНК-веригите, се заговаря още през 1959 г. в лекция на физика Ричард Файнман. Той предлага много подходи към наномащабното производство, включително и усъвършенстване на микроскопичните технологии. През 1986 г. в своята книга „Двигатели на сътворението“ („Engines of creation“) Ерик Дрекслер изгражда теория за възможната нанотехнологична революция:

> *Ще използваме молекулярната технология, за да се погрижим за здравето <…>. Болните, старите и ранените страдат от неправилно подреждане на моделите на атомите <…>. Устройствата, които могат да пренареждат атомите, ще могат и да ги настроят правилно. Нанотехнологията ни позволява да направим фундаментален пробив в медицината* (Drexler 1986: 84).

---

[2] Терминът „трансхуманизъм“ е въведен от биолога Джулиън Хъксли (брат на романиста Олдъс Хъксли) през 1957 г., преди да добие съвременния си смисъл под перото на Ферейдоун М. Есфандиари (FM-2030) през 70-те години (публикуван по-късно в книгата му „Are you a transhuman?“ през 1989 г.)

[3] Създател на движението е руският икономист Дмитрий Ицков.

Пътят на моделиране на човешкото тяло преминава през различни форми на псевдосоматичност – замяна на отделни части на тялото с изкуствени, които са по-съвършени при събирането и доставянето на сетивна информация до мозъка, „както и при изпълнение на неговите команди за движение на тялото, а в крайна сметка – и през т.нар. телесно протезиране – подмяна на цялото тяло с по-стабилна и по-лесно контролируема физическа среда, в която да бъде разположен мозъкът като носител на съзнанието“ (Stavru 2016: 101).

Първите опити за клониране на живи същества се осъществяват няколко години след появата на романа на О. Хъксли „Прекрасният нов свят“ (1932, бел. прев. 1990). През 1938 г. Ханс Спеман (Германия) използва ядрото на саламандър за създаване на идентичен близнак. След това знаем, че през 90-те години се появява овцата Доли – първият бозайник, клониран от клетки на възрастно животно по метода ядрен трансфер.

При подобна революционна стъпка в областта на научните открития и опити, научната фантастика не само има отправна точка за конструиране на своите светове, но същевременно разгръща прогностични визии за бъдещето, моделирайки научния материал спрямо моралните и етични перспективи, пред които е изправен човекът.

В българската литература проблемите за клонирането се проявяват много ярко в романа на Весела Люцканова „Клонинги“ (1975), а след това и в следващите два – „Клонингите се завръщат“ (1996) и „Клонингите си отиват“ (2004). В периода между 1947 и 1987 г. се утвърждава биоетиката като отделна научна дисциплина. През 1947 г., по време на Нюрнбергския процес[4], двадесет и трима лекари са осъдени за военни престъпления, извършени под маската на медицински експерименти.

Подобни „насилствени“ проникванията в човешкото тяло провокират учени от цял свят да се вгледат в бъдещето на обществото и в проблемите, пред които е изправена науката. 60-те години са важни не само с проблематизирането на темата за клонирането в научнофантастичните произведения. Това е десетилетие, в което се организират множество конференции, в рамките на които се обговарят етичните проблеми, породени от прогреса в науката и медицината. Конференцията, която поставя началото на това десетилетие, носи

[4] Нюрнбергските процеси са съдебни дела срещу държавни лица, замесени във Втората световна война и Холокоста по време на нацисткия режим.

заглавието „Големите въпроси на съвестта в съвременната медицина“[5], проведена в колежа Дартмут в Хановер.

В романите на Люцканова човешкото същество е превърнато в продукт на болните амбиции на учени, които експлоатират своите клонинги като „кукли“. Поставена пред моралния съд на света, съвестта на учения не е уязвима. Прекрачването на границите на допустимото отклонение от етиката е съществен проблем, засегнат в научнофантастичната литература, но и посредством художествената призма този тип литература разкрива колко крехък и податлив на манипулация (физическа и емоционална) е човешкият вид. Клонирането не толкова като процес, колкото като средство за предаване на най-добрия генетичен материал на учения, се наблюдава и в романа на Любен Дилов „Пътят на Икар“ (1984). В него то е употребено като градивен материал, необходим за създаване на нова раса, родена извън пределите на Земята, чиято задача е да изследва космическото пространство.

До средата на 90-те години българската научна фантастика осмисля проблемите за границите на човека и човешкото посредством наличните в този период научни идеи и перспективи на бъдещето: развитието на биотехнологиите и колонизирането на космическото пространство. Произведенията на Недялка Михова „Звездите идват по-близо“ (1969) и „Интра“ (1989) също акцентират върху моралните предизвикателства на човека и неговото познание, пред които е изправен както когато неговото съзнание е пренесено в тялото на другопланетен вид, така и при теоретичното постигане на безсмъртието. В романа „Да избереш себе си“ (1996) на Любен Дилов е осмислена идеята за пренасянето на човешки мозък в механична конструкция. Подобен тип „телесно протезиране“, трансформация, провокира крайни състояния у героя Даниел Димих, когато се сблъсква с възможностите за по-съвършена сетивност, предложени от машината, и спомените за собствените му човешки възможности, които така и не успява да преодолее и да се слее напълно с чуждото тяло.

Темата за безсмъртието и за пренасянето на човешкия мисловен материал или дори целия мозък в чуждо тяло е актуална и за световната

---

[5] Конференцията е проведена на 8 и 10 септември (1960). Преди това обаче са проведени и други конференции, например дебатът по въпросите на изследванията срещу хора през 1951 г. в Калифорнийския университет в Сан Франциско, или друга – посветена на въпросите за експериментите с хора, през 1959 г. в Института по правно-медицински изследвания в Бостън.

научна фантастика. Множеството дебати относно намесата в работата на природата не остават встрани от критическия интерес и теоретичната задълбоченост, с които научната фантастика прогнозира бъдещето на човека. Автори като Робърт Шекли, Грег Беър, Дмитрий Глуховски, Дон Де Лило и др. разместват пластовете на нашето научно-техническо съвремие, за да ни покажат един от пътищата за моделиране на трансформиране на човека във форма, към която близките столетия, а може би десетилетия, се стремят.

През последните две десетилетия в българската научна фантастика се осмисля и темата за нанотехнологичното бъдеще. В романа на Николай Теллалов „10^{-9}“ (2007) героят Атанас е „реставриран“ посредством нанотехнологична намеса в неговото тяло. Изобразено е бъдеще, което не чака бъдещето – то вече се случва макар и все още на равнището на научни идеи и опити в тази посока.

През 2013–2014 г. излизат две части на романа „Матрикант“ на Александър Белтов, ангажиран именно с темата за „усилването на човешкото“. Група учени събират доброволци (на които им е заплатено много щедро), за да отдадат телата си за целите на нов проект, който предлага безсмъртие. Проектът е свързан със сканиране и отпечатване на интелекта на човек в изкуствено създаден биомеханичен аналог, наречен матрикант. Той е различен от изкуствения интелект, с който досега са интегрирали механични човешки аналози (андроиди). Така нареченият „матричен донор“ предоставя тялото си като пространство, в което да бъде поместено чуждо съзнание. Всеки, пренесъл мислите си в матриканта, се превръща в правоприемник на това тяло в продължение на десет години. След този период отново трябва да заплати за друго тяло. На черния пазар се развива много сериозна търговия на тела. Безсмъртието се превръща в пазарна икономика, от която мнозина се възползват, за да печелят пари и влияние.

Друг любопитен роман, публикуван през 2014 г., е „Манифестът на един бог“ на Стоян Авджиев. Сюжетът се развива към средата на XXI век на територията на САЩ. Младият Доминик Кейн ръководи проект за създаването на снабдена с модернистични оръжия броня, която превръща носещия я в непобедимо същество.

> *Телесната му черупка ще бъде трансформирана в конструкт, достоен да носи заслепяващата есенция на един бог. Както би казал той самият, скоро ще постигне съкровения corpus eternum* (Avdzhiev 2014: 83).

Сравнението с нанотехнологичната конструкция обезобразява тялото на героя Доминик и единствената му алтернатива да продължи да живее е като съществува в черупката на създадената от него безсмъртна

технология. Новият бог изковава друга религия, превръща се в Месия на бъдещето, но също така заплаща много висока цена за своя път – невъзвратимостта на биологичното тяло.

> *Болката бе толкова по-явна от онази, изстраданата при единението му с костюма. Душата му се сриваше в пепелта, останала жив въглен в угасналото тяло, осъдено на вечна свобода и безмерна власт. Той се свлече на колене, отприщвайки могъщ вой, оплакващ загубата на последните остатъци от разпръснатата из ветровете на бъдещето, погинала по негова воля човещина* (Avdzhiev 2014: 163).

Науката, вплетена в произведенията, които споменах, не е просто плод на фантастично изображение, не е просто натрупване на невероятни научнофантастични хипотези, а инструмент, с който авторите проникват в социално-психологическите проблеми на настоящето и бъдещето. Произведенията поставят сериозни въпроси относно посоките на научния прогрес. Дали новите технологии ще позволят мозъкът да функционира на нивото на идентичността? Съзнанието непроменено ли ще бъде? Какво ще е, когато се събудиш? А на тези въпроси единствено бъдещето може де отговори.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Avdzhiev 2014: Avdzhiev, S. Manifestat na edin bog. Sofia: Iztok-Zapad, 2014.

Breht 2006: Breht, B. Malak ogranon za teatara. – LiterNet, 22.07.2006, № 7 (80) < http://liternet.bg/publish12/b_breht/organon.htm (status10.04.2019)>.

Bernal 1929: Bernal, J. D . The World, the Flesh & the Devil. – Foyle Publishing, <http://www.quarkweb.com/foyle/WorldFleshDevil.pdf (status 10.04.2019)>.

Drexler 1986: Drexler, E. Engines of creation. New York: Anchor Books, 1986.

Nikolchina 1992: Nikolchina, M. Chovekat-utopia v literaturata. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1992.

Saparev 1990: Saparev, O. Fantastikata kato literatura. Sofia: Prosveta, 1990.

Stavru 2016: Stavru, S. Choveshkoto tyalo. Mezhdu vaplatenostta i konventsiyata. Sofia: Siela, 2016.

Slavov, Arnaudov 1981: Slavov, A., G. Arnaudov. Mit, fantastika, nauchna fantastika. – In: Slavov, A., V. Sivov (eds.). Prognostika, fantastika, svetogled. Sofia: Partizdat, 1981.

Suvin 1979: Suvin, D. Metamorphoses of science fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre. New Haven and London: Yale University Press, 1979.

ТЕМПОРАЛНИ РЕАЛИЗАЦИИ НА ВИРТУАЛНАТА РЕАЛНОСТ В НАУЧНАТА ФАНТАСТИКА: СЕРГЕЙ ЛУКЯНЕНКО И ВИКТОР ПЕЛЕВИН

Николай Генов

TEMPORAL REALIZATIONS OF VIRTUAL REALITY IN SCIENCE FICTION: SERGEJ LUKYANENKO AND VIKTOR PELEVIN

Nikolay Genov

Abstract: *The current paper explores the notion of temporality in virtual space by providing various models of time and time-being based on science fiction material. Its aim is to highlight the value of experience and design the means to bypass the argument behind the empirical impossibility of the avatar, e.g. the lack of real progress for its user.*

Key Words: *virtual reality, temporality models, sci-fi*

Един от концептуалните проблеми, които виртуалната реалност поставя пред изследователя, е проблемът за алтернативата. Тази алтернатива или по-точно алтернативност, която е онтологичен белег на виртуалното, не може и в никакъв случай не бива да бъде мислена като нещо изцяло различно от това, което е било предзададено; като идеална другост, изключваща своето материално допълнение. Двете – виртуалното и действителното – не могат да бъдат напълно отъждествени, но и не могат да бъдат напълно противопоставени поради наличието на своята крехка връзка – тялото, реално и виртуално, което се проектира и сегментира на различни равнища; поделя се между дигиталното и аналоговото. Така всъщност измеренията на тялото – действително и виртуално – са още измерения на самата реалност[1]; те споделят и си поделят редица казуси, вписани в самата матрица на своето естество. С един такъв конкретен казус – казуса на времето – ще се занимава и настоящият текст. Неговата цел е проста, макар и достигането ѝ да изисква направата на немалко уговорки; той ще се стреми да изведе три модела на темпорална реализация, изхождайки от някои подбрани за целта образци на научната фантастика. Изведените модели ще имат за задача да покажат две неща: какви варианти на времево протичане могат да се срещнат във фикционалните разработки на виртуалното и как това

[1] В този текст действително и виртуално ще бъдат редуцирани до обозначители на две пространства (аналогово и дигитално), които споделят обща реалност, разбирана като усещане за автентичност.

протичане се оценностява пряко апорията на опита, установена имплицитно в друг текст на сходна тема (Genov 2018). Художествените материали, които ще послужат при моделирането, са поредицата за Дийптаун на Сергей Лукяненко („Лабиринтът на отраженията“, „Фалшивите огледала“, „Прозрачните витражи“), от една страна, и постмодерният роман на Виктор Пелевин – „Шлемът на ужаса“ – от друга. Подходът, който ще бъде приложен към тях, е диалектически и служи за разрешаването на някои привидни междутекстови противоречия.

Подобно на други консумативи, и времето на виртуалния свят изглежда вносно; то е присъщо на тялото, което го въвежда в обращение чрез и със своята поява. Това се разкрива още на нивото на ежедневната практика, при която кибернетичното оголване съпътства нашето онлайн битие. Не е тайна, че платформи от типа на Facebook отчитат дейността ни и използват следите от нея при конструирането на нашето преживяване. Социалните медии събират, каталогизират и колекционират локалните ни данни, съобразяват се с нашия режим, проследяват интеракциите ни и таргетират потенциалните ни нужди, натрупвайки всичко това в информационно досие или профил. Но не потенциалните следствия от този многократно обсъждан мониторинг са фокус на настоящето изследване. То се интересува повече от пряката зависимост между собственото ни участие в интернет и начина, по който това участие генерира „рекламно време“ или време изобщо. Не е трудно да си представим и приложим същия принцип (принципа на генерираното време) върху художественото продължение на интернет – виртуалната реалност, или VR-а, разбирана като компютърно генерирана (триизмерна) среда, в която потребителите взаимодействат (нека добавим – свободно) със симулираното си обкръжение в реално време[2] (Harrison, Haruvy, Rutström 2011: 87).

Въз основа на разпространените литературни примери можем бързо да установим налична[3] стагнация в сърцето на виртуалната реалност; една тоталност на нейното статукво, нарушавана от малки (частни) прояви. Ще разберем, че във VR-а често тегне особената

[2] В хода на текста смятам, че това най-общо определение може да се окаже подвеждащо. Потребителите действително си взаимодействат симултанно, но не само в „реално“ (външно) време.

[3] Наличието на виртуалното може да бъде само условно, защото се отнася към нещо, което е там, но в същото време го няма.

непроменливост на нищото, раздвижвана единствено от инициативата на лиминалните елементи: потребителите. Тяхната дейност е същностното мерило, с което може да се проследи несъществуващото време на виртуалното; необходимостта на аналоговите им тела или метафорично – техният биологичен часовник – е единственият функционален измерител на дигиталното време, чиято безгранична потенциалност се характеризира с една иначе крайно ограничена и втвърдена в себе си актуалност. Това може да се срещне на много места, но в случая ще бъде приведен пример от „Лабиринтът на отраженията“ – урбанистичната фантазия на Сергей Лукяненко, която, назована Дийптаун, се характеризира с темпоралната си мудност и с почти пълната си зависимост от екстериорни влияния.

Дийптаун е „най-големият мегаполис в света“, дом на „двайсет и пет милиона постоянни[4] жители“ (Lukyanenko 2009a: 10). В него „почти винаги е вечер[5]. Улиците са залети със светлинни реклами, тихо бучат преминаващи с бясна скорост коли.“ (Lukyanenko 2009a: 10). Това е зона на неуморна бизнесификация, в която големите корпорации изнасят своята дейност: „Ето ги дългите сиви корпуси на „Ай Би Ем“, пищните дворци на „Майкрософт“, ажурните коли на „Америка Онлайн“, както и по-скромните офиси на останалите компютърни компании, които диктуват правилата на играта.“ (Lukyanenko 2009a: 12). Той е и терен на малкия бизнес; в него е пълно с „офиси на фирми за продажба на обзавеждане, храна, недвижими имоти, офиси на туристически агенции, транспортни компании, клиники...“ (Lukyanenko 2009a: 13). Столица на бъдещето[6], град на парченцата (Mitchell 1995: 24), шедьовър на „меката архитектура“ (Mitchel 1995: 167), чието строителство би отнело „няколко десетилетия“ и би изискало „свръхмощни компютри, изключително качествени линии за връзка, титаничен труд на милиони програмисти“ (Lukyanenko 2009a: 42-43). Дийптаун, освен всичко друго, е още инертен. Неговото развитие, подчинено на историческата линеарност, се дължи

[4] И двата превода, с които разполагам, определят виртуалните потребители като постоянни. Но как може да си постоянен жител на една ограничена услуга, която те принуждава да не я използваш постоянно?

[5] По линия на тази (почти) перманентност, на застиналостта (или забавянето) на времето може да се прокара връзка между виртуалната реалност и утопичното мислене (дори когато иде реч за неговото пародиране). Срв. Lukian 1975.

[6] Струва си да дисектираме добре познатия ни модел за центъра и периферията, за да насилим до крайност неговите културно-географски характеристики. Може би столицата на бъдещето, меката на новите тенденции, е мрежата, а всичко останало е само провинция; нашите физически тела са тела със закъснение.

единствено на технологичния прогрес, външен на самата му структура. С напредването на компютърните науки се развива и градоустройството – появяват се нововъведения като лични превозни средства (във втория роман от поредицата), откриват се нови възможности и изменения, определят се по-високи машинни параметри. Алтернативен прогрес липсва. И макар Лукяненко да не е случайно избран автор, представената по-горе концепция се усложнява многократно в хода на повествованието – може да се приеме, че той – поне на този етап – удовлетворява един типичен стандарт за време, уловим и достъпен в представата за някакво тотално настояще, подчинено на външното бъдеще[7].

По съвсем друг начин стоят нещата в „Шлемът на ужаса“ на Виктор Пелевин. Макар и кибернетични[8], тамошните тела са вътрешни на системата; те не са потребителски, сиреч аналогово-дигитални, а са изцяло цифрови. Това позволява – при сложната игра на интертекста – да се реализират далеч по-авангардни експерименти, трудно удържими в практическия опит. Потребителите са заменени от алгоритми, които диалогизират помежду си посредством форумна тема (thread)[9]. Тяхната реч се изписва буква по буква в реално време, като грешките от нея биват коригирани преди своята направа[10]. Речта им се изписва на екран. Самите тела са затворени в отделни стаи (клетки), които съществуват без доказана (пространствена) връзка[11]. Имената (никовете) са предварително разпределени, реалните идентичности, които всъщност са празни, не могат да открият своята проява. Всичко се обърква при активирането на решаващата константа[12] – Персей, която предизвиква рестартиране на повествованието и преразпределяне на наративните позиции.

---

[7] В случая се разбира, че бъдещето е зададено, а не дадено; то не е присъщо на Дийптаун като мрежа сама по себе си.

[8] За разликата между кибернетичното и виртуалното пространството вж. Marie-Laure 2001.

[9] Thread също така означава и конец, нишка, което е една от много заигравки с мита за Тезей и минотавъра, положен в основата на романа.

[10] Друга заигравка с мита за Тезей и минотавъра. В „Шлемът на ужаса“ името на чудовището е Астериск, което е символът *, използван в чатовете за поправяне на езикови грешки. Минотавърът е самата цензура на паметта; целта, гарантираща пътя на нишката.

[11] В лабиринта на сетивата единствено езикът е в състояние да постигне истината.

[12] Константите в романа на Пелевин са по-скоро устойчиви променливи, които подлежат на периодично прекомбиниране.

Самата идея за рестарт, за започване отначало, задава различен модел на време – време, което стои доста по-близо до митологичното, отколкото до историческото[13]. Следователно срещу диахронията на първия модел, която се явява и теза, можем да противопоставим антитезата на кръга, на тоталното минало[14], но не трябва да извършваме тази процедура механично, ако желаем да получим качествен синтез. Напротив – трябва да открием предпоставките за противоречието в самото явление и да приемем „Шлемът на ужаса“ като негово експлицитно детайлизиране, като разгърнат пример на заложеното опако, което, ако теорията е издържана, би следвало да се среща, макар и имплицитно, в другите произведения.

Всъщност възможността за циклизация наистина съществува при Лукяненко, макар и тя да не е изразена в пряко темпорални категории. За нейната сигнификация е предпочетен друг критерий, който – досущ като времето – е качествен. Става въпрос за опита. Но това не е просто опит, разбиран като преживяване; това е опитът на самата памет за преживяното, опитът като способност за сетивно развитие. Именно той е отказан на потребителите на Дийптаун, които са осъдени на една виртуална апория – апорията на въображението, неспособно да създава новости; то може само да размества разположението на идеите, които е получило от сетивата (Bark 2001: 75). Добра илюстрация на това е следният пример:

Роман е алкохолизиран върколак[15] в Дийптаун, престъпен съучастник на протагониста Леонид и негов анонимен приятел. Двамата никога не са се срещали извън виртуалната реалност, но са преживели немалко приключения заедно. Един път, когато се събират в ресторант, Льоня забелязва любопитна подробност, дори тенденция – количеството алкохол, което другарят му може да поеме, без да се напие.

> *Ромка сяда, кимва на бармана. Онзи прави ужасна гримаса, но му подава водната чаша, пълна с водка „Абсолют Пепър“. Мъка ми е дори да гледам как пие Роман. А той леко се смръщва, докато бърше уста и връща чашата.*
> *Може би в реалността е алкохолик?*

---

[13] Нека се има предвид, че романът все пак е част от Canongate Myth Series – проект за модернизация на световното митическо наследство.

[14] Тоталното минало – досущ като тоталното настояще – тук е редукция; метафора за затворения кръг на всички възможности. То се отличава от тоталното настояще по това, че нищо вече не протича в него; новото е всъщност старо без възможност за обогатяване.

[15] Това определение е много условно. Както Леонид сам изтъква: „Знам три от личностите на Ромка. Ако броим и вълка – дори четири. Но днес е дошъл с нова – кльощав чорлав пубер с очилца (Lukyanenko 2009a: 377).

Не знам.
Крием се един от друг също като от враговете си (Lukyanenko 2009a: 56).

В действителност Роман е тийнейджър, който никога преди това не е вкусвал алкохол. Той не знае какво е да бъдеш пиян и съответно няма как да научи това през виртуалния свят; опитът на неговото виртуално тяло, на виртуалната му проекция или аватар, се свежда до емпиричните данни на неговото аналогово или физическо тяло. Виртуалността му сама по себе си е кръгова; тя съдържа цялата си потенциалност като затворена в себе си възможност.

– На колко години си, Ромка? – питам аз, защото ми просветва.
– На петнайсет.
Започвам да се кикотя, като нехая, че мъжът срещу мен мрачно стиска челюсти. Продължавам да се смея, а Ромка става, пали цигара, плисва си джин в чашата и накрая пита:

- *И какво е толкова смешно?*
- *Ромка… – усещам, че не се държа по най-добрия начин, но нямам сили да се сдържа. – Да си пил някога чиста водка или джин?*
- *Не.*
- *Не ти и трябва да опитваш. Ромка, аз съм дърво, че не се досетих веднага. Ти… се държиш прекалено мъжествено, за да си мъж на възраст!* (Lukyanenko 2009a: 458).

Заобикалянето на тази апория все пак е допустимо по законите на измисления от Лукяненко свят и се крепи на едно не по-малко противоречие: разминаването между външното и вътрешното, парадоксът, който създава напрежението и блокира опита, а с него и самата потенция на времето. Линията, направила възможен дискурса на виртуалната реалност, тоест идеята за проникване отвън, съчетана със заложената във виртуалната реалност идея за повторителност (кръга), води до изкривяване, подобно на спирала; до пренос (и износ) на афектите; до нещо трето.

Съвсем ясен пример за това може да ни даде една също добре запомняща се морбидна сцена на психологически тормоз от повестта „Прозрачни витражи“ на Лукяненко. Това е и последният текст за Дълбината, който авторът е публикувал.

В него един затворник, осъден за убийство, е заключен в частната симулация на своята „вътрешна Монголия“. Наказанието му е

особено сурово – той трябва да се привързва към нарисуван фенек, който винаги умира. Преживявайки болката от загубата отново и отново – в неброимата серия на репетативността – мъжът трябва да бъде коригиран и да „излезе“ променен от суровия си опит[16].

> *– Когато опитоми лисичката, ще може да я донесе в килията. Тя ще стане съвсем питомна, ще спи в краката му, ще тича между килиите с бележки… дори донякъде ще започне да разбира какво ѝ говори. <…> След това фенекът ще умре. Той ще я намери в пустинята – три дни след като лисичката престане да го посещава в килията му. И няма да знае дали е умряла от естествена смърт, или някой я е убил. <…> Преживяният шок ще го накара да осъзнае какво представлява болката от загубата* (Lukyanenko 2009b: 531-532).

От всичко това следва, че виртуалността може да предложи различни, но обозрими варианти на темпоралните си реализации. Тя е в състояние да бъде както крайно зависима от една вече налична действителност, така и напълно автономна, макар че нейният иманентен потенциал е винаги ограничен. Това в никакъв случай не означава, че качествените ѝ параметри са станали по-малко непротиворечиви; при правилното им прилагане те биха били делегирани със същия ефект, с който литературната творба осъществява своите ползи. Линията и кръгът – с други думи – ще образуват спирала, която ще се отнесе към потребителя така, както произведението се отнася към своя читател. Но само по отношение на естеството си.

Задачата на едно по-нататъшно изследване съответно би била да проследи доколко синтезът на тези два типа темпоралност е надежден и приложим по отношение на допълнителния художествен материал, с който разполага научната фантастика. Неговите резултати биха дали категорична оценка за мястото на опита в парадигмата на виртуалното – поне по отношение на фикционалните му версии.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Литературни източници

Lukyanenko 2009a: Lukyanenko, S. Labirintat na otrazheniyata. Sofia: InfoDar, 2009.

[16] През 2018 г. бракониерът Дейвид Бери-младши бе осъден на година затвор със задължително гледане на филмчето „Бамби“ след бруталното убийство на стотици сърнички в щата си. Наказанието напомня твърде много на наказанието в „Прозрачните витражи“ – с тази разлика, че технологията не е достатъчно развита, за да го потопи в цялостна симулация. Вж. Allen 2018.

Lukyanenko 2009b: Lukyanenko, S. Prozrachnite vitrazhi. Sofia: InfoDar, 2009.
Pelevin 2007: Pelevin, V. Shlemat na uzhasa. Sofia: INK, 2007.

Научна литература

Allen 2018: Allen, N. Poacher ordered by judge to watch Bambi once a month in jail. <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/12/17/poacher-ordered-judge-watch-bambi-month-jail/ (status 12.08.2019)>.

Bark 2001: Bark, E. Filosofskoto izsledvane na proizhoda na nashite idei za vazvishenoto i krasivoto. Sofia: Kralica Mab, 2001.

Genov 2018: Genov, N. Kompyutarat kato prozrachna media: virtualnoto tyalo v romanite na Sergey Lukyanenko. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 293-299.

Harrison, Haruvy, Rutström 2011: Harrison, G. W., E. Haruvy, E. E. Rutström. Remarks on Virtual World and Virtual Reality Experiments. – Southern Economic Journal, vol. 78, no. 1, 2011, 87-94.

Lukian 1975: Lukian. Istinska istorija. - Antichni romani. Sofia: Narodna kultura.1975, 179-216.

Mitchell 1995: Mitchell, W. City of bits: Space, Place, and the Infobahn. Cambridge, London: The MIT Press, 1995.

Ryan 2001: Ryan, M.-L. Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001.

НЕОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ VS. ОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ

Антон Гецов

NON-DETACHED APPOSITION VS. DETACHED APPOSITION

Anton Getsov

Abstract: *This article aims to critically review research literature on appositive constructions in Russian, English and German linguistics. The discussion focuses primarily on whether, how and to what extent its two basic realisations are practically distinguished: constructions with non-detached appositions and constructions with detached appositions. The nature of this distinction has a direct relevance to the determination of the grammatical status of appositive constructions and their components. Delineating the boundaries and the scope of the discussed syntactic units and their actual (rather than nominal) definition would contribute to the effective, adequate and appropriate resolution of many issues related to their structure, semantics and function.*

Key words: *apposition, appositive construction, non-detached apposition, detached apposition, close apposition, loose apposition.*

1. УВОД

Днес основателно може да се твърди, че конструкцията, съдържаща приложение (апозиция) и определяемо[1], е неоправдано неглижирана и неизяснена синтактична структура със спорен лингвистичен статус. И това не се отнася само за изследванията, чийто обект е българският синтаксис, а и за проучванията върху синтактичните особености на руския, на английския и на немския език. Въпросите, които все още не са получили комплексно аргументирани и общоприети отговори, са съществени: какви са съдържанието и обемът на категорията *апозитивна конструкция*, т.е. коя конструкция се приема за апозитивна и как се обосновават съответните постановки; кои са лексико-семантичните характеристики на приложението и на определяемото; какви са граматическите, логическите и лексико-семантичните отношения между компонентите на апозитивната конструкция; какъв е граматическият статус и синтактичната функция на т.нар. приложение; каква е ролята на референцията. В процеса на осмислянето и решаването

[1] Поради сериозните проблеми от метаезиков характер при проучването на т.нар. апозиция в това изложение ще се използва терминът *апозитивна конструкция*, с който се обозначава разновидност на подчинителното словосъчетание, в което единият компонент се дефинира като определяемо, а другият – като приложение (апозиция). Термините *приложение* и *апозиция* се приемат за абсолютни синоними.

на тези въпроси – по-обстойно и задълбочено или по-бегло и палиативно – в значителна степен влияят различия от метаезиков характер, които неизбежно се наслагват върху концепциите по същество и за съжаление, създават сериозни (понякога – непреодолими) трудности.

Предмет на настоящото изследване е проблем, който пряко или косвено се отнася до част от поставените въпроси. Става дума за разграничаването на конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция, напр.: *началникът на Генералния щаб ген. Иван Кинов* и *ген. Захари Захариев, зам.-министър на отбраната*; *духовната столица на България Велико Търново* и *Велико Търново, духовната столица на България*. Необходимостта от прецизна, всеобхватна и теоретически обоснована диференциация не се отрича от лингвистите. Начинът, по който тя се осъществява обаче, рефлектира върху интерпретирането на апозитивната конструкция (и в частност – на приложението) като граматическа категория. Различията между конструкциите с необособено и с обособено приложение се проявяват както в семантичен, така и в структурен план. За конструкциите с обособено приложение са типични следните признаци с облигаторен характер: възможност за придобиване на предикативно (полупредикативно) значение, интонационно-смислова самостоятелност, структурна незадължителност по отношение на съдържащото ги изречение, функционално предназначение като допълнително поясняващи части с открояващо се стилистично отражение (Georgieva 1983: 39–40). Освен това трябва да се отбележи, че в повечето изследвания, посветени на апозитивната конструкция, разграничаването на нейните основни структурно-семантични типове се преплита, обединява се, дори се подменя, с изясняването на други, присъщи за тях, особености, като например различията между атрибутивно, предикативно и апозитивно отношение, влиянието на словореда и фразореда върху определянето на главния и независимия компонент, включването на класификации въз основа на други диференциални признаци, начините за разширяване на компонентите на апозитивната конструкция и др.

2. КОНСТРУКЦИИ С НЕОБОСОБЕНА И ОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ В БЪЛГАРСКАТА СИНТАКТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

В издадената от БАН *Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис* Стефан Стефанов-Брезински дефинира приложението така: „Приложението е второстепенна част на

изречението, която се отнася към групата на определенията. Приложението уточнява определяемото, като стеснява обема на понятието, означен с определяемото съществително име. Приложението обикновено е съществително име, което се прилага безпредложно към друго съществително име“ (Stefanov-Brezinski 1983: 181). В съвременните български граматики единодушно се приема, че функцията на приложение може да се реализира както чрез непредикативна, таки и чрез полупредикативна конструкция. Наличието на подчинено изречение с функция на приложение в рамките на сложното съставно изречение, въпреки че плахо се допуска, все още предизвиква необосновани резерви (Nitsolova 1983: 312). Тук основателно възниква въпросът не дали, а как в понятието *апозитивна конструкция* да се включи подчиненото определително изречение без съотносителна с определяемото дума. По този начин то ще разшири обема си, тъй като в него ще се обединят единици от различни синтактични равнища на базата на тъждествената референциална идентификация на компонентите им, на бинарността и на номинативността.

Известно е, че обособяването е сравнително ново явление в българския език, което съвсем закономерно теоретически се осмисля сравнително късно от българските езиковеди. Според Елена Георгиева, която проучва най-задълбочено и прецизно обособените части в българския синтаксис: „За разлика от обикновените приложения, които назовават известна особеност като присъща, като даденост, при обособените приложения съотношението е друго: то се включва, за да назове, поясни по нов начин, да даде допълнителни сведения, да уточни признаковите особености“ (Georgieva 1983: 47).

За авторите на български граматики (до появата на *Основна българска граматика* на Любомир Андрейчин) е типично смесването на категориите *приложение* и *обособяване*. Така например от илюстративния материал, който Никола Костов използва в своя учебник, за да онагледи същността и употребата на дискутираната конструкция, става ясно, че под същинска апозиция (приложение) авторът разбира обособените части с функция на приложение, напр.: *Ангелъ, писарьтъ, дойде*; *Виждат се много хора: мъже, жени, деца* и др. Предпоставените съществителни нарицателни имена в примери от типа: *град Берковица*, *кафене „Кристалъ“*, *генералъ Попов*, *леля Пена*, *госпожица Иванова* и др., които в съвременния български синтаксис се дефинират като приложения, той тълкува като определения (Kostov 1939: 207).

Още по-категоричен е академик Александър Теодоров-Балан. И той, както мнозина от своите предшественици и съвременници, интерпретира по начин, различен от тълкуването в съвременната

българска лингвистика, функциите на определение, приложение и обособена част. Според него *цар Симеон* е съчетание с примет (т.е. *цар* е определение); *Симеон, цар* е съчетание с прилог (т.е. *цар* е приложение); *цар, Симеон* е съчетание отново с прилог (т.е. *Симеон* е приложение) (Teodorov-Balan 1940: 431).

В друг учебник от това време (в раздел *Определение*) Димитър Попов дава следните примери за словосъчетания, съдържащи определение и определяемо: *цар Симеон, капитан Ноев, учител Гатьо, нос Емине, баба Стойна, отец Паисий, река Янтра, босилек цвете, дружество Сила, вестник Мир, хотел София* и др. Трябва да се отбележи, че той е първият български езиковед, който се противопоставя на традицията, като посочва, че вторият компонент е „определение, което в случая клони към приложение, без да има неговата отличителна обособеност“ (Popov 1942: 181). Що се отнася до раздела *Приложение*, в него очаквано се анализират обособени части на изречението, при това не само с функция на приложение, срв.: „Обособено определение, допълнение или обстоятелство, което разкрива от особена страна поясняемото, се нарича приложение“[2] (Popov 1942: 183). След появата на *Основна българска граматика*, в която Л. Андрейчин за първи път терминологично обозначава синтактичното явление *обособяване* (Andreychin 1942: 474–479), българските езиковеди категорично и последователно разграничават конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция. Известни разногласия са налице при тълкуването на т.нар. местоименна реприза, напр.: *Те, децата,*

[2] Тезата на Д. Попов кореспондира със схващането, широко възприетото от представителите на Белградската лингвистична школа, относно интерпретацията на термина *апозиция*. „Според тях приложението не е апозиция, а атрибут. В синтагми като *птица ластовица*, *кнез Лазар*, *цар Душан*, *професор Ягич*, *Милич барјактар*, *град Загреб* съществителните *птица*, *кнез*, *цар*, *професор*, *барјактар*, *град* не са апозиции или приложения, а са атрибути, които означавали неопределени понятия. Апозицията според М. Стевановић определя само определени понятия. От примерите, които се привеждат, се вижда, че понятието апозиция се покрива с приетото в съветското и българското езикознание понятие обособени части“ (Popov 1978: 210). Подобно схващане наистина защитава Ал. Потебня (Potebnya 1958: 109), но не и Алексей Руднев (Rudnev1968: 109–111), както твърди К. Попов. Освен това разбирането на сръбския лингвист, че атрибутът определя неопределено понятие, а апозицията – определено понятие, не е релевантно за българския език, в който, за разлика от сръбския език, съществителното име притежава граматическата категория определеност/неопределеност.

откога се прибраха, тъй като някои автори смятат, че в случая е налице дублиращ подлог (Brezinski 1987: 5), според други това е дублиран подлог (Popov 1983: 123) или удвоен подлог (Savova 2012: 221–229), а според трети иде реч за обособено приложение (Georgieva 1983: 49; Nedev, Sabev 1989: 69).

3. КОНСТРУКЦИИ С НЕОБОСОБЕНА И ОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ В РУСКОЕЗИЧНАТА СИНТАКТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Не е трудно да се забележи, че по отношение на представянето на обособяването като синтактичен феномен в българската лингвистична литература рутинно се възприемат и ревностно се следват традициите на руската, украинската и съветската езиковедска школа. Още през втората половина на XIX век Александър Потебня поставя основите за бъдещото разработване на теорията за *обособяването*, което той дефинира като *приложение* (*апозиция*). В докторската си дисертация, защитена през далечната 1874 година, професорът от Харковския университет твърди: „В определението, разбирано в широк смисъл, се различават две частни понятия: същинско определение (attributum) и приложение (appositio)“, като изтъква, че за приложението, което в сравнение със същинското определение е по-самостоятелно, т.е. притежава по-висока степен на предикативност от него, е обичайно да се отделя със запетая, напр.: *Петр Великий, основатель Петербурга* (Potebnya 1958: 109). За разлика от привържениците на логико-граматическото направление Александър Востоков, Фьодор Буслаев и Николай Греч, които интерпретират обособената конструкция като съкратено подчинено изречение, видният представител на психологическото направление в езикознанието Ал. Потебня фокусира усилията си върху нейните семантико-синтактически значения. Той обръща внимание върху две важни обстоятелства. Първо, разграничавайки конструкциите *живописец Рафаэль* и *Рафаэль, живописец гениальный*, Ал. Потебня смята, че е погрешно да се приписва апозитивна сила (потенциал) само на съществителните имена, но още по-погрешно е да се мисли, че всяко съществително, употребено атрибутивно (в широкия смисъл на думата), е непременно приложение, а не същинско определение. Т.е. според него в конструкцията *живописец Рафаэль* компонентът *живописец* е атрибут (а не приложение), а в конструкцията *Рафаэль, живописец гениальный* компонентът *живописец гениальный* е приложение (апозиция). Второ, приложението не възниква от зависимото (подчиненото) изречение; функцията на приложението е междинна спрямо функциите на същинското (обикновеното)

определение и на подчиненото определително изречение (Potebnya 1958: 109–110)[3].

Авторът последователно и категорично защитава виждането си, че отношенията между апозицията (т.е. обособената конструкция), съдържаща елементи на добавъчни съобщения, и определяемата дума са предпоставка за възникване на вторична предикативност. Той съпоставя функциите на прилагателното име в три примера: 1) *Босая девица вышла на мороз*; 2) *Девица, босая, вышла на мороз*; 3) *Девица вышла босая на мороз*, и стига до извода, че прилагателното *босая* във втория пример иманентно изразява противопоставително или отстъпително отношение (*N, босая, но вышла*; *Хотя босая, но вышла*), докато в първия пример прилагателното не може да изрази нищо подобно (Potebnya 1958: 122). Вторичната предикативност (непълна предикативност, полупредикативност) и относителната самостоятелност на апозицията обаче не са достатъчни, за да я откъснат от изреченската структура – тя си остава със статус на второстепенна част. В средата на XX век тезата за вътрешноизреченския характер на обособената конструкция (по терминологията на Ал. Потебня – *апозиция*) се оспорва от представителите на Пражката лингвистична школа, според които тази конструкция, наричана от тях полупредикативна конструкция или слабо свързана предикативна конструкция, е извън структурата на изречението. Тя се разглежда като обособяване в най-широк смисъл, което се обозначава с термина *парентеза* (Matezius 1967: 505–508; Georgieva 1983: 14).

В края на първото десетилетие на XX век Дмитрий Овсянико-Куликовски публикува своята книга *Руководство к изучению синтаксиса русского языка*. В нея, за разлика от Ал. Потебня, който отъждествява приложението с обособена част, а необособеното приложение – с определение, той защитава тезата, че в съчетанията с приложение е налице непълно подчинение, преминаващо към паралелизъм (Ovsyaniko-Kulikovski 1912: 232). Промяната във вижданията му спрямо идеите на Ал. Потебня относно граматическото отношение в съчетанията с

[3] В известен смисъл тази идея на Ал. Потебня критически се преосмисля от Ж. Лебедева, според която обаче има два типа конструкции – с необособена апозиция и с обособена апозиция. Тя категорично не приема, че вторият тип конструкция възниква от първия тип. Според авторката конструкцията с обособена апозиция е самостоятелна и непроизводна синтактична единица, тъй като обособяването е особено средство за свързване на приложението с неговото определяемо (Lebedeva 1965).

приложение рефлектира и върху по-коректното и адекватно разграничаване на конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция. Авторитетният руски лингвист, подобно на академик Ф. Буслаев, разделя приложенията на *приложения прилагателни* и *приложения съществителни*, като дефинициите, които дава за тях, и примерите, с които ги илюстрира, недвусмислено препращат към дихотомията *конструкция с необособена апозиция* / *конструкция с обособена апозиция*. Така, няколко години преди Александър Пешковски да въведе термина *обособена част*, Д. Овсянико-Куликовски подготвя почвата за смелата (но не обречена) идея граматическото отношение между компонентите на апозитивната конструкция да се интерпретира в рамките на паратаксиса.

Въпреки безспорния принос на Ал. Потебня и на Д. Овсянико-Куликовски в науката се приема, че Ал. Пешковски е ученият, който успява да осмисли и да наложи обособяването като самостоятелна синтактична категория и отчасти да разреши проблемите, свързани с обособяването на второстепенните части на изречението. Полемизирайки индиректно с Ал. Потебня и доразвивайки пълноценно идеите на Д. Овсянико-Куликовски, Ал. Пешковски стига до няколко фундаментални обобщения. Първото е свързано с различния статус на *приложението* и *определението* като второстепенни части, като се твърди, че между приложението и неговото определяемо е налице съчинително отношение, а между определението и определяемото е налице подчинително отношение (Peshkovski 2001: 59). Това закономерно създава предпоставки за налагането на тезата за съществуването на два типа апозитивна конструкция – необособена и обособена. По-късно твърдението на автора за синтактичното равенство между компонентите на апозитивното словосъчетание[4] е доразвито, детайлизирано и обогатено, като специално се подчертава, че синтактичното тъждество (еквивалентност) между компонентите не предполага задължителна равнопоставеност по отношение на техния семантичен статус и комуникативната им функция (Zaharenko 1998: 24; Kobrina, Korneeva 1986: 71–72). Второто обобщение се отнася до интерпретирането на обособеното приложение, което Ал. Пешковски дефинира като отделено

[4] Ал. Пешковски е първият езиковед, който вместо наименованието *апозитивно съчетание* използва термина *апозитивно словосъчетание*. Вероятно това е резултат от афинитета и респекта, които Ал. Пешковски изпитва към своя учител и идол академик Филип Фортунатов, според когото централният обект за изучаване в синтаксиса е именно словосъчетанието, а не изречението.

от еднопадежната съчинителна група съществително, а граматическото отношение между компонентите на конструкцията с обособена апозиция определя доста самоуверено като подчинително-съчинително (Peshkovski 2001: 429; 330). Последното твърдение е уязвимо, защото е в противоречие с аксиоматично приетата теза, че могат да се обособяват само граматически зависимите части на изречението. Третото обобщение е логично следствие от второто и е свързано с разграничаването на *необособеното* и *обособеното приложение*. Според Ал. Пешковски обособената част винаги се стреми към двете крайности: да се слее със съществителното определяемо, напр.: *поэт-художник*, *механик-самоучка*, или напълно да се откъсне от него с помощта на обособяването; по отношение на съчетанията, намиращи се между двете крайности от типа: *гражданин Иванов, княз Курбский, город Москва*, е налице известна амбивалентност – те могат и да не се обособяват, и да се обособяват[5] (Peshkovski 2001: 429–430).

Ал. Пешковски анализира условията, при които се извършва обособяването на второстепенните части, и обръща внимание на още една съществена особеност. Според него обособяването се реализира по-лесно, ако синтактичната връзка е по-слаба. Такова свързване е налице, ако частите на изречението са изразени чрез части на речта, за които не е типично да изпълняват съответните синтактични функции – именно такова е приложението: изразено е чрез съществително име, което изпълнява несвойствената за него функция на определение[6] (Peshkovski 2001: 424–425; 429–430).

---

[5] Ал. Пешковски отделя специално внимание на словореда на приложенията, тясно обвързвайки го с възможността или с необходимостта от обособяване. Разглеждайки примерите: *Был по какому-ту делу он в Амстердаме, голландском городе* и *Был по какому-ту делу он в голландском городе Амстердаме*, той смята, че във втория пример (налице е прав словоред) обособяването или изобщо не е възможно, или, ако е възможно, не е необходимо; а в първия пример (налице е обратен словоред) обособяването е винаги възможно и в много случаи – необходимо (Peshkovski 2001: 422).

[6] Тази идея по-късно успешно е експлоатирана от Лидия Чеснокова, която предпочита да нарича слабите и силните синтактични връзки първични и вторични синтактични връзки, а по-късно – първични и вторични синтактични функции. Според нея необособеното приложение има вторична за съществителното име синтактична функция, тъй като при него категориалното значение (предметност) не съвпада със синтактичното значение (признаковост), а обособеното приложение, уподобявайки се с именното сказуемо и отъждествявайки се с различни допълнителни нюанси, изпълнява първична за съществителното име синтактична функция (Chesnokova 1988: 17).

Няколко години след първото издание на *Русский синтаксис в научном освещении* (1914 г.), в периода 1916–1920 г., друг именит руски езиковед, академик Алексей Шахматов, чете курса *Синтаксис на руския език* в Петербургския университет. В него той анализира конструкцията, съдържаща приложение (апозиция), като за първи път използва четири термина за назоваването по уникален начин на ключови синтактични понятия: 1) *апозиционно отношение*; 2) *собствено (същинско) приложение* (за необособено приложение), напр.: *Чижа захлопнула злодейка-западня*; 3) *придаточное (добавъчно) приложение* (за предпоставено обособено приложение), напр.: *Старшие уехали в Петербург; оба отличные математики, они сверх службы (…) давали уроки*; 4) *предикативное приложение* (за следпоставено обособено приложение), напр.: *Пётр, вечный работник на троне, проявил себя и в этом деле*. А. Шахматов е единственият, който смята за целесъобразно да разграничи предпоставената и следпоставената конструкция с обособена апозиция, включително и терминологично, макар че в представения от него илюстративен материал се долавя известна непоследователност при определяне на границата между същинското и предикативното приложение. Авторът подробно изследва трите типа апозитивна конструкция, като особено внимание обръща на конструкциите със същинско и с добавъчно приложение: „Чрез същинското приложение названието на една субстанция или явление тясно и непосредствено се свързва с названието на друга субстанция или явление. Чрез добавъчното приложение преднамерено се цели да се отбележи връзката между главната и зависимата част. Затова същинското приложение се слива (съединява) с главната част в една представа, докато чрез добавъчното приложение се поддържа наличността на два момента във възникналата благодарение на приложението сложна представа… “ (Shahmatov 2001: 280; 39–40).

Схващането на А. Шахматов оптимално е въплътено в дисертацията на А. Степанова, която няколко десетилетия след него разглежда условията за обособяване на приложението в английския език. Това са необичайният словоред, разширяването на структурата на обособената част, изолираността (откъснатостта) от определяемото, слабата синтактична връзка между компонентите. Като най-важна причина за реализиране на обособяването авторката посочва описателния или уточняващия характер на обособеното приложение, както и съседството на друга обособена част (Stepanova 1955: 7). Изводите на Степанова се подкрепят от Юлия Мишина, според която се обособява това приложение, чрез което се дава допълнителна характеристика или вторично наименование на вече назован предмет или лице, напр.: *After*

you get through Culham Lock – the coldest and deepest lock on the river – the landscape improves, а приложение, чрез което се конкретизира по-общо понятие, изразено чрез определена дума, никога не се обособява, тъй като само чрез определяемото, т.е. без помощта на приложението, не може да се предаде завършена мисъл, напр.: *the river Thames, the letter „a“, the planet Mars* (Mishina 2007: 36–37).

С тези идеи интересно, а и продуктивно, кореспондира концепцията на Игор Распопов. Той противопоставя съчинителното и подчинителното синтактично отношение, като обособява и легитимира четири разновидности на подчинителната връзка – *субординация*, *координация*, *тяготение*[7] и *апликация*. И. Распопов анализира различията между необособеното и обособеното приложение и стига до извода, че за необособеното приложение, напр.: *река Волга*, е характерна субординацията, която се разбира като пряка и едностранна връзка между главния и зависимия компонент, а за обособеното приложение е характерна апликацията (според автора по-точният термин би бил приложение, но поради неопределеността му той се избягва). Очевидно в тази концепция като апликация се определя полупредикативното отношение, което винаги е налице между обособената част и думата или частта от основното изречение, в което тя участва.

По-важно е обаче как И. Распопов интерпретира различията между субординацията, при която двата компонента образуват единно сложно наименование, и апликацията, при която двата компонента функционират като наименования дублети. Според автора в изречението *Наш лучший ученик Петя Иванов выступил на школьном вечере с докладом* е налице субординация: приложението *Петя Иванов* се присъединява към определяемото *ученик* посредством последователно разширяване на конструктивно-синтактическия ред (*Наш лучший ученик + Петя Иванов*). В изречението *Петя Иванов, наш лучший ученик, выступил на школьном вечере с докладом* е налице апликация: обособената част се включва (свързва) в този ред паралелно с компонента, към който се отнася (*лучший ученик = Петя Иванов*)

[7] В руския синтаксис с термина *тяготение* (привличане, притегляне) се обозначава разновидност на синтактичната връзка между подлога и сказуемото, при която именната част на съставното сказуемо се съотнася с подлога посредством трети компонент (*Отец пришел веселый, Сестра лежала больная*). Т.е. чрез тази връзка се изразява двойно подчинение – прилагателното е свързано и с глагола, и с името (или с местоимението) (Valgina 2000).

(Raspopov 1966: 3–11; Raspopov 1967: 102–107). Макар че апликацията доста се доближава до съчинителното отношение, тя според И. Распопов все пак е особена разновидност на подчинението, за която е характерно, че подчиненият компонент не се „поставя“ до подчиняващия, а сякаш „се наслагва“ върху него и поради това се уподобява на него в синтактичното му отношение спрямо другите компоненти на изречението.

Несъмнено стойностна, въпреки че провокира неоднозначни реакции, е и концепцията, представена в докторската дисертация на Татяна Кочеткова, която категорично разграничава конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция. Термините, които тя използва, за да ги обозначи, са *цельный аппозитивный оборот (аппозитивное словосочетание)* и *аппозитивный оборот с обособленным приложением*. Приемайки аксиоматично, че апозитивното словосъчетание е потенциално предикативно, тъй като притежава латентна сказуемост, Т. Кочеткова целенасочено и задълбочено разглежда неговия предикативен потенциал, като прецизно обосновава не само различията между понятията *предикация* и *пропозиция*, но и между *основна предикация* и *незавършена предикация*. Изводът, до който я отвеждат анализите ѝ, е: „Изречение, съдържащо цялостна, монолитна апозитивна конструкция (цельный аппозитивный оборот), е полипропозитивно и потенциално полипредикативно; изречение, съдържащо апозитивна конструкция с обособено приложение, е полипропозитивно и полипредикативно“ (Kochetkova 2005). От една страна, се предпоставя, че предикацията (разбира се, в едно от частните си проявления) е присъща и за конструкцията с необособена апозиция, а не е иманентна характеристика само на конструкцията с обособена апозиция. От друга страна, авторката фокусира вниманието си върху семантичната структура на изречението, съдържащо апозитивна конструкция, която представлява съчетание на най-малко две пропозиции – основна, изразена чрез предикативната основа, и добавъчна, изразена чрез апозитивната конструкция.

Традицията да се разграничават – въпреки по-съществените различия (например у Ал. Потебня) или по-незначителните нюанси (например у Ал. Руднев[8]) – конструкциите с необособена и с обособена

[8] Ал. Руднев не оспорва разграничаването на конструкция с необособена апозиция и конструкция с обособена апозиция, но придържайки се към определението на Мелетий Смотрицкий, дадено още в началото на XVIII век, предлага следната дефиниция за приложение (appositio): „Приложението-атрибут като особен тип необособено определение указва принадлежността на определяемия предмет към известен разряд предмети или явления, образувайки с него една субстанция, а присъединявайки се към

апозиция, се нарушава от някои руски лингвисти. Емблематичен пример за това е концепцията на Леонид Бархударов. Той дефинира приложението като „особен вид постпозитивно обособено определение, изразено чрез съществително име или субстантивно словосъчетание“ (Barhudarov, Shteling 1973: 365). Наред с изтъкването на атрибутивния, обособения и постпозитивния характер на приложението, авторът – напълно според разбиранията на повечето от изследователите на английския синтаксис – отнася към апозитивното словосъчетание примери от типа на: *John himself, Mary's husband himself, we ourselves, they all, we both*. Освен това Бархударов, който, обосновавайки тезите си, цитира и Ото Есперсен, твърди, че наличието на атрибутивно отношение между определение и определяемо не изключва съчинителния характер на подобни словосъчетания (Barhudarov 2008). Резултатът от подобна интерпретация е противоречив.

От една страна, той категорично отбелязва в дефиницията, че не съществува конструкция с необособена апозиция[9], макар че в изложението си не е особено последователен – в изобилния илюстративен материал има конструкции от типа: *King Lear, the writer Wilson, John the Baptist, Professor Chadd, the city of Rome*, които са недвусмислени примери за конструкция с необособена апозиция. Игнорирането на конструкцията с необособена апозиция е причина да

собствено име на лице, обозначава негово свойство-качество, титла, прозвище, обществено положение, родствено отношение и т.н.“ (Rudnev 1968: 111). Дефиницията и особено използваният термин – *приложение-атрибут* – са красноречиво доказателство за двойствеността на апозицията като синтактико-семантична категория и за неизбежните съмнения, амбивалентни тълкувания и спорове при нейното анализиране. За разлика от Ал. Потебня, който отрича съществуването на конструкция с необособена апозиция, Ал. Руднев се опитва да легитимира приложението като самостоятелна второстепенна изреченска част, макар и „под юрисдикцията“ на определението.

[9] Подобно мнение защитава в докторската си дисертация Ирина Пулеха, която, въвеждайки понятието *прототипическа апозитивна конструкция*, твърди, че в него се включва само обособеното приложение. Основанието ѝ необособеното приложение да не се включи в обема на използваното понятие, е, че то: 1) не отговаря на посочените от нея параметри (изисквания); 2) при него се наблюдава тенденция към сливане с опорната дума в едно цяло, в резултат на което се образува единство от типа: *Mr. Smith*, или сложни думи от типа: *fisherman*, *cookmaid* (Puleha 1999: 16–17). Този процес е анализиран от Рандолф Куърк и съавторите му (Quirk at al. 1985: 313), в чийто колективен труд тези композити са наречени *appositional compounds*, напр.: *woman doctor*.

отпадне един от най-трудните въпроси, свързан с нейното „дешифриране“ – коя е главната и коя е зависимата част в нея. При анализа на конструкцията с обособена апозиция – поради наличието на ясни структурно-граматически и интонационни маркери – разпределението на синтактичните функции между компонентите ѝ не създава съществени затруднения. При анализа на конструкцията с необособена апозиция обаче – поради отсъствието на формални показатели – се привеждат аргументи (най-вече с логико-семантичен характер), за да се докаже кой от компонентите ѝ функционира като зависим и кой – като независим.

От друга страна, значителното стесняване на съдържанието на категорията *приложение* води до: 1) необосновано изключване на други синтактични конструкции, чрез които приложението реализира функциите си; 2) дефиниране на приложението като някакво странно, екзотично определение, което е в съчинително (апозитивно) отношение с определяемото си.

Една от тезите, налагана от Л. Бархударов, се защитава и от Вилем Матезиус, виден представител на Пражката лингвистична школа. Според него „Приложението е слабо свързана синтактична конструкция, в която един именен израз, изпълняващ функция на всеки член от изречението, се определя от друг именен израз, който се намира в съчинителна връзка с първия (…) Отношението между двата израза – определяем и определящ – е отношение на широко тъждество, а това значи, че те изразяват едно и също, макар и да се отличават по обема на значението“ (Matezius 1967: 505). По-нататък в изложението си В. Матезиус представя типологията на приложението (поясняващо, уточняващо, оценъчно), която по същество е класификация само на конструкцията с обособена част. Разбира се, и тук неизбежно възниква въпросът по какъв начин и чрез какви граматически средства може да се реализира синтактична съчинителна връзка между определяемо и определение.

Сериозен размисъл предизвиква и становището на Олга Ахманова, която дефинира приложението (апозицията) като паратактическо съполагане на две граматически еквивалентни имена за изразяване на особен род атрибутивна връзка. Освен това тя разграничава наред с *необособеното приложение*, напр.: *гражданин Иванов*, и с *обособеното приложение*, напр.: *Москва, столица СССР, один из красивейших городов мира*, и трети тип – *предикативно приложение (predicative apposition)*, което се намира в атрибутивно-предикативно отношение спрямо определяемото съществително, т.е. обособено приложение, което се уподобява по смисъл с вторично сказуемо, напр.: *Иванов, прекрасный организатор и воспитатель молодежи, проявил*

себя и в этом деле; *Мы проехали Кирсанов, важнейших пункт ссылки хлеба* (Ahmanova 2004). Очевидно е, че в този случай става дума за метаезиков проблем, тъй като за назоваването на еднакви от синтактична гледна точка конструкции се използват различни термини. Терминът *predicative apposition* се използва в изследванията върху английския синтаксис, например от Джордж Кърм (Curme 1947: 107), но в изложението си американският лингвист обосновано и системно го поставя в контекста на други граматични опозиции.

Независимо от броя и концептуалното разнообразие на постановките, използвани при проучванията на апозитивната конструкция в рускоезичната синтактична литература, може да се обобщи, че водеща (доминираща) теза е приложението (апозицията) да се представя като една от разновидностите на определението, чиято функция се реализира в различен тип синтактична конструкция – както необособена, така и обособена. В разработките на част от руските лингвисти, които анализират апозитивната конструкция в английския синтаксис, конструкцията с необособена апозиция се игнорира, но това не е толкова резултат от прилагането на идеите на Ал. Потебня, колкото последица от екстраполирането (и надграждането) на постановки, типични за изследванията на англоезични автори върху английския език. Мнозинството от лингвистите, чиито научни интереси са свързани с апозитивната конструкция в руския език, поставят акцента в анализите си не върху легитимирането на единия или на другия тип конструкция, тъй като се приема, че техният граматически статус не подлежи на съмнение, а върху адекватната им диференциация чрез разкриване на техните синтактични, семантични и функционални особености.

3. КОНСТРУКЦИИ С НЕОБОСОБЕНА И ОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ В АНГЛОЕЗИЧНАТА СИНТАКТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Няколко години, преди А. Шахматов да започне да чете своя курс лекции пред студентите от Петербургския университет, американският лингвист Ленард Блумфийлд, един от основателите на дескриптивното направление в структурната лингвистика, публикува основното си съчинение *Language*. В него той твърди: „Терминът *апозиция* (*приложение*) се използва в случаите, когато формите, обединени с помощта на паратаксиса, са граматически еквивалентни, но не са еквивалентни по своите значения, напр.: *John [,] the poor boy – Джон, бедный мальчик*“ (Blumfiyld 1968). По-нататък авторът въвежда термина

close apposition (свързана, затворена апозиция), за да обозначи употреби от типа: *king John, John Brown, John the Baptist, Mr. Brown, mount Everest*, като отбелязва, че между двата компонента няма пауза в говоримата реч, респ. запетая – в писмената. Този тип конструкция – пише Блумфийлд – трябва да се разграничава от типа: *John (,) the poor boy (,) ran away(.)*, в който е налице взаимозаменяемост между обособената конструкция и определяемото, а ограждащата запетая е задължителна. Начинът, по който той въвежда термините *апозиция* и *тясна* (*или непосредствена*) *апозиция* (*close apposition*), разкрива, че прототипна за него е свободната апозиция. По-късно за нейното обозначаване се въвежда терминът *loose apposition* (несвързана, свободна апозиция), а свързаната апозиция се интерпретира като своего рода частен случай в рамките на прототипната синтактична конструкция. Независимо от недостатъчния илюстративен материал в изложението е очевидно, че Л. Блумфийлд използва двата термина, въведени от него, за обозначаването на конструкции с необособена и с обособена апозиция.

В съвременните изследвания, посветени на апозитивната конструкция в английския език, не се отделя специално внимание на разграничаването на конструкциите с необособено и с обособено приложение. Акцентът по-скоро се поставя върху това коя конструкция се легитимира като апозитивна, което пък води до целесъобразното хрумване да се ранжират схващанията на отделните изследователи относно границите на понятието *апозиция*. Така например испанският професор Хуан Карлос Акуня-Фариня, който във встъплението на една от своите студии представя своеобразна панорама на възгледите на лингвисти, чийто предмет е апозитивната конструкция, наред с примери от типа: *We boys*; *King George*; *My friend Smith*; *Police officer Jones,* посочва и примери като: *My neighbour, the butcher*; *Now, at midnight*; *About 40 representatives of Scottish bodies, including the parents of some of the children flown to Corsica*; *The idea that cats can fly*; *He ran – absolutely raced − up the hill*; *This is what Rivens wanted: to introduce course one into Refford* и др. (Acuña-Fariña 2009: 454). Ако за първата група примери (с изключение на местоименната реприза, за която вече стана дума, *We boys*) може основателно да се твърди, че това са конструкции с необособена апозиция, то за примерите от втората група трудно може да се намери признак, въз основа на който те да се обединят; упорито търсеният общ знаменател си остава имагинерна величина. Във втората група присъстват освен конструкции с обособена апозиция, така и конструкции с обособени части с функция на обстоятелствено пояснение или пък конструкции, включващи подчинено определително изречение.

Липсата на яснота, непротиворечивост и последователност при употребата на понятието (и термина) *апозиция* се констатира у мнозина лингвисти. Професорът от университета в Нюкасъл Ноел Бъртън-Робъртс дефинира апозицията като изключително свободна и несъмнено нетипична синтактична връзка, в която вторият елемент се добавя като вмятане към първия, а понякога функционира като металингвистично тълкуване или коментар спрямо него. Той посочва следните синтактични категории, чиято обвързаност с апозицията засега не е разкрита категорично и ясно, като смята, че това са все още неразрешени от науката въпроси: 1) конюнктивна (и) координация; 2) дизюнктивна (или) координация; 3) рестриктивна модификация; 4) подчинени безглаголни абсолютивни изречения, напр.: *A shy man*; *Olsen seldom speaks*; 5) атрибутивни именни групи; 6) подчинени определителни изречения; 7) подчинени допълнителни изречения (that-clauses); 8) вметнати изрази (Burton-Roberts 1994: 184).

Дискусионни са възгледите на Чарлс Майер, професор от Масачузетския университет, чиято теория предизвиква сред научните среди повече критики, отколкото – подкрепа и разбиране. Той не приема начина, по който понятието *апозиция* се тълкува и се обосновава от лингвистите, и предлага следното решение. Апозицията не може да се опише, да се разбере и да се концептуализира, като се разчита единствено на конвенционалните измерения на граматическото отношение (като координацията и модификацията); невъзможно е да се предложи само една конституентна структура за всички видове апозиция. При интерпретацията на това понятие трябва да се използва т.нар. недиференцирано граматическо отношение, тълкувано като градуално отношение. Това означава апозицията да се разглежда като отношение на различни йерархически (gradable) нива, което ще позволи да се разграничат конструкции, които са най-апозитивни – *централни апозиции* – от тези, които са (в различна степен) по-малко апозитивни – *периферни апозиции*. Следователно, обобщава авторът, конкретната конституентна структура, която се приписва на апозицията, ще зависи от степента, в която нейните компоненти са структурно зависими един от друг (Meyer 1992: 41). Ч. Майер е безспорно прав, що се отнася до липсата на единна и общоприета теория, която адекватно да отразява сложната и трудно поддаваща се на анализ природа на апозицията. Още по-убедителен е, когато защитава тезата си, че е невъзможно да се обхванат всички проявления на апозицията в една конституентна структура. Но решението, което той препоръчва, би направило границите

на това понятие неопределени, прекалено разтегливи, субективни. Екстремалното и/или хаотичното разширяване на неговия обем, без да са налице достатъчно добре аргументирани основания, лесно и закономерно би довело до размиването на неговата същност и до избледняването (а и до загубването) на научната му определеност (Sinclair 1972: 252). Тенденцията за неконтролируемо разширяване на границите на понятието *апозиция* предизвиква силна резервираност у някои автори, които смятат, че поради предлено широкото си, граничещо с неопределеност, значение неговото легитимиране е компрометирано. Неслучайно авторите на *A Comprehensive Grammar of the English Language*, чийто подход относно определянето на границите на апозицията също се приема от мнозина лингвисти за твърде либерален, изразяват разочарованието си от щедростта, с която Ч. Майер определя коренно различни синтактични явления като апозиция (Quirk at al. 1985: 1301).

Един от често експлоатираните признаци, използван при анализа на апозитивната конструкция, е видът на граматическото отношение, което се установява между нейните компоненти. Прилагането на този признак крие големи рискове, тъй като мнозина лингвисти тълкуват по различен начин на пръв поглед аксиоматично възприетите типове граматическо отношение. Общо взето в добилите популярност теории се представят взаимно изключващи се гледни точки, като често се прилагат подходи, чрез които се доказва не какво е, а какво не е апозитивната конструкция. Освен това в обзорната част на някои изследвания се прави опит за пределно обобщаване на разнородни в същността си концепции, което води до схематичност, неяснота и еклектизъм. Въпреки че и в изследванията върху синтаксиса на английския език, подобно на проучванията върху синтаксиса на руския език (Getsov 2018; Getsov 2019), се представят четири основни типа концепции, отразяващи вижданията за граматическото отношение между компонентите на апозитивната конструкция (Heringa 2011: 7–11), в трудовете, посветени на особеностите на английския синтаксис, акцентите са повече и по-богато нюансирани. Така например Х. К. Акуня-Фариня изтъква енигматичната и комплицирана природа на апозицията като основна причина за появата на всевъзможни теории, чиято цел е да разкрият същността ѝ. Приносът на изтъкнатия испански професор е, че успява сравнително прецизно и непротиворечиво да разграничи и да обобщи отделните течения при проучването на апозитивната конструкция. Той ги представя по следния начин:

1. Апозицията се разглежда като юкстапозиция на кореферентни именни групи (Fries 1952: 187; Francis 1958: 301; Roberts 1962: 219; Bogacki 1973: 19; Taboada 1978: 315).

2. Апозицията се разглежда като координация (следователно като симетрична структура) (Bally 1950; Hockett 1958: 185–186; Huttar 1973: 80; Allerton 1979: 127–129; Brown, Miller 1980: 258).

3. Апозицията се разглежда като субординация (т.е. като асиметрична структура) (Poutsma 1904: 183; Curme 1947: 106–107; 121; Manacorda 1964: 24; Hadlich 1973: 234).

4. Апозицията се разглежда и се дефинира като трети вид синтактично отношение, различно от координацията и субординацията (Hockett 1955; Sopher 1971; Delorme, Dougherty 1972; Bitea 1977; Koktová 1985; Lago 1991).

5. Апозицията се разглежда като съвкупност от характеристики както на координацията, така и на субординацията (Matthews 1981: 220; Quirk et al. 1985: 1301; Meyer 1992; Burton-Roberts 1993: 183).

6. Апозицията се разглежда чрез смесване на различни нива на описание: координация на дълбинно ниво, но апозиция на повърхнинно (Paula-Pombar 1983); координация на дълбинно ниво, но субординация на повърхнинно (Dupont 1985: 60); едновременно координация и субординация на повърхнинно ниво (Martinet 1973: 6–7).

7. Апозицията не е синтактична връзка (Zemb 1968: 296; Longrée 1987: 199; Burton-Roberts 1975, 1993) (Acuña-Fariña 1999: 63).

От прегледа на групите, в които са синтезирани схващанията на различни (и по националност) лингвисти, е видно, че в нито една от тях не се използва диференциален признак, въз основа на който да се разграничава конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция. Някои от възможните признаци, които безспорно биха могли да бъдат използвани при тази диференциация, вече бяха посочени (виж. с. 2).

В *A Comprehensive Grammar of the English Language*, една от най-популярните и престижни граматики на английския език, апозитивната конструкция е подробно разгледана, като акцентът е поставен върху нейната класификация въз основа на функционално-семантични признаци[10]. Това отчасти е провокирано от жизнеустойчивостта на

[10] Интересен е фактът, че в своето изложение Рандолф Куърк, Сидни Грийнбаум, Джефри Лийч и Ян Свартвик отделят много повече внимание (и място) на

благодатната и примамлива идея, чиито ревностни адепти са Ал. Пешковски, О. Есперсен, Л. Блумфийлд, В. Матезиус, Л. Бархударов и мнозина други лингвисти, че между компонентите на тази конструкция е налице отношение, което много прилича (доближава се до) на координационното отношение, и поради това то се характеризира с тъждество на синтактичните функции (Quirk at al. 1985: 1301–1302). Тази гледна точка е твърде привлекателна, въпреки убеждението на някои автори, според които именно разкриването на граматическото отношение между компонентите е най-съществената изследователска задача. Те насочват усилията си предимно към анализа на начините и средствата, с чиято помощ се реализира граматическото отношение в апозитивната конструкция. Преди обаче да съсредоточат вниманието си върху семантичната типология на апозицията, авторите на цитираната граматика представят три основни класификации.

Според първата апозицията се дели на *пълна* и *частична* (*full* and *partial apposition*). Пълна е тази, която отговаря на следните три условия: 1) всеки от компонентите може да бъде изпуснат и това не пречи изречението да остане приемливо (разбираемо); 2) и двата компонента изпълняват една и съща синтактична функция в новообразуваните изречения; 3) изходното изречение (*A neighbour, Fred Brick, is on the telephone*) и новообразуваните изречения (*A neighbour is on the telephone*; *Fred Brick is on the telephone*) не се различават по екстралингвистичната си референция. Това означава, че при пълната апозиция всеки от компонентите се отнася по един и същ начин към изреченските части извън апозитивната конструкция. За да е частична апозицията, е достатъчно едно от трите условия да не е изпълнено. При нея зависимият компонент от апозитивната конструкция се отнася пряко към главния и чрез него, т.е. опосредствано – към останалите изреченски части.

Според втората класификация апозицията се дели на *силна* и *слаба* (*strict* and *weak apposition*). Силна е апозицията, чиито компоненти са от един и същ синтактичен клас, напр.: именна фраза + именна фраза

класификацията по функционално-семантични признаци на нерестриктивната апозитивна конструкция, отколкото на рестриктивната. Детайлната, подробна и йерархически организирана класификация на неограничителния апозитив рязко контрастира с класификацията на ограничителния апозитив, в която категорията *определеност/неопределеност* играе роля на дистинктивен признак. Обособяват се само три класа: 1) Първият компонент има по-общо значение и е детерминиран, напр.: *that famous critic Paul Jones*; *the soprano Janet Baker*; *the number three*; 2) Вторият компонент има по-общо значение и е детерминиран, напр.: *Paul Jones the critic*; *Janet Baker the soprano*; 3) Нито един от двата компонента не е детерминиран, напр.: *Soprano Janet Baker*; *Farmer Brown*; *Brother George* (Quirk at al. 1985: 1316–1320).

(*Football, his only interest in life, has brought him many friends*). Слаба е тази апозиция, чиито компоненти принадлежат към различни синтактични класове, напр.: именна фраза + *-ing* изречение (*His only interest in life, playing football, has brought him many friends*).

Целта на третата класификация е да се систематизира *рестриктивната апозиция* (*restrictive apposition*), напр.: *Mr Campbell the lawyer was here last night*, и *нерестриктивната апозиция* (*nonrestrictive apposition*), напр.: *Mr Campbell, a lawyer, was here last night*. При нерестриктивната апозиция двете апозитивни единици дават относително независима информация – първият компонент *Mr Campbell* играе ролята на определяем израз, а вторият компонент *a lawyer* има дефинираща роля (определител). Дефиниращата роля се подразбира от факта, че вторият компонент е маркиран пунктуационно или интонационно (Quirk at al. 1985: 1302–1304). При внимателното вглеждане в илюстративния материал, използван от авторите на коментираната граматика, и в основанията за обособяване на отделните типове апозитивна конструкция прави впечатление, че въпреки частичното припокриване на необособеното приложение с част от рестриктивната апозиция и на обособеното приложение с част от нерестриктивната апозиция между съпоставяните конструкции не може да се постави знак на равенство. Най-силният и категоричен аргумент, с който тази теза се защитава, е, че Р. Куърк и съавторите му смятат постпозицията на апозитива за единствена позиция, в която той може да се реализира. В случаите, когато апозитивът е в препозиция, той трудно може да бъде разграничен от безглаголно подчинено изречение (a verbless clause) особено ако то е редуцирано до своя екзистец-минимум. Атрибутивният апозитив трябва да бъде разграничаван от безглаголно изречение. Обстоятелственото подчинено изречение често е в препозиция и се определя като отстъпително (concessive) или като причинно-следствено (causal), напр.: *An even-tempered man, Paul nevertheless became extremely angry when he heard what had happened*; *The heir to a fortune, her friend did not care about passing examinations* (Quirk at al. 1985: 996–997; 1314). Механичното екстраполиране на диференциални признаци, респ. на термини, с които се обозначават на пръв поглед еднакви синтактични категории, би било подвеждащо, пресилено и неточно.

Терминът, използван в *A Comprehensive Grammar of the English Language*, за да се обозначи апозитивната конструкция в една от представените класификации, е предпочетен и от Реджинал Клоуз. Той

скрупульозно го използва, като предлага още по-ясно, категорично и еднозначно формулирани доводи при анализа на илюстративния материал:

> „В изречението *Your friend George Lamb has just telephoned* именната група *George Lamb* е в апозиция спрямо именната група *your friend* (отношението между двете именни групи е апозитивно), но в *George Lamb, your old school friend, has just telephoned* компонентът *your old school friend* е в апозиция спрямо *George Lamb*. Разликата между тези два примера се посочва в други части на английската граматика (в параграф 2.26). В изречението *Your friend George Lamb has just telephoned* компонентът *George Lamb* изпълнява ограничителна (рестриктивна) функция; с него се ограничава (конкретизира, уточнява) значението на *your friend*, като се дава конкретен (определен) отговор на въпроса *Which friend?* Трябва да се отбележи отсъствието на запетая и непрекъснатата интонация в изречението *Your friend George Lamb has just telephoned*. В изречението *George Lamb, your old school friend, has just telephoned* се разбира, че лицето *George Lamb* е единствено, уникално, затова не се нуждае от определяне (конкретизиране); компонентът *your old school friend* не изпълнява ограничителна (рестриктивна) функция; тази конструкция не ни (по)казва кой точно измежду многото е *George Lamb*, а ни предоставя допълнителна информация за него. В последния пример именната група в нерестриктивната апозиция се огражда със запетаи и прекъсва интонационното единство на изречението“ (Close 1979: 22).

И от примерите, и от подробния им коментар е пределно ясно, че дихотомията *конструкция с необособена апозиция* / *конструкция с обособена апозиция* не съответства на дихотомията *нерестриктивна апозиция* / *рестриктивна апозиция*.

По-различно разбиране за същността и диференциацията на различните типове апозитивна конструкция е представено в *English Grammar* на Дж. Кърм. Той разделя апозитивната конструкция на два типа: *loose apposition* (*свободна апозиция*), напр.: *the Smiths, the friends of my youth*; *Mary, the belle of the village*, и *close apposition* (*свързана апозиция*), напр.: *King George*; *John Smith*; *my friend Smith*; *Professor Brown*; *the steamer Ocean Bride*; *the preposition with*. За първия тип авторът твърди, че чрез апозитива се дава допълнителна информация за обекта, назован от управляващата дума, а за втория тип смята, че чрез апозитива се допълва (ограничава се) значението на управляващата дума, като отношението между управляващата дума и апозитива е толкова тясно, че

наподобява (приближава се до) отношението между основите в сложната дума (Curme 1947: 129–131). В концепцията на Дж. Кърм опозицията *close apposition* / *loose apposition* до голяма степен се припокрива с опозицията *конструкция с необособена апозиция* / *конструкция с обособена апозиция*.

Осемдесет години след появата на тезата на Дж. Кърм подобна теза защитава и нидерландският лингвист Херман Херинга. Той разглежда рутинни примери от типа: *My brother Peter is still at college* и *My brother, Peter, is still at college*, дефинирайки първата конструкция (*close apposition*) като рестриктивна, защото препратката към екстралингвистичния референт трябва да се реализира от двата компонента, но взети заедно, а втората конструкция (*loose apposition*) – като нерестриктивна, защото чрез единия компонент се прави уникално описание на екстралингвистичния референт, докато чрез втория компонент само се дават допълнителни сведения, нова информация за този референт. Освен това Х. Херинга смята, че различията между двата типа конструкция не са свързани само с тяхната интонация и значението им, а и със структурните им характеристики. Той кратко и ясно заявява: „Свободната апозиция (loose apposition) и свързаната апозиция (close apposition) не са два варианта на една и съща конструкция; те са две различни конструкции с различна структура и значение“ (Heringa 2011: 3). Силен аргумент в подкрепа на това мнение е предложен от Х. К. Акуня-Фариня (Acuña-Fariña 1996): първият елемент на конструкцията с необособена апозиция (close apposition) не може да бъде рестриктивно модифициран от предложна фраза или подчинено определително изречение, за разлика от главната (първата) част на конструкцията с обособена апозиция (loose apposition) (виж също Wiers 1978), за която това е възможно. По този начин Х. Херинга поставя знак за равенство не само между дихотомиите *close apposition* / *loose apposition* и *restrictive apposition* / *non-restrictive apposition*, но и между тези две противопоставяния като цяло и опозицията *конструкция с необособена апозиция* / *конструкция с обособена апозиция*. И нидерландският лингвист обаче, подобно на много други свои колеги, отчитайки, че свързаната и свободната апозиция са структурно различни единици, категорично изключва рестриктивната конструкция, т.е. свързаната апозиция, от групата на апозитивите (неслучайно като прототипен пример в самото начало на текста е използвана именно нерестриктивна апозитивна конструкция) и в цялостното си по-нататъшно изложение

фокусира вниманието си единствено върху нерестриктивната апозитивна конструкция (Heringa 2011: 1–5).

В учебника *Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис* авторският колектив изследва апозицията, съчетавайки традициите, възприети при изучаването както на руския, така и на английския синтаксис. Приложението се дефинира като част на изречението, която се изразява чрез съществително име или именна фраза и реферира към друго съществително име или именна фраза (the headword), а понякога и към подчинено изречение. Връзката между двата компонента е апозитивна, която, макар че синтактично се уподобява с координацията (главната дума *the headword* и приложението са еднорангови конституенти в изречението), не предполага комуникативен паритет между двете съставни части. От гледна точка на връзката им с главната дума приложенията, подобно на определенията, се разглеждат като *non-detached appositions (close)* (зависими, несамостойни приложения) и *detached appositions (loose)* (свободни, независими приложения). Зависимите приложения образуват една смислова група с главната дума и много често създават толкова силна връзка с нея, че двете думи образуват единство. Това важи особено за наименования на титли, военни звания, професии, роднински връзки, географски обекти и т.н., използвани като приложения. Свободните приложения образуват отделни смислови групи и имат по-общо значение от необособените приложения: те имат идентифициращa, поясняваща и други функции особено когато реферират към местоимения. Позиционирани са непосредствено след главната дума или са отделени от нея (Kobrina i dr. 2008). Тези характеристики напълно съвпадат с традиционното разбиране, наложено от Ал. Пешковски, за конструкциите с необособена и с обособената апозиция. Което означава, че със сигурност може да се твърди: двойката термини *non-detached apposition (close)* и *detached apposition (loose)* са натоварени с друго, по-различно значение в сравнение с термините *restrictive apposition* и *nonrestrictive apposition*. Това е и основното различие между представената от авторския колектив теза и концепцията на Х. Херинга.

Често (особено в рускоезичната лингвистична литература, чийто предмет е граматиката на английския език) се правят опити за изравняване, отъждествяване, а дори и за неуместна или неточна терминологична подмяна на наименованията, с които се обозначават различните типове апозитивна конструкция, и на класификационните признаци. Така например в дисертационния си труд Ю. Мишина некоректно обобщава, че Р. Куърк в своето изследване разграничава обособено и необособено приложение, използвайки термините

ограничителен (*restrictive*) и *неограничителен* (*nonrestrictive*) *апозитив*. Както стана вече ясно, не може да се постави знак за равенство между двете опозиции. Освен това в същото изследване погрешно се цитира тезата на Р. Клоуз, който в своята граматика използва не наименованията *non-detached apposition* и *detached apposition,* а посочените вече в този текст термини (Mishina 2007: 38). Вероятно резултат от недоглеждане е и констатацията на същата авторка, че в руската лингвистика, наричана по традиция „отечествена“, Виктор Виноградов въвежда термините *собствено приложение*, с който се обозначава необособеното приложение, и *придаточное приложение*, с който се обозначава обособеното приложение. Твърдението дори е подкрепено с цитат, който обаче не е от трудовете на академик Виноградов, а от излезлия доста по-рано *Синтаксис русского языка* на неговия учител академик А. Шахматов, чиито възгледи вече бяха разгледани (Mishina 2007: 38–39).

Изводът, който може да се направи за представянето на апозитивната конструкция в англоезичната синтактична литература, е, че дихотомията *конструкция с необособена апозиция* / *конструкция с обособена апозиция* остава в периферията на научните интереси на голяма част от лингвистите англицисти. С много малко изключения, независимо от факта, че се използват термините *close* и *loose apposition* или *restrictive* и *nonrestrictive apposition*, наличието, респ. отсъствието, на полупредикативно отношение между компонентите на апозитивната конструкция не се налага като основен (водещ) диференциален признак при нейното типологизиране. Частичното (или случайното) съвпадение или припокриването на значенията на понятията, назовани с посочените термини, няма особено значение, защото дори тези автори, които правят разграничение въз основа на този признак, фокусират вниманието си преди всичко върху конструкцията с обособената апозиция, независимо от това какъв термин използват, за да я обозначат (Р. Куърк, Дж. Кърм, Х. Херинга).

4. КОНСТРУКЦИИ С НЕОБОСОБЕНА И ОБОСОБЕНА АПОЗИЦИЯ В НЕМСКОЕЗИЧНАТА СИНТАКТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Що се отнася до разбиранията относно разграничаването на конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция в немскоезичната синтактична литература, е основателно прегледът на хипотезите, становищата и концепциите да започне с идеите на Йон Рис (John Ries). Още през 90-те години на XIX век той издава своя

учебник *Was ist Syntax?* (1894 г.), в който анализира характера на граматическото отношение и типовете синтактична връзка. Трябва да се има предвид, че за германския лингвист не изречението, а словосъчетанието (*Wortgefuge*) е основна единица на синтаксиса. В неговото разбиране обаче конститутивни елементи на словосъчетанието са групите от думи (словесните групи) (*Wortgruppen*) и изреченията, т.е. словосъчетанието обединява различни синтактични конструкции – от съединения на две думи до сложни изречения.

През 1928 г. в издадения в Прага труд *Zur Wortgruppenlehre* Й. Рис представя класификация на словесните групи, като релевантните диференциални признаци според него са степента на споеност между компонентите им и характерът на синтактичната връзка между тях. Той конституира три типа словесни групи: 1) *Lockere Gruppen*, т.е. слабо (или свободно) свързани групи, към които се отнасят съчетания от думи, чиито компоненти са свързани на принципа на съчинението (паратаксиса), напр.: *брат и сестра*; *лес и поле*; *мороз и солнце*; 2) *Halbenge Gruppen*, т.е. полусилно (полутясно) свързани групи, към които се отнасят две разновидности: *Anfügegruppen*, в които едната дума се прибавя („прилепва“) към другата, напр.: *город Калинин*; *слесарь Петров*; *инженер Михайлов* (това са фактически конструкции с необособена апозиция); и *Anlehngruppen*, в които става дума за съчетания от определяемо и обособена част с функция на определение или приложение, напр.: *дом, высокий и просторный*; *Михайлов, инженер*; *Вечер, красивый и сказочный, быстро пришел*; 3) *Enge Gruppen*, т.е. силно (тясно) свързани групи, към които се отнасят съчетания от думи, чиито компоненти са свързани на принципа на подчинението (хипотаксиса), напр.: *высокая гора*; *вершина утёса*; *быстро бежит*; *велосипед друга*[1] (цит. по: Suhotin 1950: 133–134). Очевидно е, че в концепцията на Й. Рис апозитивната конструкция (с необособена и с обособена апозиция) заема междинна позиция спрямо съчинителното и подчинителното словосъчетание. При това, въпреки че връзката между компонентите на апозитивната конструкция е уникална симбиоза от признаци и на съчинителната, и на подчинителната връзка, е очевидно, че тези компоненти не са свързани нито на принципа на паратаксиса, нито на принципа на хипотаксиса (в класическата им интерпретация).

В съвременната немскоезична лингвистика въпросите, свързани със синтактичния статус на апозитивната конструкция и нейната типология, не са сред приоритетните. В една от популярните немски

[1] Всички примери са на В. П. Сухотин.

граматики, издадена от *Duden*, при нейното дефиниране професор Петер Галман е избрал описателния подход. Той разкрива същността на апозицията (терминът е на П. Галман) чрез представяне на общи за всички нейни разновидности характеристики. Типологията на немския лингвист е красноречиво доказателство не само за гледната му точка по отношение на граматическия статус на изследваното явление, но и за разбирането му относно диференциацията на конструкциите с необособена и с обособена апозиция.

Авторът класифицира апозитивните единици в четири разряда. В първия се ситуира т.нар. свободна апозиция (*lockere Apposition*), която почти напълно съответства на свободната нерестриктивна апозиция в тезите на Дж. Кърм, Р. Клоуз и Х. Херинга, напр.: *Peter Müller, technischer Leiter, hat den Brief unterschrieben*. Това е обособена конструкция, чрез която допълнително се идентифицира главният компонент или се конкретизира, уточнява се неговото съдържание. Важно е да се отбележи, че в текста се прави разграничение между свободната апозиция, от една страна, и вметнатата конструкция (в широкия смисъл на думата) и елиптичната парафраза, от друга, които в изложението не се интерпретират като апозиция. Във втория разряд се включва т.нар. партитивна апозиция (*partitive Apposition*), която се употребява след съществителни имена със събирателно значение или след имена със значение за мярка, количество, обем, форма, напр.: *Auf dem Tisch stand eine Kanne schwarzer Kaffee*. В българския синтаксис това именно словосъчетание по традиция се разглежда като атрибутивно словосъчетание с несъгласувано определение. В третия разряд се поставят конструкциите, в които е налице контактна апозиция (*Juxtaposition*), наричана още апозиция с допълнително смислово ядро (*appositive Nebenkern*). Тя е толкова тясно и здраво свързана с основното ядро, че двете заедно образуват сложна именна група (комплексно фразово ядро), напр.: *Die Begegnung Clinton-Jelzin*. В четвъртия разряд се обединяват употреби, които по същество са членувани прякори, псевдоними, прозвища (nachgestellten Beinamen mit Artikel), напр.: *Karl der Große*.

Последните три разряда всъщност представляват разновидности на свързаната апозиция в немския синтаксис (*enge, gebundene Apposition*), която почти напълно се припокрива със значението, което се влага в понятието *конструкция с необособена апозиция*. Конструкциите, включени в последните три разряда, като цяло се противопоставят на конструкциите, включени в първия разряд. Разбира се, може да се изразят

сериозни резерви относно причисляването на т.нар. партитивна апозиция към конструкциите, съдържащи апозиция, но по-важно е друго. Авторът прави детайлна вътрешна класификация на апозицията от третия разряд, т.е. на конструкцията с допълнително смислово ядро (*appositive Nebenkern*), като в нейните рамки обособява три разновидности: 1) детерминативна апозиция, в които вторият компонент определя, конкретизира първия компонент, напр.: *die Universität Hamburg*; *ein Opel Astra* (*Hamburg* и *Astra* са апозитиви); 2) експликативна апозиция, чрез която се реализира родово-видово отношение (родовото наименование винаги е членувано!); тъй като по същество е редуцирано копулативно изречение, тя може да се замества с него, напр.: *die bekannte Rechtsanwältin Sabine Tessendorf*; *mein alter Ereund Ferdinand*; *der Pharmakonzern Sandoz*; *die Insel Rügen*; *die Zahl Dreizehn*; 3) апозиция, чрез която се обозначават роднински и служебни отношения, титли, професии, звания, като и многосъставни собствени имена, напр.: *Onkel Otto*; *Frau Ebneter*; *Professor Ludwig Pfeifer*; *Reiner Maria Rilke*. (Grammatik 2009: 280–294). Безспорният факт, че в цитираната граматика разновидностите на конструкцията с необособена апозиция (*enge Apposition*) са разгледани доста подробно и на тях е отделено дори повече място в сравнение с мястото, отредено за конструкцията с обособена апозиция (*lockere Apposition*), доказва, че авторът добре аргументирано и последователно защитава тезата за апозитивния характер и на двата типа конструкция.

Това схващане е доста близо до доминиращото в руската лингвистика разбиране за разграничаването на конструкциите с необособена и с обособена апозиция. Людмила Фадеева, придържайки се към вече цитираната немска граматика, издадена от *Duden*, дефинира приложението като „съгласуван субстантивен атрибут, който може да се употребява в необособен вид (свързана апозиция) и в обособен вид (свободна апозиция), като между членовете на апозицията се реализира атрибутивно-предикативна връзка“ (Fadeeva 2011: 221)[2]. Авторката

[2] В статията, подобно на много други изследвания, е допусната непоследователност при дефиниране на отношението между компонентите на апозитивната конструкция. В началото на материала (с. 221; с. 222) авторката декларира, че споделя мнението на мнозина руски и германски лингвисти, според което „между компонентите на апозиционното съчетание е налице атрибутивно-предикативна връзка“. При това – без да взема предвид различията в спецификата на необособената (свързаната) и обособената (свободната) апозиция. По-нататък обаче (с. 223–224) Л. Фадеева пише, че в съчетанието с необособена апозиция компонентите са свързани чрез „силно прилагане на определението към определяемото“…, а „връзката се основава на съгласуване по падеж (Kasuskopie)“, докато връзката между компонентите на свободната апозиция е

убедено твърди, че това е традиционната не само за немските лингвисти, но и за чуждестранните езиковеди германисти гледна точка, въпреки че, съгласявайки се с Мария Савцова, скрупульозно отбелязва: „От синтактическа гледна точка необособеното приложение трябва да се приема като категория с междинен характер, като явление, което се намира на границата на прехода на определяемото в определение (извън случаите, когато като приложение се използва прякор или прозвище)“ (Fadeeva 2011). Особено показателно е и друго обстоятелство: в целия си (наистина неголям като обем) текст авторката, за разлика от П. Галман, елегантно и ненатрапчиво, но умело и последователно поставя в центъра на изложението характеристиките на свободната апозиция, а маркирането на особеностите на свързаната апозиция сякаш има допълващ, периферен, откъслечен характер.

В друга, също толкова популярна, граматика на немския език професорът от университета в Бон Улрих Енгел представя апозицията като задпоставена конструкция, разновидност на определението, чрез която се дава някаква допълнителна информация, без тя да е задължителна – нито семантически, нито структурно – за съществуването на изречението, в което тя се намира. Не само примерът, който авторът използва като прототипен: *Herr Pfeiffer, der Schornsteinfeger,…*, но и императивно направеното уточнение, че той не приема тезата на други автори за наличието на два типа апозиция – свободна и несвободна (или предпоставена и следпоставена), означава, че според У. Енгел с термина *апозиция* трябва да се назове единствено и само конструкцията с обособена апозиция. Конструкцията с необособен апозиция, представена чрез примери от типа: (*der*) *Schornsteinfeger Herr Pfeiffer*, категорично се изключва от апозицията, тъй като според автора изобщо не е възможно двете явления да се обозначават с един и същ термин и да се поставят под общ знаменател. Предпоставеното и задпоставеното определение имат съвършено различни характеристики, затова У. Енгел тълкува по различен начин необособената предпоставена конструкция, чрез която се обозначават факултативни допълнения към името, като роднински отношения, звания, титли, професии, и ги разглежда като Nomen varians, респ. като Nomen invarians (Engel 1996: 806). В по-нататъшното си изложение авторът прави коректно (и задължително) разграничение

„отслабена и крехка (рехава), губеща своя подчинителен характер“, поради което „придобива оттенък на присъединително значение“.

между апозитивната конструкция, от една страна, и подчиненото определително изречение и парентезата, от друга, но в същото време причислява към апозицията конструкции с обстоятелствена семантика (*Apposition zur Situativbestimmung*) от типа: *dort, in Graben*; *drüben, am anderen Ufer* и др., което е неприемливо, тъй като се пренебрегва един от основните признаци на апозитивната конструкция – номинативността.

Много близка до позицията на У. Енгел е тезата на неговия почти връстник Харълд Вайнрих. Изтъкнатият професор от Мюнхенския университет дефинира приложението почти по същия начин, който използва именитият му колега. Той обаче включва едно важно допълнение, а именно, че двете имена, респ. именни групи, са с идентична референциална отнесеност (referenzidentisch determiniert). И той, подобно на У. Енгел, не приема, че конструкцията с предпоставено определение може да се дефинира като апозиция. Според него конструкцията: *ein Aufsatz über Goethe, den Dichter und Weintrinker* е апозиция, а в конструкцията: *der Weintrinker Goethe schrieb auch herrliche Trinklieder (der...)* е налице юкстапозиция. В краткото си изложение по този въпрос Х. Вайнрих последователно защитава тезата, че статус на апозиция може да получи само конструкцията с обособена апозиция, затова само тя може да се обозначава с термина *апозиция*. Конструкцията с необособена апозиция се изключва от съвкупността на апозициите и се разглежда като апозиционно съполагане, юкстапозиция (Weinrich 1993: 361–363).

В своята многократно издавана граматика Герхард Хелбих и Йоаким Буша разглеждат апозицията като вид атрибут, представен от име (именна фраза), който е редуцирано копулативно изречение и има тъждествена референциална отнесеност с думата, към която се отнася; освен това може да се пропуска или да се замества от главния компонент, без да се нарушава смисълът на изречението. Авторите смятат, че различия между свободната и независимата апозиция съществуват, но че те са формални. В краткото изложение по темата интерес предизвиква една тяхна забележка: Става дума за конструкцията, образувана от названия за родство, професия, титла, обръщение + лично име, в която първата или втората част се разглежда като апозиция в зависимост от използването на определителния член. Когато двата компонента имат нулев член, напр.: *Onkel Gerhard*; *Tante Christa*; *Klempnermeister Schulze*; *Lehrer Müller*; *Herr Meier*; *Kollege Kühn*, названието за родство, професия и пр. е апозиция. Когато първата дума има член, различен от нулев, напр.: *mein Onkel Gerhard*; *der Klempnermeister Schulze*; *der Professor Schmidt*; *dieser Herr Meier*, личното име е апозиция (Helbig, Buscha 1996: 606–609). Същият класификационен признак, както вече стана ясно, се използва от

Р. Куърк (Quirk at al. 1985: 1316–1320), без обаче да се отчита ефектът от тази зависимост върху разпределението на функциите между компонентите на апозитивната конструкция. Подобно разграничаване се прави и в българската синтактична литература още от средата на XX век, а в съвременните учебници по синтаксис на българския език то ревностно се поддържа, като се приема за аксиоматично[3].

Представяйки критически новите тенденции в трактовката на апозитивната конструкция в немския синтаксис, Светлана Муратова обобщава мненията на лингвистите германисти относно няколко задължителни, релевантни за приложението, признака – 1) бинарност; 2) номинативност; 3) синтактичната връзка между компонентите се изгражда на основата на паралелизма; тя се отличава както от съчинителното, така и от подчинителното свързване, по-скоро тя е съотносима с отношението между подлога и сказуемото; 4) кореферентност на компонентите, изграждащи апозитивната конструкция; 5) възможност за взаимозаменяемост на компонентите, без да се нарушава семантиката на изречението, чиято част е апозитивната конструкция (Muratova 2018: 242).

Някои немски лингвисти, например Хансякоб Зайлер (Seiler 1960), разделят определенията в зависимост от прагматическата им функция на рестриктивни и нерестриктивни. *Рестриктивното определение* се използва за отграничаване и отделяне на предмета от класа, към който той принадлежи, т.е. за спецификация (Spezifizierung). Към него се отнася и т.нар. *свързано приложение*, в което компонентите се намират в родово-видово отношение. Информацията, която се дава чрез зависимия компонент, т.е. чрез приложението, е семантически необходима, тъй като без нея смисълът на изречението остава неясен извън контекста, например, ако от изречението *Der Schriftsteller Böll wird ausgezeichnet* отпадне компонентът, функциониращ като приложение – *Böll*, не е ясно кой всъщност е писателят. С термина *нерестриктивно определение (апозиция)* се назовава свободното приложение, в което зависимият компонент по същество функционира като втори, допълнителен логически предикат. Именно затова той и опорната дума се отделят

[3] Според Мони Алмалех, който е единственият български лингвист, разработил в монографичен труд съчетанията от две съществителни имена в българския синтаксис: „Такова „прехвърляне“, разменяне на синтактичната функция на съществителните в резултат на членуването можем да обозначим с термина „метатеза“ на приложението“ (Алмалех 1993: 59).

интонационно в устната форма на речта (или чрез пунктуационни знаци – в писмената). В този случай информацията, която се дава чрез зависимия компонент, не е задължителна, а само допълнителна; тя не променя смисъла на изречението. Функцията на нерестриктивната апозиция е да поясни, да конкретизира, да характеризира главния компонент.

Всъщност това са познати схващания, които стават достояние на научната общественост още в края на XIX и началото на XX век. В *Grammatik der deutschen Sprache* нерестриктивната апозитивна конструкция се нарича същинска апозиция, защото тя напълно отговаря на традиционно приетите от по-голямата част от лингвистите условия и изисквания за съществуване на приложението, докато рестриктивната апозитивна конструкция категорично не се разглежда като приложение, тъй като не удовлетворява в достатъчна степен посочените условия и изисквания (Grammatik 1997: 1685–2569).

Цитираната вече С. Муратова изтъква няколко характеристики на свързаната апозиция, които категорично доказват, че тази конструкция трябва да се отграничава от истинската апозитивна конструкция, т.е. от свободната апозиция: 1) отсъства кореферентност при компонентите на свързаната апозиция от типа: *die Universität Leipzig*; *die Tendenz EU-Exit*; *die Perspektive Zukunft*; *die Diskussion Globalisierung*; *die Krise EU*; *der Skandal Lewinsky-Clinton*; *der Kontrast Nord-Süd*; 2) функцията на зависимия компонент в свързаната апозиция се доближава много повече до атрибутивната, отколкото – до апозитивната; 3) компонентите на свързаната апозиция са контактно разположени, т.е. са съположени, поради което в съвременните граматики за такъв тип приложение се използват термините *juxtaposition* (от лат. juxtapositio – съполагане, плътно доближаване) и *апозиционно съполагане* (Weinrich 1993: 363); 4) зависимият компонент е винаги в постпозиция спрямо главния, като по този начин се реализира т.нар. Sukzession (последователност) (Brinkmann 1971); 5) свързаното приложение не може да разширява обема си поради тясната обвързаност между компонентите и несамостоятелността на втория от тях (Muratova 2018: 242–244).

Повечето от тези характеристики, разбира се, могат да бъдат критически преразгледани, допълнени, оспорени, отхвърлени, но така или иначе мнозинството от водещите немски лингвисти (Г. Цифонун, У. Енгел, Х. Бринкман, Х. Вайнрих) използват термина *апозиция* само за назоваването на конструкцията с обособена апозиция. При квалифицирането на тази синтактична единица като апозитивна те посочват кореферентността на компонентите ѝ като най-съществен признак. Свързаната апозиция – по-категорично и добре обосновано или

по-неопределено и амбивалентно – не се приема за апозитивна конструкция и ѝ се приписва друг лингвистичен статус. Тя се интерпретира като рестриктивен модификатор; като апозиционно съполагане (Х. Бринкман, Х. Вайнрих, Гюнтер Дроздовски); като Nomen invarians, респ. като Nomen varians (У. Енгел); като допълващо (или разширяващо) име (Erweiterungsnomen) (Г. Цифонун, Лудигер Хофман, Бруно Щрекер); като називно словосъчетание.

5. ОБОБЩЕНИЕ

Едно от задължителните условия, което трябва да е налице, за да се разкрият адекватно и пълноценно същността и типологичните характеристики на апозитивната конструкция, е да се направи разграничение между две основни нейни проявления: конструкцията с необособената апозиция и конструкцията с обособена апозиция. В основните български граматики и учебници по синтаксис тази диференциация е факт от средата на миналия век. За разлика от конструкцията с обособена апозиция, чийто лингвистичен статус е установен и чиито особености, функции и употреба са добре разработени в системата на обособените части, конструкцията с необособена апозиция, чийто компонент е приложението, все още не е предмет на достатъчно съвременни интерпретации и задълбочени научни изследвания. Основната причина за липсата на повече новаторски подходи и на креативни решения относно граматическия статус на апозитивната конструкция е рутинното и необосновано придържане към традицията, без да се отчитат съвременните достижения в тази сфера и интензивното развитие на типовете апозитивна конструкция, широко използвани в съвременния български език. Допълнителна причина е механичното и хаотично понякога смесване на различни синтактични категории – определение (съгласувано и/или несъгласувано) и приложение, обособена част и приложение и най-вече – определяемо и приложение. Тази еклектика, макар да е по-характерна за граматиките от началото и средата на миналия век, и днес спорадично намира място в проучванията върху българския синтаксис.

Въпреки че функционирането на съществителните имена като признакови думи в апозитивната конструкция не е обичайно за руския език поради синтетичния му характер, в изследванията върху руския синтаксис, чийто предмет е коментираната диференциация, се предлагат множество различни по характер, по обем и по целенасоченост теории, идеи и хипотези. На единия полюс се позиционират постановки, според

които апозицията се тълкува само като обособена част и дори като подчинено изречение, а на другия полюс се групират становища, според които апозицията има множество проявления, въплътени както в необособена, така и в обособена синтактична конструкция. Може основателно да се твърди, че превесът на концепциите, в които дихотомията *конструкция с необособена апозиция / конструкция с обособена апозиция* не само се възприема като иманентна, но и се разработва перманентно и задълбочено, е явен и с оглед на историческите предпоставки – закономерен. В проучванията върху руския синтаксис двете разновидности на апозитивната конструкция са безспорно и последователно легитимирани. Проучванията на лингвистите русисти се фокусират преди всичко върху установяването на вида и характера на граматическото отношение, респ. на синтактичната връзка, между компонентите, изграждащи конструкцията, и особено върху лексико-семантичните особености на тези компоненти.

В специализираната литература, посветена на изследванията върху синтаксиса на английския език, противопоставянето на двете разновидности на апозитивната конструкция не се приема за основен диференциален признак. Въпреки че спорадично се цитира теорията на Ал. Пешковски за обособените части, тя не получава достатъчно популярност и не влияе като цяло на вижданията, мненията и хипотезите на авторите, чийто обект е синтаксисът на английския език. Факт е, че в някои конкретни теории дихотомиите *close / loose apposition* и *restrictive / nonrestrictive apposition* частично се припокриват с разбирането, наложено в изследванията върху руския синтаксис за необособено и обособено приложение, но все пак между тях не може да се постави знак за равенство. Като цяло вниманието на езиковедите е насочено към разкриване на структурно-семантичните и функционалните характеристики на конструкцията, съдържаща обособена апозиция. Това рефлектира и върху сравнително еднозначното ѝ и устойчиво терминологично идентифициране. За разлика от нейните особености проявленията и разновидностите на конструкцията с необособена апозиция се изучават и се представят фрагментарно, избирателно, по-скоро като неизбежно допълнение към придобилата популярност и стабилитет конструкция с обособена апозиция. Налице е трудно обясним факт, като се има предвид, че за разлика от руския език, в английския като език със силно изразен аналитичен характер употребата на конструкции с необособена апозиция, които са част от свързването на две съществителни имена без помощта на каквито и да било морфологични показатели, е твърде честотна и богато нюансирана.

В изследванията върху синтаксиса на немския език тенденцията, която се проявява по-завоалирано и не така целенасочено в трудовете върху особеностите на английския синтаксис, се налага по-отчетливо и категорично. Разбира се, и тук многообразието от гледни точки, подходи и теоретични конструкти е солидно, но все пак не е трудно да се установи, че колкото и различни концепции да се подлагат на верификация, разбиранията на водещите лингвисти германисти се обединяват около идеята, че с термина *апозиция* може да се обозначи само свободната апозиция (*lockere Appositin*), т.е. конструкцията с обособена апозиция. Свързаната апозиция (*enge Apposition*) се представя, подобно на изследванията върху английския синтаксис, много рядко пълноценно и подробно, т.е. като равноправна на свободната апозиция. Що се отнася до конструкцията с допълнително смислово ядро (*appositive Nebenkern*), нейният анализ и разкриването на синтактико-семантичния ѝ потенциал е изцяло подчинен на тезата да се докаже нейната „несъвместимост“ с изискванията, предявявани към „истинската“ апозиция.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Acuña-Fariña 1996: Acuña-Fariña, J. C. The puzzle of apposition. On so-called appositive structures in English. Santiago de Compostela: Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1996.

Acuña-Fariña 1999: Acuña-Fariña, J. C. On apposition. // English Language and Linguistics 3.1: 59–81. Cambridge University Press, 1999.

Acuña-Fariña 2009: Acuña-Fariña, J. C. Aspects of the grammar of close apposition and the structure of the noun phrase. // English Language and Linguistics, Volume 13, Issue 03, November 2009, Cambridge University Press, pp 453–481.

Ahmanova 2004: Ahmanova, O. S. Slovary lingvisticheskih terminov. 2-e izd., ster. Moskva: Izdatelystvo „Sovetskaya entsiklopediya“. <https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/_16.htm (status 18.09.2019)>.

Allerton 1979: Allerton, D. J. Essentials of Grammatical Theory. London: Routledge, 1979.

Almaleh 1993: Almaleh, M. Semantika i sintaksis. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993.

Andreychin 1942: Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika. Sofia: „Hemus A.–D.“, 1942.

Bally 1950: Bally, Ch. Linguistique générale et linguistique francçaise. Berne: A. Francke, 1950.

Barhudarov 2008: Barhudarov, L. S. Struktura prostogo predlozheniya sovremennogo angliyskogo yazyka. M.: LKI.

<https://classes.ru/grammar/116.Barhudarov/html/unnamed_64.html (status 23.08.2019)>.

Barhudarov, Shteling 1973: Barhudarov, L. S.; Shteling, D. A. Grammatika angliyskogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola, 1973.

Bitea 1977: Bitea, I. N. An Attempt at defining apposition in modern English. – Revue Roumaine de Linguistique, 1977, 453–477.

Blumfiyld 1968: Blumfild, L. Yazyk. Moskva: Progress. <https://classes.ru/grammar/142.Bloomfield-language/source/worddocuments/xii.htm (status 21.09.2019)>.

Bogacki 1973: Bogacki, B. K. Types de constructions appositives en français. Wrocław: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa 73, 1973.

Brezinski 1987: Brezinski, St. Prilozhenieto kato vid opredelenie. – Balgarski ezik i literatura, № 1, 1987, 3–7.

Brinkmann 1971: Brinkmann H. Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. Düsseldorf: Schwann, 1971, s. 625.

Brown, Miller 1982: Brown, E. K. & J. E. Miller. Syntax: Generative Grammar. London: Hutchinson, 1982.

Burton-Roberts 1975: Burton-Roberts, N. Nominal apposition. – Foundations of Language 13: 391–419, 1975.

Burton-Roberts 1994: Burton-Roberts, N. Apposition. – In Asher, N. (ed.) The encyclopaedia of language and linguistics, vol. I. Oxford: Pergamon, 1994, 184–187.

Chesnokova 1988: Chesnokova, L. D. Pervichnosty i vtorichnosty sintaksicheskih funktsiy slovoform (sushtestvitelynoe, prilagatelynoe, glagol, narechie). – Sistemno-funktsionalynoe opisanie slovosochetaniya i prostogo predlozheniya. Mezhvuzovskiy sbornik nauchnyh trudov. Leningrad: LGPI imeni A. I. Hertsena, 1988, s. 16–27.

Close 1979: Close, A. R. A Reference Grammar for the Students of English. London: Longman, 1979, 352 p.

Curme 1931: Curme, G. O. A Grammar of the English Language. Vol. 3. Syntax. North-Western University, USA, 1931, 616 p.

Curme 1947: Curme, G. O. English Grammar. New York: Barnes & Noble, 1947.

Delorme, Dougharty 1972: Delorme, E. & R. C. Dougherty. Appositive NP constructions: *we, the men*; *we men*; *I, a man*; etc. – Foundations of Language 8, 1972, 1–29.

Drosdowski 1989: Deutsches Universalwörterbuch. / Unter der Leitung von G. Drosdowski. Mannheim; Wien; Zürich, 1989, s.1816.

Dupont 1985: Dupont, N. Linguistique du détachement en français. Berne: Peter Lang, 1985.

Engel 1996: Engel, U. Deutsche grammatik. 3 korrigierte Auflage. Heidelberg: Groos, 1996.

Fadeeva 2011: Fadeeva, L. V. Strukturno-semanticheskaya harakteristika prilozheniya v sovremennom nemetskom yazyke. – Zhurnal „Vestnik MGIMO“, № 2. <https://cyberleninka.ru/article/n/strukturno-

semanticheskaya-harakteristika-prilozheniya-v-sovremennom-nemetskom-yazyke (status 12.08.2019)>.

Francis 1958: Francis, W. N. The Structure of American English. New York: Ronald, 1958.

Fries 1952: Fries, Ch. C. The Structure of English*: an introduction to the construction of English sentences* London: Longman, 1952, 304 p.

Georgieva 1983: Georgieva, El. Obosobenite chasti na izrechenieto ot sintaktichno i ot stilistichno gledishte. Sofia: „Narodna prosveta“, 1983.

Getsov 2018: Getsov, A. Kontseptsii za gramaticheskoto otnoshenie v apozitivnite konstruktsii (1. chast). – Proglas, 2, 2018 (god. XXVII), s. 224–232. <http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol27/iss2/13 >

Getsov 2019: Getsov, A. Kontseptsii za gramaticheskoto otnoshenie v apozitivnite konstruktsii (2. chast). // Proglas, 1, 2019 (god. XXVIII), s. 103–110. < http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol28/iss1/12 >

Grammatik 1997: Grammatik der deutschen Sprache. Hrsg. von G. Zifonun, L. Hoffmann, B. Strecker. Bd. 3, Berlin; New York: de Gruyter, 1997, s. 2043.

Grammatik 2009: Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch: Band 4. 8. Auflage.: Dudenferlag. Manheim – Wien – Zürich, 2009.

Hadlich 1971: Hadlich, R. L. A Transformational Grammar of Spanish. New Jersey: Prentice-Hall, 1971.

Helbig, Buscha 1996: Helbig, G.; Buscha, J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. 17. Auflage. Langenscheidt: Verlag enzyklopädie: Leipzig; Berlin; München; Wien; Zürich; New York, 1996.

Heringa 2011: Heringa, H. Appositional Constructions. University of Groningen. Published by LOT Trans 10 3512 JK Utrecht, The Netherlands, 2011.

Hockett 1958: Hockett, Ch. F. A Course in Modern Linguistics. New York: Macmillan, 1958.

Huttar 1973: Huttar, J. On distinguishing clause and sentence. – Linguistics 105, 1973, 69–82.

Jespersen 1943: Jespersen, O. Essentials of English Grammar. London: George Allen & Unwin Ltd., 1943, 392 p.

Kobrina i dr. 2008: Kobrina, N. A., E. A. Korneeva, M. I. Ossovskaya, K. A. Guzeeva. Grammatika angliyskogo yazyka. Morfologiya. Sintaksis. Moskva: Izdatelystvo „Soyuz“, 2008, 528 s. <http://robotlibrary.com/book/38-grammatika-anglijskogo-yazyka-morfologiya-sintaksis/127-the-apposition.html (status 23.07.2019)>.

Kobrina, Korneeva 1986: Kobrina, N. A., E. A. Korneeva. Grammatika angliyskogo yazyka: Sintaksis. Moskva: Prosvestenie, 1986.

Kochetkova 2005: Kochetkova, T. I. Slovoslozhenie kak sredstvo nominatsii i predikatsii v sovremennom russkom yazyke. Avtoreferat na soiskanie uchyonoy stepeni doktora filologicheskih nauk. Moskva, 2005

<http://cheloveknauka.com/slovoslozhenie-kak-sredstvo-nominatsii-i-predikatsii-v-sovremennom-russkom-yazyke (status 23.07.2019)>.

Kostov 1939: Kostov, N. Balgarska gramatika. Sofia: „Kazanlashka dolina“, 1939.

Kotková 1985: Koktová, E. Apposition as a pragmatic phenomenon in a functional description. – University of East Anglia Papers in Linguistics, 1958, 39–79.

Lago 1991: Lago, J. Un type special de modification non-restrictive: l'apposition. – Verba 18, 1991, 487–519.

Lebedeva 1965: Lebedeva, Zh. S. Intonatsionno-grammaticheskiy analiz struktur prilozheniya v sovremennom angliyskom yazyke. Avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Moskva, 1965, 21 s.

Longrée 1987: Longrée, D. Les compléments du nom en Latin classique: syntaxe, sémantique et pragmatique. – Cahiers de l' Institut de Linguistique de Louvain 13, 1987, 163–230.

Manacorda 1964: Manacorda, M. La gramática estructural de la escuela secundaria. Buenos Aires: Kapelusz, 1964.

Martinet 1973: Martinet, A. Conventions pour une visualisation des rapports syntaxiques. – La Linguistique 9, 1973, 6–16.

Matezius 1967: Matezius, V. Yazyk i stily. – Prazhskiy lingvisticheskiy kruzhok. Sbornik statey. Moskva: Progress, 1967, 444–523.

Matthews 1981: Matthews, P. H. Syntax. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Meyer 1992: Meyer Ch. F. Apposition in Contemporary English. Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press. (Studies in English Language. Ed. by Sidney Greenbaum et al.), 1992, 196 p.

Mishina 2007: Mishina, Yu. E. Prilozhenie v angliyskom yazyke. Samara, 2007.

Muratova 2018: Muratova, S. V. O statuse appozitsionnyh struktur v sovremennom nemetskom yazyke. – Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, № 4, 2018, 240–246.

Nedev, Sabev 1989: Nedev, Iv.; Sabev, S. Kam vaprosa za razgranichavaneto na prilozhenieto i negovoto oprdelenie. – Ezik i literatura, 1989, № 3, 64–70.

Nitsolova 1983: Nitsolova, R. L. Slozhno sastavno s podchineno opredelitelno izrechenie. – Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983, 305–320.

Ovsyaniko-Kulikovski 1912: Ovsyaniko-Kulikovskiy, D. N. Sintaksis russkogo yazyka. 2-oe izd. Sankt Peterburg, 1912.

Paula-Pombar 1983: Paula-Pombar, M. N. Contribución al estudio de la aposición en español actual. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1983.

Peshkovski 2001: Peshkovskiy, A. A. Russkiy sintaksis v nauchnom osveshtenii. 8-e izd., dop. Moskva: Yazyki slavyanskoy kulytury, 2001.

Popov 1942: Popov, D. Balgarska gramatika. Sofia: „Hr. G. Danov“, 1942.

Popov 1978: Popov, K. Strukturni, semantichni i funktsionalni osobenosti na apozitsiyata (prilozhenieto) v balgarskiya i sarboharvatskiya ezik. – Slavyanska filologiya. Tom XV. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1978, 207–218.

Popov 1983: Popov, K. Glavni chasti na izrechenieto. – Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983, 113–154.

Potebnya 1958: Potebnya A. A. Iz zapisok po russkoy gramatike. T. I – II. Moskva: Uchpedgiz, 1958. <http://elib.gnpbu.ru/text/potebnya_iz-zapisok-po-russkoy-grammatike_t1-2_1958/go,110;fs,1/ (status 09.08.2019)>.

Poutsma 1904: Poutsma, H. A Grammar of Late Modern English, Part I. Groningen: Noordhoff, 1904.

Puleha 1999: Puleha, I. R. Prilozhenie v sovremennom angliyskom yazyke: dis. … kand. filol. nauk. Sankt Peterburg, 1990.

Quirk et al. 1985: Quirk, R.; Greenbaum, S.; Leech, G.; Svartvic, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London; New York: Longman, 1985, 1779 p.

Raspopov 1966: Raspopov, I. P. O vidah i sposobah konstruktivno-sintaksicheskih svyazey slov. – Russkiy yazyk v natsionalynom shkole, 1966, № 6, s. 3–11.

Raspopov 1967: Raspopov, I. P. K voprosu ob obosoblenii. – Russkiy yazyk v shkole, № 4, 1967, 102–107.

Roberts 1962: Roberts, P. English Sentences. New York: Harcourt, Brace and World, 1962.

Rudnev 1968: Rudnev, A. G. Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola, 1968, 320 s.

Savova 2012: Savova, I. Mestoimenna repriza v podlozhnata fraza (varhu material ot balgarskata razgovorna rech). – In: Sluzhenie slovu. Sbornik, posvyashteny 70-letiyu dotz. d-ra Anny Nkolovoy. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2012, 221–229.

Seiler 1960: Seiler H. Relativsatz, Attribut und Apposition. Wiesbaden: Otto Horrassowitz, 1960, s. 213.

Shahmatov 2001: A. A. Shahmatov A. A. Sintaksis russkogo yazyka. Moscow: Uchpedgiz, 2001, 620.

Sinclair 1972: Sinclair, J. Mc H. A Course in Spoken English: Grammar. London: Oxford University Press, 1972, 266 p.

Sopher 1971: Sopher, H. Apposition. – English Studies, 1971, 52, 401–412.

Stefanov-Brezinski 1983: Stefanov-Brezinski, St. Prilozhenie. – Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983, 181–182.

Stepanova 1955: Stepanova, A. V. Intonatsionno-grammaticheskiy analiz obosoblennyh vtorostepennyh chlenov predlozheniya v sovremennom angliyskom yazyke: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Moskva, 1955.

Suhotin 1950: Suhotin, V. P. Problema slovosochetaniya v sovremennom russkom yazyke. – Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka. Moskva: Uchpedgiz, 1950, 127–177.

Taboada 1978: Taboada, M. Relaciones sintaácticas en el interior de la frase nominal: la aposición. – Verba, 1978, 5, 315–340.

Teodorov-Balan 1940: T.-Balan, Al. Nova balgarska gramatika. Sofia: „T. F. Chipev“, 1940.

Valgina 2000: Valgina, N. S. Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka: Uchebnik. Moskva: Agar, 2000. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/part-017.htm#i2219 (status 11.08.2019)>.

Weinrich 1993: Weinrich H. Textgrammatik der deutschen Sprache. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Duden-Verlag, 1993, s. 1111.

Wiers 1978: Wiers, E. Kleins „appositionele constructies“. – Spektator 8, 1978, 62–80.

Zaharenko 1998: Zaharenko, E. K. Strukturno-semanticheskie tipy appozitivov i ih funktzionirovanie v sovremennom angliyskom yazyke: Avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Mosk. gos. lingvist. un-t. Moskva: B.i., 1998, 24 s.

Zemb 1968: Zemb, J. M. Les structures logiques de la proposition allemande. Paris: OCDL, 1968.

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНЫХ МОДЕЛЯХ РУССКОГО И БОЛГАРСКОГО РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ (на примерах употребления фатических эмотивов, выражающих благодарность)

Надежда Стойкова

SOME CULTURAL MODELS OF THE RUSSIAN AND BULGARIAN SPEECH BEHAVIOR (BASED ON EXAMPLES OF PHATIC EMOTIVES, EXPRESSING GRATITUDE)

Nadezhda Stoykova

Abstract: *The article examines a topic of current interest - the sociocultural phenomenon of gratitude. The communicative patterns of speech behavior in expressing gratitude are based on different communication situations studied from the perspective of: 1) expressing gratitude in Russian and Bulgarian communicative behavior; 2) the degree of standardization in the usage of phatic emotives expressing gratitude; 3) the degree of communicative emotionality of Russian and Bulgarian languages.*

Key words: *gratitude, phatic emotive, speech behavior*

Принадлежность каждого говорящего человека к определенной культурной среде связана с овладеванием общих для данного социума механизмов функционирования речевого поведения, которые посредством многократной повторяемости и автоматизации используются им как на сознательном, так и на бессознательном уровне. Речевое поведение носителя языка связано с культурными традициями общества, к которому он принадлежит. Сложившиеся культурные традиции и модели поведения регламентируют в определенной степени целостное речевое поведение носителей языка, таким образом, чтобы процесс выбора определенных языковых средств был направлен, как отмечает А. Швейцер, на построение „социально-корректного высказывания“ (Shvejcer 1993: 53).

Современные исследования национально-культурных особенностей поведения представителей различных лингвокультур направлены на изучение эмоционального компонента межкультурного общения и на описание национальных стилей коммуникации. Этот факт не случаен, так как, несмотря на то, что проявление эмоции является

универсальной способностью всех людей, в коммуникации некоторые элементы, такие как степень эмоциональной открытости или экспрессивности, направленность эмоций, их функция и роль, у различных носителей языков являются культурно вариативными. „Особенности проявления эмоций являются характеристикой национального характера, точнее – менталитета представителей той или иной этнической культуры, отражаемого в их поведении, что сказывается на стиле коммуникации“ (Soldatova 2010).

Выражение эмоциональных состояний общающихся – это часть национального характера, который, бесспорно, оказывает влияние на речевое поведение носителей русского и болгарского языков. Несмотря на то, что эмоции носят универсальный характер и свойственны всем людям, их проявление и значение имеют культурную специфику, находящую отражение в языке и речи, т. е. эмоциональный аспект языка неразрывно связан с культурой народа. Эмоции, которые выражают представители разных культур, отличаются разной степенью экспрессивности, направленности, значением, целевыми установками, что находит свое проявление как на вербальном, так и на невербальном уровнях общения, между которыми наблюдается определенная взаимосвязь (Larina 2005).

Эмоциональность находит широкое применение в повседневном человеческом общении в разговорной речи. и реализуется. Специфика диалогического обмена информации в разговорной речи предполагает некую свободу выбора средств выражения, языковую экономию, а также субъективную оценку предмета разговора. К специфическим признакам, обусловливающим выбор языковых единиц в разговорной речи, относится широкая вариантность, эллиптизм, оценочность, семантические трансформации, метафоризация, повышенная экспрессивность и др. Все перечисленные признаки имеют универсальный характер, в том или ином соотношении обнаруживаются в индивидуальной речи (RGES 2002).

В трудах по сопоставительному описанию русского и болгарского языков неизменно подчеркивается, что одно из характерных различий между обоими языками – это широкое употребление в русском языке диминутивной лексики. Уменьшительные слова в русском языке употребляются, по наблюдениям Ив. Васевой, в два раза чаще, чем в болгарском, и выражают не только значение физической уменьшительности, но и выполняют целый ряд других функций (Vaseva 1982: 165-167). Такое широкое употребление уменьшительных слов в русском языке, которое можно заметить и без специальных подсчетов, лингвисты и культурологи связывают с особым настроем русского

языкового сознания, для которого одним из ведущих концептов является концепт эмоциональности. Известный исследователь русского менталитета А. Вежбицкая среди основных концептов, существенных для русского национального характера, отмечает именно эмоциональность. Она определяет ее следующим образом: „Эмоциональность – ярко выраженный акцент на чувствах и на их свободном изъявлении, высокий эмоциональный накал русской речи, богатство языковых средств для выражения эмоций и эмоциональных оттенков“. Автор ссылается на проведенные в Гарварде исследования русского национального характера, в которых особо отмечаются такие черты, как экспрессивность, эмоциональность, экспансивность, легкость в выражении чувств и импульсивность (Vezhbickaya 1996a: 33-34).

В своих исследованиях А. Вежбицкая разработала прототипические модели поведения или сценарии, которые задают последовательность мыслей, желаний и чувств. Через универсальные семантические примитивы автор создает уникальный перечень толкования названий эмоций в различных языках, который должен „выявляться в описании многих языков мира (генетически и культурно различных)“ (Vezhbickaya 1996b: 333). А. Вежбицкая классифицирует название эмоций следующим образом:

1. Эмоции, связанные с „плохими вещами“ (sadness, unhappiness, distress, upset, sorrow, grief, despair).

2. Эмоции, связанные с „хорошими вещами“ (joy, happiness, content, pleasure, delight, excitement).

3. Эмоции, связанные с людьми, совершившими плохие поступки и вызывающими негативную реакцию (fury, anger, rage, wrath, madness).

4. Эмоции, связанные с размышлениями о самом себе, самооценкой (remorse, guilt, shame, humiliation, embarrassment, pride, triumph).

5. Эмоции, связанные с отношением к другим людям (love, hate, respect, pity, envy) (Vezhbickaya 1996b: 333).

В других своих исследованиях А. Вежбицкая обосновывает утверждение о необходимости создания универсального семантического метаязыка, построенного на единицах вербального языка и состоявшегося из семантических примитивов. Эмоции, по мнению польской исследовательницы, не могут быть идентифицированны без помощи слов. Если существуют врожденные и универсальные когнитивные сценарии в эмоциональной жизни всех людей, то их

необходимо идентифицировать посредством лексических универсалий (Vezhbickaya 2001).

Русский лингвист В. И. Шаховский в одном из своих трудов категоризирует эмоции по компонентам семантики слова и по типам лексики английского языка. Он считает, что эмоции являются выражением квалификативно-оценивающей деятельности человека и компонентами структуры его мыслительной деятельности. Автор утверждает тезис о факте эмотивного значения и эмотивной коннотации и их референции: 1) с определенными объективными и субъективными признаками денотата – своего или чужого для данного слова (денотативная референция); 2) с „эмоционально окрашенным понятием“ о денотате (сигнификативная референция); 3) с социальными эмоциями отражающих субъектов (эмоционально-оценивающая референция); 4) с типизированными ситуациями употребления эмотивов (функционально-стилистическая референция). Исследование языкового материала, в связи с разработанной им моделью лексической семантики, дает основание выделить два типа эмотивной лексики: аффективы и коннотативы. К аффективам относятся междометия, бранные и ласкательные слова, эмоционально-усилительные прилагательные и наречия. Их можно считать специализированными эмотивами, так как их единственное значение – выражать эмоции. К коннотативам относится эмотивная лексика во вторичных, переносных значениях, дериваты с аффиксами, эмотивно-субъективной оценки и т. д. Коннотативы выражают эмотивность через компонент лексической семантики слова и имеют следующую структуру лексического значения: называние предмета отражения + эмоциональное отношение отражающего субъекта к нему (Shahovskij 1987).

В трудах Ю. Д. Апресяна находим исследование названий эмоциональных состояний в рамках изучения их синонимических рядов и системного описания образа человека по данным языка. К основной лексике выражения эмоциональных состояний автор указывает на глагольные синонимическия ряды *„беспокоиться“, „бояться“, „сердиться“, „стыдиться“, „гордиться“, „удивляться“, „восхищаться“, „любить“, „надеяться“, „радоваться“, „грустить“* и многие другие; ряды соответствующих существительных, прилагательных и наречий (беспокойство, радость, рад, тревожно, с тревогой, боязно, в страхе) и т. д. (Apresyan 1995: 368).

Важное значение в исследовании эмотивности языка имеет представленный Ю. Д. Апресяном перечень пяти фаз в развитии (сценариев) эмоций:

1. Первопричина эмоции – обычно физическое восприятие или ментальное созерцание некоторого положения вещей.

2. Непосредственная причина эмоции, как правило, интеллектуальная оценка этого положения вещей как вероятного или неожиданного, желательного или нежелательного для субъекта.

3. Собственно эмоция, или состояние души, обусловленное положением вещей, которое человек воспринял или созерцал, и его интеллектуальной оценкой этого положения вещей.

4. Обусловленное той или иной интеллектуальной оценкой или собственной эмоцией желание продлить или пресечь существование причины, которая вызывает эмоцию.

5. Внешнее проявление эмоции (Apresyan 1995).

В исследованиях по коммуникативной лингвистике, кроме термина *эмоциональность,* широко обсуждается и термин *эмотивность* как специфическая категория в общении. В своих исследования А. А. Анищенко проводит четкую грань между этими понятиями. Автор считает, что эмотивность – это сознательное, и даже запланированное, проявление эмоций. Эмотивное высказывание имеет субъектно-объектную ориентацию, так как предусматривает целенаправленное выражение эмоции в сторону собеседника – это эмоция для других. Один из характерных признаков высказываний, в которых присутствует эмотивный компонент – это их положительное воздействие на слушающего, демонстрация лояльности, доброжелательности и симпатии. Коммуникативная эмотивность адресатоцентрична и выполняет социальную функцию.

По мнению А. А. Анищенко, эмоциональность связана с инициальной репликой и выражает эмоции адресанта, она является естественным проявлением эмоционального состояния коммуниканта, испытываемых им чувств, а эмотивность обычно относится к получателю информации, которая направлена на достижение желаемого воздействия на адресата (соблюдая принцип вежливости), т. е. обладает стратегической направленностью – повлиять на восприятие адресантом ситуации или просто продемонстрировать симпатию, расположить к себе собеседника, сделать ему коммуникативный подарок. Соответственно эмоциональное высказывание выполняет экспрессивно-коммуникативную функцию – говорящий озвучивает свое психологическое состояние в качестве реакции на ситуацию общения, а также на его отношение к этой ситуации. Эмотивное высказывание призвано выполнять **фатическую функцию,** цель которой заключается

в поддержании доброжелательных отношений между коммуникантами, и воздействующую, направленную на достижение желаемого эмоционального эффекта у собеседника (Anishchenko 2018: 10-11).

Как отмечает Ю. О. Шилова, одной из основных целей непринужденного общения „является попытка донести определенную информацию, затронув при этом не только ум, но и сердце собеседника, пробудить в нем ответную реакцию“. Таким образом, для выполнения этой задачи говорящий использует такие языковые единицы, которые воздействуют на эмоциональное состояние его собеседника (Shilova 2014).

В данном исследовании считается целесообразным использовать термин **позитивный фатический эмотив**. Впервые термин *фатический эмотив* употребляет Т. В. Ларина (2005), вслед за ней, основываясь на ее определение, О. С. Солдатова прибавляет и слово *позитивный* к данному термину. Таким образом, в труде О. С. Солдатовой предлагается следующая дефиниция:

Позитивный фатический эмотив – *это коммуникативная единица, содержащая оценочность и ориентирована на адресата с целью оказания на него положительного эмоционального воздействия. Фатические эмотивы имеют ярко выраженную стратегическую направленность: эмоциональная оценка, содержащаяся в них, нацелена на то, чтобы продемонстрировать симпатию, расположенность к собеседнику, сделать ему „коммуникативный подарок“* (Soldatova 2010).

Наблюдения показывают, что позитивные фатические эмотивы, как часть системы фатических коммуникативов, в русском и болгарском языках встречаются в одинаковых стереотипических ситуациях общения – при знакомстве, при прощании, при поздравлении, при извинении, при выражении благодарности, при просьбе, при пожелании, при приглашении, в комплиментах и т. д. Все указанные ситуации хорошо описаны в системах речевого этикета обоих языков и не стоит их обсуждать в отдельности. Для того чтобы установить сходство и различия в русском и болгарском коммуникативном поведении проследим их специфику употребления в стереотипических ситуациях общения – в ситуациях выражения благодарности.

В процессе социализации каждый индивид усваивает культуру, к которой принадлежит посредством овладевания родным языком, общения на нем с знакомыми и незнакомыми собеседниками в различных средах и ситуациях. Этот процесс связан с формированием ценностной системы каждого носителя языка. Таким образом, языковое сознание формирует свое представление о ценностных качествах либо как положительные, либо как отрицательные. В большинстве культурных

обществах *благодарность* как морално-етическая категория относится к положителным ценностям. В религиозных верованиях считается, что именно благодарность является высшим человеческим долгом. В христианстве также выскзывается идея о том, что всегда необходимо выражать благодарность создателю: *„Всегда по справедливости мы должны благодарить Бога за вас, братия, потому что возрастает вера ваша, и умножается любовь каждого друг ко другу между всеми вами“* (2Sol.1:3).

В современных литературных произведениях о технике психологического самоуправления и самоусовершенствования тема благодарности получает широкое обсуждение. Например, во многих книгах жанра селф-хелп указывается на исключительную силу произнесения благодарственных слов и даже даются практические советы и техники, как отправлять благодарность к самому себе, к другим, к Вселенной.

С точки зрения когнитивных исследований, ментальный сценарий благодарности включает несколько типов взаимосвязанной информации: 1) фоновые знания о том, что любой добрый поступок должен быть отблагодарен; 2) представление об основных интенциях субъекта благодарности; 3) осознание того, что потенциальному субъекту благодарности оказана услуга; 4) представление о коммуникативных условиях ситуации благодарности (социальные роли коммуникантов, фактор прошлого и пр.); 5) знание вариативных способов выражения благодарности (прямых и косвенных) на речевом уровне; 6) знание от том, что неблагодарность строго порицается говорящим социумом (Berdnikova 2005:15).

В процессе межличностного общения благодарность занимает исключительно важное место и связывается с „правильным“ этикетным поведением. Благодарность во всех цивилизованных обществах воспринимается как одна подкатегория прагматической категории вежливости. Вербальное выражение благодарности в русском и болгарском коммуникативном поведении может быть выражением признательности в ответе на конкретные слова или проявлением внимания со стороны собеседника.

Значение слова *благодарность* в некоторых толковых словарях описано как чувство признательности за оказанную услугу или некое благодеяние, а также реакция на это чувство, которая в языке может быть выражено на вербальном и невербальном уровне (Daly 1988: 92).

Личное чувство благодарности в рамках социума превращается в значимый социокультурный феномен, являясь при этом обязательной составной частью речевого этикета. Культура благодарности определенного языкового сообщества основывается на совокупность правил поведения, связанных с нормами вежливости (Kotorova 2013).

Как отмечает И. А. Стернин, выражение благодарности является важным императивом в общении – принято благодарить за услугу, за помощь, оказанную без просьбы говорящего, за комплимент, за добрые пожелания, за выполнение просьбы, за ответ на вопрос, за подарок, за совет, за любое угощение и т. д. В своей книге о русском речевом этикете автор дает „предписания“, как произнести благодарственные слова – отчетливо, громко, в важных и торжественных случаях – официально, при свидетелях, в присутствии посторонних лиц, что делает их более значимыми в глазах окружающих. *„Благодарность – один из наиболее жестких речевых императивов этикета, его нарушение очень заметно и болезненно воспринимается собеседниками, коллегами, друзьями. „Хоть бы спасибо сказал“, – с горечью говорят о тех, кто пренебрегает правилом благодарности“* (Sternin 1996: 54).

При выражении чувства благодарности говорящий оценивает ситуацию общения с положительным знаком, вкладывая при этом целый комплекс положительных эмоций – радости, восторга, счастья и др.

По мнению М. В. Веккесер и Т. В. Воробьевой, речевой жанр благодарности соотносится одновременно с эмотивными, оценочными и ритуальными речевыми жанрами (Vekkeser, Vorobyeva 2011).

Основываясь на модели речевых жанров Т. В. Шмелевой, М. В. Веккесер и Т. В. Воробьева перечисляют основные характеристики речевого жанра благодарности:

1) Коммуникативная цель речевого жанра благодарности состоит в создании комфортного, гармоничного общения, в усилении положительного эмоционального состояния, в котором находится адресат;

2) При реализации речевого жанра благодарности предполагается, что говорящий правильно оценивает речевую ситуацию и выбирает средства в зависимости от этапа речевого взаимодействия;

3) По типу диктуемого содержания речевой жанр благодарности имеет цель установить доброжелательные, гармоничные отношения; автор говорит это, чтобы адресат знал, что автор к нему хорошо относится;

4) В связи с фактором коммуникативного будущего речевой жанр благодарности заключается в том, что предполагается обязательная ответная вербальная (или невербальная) реакция адресата;

5) Полная типовая семантическая структура высказывания со значением благодарности состоит из компонентов: субъекта + предиката + объекта-адресата + каузатора благодарности (каузатор благодарности является факультативным, однако этот элемент структуры выполняет особые функции при мотивировании благодарности и является показателем высокой степени осознанности выражаемого чувства);

6) Типичные языковые средства выражения речевого жанра благодарности – междометные выражения, перформативные глаголы, слова с положительной коннотацией, наречия с функцией усиления значения, сообщение о событии-поводе (Vekkeser, Vorobyeva 2011).

Исследователи выражения благодарности в русском языке в сопоставительном аспекте с западноевропейскими языками, замечают, что в русской культуре эта категория принадлежит прежде всего к личной эмоциональной сфере. Случаи реализации благодарности в русском языке гораздо меенее частотны и менее стандартизованы, чем в других западноевропейских языках и культурах. Данная констатация находит свое объяснение в социокультурных особенностях языкового сообщества. В русской культуре говорящий имеет большую склонность выражать присущее ему эмоциональное переживание, тогда как в большинстве европейских культур данный экспрессивный акт является рутинной формулой вежливости, употреблние которой диктуется правилами речевого этикета (Kotorova 2013).

Придерживаясь основных задач данной работы, считается целесообразным сравнить специфику употребления только универсальных этикетных эмотивов в русском и болгарском языках в ситуации фатического общения. Для этой цели важно рассмотреть еще несколько дополнительных задач:

1. Выявить ситуации выражения благодарности в русском и болгарском коммуникативном поведении;
2. Исследовать степень стандартизованности употребления фатических эмотивов для выражения благодарности;
3. Сравнить степень коммуникативной эмоциональности носителей русского и болгарского языков.

В речевом поведении носителей русского и болгарского языков употребляются следующие фатические эмотивы для выражения благодарности: *благодарю (благодарствую), благодарен, спасибо, мерси; благодаря, благодарен, мерси.*

В русском языке большинство исследователей указывают на тот факт, что фатический эмотив ***спасибо***, независимо от ситуаций общения

является самым частотным средством выражения благодарности (Vekkeser, Vorobyeva 2011; Kotorova 2013). Этимология слово *спасибо* связывается обычно с религиозным пожеланием *„спаси бог“* с утратой конечного „г“. Это слово не употребляется в русской классической литературе вплоть до XX века. В современном русском языке *спасибо* используется в качестве стандартизованной фразы, с помощью которой выражают благодарность за какую-нибудь услугу, добрый поступок или для завершения устного выступления (ESRY)

К центральным средствам относится и перформативный глагол ***благодарить.*** На периферии коммуникативно прагматического поля благодарности стоят стилистически маркированные эмотивы ***спасибочки / спасибочко / спасибочка, благодарствую*** (Kotorova 2013).

Заимствованная формула благодарности *мерси* отличается широким употреблением в русской разговорной практике (Kotorova 2013).

В связи с функциональным компонентом при общении, этикетные формулы, выражающие благодарность, в современном болгарском речевом этикете делятся на три основные группы: 1) Универсальные этикетные выражения – *благодаря, благодарен*; 2) Этикетные формулы для выражения благодарности в качестве пожелания – *Жив да си!; Жив и здрав да си!;* 3) Этикетные формулы для выражения благодарности в качестве комплимента – *Много мило от ваша страна; Много сте любезен* и др. (Stefanova 1997: 80-82).

В болгарской разговорно-речевой практике к универсальным средствам выражения благодарности относится и фрунцузское слово *мерси,* которое, по мнению языковеда Вл. Мурдарова, имеет определенную ситуативную маркированность – оно употребляется в случаях выражения „меньшей“ благодарности, например, за выполнение незначительных услуг преимущественно в устой речи. При выражении большой благодарности, особенно в публичных высказываниях, носителями болгарского языка предпочитается форма *благодаря* (Murdarov).

Слово ***благодарить / благодаря*** в русском и болгарском языках имеет общую старославянскую основу – *„благо“* – добро и *„дар“* – подарок, дарить.

Это слово вошло в языковую систему вследствие калькирования греческого слова eucharistein с тем же значением (слово *евхаристия* – в православии называют причастие, или подношение вина и хлеба, знаменующих собой тело и кровь Христа): eu по-гречески „благо“, charistein — „давать“, „подносить“ (ESRY).

При сравнивании ситуаций выражения благодарности в русском и болгарском коммуникативном поведении наблюдается множество общих положений. Предметом исследования фатических эмотивов, выражающих благодарность, послужили двести диалогических единств, эксцерпированных из языковых корпусов русского и болгарского языков. Так, например, из собранного корпуса наблюдается, что благодарность выражается часто в следующих ситуациях:

1) за выявление морально-психологических качеств – за поддержку, за понимание, за сопричастность, за сочувствие:

- Не преживай, все будет хорошо, но сама же знаешь, время лечит
*- **Благодарю за поддержку,** здорово, что хоть здесь меня кто-то понимает и может поддержать!!!!!!* (NKRY);

- Не хочешь рассказать мне, что случилось?
*– Не хочу. Прости, Ира, не сердись, но я должна разобраться с этим сама. **Спасибо тебе за сочувствие*** (NKRY);

- Я хочу для тебя только одного – дороги, которой не видно конца, которая идёт вверх и дальше, дальше, и чтобы время тебя не подгоняло…
*- **Я благодарю тебя за счастье сопричастности ко всему, что есть – ты**.* (NKRY);

- А доколкото те познавам, никога не си се отмятала думите си!
- Благодаря за подкрепата! (BNK);

- Ще предам условията ви.
*- Благодаря за разбирането (*BNK);

- Добре си се подредил!
- Благодаря за съчувствието (BNK).

Наблюдения показывают, что данная языковая единица в обоих языках употребляется преимущественно с каузативами, выражающими благодарность, похвалу, как указывает и Г. А. Золотова. В ее Синтаксическом словаре приводятся следующие примеры: *Благодарю за наслажденья; Спасибо за поздравления с окончанием 7-й симфонии; Спасибо, город, за то что в жизни меня с тобою судьба связала!* (Zolotova 1988: 182-183).

Фатический эмотив *благодарю* в русском и болгарском языках используется для выражения благодарности при отказе и в ситуациях завершения речевого контакта.

2) за проявление когнитивных и познавательных качеств во время общения – за внимание, за активное обсуждение предмета разговора, за заданные вопросы:

- Не ушиб ли я вас?
*- **Нет-с, нижайше благодарю за внимание…*** (NKRY);

- Какова ситуация сегодня?
*- **Спасибо за вопрос*** (NKRY);

- И как точно се отсяват случаите?
*- **Благодаря за въпроса*** (BNK);

- Как е кракът на сестра й?
*- Оправи се, госпожо Ог, **благодаря за вниманието*** (BNK);

- Довиждане, графе - каза той най-накрая.
*- **Благодаря за разговора.** Беше поучителен* (BNK);

3) за положенный физический/ментальный труд и усилия:

- Ведь мне нужно было бы повидать этого Левия Матвея… - Он здесь, прокуратор! Пилат, широко расширив глаза, глядел некоторое время на Афрания, а потом сказал так:
*- **Благодарю вас за всё, что сделано по этому делу*** (NKRY);

*- Любезный друг, Алексей Андреевич, - сказал государь, обнимая Аракчеева, - **благодарю тебя за все твои труды.***
- Рад стараться, ваше величество! (NKRY);

Без да продума, Бояновски отвърна с кимване.
*- **Благодаря ви за труда,** който си направихте - каза рибарят, - иначе щеше да стане нужда да идвам наново при вас* (BNK);

- Вярвам, че хората ми добре са се грижили за теб?
*- Всички бяха много мили и любезни, ваша милост, **много ви благодаря за грижите*** (BNK);

*- **Е, благодаря, че се отби.***
*- Моля ти се, аз ти **благодаря за усилията*** (BNK).

4) за проявление волевых качеств личности – чаще всего благодарят за терпение, за выдержку, за инициативность, за

решительность, за смелость, за дисциплинированность и организованность и т. д.:

- Спасибо, станичник, - сказал он.
*- **Благодарю тебя за смекалку и находчивость*** (NKRY);

- Желаю вам хорошо отдохнуть, выбросьте все из головы и ни о чем не думайте. Хорошо?
*- **Спасибо вам за терпение*** (NKRY);

*- **Сердечно благодарю вас, товарищи, за вашу инициативу*** (NKRY);

*- Мис Роси, **благодаря за търпението** към безобидния лунатик.*
- Довиждане - каза тя. - Всичко добро и късмет в търсенето (BNK).

5) за выражение хвалебственности

- Удивило разнообразие ассортимента - теперь буду заходить к вам чаще!!!
*- **Андрей, спасибо за хорошие слова**. Приходите - всегда вам рады* (NKRY);

- Тамара, вы очень красивая женщина. Многие считают, что красота не приносит человеку счастья, а лишь создаёт дополнительные проблемы. Вы согласны?
*- **Большое спасибо за комплимент*** (NKRY);

- Приходишь туда и чувствуешь себя ребенком, а все из-за занимательной физики, которая лежит в основе всех тамошних экспонатов. Особенно классная наклонная комната - мозг отказывается тебя слушаться и подстраивается под окружающую действительность))) Советую реально всем!!!!
*- Здравствуйте, Juliet! **Спасибо за такие добрые слова о нашем музее.***
- Вие сте имали за съпруг един от най-великите синове на сръбския народ.
*- **Благодаря ви за хубавите думи, господине*** (NKRY);

- В този албум гласът ти отново е така чудесен, а като цяло „Project Shangri-La“ е образец за стилен прогресив симфоничен рок. Разчиташ ли вече на по-голям комерсиален успех?
*- **Първо благодаря за комплимента*** (BNK);

- Справихте се страхотно.
*- **Мерси за комплимента, мадам*** (BNK).

6) в случаях приобретения конкретных предметов или информации в пользу говорящего лица:

- Боюсь, точного ответа вам не даст никто. Лично я склоняюсь к мнению тех, кто утверждает, что это замок.
*- Ладно, **благодарю за информацию*** (NKRY);

*- **Покорно благодарю за приятное угощение**.*
- Не стоит благодарности (NKRY);

- Что, изменилась я, Глеб Евгеньевич?
- Не без того. Естественно после вашего перелома.
*- **Спасибо за цветы. И за вашу помощь*** (NKRY);

*- **Спасибо за чай и за приём.** Мне пора ехать исполнять свои резидентские обязанности. Лёрнер слегка усмехнулся:*
- Ну, ну, я верю, придёт время и вы опять станете профессором (NKRY);

*- **Благодаря ти за книгата, Хари**! - изчурулика тя весело. - От цяла вечност си мечтая да имам „Нова теория на нумерологията“! А парфюмът, Рон, наистина е необичаен.*
- Чудесно - отвърна той (BNK)*;*

*- **Благодаря за закуската, госпожо.** Хубаво е, когато ти готви жена.*
- Няма защо да ми благодариш. Това е най-малкото, което мога да направя за вас (BNK);

- Разбира се, но това е твърде много за тях. Един долар е предостатъчен.
*- Всичко е наред. **Благодаря за информацията*** (BNK).

Наблюдения за ситуациями выражения благодарности в русском и болгарском языках подтверждают точку зрения болгарского исследователя речевого этикета М. Стефановой, которая указывает на то, что этикетные средства для выражения благодарности позиционированы обычно в реактивной реплике диалогического единства и иногда служат своеобразным сигналом о завершении речевого контакта (Stefanova 1997: 79).

По степени стандартизованности употребления фатические эмотивы различаются в обоих языках.

В исследуемом русском корпусе наблюдается, что высокой степенью стандартизованности отличается **фатический эмотив *спасибо*,** который используется в речевой практике в конструкциях, типа *спасибо за доверие, спасибо за внимание, спасибо за новости, огромное спасибо, большое спасибо* и др. В позиции самостоятельного эмотива говорящий исключительно часто использует его и с целью завершения своего высказывания. С таким же значением употребляется и заимствованный эмотив *мерси.* В разговорной речи ***мерси*** можно услышать в сочетаниях *большое мерси, тысячу раз мерси, мерси боку* и др.

Огромное разнообразие сочетательных потенций **фатического эмотива *благодарен / благодарна / благодарны*** в русском языке дает основания прийти к выводу, что он отличается меньшей степенью стандартизованности. Этот фатический эмотив исключительно часто выступает в высказываниях, выражающих бесконечную степень благодарности: *очень благодарен, глубоко благодарен, премного благодарен, бесконечно благодарен, безмерно благодарен, чрезвычайно благодарен. Благодарен* используется в оксюморонных словосочетаниях, типа *безумно благодарен, крайне благодарен, страшно благодарен.* Свое эмоциональное состояние говорящий демонстрирует и при сочетаниях *в душе благодарен, благодарен от всей души, от души благодарен.*

В исследуемом болгарском корпусе высокой степенью стандартизованности отличается **фатический эмотив *благодаря***. Обычно он употребляется в самостоятельной позиции или в сочетаниях, типа *благодаря за помощта, благодаря за въпроса, благодаря за новините, благодаря за посрещането, благодаря за кафето.* Для выражения более глубоких чувств благодарности носители болгарского языка предпочитают почти нейтральное сочетание *много благодаря / благодаря много.* В разговорном языке фатический эмотив *благодаря* имеет синонимическую форму – *благодарско*. Нередко эта форма употребляется с антропонимными обращениями или в качестве самостоятельного высказывания.

Фатический эмотив *мерси* абсолютно стандартизован в болгарском языке. Его самое частотное употребление зафиксировано в позиции самостоятельного высказывания благодарности. Встречается в сочетаниях с формами обращений к объекту речи, а также нередко и при выражении вежливого отказа чего-нибудь.

Фатический эмотив *благодарен / благодарна / благодарни* в болгарском языке при определенных сочетаниях пречисляется к стандартизованным средствам языка. В корпусе зафиксировано наиболее его частотное употребление – в конструкции *благодарен + предлог + имя* существительное: *благодарен за интереса, благодарен за възможността, благодарен за грижите, благодарен за подкрепата, благодарен за откровеността, благодарен за благословията, благодарен за предупреждението, благодарен за търпението, благодарен за мнението, благодарен за съвета, благодарен за помощта, благодарен за отзивчивостта* и др. Следовательно, эмотивы *благодарен* (при своем наиболее частотном употреблении) и *благодаря* в болгарском языке проявляют почти одинаковую степень стандартизованности.

Эмотив *благодарен* в речи реализуется и в других сочетаниях, например, с количественными словами или наречиями. Чаще всего употребляется *много съм ти/ви благодарен.* На второе место по частотности употребления можно поставить выражение *безкрайно благодарен.* Нередко этот эмотив встречается и в сочетаниях, типа *изключително благодарен, страшно благодарен, крайно благодарен, дълбоко благодарен, толкова благодарен, извънредно благодарен, вечно благодарен, особено благодарен, искрено благодарен, наистина съм ти/ви благодарен.*

Результаты наблюдения показывают, что в русском языке высокую степень стандартизованности употребления проявляют фатические эмотивы *спасибо* и *мерси,* а в болгарском языке – *благодаря, мерси* и *благодарен* в определенных сочетаниях с именами существительными. Низкой степенью стандартизованности в обоих языках характеризуется фатический эмотив *благодарен*:

Степень стандартизованности фатических эмотивов	***Русский язык***	***Болгарский язык***
Высокая степень	*Спасибо* *Мерси*	*Благодаря* *Мерси* *Бгадодарен за + ИС*
Низкая степень	*Благодарен*	*Благодарен*

В связи с исследованием контрастивного описания русского, английского и немецкого коммуникативного поведения Ю. Е. Прохоров и И. А. Стернин указывают на различные параметры, которые, по их наблюдениям, являются существенно важными при исследовании этих коммуникативных культур (Prohorov, Sternin 2006: 136-139).

По одной из предложенных ими моделей рассмотрим степень коммуникативной эмоциональности носителей русского и болгарского языков при выражении благодарности. Из указанного ими списка параметров не будем учитывать только два параметра – свобода выражения негативных эмоций и возможность негативной эмоциональной реакции на речь собеседника, так как семантика рассматриваемых фатических эмотивов не допускает возможности выражения негативных эмоциональных реакций.

Степень коммуникативной эмоциональности:

Параметры	**Русское коммуникативное поведение**	**Болгарское коммуникативное поведение**
Уровень эмоциональной сдержанности	*Низкий*	*Средний*
Искренность коммуникативных эмоций	*Высокая*	*Низкая*
Стемление к гиперболизации выражения эмоции	*Высокое*	*Низкое*
Необходимость демонстрации положительных эмоций в общении	*Высокая*	*Заметная*

Допустимость высокоэмоционального разговора	*Высокая*	*Низкая*
Возможность позитивной эмоциональной реакции на речь собеседника	*Высокая*	*Средняя*

Анализ параметров степени коммуникативной эмоциональности носителей русского и болгарского языков показывает существенные различия.

При употреблении фатических эмотивов, выражающих благодарность в русском языке отмечается исключительно высокая степень коммуникативной эмоциональности. Эта эмоциональность проявляется в выражении искренней благодарности к адресату речи, в гиперболизации благодарности на языковом уровне, в необходимости демонстрировать эти положительные эмоции, допуская высокоэмоциональные разговоры и реагируя эмоционально на речь собеседника.

Для болгарского коммуникативного поведения при выражении благодарности наблюдается исключительно низкая и средняя степень эмоциональности по всем параметрам.

В итоге можно обобщить, что в русском и болгарском языках выражение благодарности является одной из самых важных морально-поведенческих категорий. В метакоммуникативных кодах социокультурного пространства обоих языков вежливость к собеседнику, дружеский тон в коммуникации и вообще кооперативное общение связывается именно с употреблением фатических эмотивов, выражающих благодарность. При выражении благодарности, однако, даже в таких близкородственных языках, какими являются русский и болгарский языки, наблюдаются существенные различия на уровне эмоционального коммуникативного поведения, и этот факт учитывается в процессе сравнивания степени стандартизованности фатических эмотивов в исследуемых языках, которая является одним из основных показателей коммуникативной эмоциональности. Носители русского языка, по сравнению с носителями болгарского языка, более склонны в процессе общения выражать свои эмоции, и это зафиксировано на вербальном уровне – фатические эмотивы обычно употребляются со

словами, дополнительно усиливающими экспрессию и эмоциональность высказывания. А высокая степень стандартизованности болгарских фатических эмотивов указывает, соответственно, на низкую степень выражения коммуникативной эмоциональности носителей болгарского языка.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

Anishchenko 2018: Anishchenko, A. A. Emocionalynyy i emotivnyy potencialy rechevyh aktov sfery soradovaniya. – Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika, 2018/ № 2, 8-16.

Apresyan 1995: Apresyan, Yu. D. Izbrannye trudy. T. 2 Integralynoe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya. Moskva, 1995.

BNK: Balgarski nacionalen korpus <https://dcl.bas.bg/bulnc/ (status 11.11.2019)>.

Berdnikova 2005: Berdnikova, A. G. Rechevoy zhanr blagodarnosti: Kognitivnyy i semantiko-pragmaticheskiy aspekty: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Novosibirsk, 2005.

Vaseva 1980: Vaseva, I. Teoriya i praktika perevoda (Uchebnik dlya studentov II i III kursa russkoj filologii). Sofia: Nauka i izkustvo, 1980, 254 s.

Vezhbickaya 1996a: Vezhbickaya, A. Russkiy yazyk. – In: Yazyk. Kulytura. Poznanie. Moskva: Russkie slovari, 1996 a, s. 33–88.

Vezhbickaya 1996b: Vezhbickaya, A. Yazyk. Kulytura. Poznanie. Moskva: Russkie slovari, 1996.

Vezhbickaya 2000: Vezhbickaya, A. Sopostavlenie kulytur cherez posredstvo leksiki i pragmatiki. Moskva: Yazyki russkoy kulytury, 2001.

Vekkeser, Vorobyeva 2011: Vekkeser, M. V., T. V. Vorobyeva. Vyrazhenie rechevogo zhanra „blagodarnost“ mladshimi shkolynikami. – Mezhdunarodnyy zhurnal ehksperimentalynogo obrazovaniya, № 8, 2011, 95-97.

Daly 1998: Daly, V. I. Tolkovyy slovary zhivogo velikorusskogo yazyka: v 4 t. T. 1. Moskva, 1998.

ESRY: Etimologicheskiy onlayn-slovary russkogo yazyka. Krylova G. A. <https://lexicography.online/etymology/krylov/ (status 11.11.2019)>.

Zolotova 1982: Zolotova, G. A. Kommunikativnyy aspekt russkogo sintaksisa. Moskva: Nauka, 1982.

Kotorova 2013: Kotorova, E. G. Vyrazhenie blagodarnosti v nemeckom i russkom diskurse: sociokulyturnyy, pragmaticheskiy i lingvo-strukturnyy aspekty. – In: Rossiya i Germaniya: vzaimodeystvie yazykov i kulytur. Cherepovec, 25 – 26 aprelya 2013, 114-122.

Larina 2005: Larina, T. V. Faticheskie ehmotivy v kommunikacii i perevode. – In: Aktualynye problemy prepodavaniya prakticheskogo kursa perevoda v vuze: Materialy nauchno-prakticheskoj konferencii (19 maya 2004 g.). Moskva, 2005, 228-240.

Murdarov: Murdarov, Vl. Izmestenata vnosna blagodarnost. <https://www.balgarskiezik.eu/lan_culture/izmestenata_vnosna_blagodarnost.PDF (status 11.11.2019)>.

NKRY: Nacionalynyj korpus russkogo yazyka. <http://www.ruscorpora.ru/new/ (status 11.11.2019)>.

Prohorov, Sternin 2006: Prohorov Yu. E., I. A. Sternin. Russkie: kommunikativnoe povedenie. Moskva: Flinta: Nauka, 2006.

RGES 2002: Rossiyskiy gumanitarnyy ehnciklopedicheskiy slovary 2002. V 3 t. Moskva: Gumanit. izd. centr VLADOS: Filol. fak. S.-Peterb. gos. un-ta, 2002. <http://niv.ru/doc/dictionary/russian-humanitarian/index.htm (status 11.11.2019)>.

ДУХОВНАТА КУЛТУРА, ОТРАЗЕНА В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ В V КЛАС

Цецка Георгиева

NON-MATERIAL CULTURE IN HISTORY AND CIVILISATION COURSEBOOKS FOR THE FIFTH GRADE

Tsetska Georgieva

Abstract: *This article discusses the presentation of non-material culture in all modern history textbooks for the 5th grade in Bulgarian schools. The analysis highlights the strengths and weaknesses of individual publications, and makes some recommendations related to teaching.*

Keywords: *non-material culture, civilization, V class, textbooks, history.*

В търсенето на нови възможности за модернизиране на обучението по история, съгласно с изискванията на двадесет и първото столетие, често се сблъскваме с проблема как да предложим или приложим редица нови подходи, препоръчани от водещи учени, включително методици и методолози. Те в много отношения правят заключенията си върху основата на нови прочити на методологическото и методическото наследство. Тезите, които налагат, са свързани с все по-тясното обвързване на обучението по история с практическия живот. Част от тази дейност е свързана и с модернизирането на методите (Rikaor, 1998: 63; Bizhkov 2000: 273-276; Ivanova 2017: 45). На тази основа по-долу ще проследим тенденциите при представянето на духовната култура в най-новите програми и учебници по История и цивилизации, въведени през 2016 г. в V клас.

От учебната 2016/2017 г., съобразно с новите програми в V клас, се изучават периодите Праистория и Античност. Министерството на образованието и науката одобри от новата 2016/2017 учебна година следните учебници:

1. на издателство „Просвета”, с автори доц. Т. Леков, проф. Д. Ботева-Боянова, доц. Ал. Николов и М. Босева;
2. на издателство „Просвета плюс”, с автори Ек. Михайлова, М. Димова, И. Чолаков и Г. Иванов;
3. на издателство „Анубис”, с автори проф. Хр. Матанов, проф. П. Делев, доц. Ц. Каснакова, К. Мукарзел и Т. Рангелова;

4. на издателство „Даниела Убенова”, с автори доц. В. Колев, доц. К. Грозев, доц. Р. Михнева, Т. Зарков, И. Караджинов и Р. Цветанова;
5. на издателство „Булвест 2000”, с автори В. Арнаудов, Цв. Цветански, В. Стойчева и К. Котларска.
6. на издателски комплекс „Св. Георги Победоносец”;
7. на Институт за образователни политики „Архимед и Диоген” ООД.

Всички те са издадени през 2016 г. и затова, за да не утежняваме излишно текста, няма да ги представяме в специална препратка. Ще отбележим само, че последните два са по-непопулярни и затова по-долу няма да бъдат включени в нашия анализ.

Насочването към уроците за духовна култура в настоящата теза е провокирано не само от личните предпочитания и интереси на автора, но и от множество забелязани отрицателни моменти в учебния материал, част от които са наследени от недалечното минало. На тях ще се спрем по-нататък. Прави впечатление например, че много от петокласниците оценяват духовната култура на античните общества единствено през призмата на собственото си битие, без да се опитват да разберат каквито и да било специфики от периода. Историческата проблематика им е интересна, но само що се отнася до екзотиката, без каквато и да било връзка със съвремието. Учебниците и учебните помагала не са в състояние да събудят друг интерес и по наше мнение това буквално осакатява подрастващите, особено по отношение на историята и пряко свързаните с нея хуманитарни науки. Цялостен еквивалент, разбира се, не може да има, защото това би обезсмислило историческото познание и преподаването (Velikov 2007: 135; Smolenskiy 1976: 43). Тук определено следва да посочим също, че успоредно с отрицателните тенденции се наблюдават и много нови положителни такива. Затова по-нататък сме очертали и най-важните постижения на отделните автори на учебниците за V клас.

Един от важните проблеми е с какви подходи се анализира духовната култура, защото прилаганата методологическа основа е в тясна връзка с методиката на преподаване. Нейната автентичност може да бъде преценена чрез семантичен, структурен или дори синтактичен анализ в зависимост от използваната методология. Текущата практика сочи още нещо. На съвременния етап нито един метод не се прилага в „чист вид”, защото това би направило изследването непълно (Blok 1988: 94; Ivanova 2018: 214-224). Използването на комплекси от методи придава далеч по-голяма достоверност на трудовете и съответно на конкретните методически изследвания.

Целта на настоящото изследване е да бъдат представени уроците, свързани с духовната култура във всички или поне в повечето аспекти на последната в посочените по-горе учебници за V клас. Като допълнителна задача сме си поставили да бъдат анализирани теоретично и проверени на практика различни подходи и методи за преподаване, отразени в учебниците, които имат пряко отношение към учебното съдържание по История и цивилизация във връзка с по-точното и достъпно изясняване на явлението духовна култура.

* * *

Във всички посочени по-горе учебници духовната култура като цивилизационен фундамент е застъпена широко, но не достатъчно. Затова преди да започнем конкретния си анализ ще припомним някои важни теоретични постановки, свързани с културата и в частност с духовната култура и нейните компоненти.

Във всяко общество духовната култура, като една от основните системи на културата, има свое теоретично равнище и практическо приложение. В много случаи, особено в миналото, теоретичното развитие не достига социалната практика. Анализът ни следва да отчита тази особеност като дава приоритет на получилите практическо приложение постановки, защото в последна степен най-вече те влияят върху развитието на обществото (Ivanova 2013: 19).

За да може да функционира нормално по определени механизми и на базата на предварително зададени параметри, обществената практика с течение на годините е изградила своя йерархия и политическата структура, които се променят, но след праисторическия период винаги остават да съществуват. По своята същност те са подсистема на обществото, на социалната система. За разлика от тях духовната култура е част, подсистема на културата. По своята същност социалната структура обхваща държавната структура с нейната йерархия и норми, политическите организации и техните отношения и норми. Извън нея остават личните възгледи, моралът, науката, образованието, религиозната култура, основните правни норми, естетическите чувства и политическата култура (Kunchev, Angelov 1995: 15-16). Към тях следва да прибавим извънобществената практика, която много автори съзнателно или несъзнателно пропускат. Всички те са подсистеми, част от духовната култура и неин предмет. Това от своя страна доказва, че духовната култура и социалната структура не се покриват, а се

различават по своите функции, цели и задачи. Затова в хода на настоящото изследване, по мнението на автора, е правилно да говорим за взаимодействие между духовната култура и обществената практика. Тук трябва да имаме предвид също, че политическите норми и отношения като част от политическата култура също са предмет на духовната култура. Те отсъстват съвсем в Праисторическия свят и на пръв поглед се срещат по-рядко в Античния, но по отношение на последния това е по-скоро илюзия. Политическите отношения възникват още с появата на държавата. Всъщност практиката и културата обхващат двете страни на един и същи процес – общественото развитие. Тук ще прибавим само, че духовната култура задължително въздейства върху всеки съзнателен член на обществото. В този смисъл по-нататък ще разглеждаме Праисторията и Античния свят, отразени в българските учебници за V клас по История и цивилизации.

В теоретичен план, както кратко посочихме по-горе, духовната култура се дели на следните подсистеми:

1. естетическа култура, отразена в изкуството (някои автори я разглеждат като самостоятелна подсистема на културата, което не е точно, б. а. Ц. Г.);
2. нравствена култура, изразена в обществения морал;
3. религиозна култура;
4. наука;
5. образование;
6. юридическа култура (без приложимите конкретни правни норми);
7. политическа култура.

Отделно от това, духовната култура е квалифицирана още от авторите през XVIII век по следния начин:

1. духовна култура на обществото;
2. духовна култура на нацията (и на отделните нации, която съвкупно определя общата човешка култура);
3. духовна култура на отделната личност в посоченото общество.

Въпреки привидната им обвързаност, между тях съществуват определени различия. Обществената духовна култура не е прост сбор от индивидуалните такива. В хода на своето развитие именно тя създава обществените традиции, дава облик на държавната уредба и политическия стил на управление, изгражда естетическите идеали, определя моралните норми и пр. Тя формира и нови духовни дейности, в съответствие с развитието на обществото. Казано с други думи, обществената култура до голяма степен възпитава индивидуалната

такава. Перифразирайки американския представител на антропологическата школа в културологията Лесли Уайт, че културата детерминира личността (Uayt 1988: 145), можем с основание да твърдим, че обществената духовна култура до голяма степен предопределя индивидуалната такава. Това, разбира се, е вярно, но не означава, че индивидуалната култура стои на по-ниско равнище от обществената. В случая отново става дума за две страни на един и същи процес. Не можем да пренебрегваме максимата, че не обществото, а отделната личност носи творческия заряд, че само тя може да създава нови духовни и материални ценности, да издига идеи, които обществото прегръща или не приема. Личната духовна култура в много случаи може да стои далеч пред обществената, да я изпреварва в развитието си и на това в не малка степен се крепи обществеият прогрес. Казаното се отнася с особена сила за Античния свят, където определено научно откритие, например, тласка обществата далеч напред.

Авторът на настоящото изследване е наясно, че в рамките на една статия трудно могат да бъдат изчерпани всички дидактически възможности, както и всички нови моменти, характерни за българското образование. Затова по-нататък ще очертаем само най-важните моменти в тази насока, конкретно свързани с основната тема.

Началото на промените през Праисторическата епоха се характеризират с появата на Разумния човек (кроманьонеца). Неговите най-високи постижения са рисунките в пещерите Ласко (Франция), Алтамира (Испания), Магура (България), както и статуетката на Вилендорфската Венера от Австрия. Тези паметници на праисторическото изкуство са свидетелства за съществуването на духовна култура. Това е пропуснато от почти всички автори на учебниците за V клас, с изключение на учебника на издателство „Анубис" (Matanov et al. 2016: 24), където е употребен изразът „духовен живот". Вероятно се е получило така, защото в повечето от авторските колективи липсват специалисти по праистория. Рисунките обаче са важни, защото отразяват преклонението на праисторическите хора пред силите на природата, опита им да омилостивят тези сили, както и почитта към мъртвите (Mihaylova et al. 2016: 27).

На изучаването на погребалните обичаи е отделено определено място и в учебниците по История и цивилизации за V клас. В урок № 6 „Изкуство и вярвания на праисторическия човек" в учебника на издателство „Булвест 2000", в рубриката „Първите хора" (урок упражнение, наречен в учебника „Практически дейности") е дадена

възможност за по-подробно запознаване с духовната култура на хората от неолита, както и с хипотезата, че танцуващите жени в пещерата „Бачо Киро" са част от древен култ, свързан с обредни церемонии в чест на Великата богиня майка (Arnaudov et al. 2016: 25).

В учебника на издателство „Даниела Убенова" е добавена информация и изображение за първия храм, открит в Гьобекли тепе, Южна Турция. Той е датиран към XI - X хил. пр. Хр. Според праисториците е дело на ловци и събирачи. Към настоящия момент това е най-старото свидетелство за духовна култура и наличие на религиозен култ в света (Kolev et al. 2016: 21). Наличието му в учебника прави последния далеч по-интересен от останалите в посочената част, защото учениците по правило се впечатляват от подобни разкрития и запомнят по-лесно свързания с тях материал.

С появата на земеделието, животновъдството и занаятите, с опитомяването на животни и откриването на първия метал обществото се разслоява и духовната му култура бавно, но необратимо се променя. Варненският некропол е доказателство за съществуването на развита цивилизация с ясно изразена обществена стълба. Най-старото обработено злато в света е отражение на тези промени, а показването му в учебника на „Просвета плюс" с подходящ коментар (Урок № 5 „Днешните български земи през Праисторическата епоха" – Mihaylova et al. 2016: 25), създава не само ясна представа у учениците за далечното време, но и поражда в тях патриотични чувства.

На този етап от своето обучение учениците развиват следните компетентности като очаквани резултати: да разпознават различни паметници на праисторическото изкуство; да си служат с понятията „археология", „хронология", „праистория", „античност", „еволюция" „религия", „исторически извори" (източници"), „култ", „разкопки", „археологически обект" („паметник") и др. В общи линии тази терминология е отразена коректно във всички посочени учебници, причина за което е и наличието на национални критерии и програма за обучението по история.

С развитието на цивилизациите край Нил, Тигър и Ефрат се появява необходимостта от обмен и съхраняване на информация. Духовната култура получава своя най-голям тласък с появата на писмеността. Това откритие променя хода на човешката история. В Древен Египет и Месопотамия почти по едно и също време през IV хил. пр. Хр. възникват първите писменост – йероглифна и клинописна. В учебника на издателство „Булвест 2000" за тях има допълнителна информация, изложена в урока „Свещените знаци". Там е отразено, че за първообраз на писмеността се счита „картинното писмо". Най-старото

открито такова е от шумерския град Урук. То е датирано от преди около 3300 г. пр. Хр. Тази писменост е изобразена върху 5000 глинени плочи, които дават ясна представа за стопанския живот в Шумер. По-късно от тази писменост в Месопотамия се развива клинописът, а стотина години след него в Египет се развиват йероглифите (Arnaudov et al. 2016: 44)[1]. В учебника на издателство „Анубис", в урока „Писменост и образование на първите цивилизации" (Matanov et al. 2016: 51, 52), е добавена информация за развитието на клинописа, който от отделни рисунки се променя в знаци. Те означават срички и звуци. Изобретени са около 1000 знака, които се използват от шумери, акадци, вавилонци, асирийци, а по-късно и от персите.

През XI век пр. Хр. се появява буквеното писмо във финикийските градове. То е революция в писането и става основа на всички съвременни европейски азбуки (урок № 8 от учебника на „Просвета плюс" – „Първите писменост" (Mihaylova et al. 2016: 34).

В урок № 13 от учебника на издателство „Даниела Убенова" – „Писменост и образование на първите цивилизации", са направени няколко важни допълнения. Тук е подадена информация, че в Месопотамия са създадени първите речници за превод от шумерски на акадски език и обратно. Пак там е посочено, че в Египет съществували библиотеки в храмовете, а школите в някои от тях се превърнали в центрове на културата, защото не само преписвали книги, но и създавали научни и литературни произведения (Kolev et al. 2016: 41).

Като цяло уроците за писмеността са едни от добре разработените във всички учебници за V клас. Основната забележка към някои от тях единствено е в пренатрупването на конкретна информация, която затруднява някои ученици. Последното се отнася най-вече за учебника на „Булвест 2000" и отчасти за този на „Даниела Убенова". Въпреки това следва да се каже, че стилът е логичен и повествованието върви гладко.

Компетентностите, които учениците създават в хода на обучението по конкретните теми, не са малко. Те се научават да разпознават различните писменост, да разбират значението на писмените източници за изучаването на историята и значението на образованието за Древния Изток. Необходимо е да се обърне внимание на факта (което не всички учебници правят), че за първи път писарите и

[1] Конкретната хронология е спорна и затова тук излагаме фактите само във вида, в който са изписани в учебниците. За някои от процесите вж. Ivanova 2017: 89-99.

жреците намират специално място в обществената йерархия в Древния Изток. Като носители на духовната култура те определят моралните норми в обществата и регулират отношенията между хората и между хората и боговете. В този смисъл ролята им за съществуването на цивилизацията е съществена.

В Древен Египет жреците обслужват политеистична религия и вярата в безсмъртието. Това, което в тази връзка пропускат авторите на учебниците, е, че трябва да се коментира изображението от „Книга на мъртвите" – „Съдът на Озирис", в качеството му на съществен паметник на духовната култура на Древен Египет. Пирамидите, храмовете и гробниците са доказателство не само за военната и икономическа мощ, но и за силата на египетската духовна култура, подчинена на идеята за безсмъртието. Неслучайно там намират добър прием скулптурата и изобразителното изкуство, разбира се в религиозната им семантика. Посочената идея е причина за развитието на изключителни познания по медицина, астрономия и математика, отразени подробно в урок № 11 на учебника на „Просвета плюс" – „Религията на древните египтяни" (Mihaylova et al. 2016: 43). Останалите учебници са малко по-семпли.

В Месопотамия, както и в Древен Египет училищата са разположени в храмовете, а самите те са наричани „домове на живота". Зикуратите са център на научни наблюдения, което определено е част от духовната култура. Направени са първите описания на лунни и слънчеви затъмнения. Съставен е точен календар. Месопотамските жреци, типично за времето си, са били и предсказатели – все аспекти на духовната култура. От запазените документи, най-вече от библиотеката на Ашурбанипал, знаем много за развитието на градовете държави (Урук, Акад и др.) до появата на империите Асирия и Персия. Началото на литературата е поставено с „Епоса на Гилгамеш" – неоспоримо доказателство за развитието на духовната култура в Древния Изток. Всичко това е изложено подробно в урок № 15 „Религиозните вярвания на жителите на Месопотамия" от учебника на „Просвета плюс" (Mihaylova et al. 2016: 50, 51). Повествованието е добро, но основната ни забележка в случая е към заглавието на темата, съдържанието на което го надскача много. За петокласниците това е съществен проблем, защото на елементарната задача „Спрете се на развитието на месопотамската писменост и литература!" получавате отговор: „Няма такъв урок".

Казаното по-горе не намалява съществено достойнствата на учебника на „Просвета плюс". Специално място трябва да бъде отделено на уроците упражнения в него, посветени на духовната култура, като „Законникът на цар Хамурапи" (Mihaylova et al. 2016: 52, 53). Откъсите от законника, както и изображението на самия цар показват ясно мястото

на „Законите" за развитието на Вавилон, ролята на боговете, на царя като подчинен единствено на тях (в случая на бог Шамаш – бога на правосъдието, който му дава законите) и пр.

Приключвайки с периода на Древния Изток, учениците трябва да развият като основни компетентности разпознаване на най-важните египетски (Амон-Ра, Озирис, Изида и Анубис) и месопотамски богове (Мардук и Ищар), описание на основните разлики между зикурат и пирамида, да разпознават основни световно значими паметници на архитектурата и изкуството от Египет и Месопотамия (пирамидите, Сфинкса, портата на Ищар и др.) като изразители на духовната култура на древните общества. В обобщен вид това е изложено в урок № 16 „Културата на Древния Изток", отново в „Просвета плюс" (Mihaylova et al. 2016: 54). В тази си част този учебник, по наше мнение, изпреварва останалите.

Като допълнителни компетенции, свързани с междупредметните връзки (конкретно с ИКТ), учениците следва да могат да намират допълнителна информация за достиженията на първите цивилизации в различни области.

Като важен момент в духовната култура на древните народи трябва да се отчете появата на първата монотеистична религия – юдаизмът, както и появата на „Стария завет" (Mihaylova et al. 2016: 56).

Изучаването на Древна Елада следва да има като основа твърдението, че нейната духовна култура се превръща в основа на съвременната цивилизация, дала не само името на Европа, но и изградила първите представи на европейците за създаването на света както и представите за възвишено и прекрасно. Митовете за боговете и героите създават свят, който обединява елините[2]. Творбите на Омир и езика, на който са написани, също е изключително постижение на духовната култура и се превръща в образец за подражание в следващите векове[3]. Наученото може да се приложи чрез урока упражнение „Елинските герои" (Mihaylova et al. 2016: 66, 67). Целта е след него учениците да могат да разпознават само по описание героите и да анализират техните

[2] За религиозните вярвания на Древна Елада вж. Georgiev, Topalilov, Petrov 2013: 24-27.
[3] Вж. напр. урок № 19 „Богове и герои в Древна Елада" (Mihaylova et al. 2016: 64). Тук следва да посочим не особено точното название на друг начален за периода урок – „Първите европейци" (Arnaudov et al. 2016: 58), който не отговаря на съвременните научни критерии.

качества с помощта на писмените източници и изображения, приложени в урока.

В рубриката „Стъпка по стъпка” в учебника на издателство „Просвета” е представена интересна тема „Как да представяме личностите в историята”. Тя е изцяло насочена към развиване на практически умения (Lekov et al. 2016: 76, 77). Подобен модел заслужава сериозно внимание, защото в практически план дава добри резултати.

Компетентностите, които учениците трябва да развият, са свързани и с уменията да правят междупредметни връзки с изучаваните митове и легенди по Български език и литература в V клас, като разберат например правилното значение и употреба на изразите „Троянски кон”, „Ахилесова пета” и др.

Атинската демокрация е забележително постижение на елинския държавнически гений. Като политическа система тя е в основата на съвременната демокрация и политическа култура. Макар и с някои условности може да се разглежда и като част от елинската духовна култура.

Поради обстоятелството, че елинската идея за демокрация е предмет на друго проучване на автора (Georgieva 2019), по-долу ще се спрем на посочената тема само накратко. По темата заслужават внимание два урока – „Атинският Акропол” и урокът упражнение „Атинската демокрация” (Mihaylova et al. 2016: 72, 73).

Духовната култура в Древна Елада е особено добре изразена в празниците и игрите на елините. Първото доказателство е началото на летоброенето – 776 г. пр. Хр. Първите Олимпийски игри прекратяват войните и издигат принципите и ценностите на спорта, които се запазват и пренасят чак до наши дни. В урока упражнение на издателство „Просвета” – „Театърът и Олимпийските игри”, се прави паралел между древните олимпиади и Олимпиадата в Атина през 2004 г., където във финала на маратона участват 35000 атлети от 200 държави. Факт, който потвърждава непреходността на посочените принципи и ценности (Lekov et al. 2016: 85).

Театърът, посветен на бог Дионис, е създаден за да съживява митологични сюжети. Изпълняван от актьори с маски, той се пренася в наши дни и е част и от съвременната духовна култура. И в Елада, и в наши дни театърът е място за общуване, за внушаване на общочовешки ценности и за осмиване на човешките слабости (Mihaylova et al. 2016: 78, 79).

Постиженията на елинските образование, наука и изкуства (все подсистеми на духовната култура) са обобщени в урок № 25 – „Елинска

култура" (Mihaylova et al. 2016: 80, 81). Тук този термин е употребен в тесния смисъл на понятието.

Анализът ни би бил непълен, ако не споменем, че Елада е родината на историята. В учебника на издателство „Анубис" този въпрос е разработен най-прецизно в урока „Културата на древните елини", където освен това е добавена информация за постиженията на древногръцката литература със съответните представители – Езоп, Есхил, Софокъл, Еврипид, Аристофан и т. н. (Matanov et al. 2016: 95). На същото място, в урока „Наследството на Древна Елада", е отделено специално място на отношението на елините към човека като идеал за красота и духовност. Оттук се прави връзката между елините и съвременния свят, което е добър методически похват. Израз на елинската духовност са и постиженията в областта на науката като са изброени представителите на различните клонове на познанието (с акцент върху философията, математиката и медицината) и техните постижения (Matanov et al. 2016: 96; вж. и Arnaudov et al. 2016: 84).

Като компетентности след приключването на този дял е необходимо учениците да разбират ролята на образованието в Елада, да познават основни паметници на елинската култура, а с помощта на ИКТ да извличат допълнителна информация.

В урок № 27 „Наследството на Александър – елинистическата епоха" на учебника на „Просвета плюс" духовната култура се представя като център на нова цивилизация, съчетаваща елинската философия, език, изкуство и литература с математиката, астрономията и естествознанието, развити на Изток. Като водещ център на елинизма умело са представени Александрийският музей, достъпната обществена библиотека и изключителните условия, създадени за развитие на науките (Mihaylova et al. 2016: 84, 85). В учебника на издателство „Анубис" към този урок е добавена информация, че през елинистическата епоха от философията се отделят като самостоятелни науки математиката, физиката, географията, астрономията и филологията. Посочени са и причините, поради които в континентална Елада старите културни центрове западат (Matanov et al. 2016: 98).

Като компетенции учениците започват да различават паметници на елинистическата епоха от предходните. Усвояват и нови понятия като „елинизъм" и „шедьовър". В тази връзка е много важен урокът упражнение „Седемте чудеса на Античния свят" (Mihaylova et al. 2016: 86, 87).

Духовната култура на най-древното известно население по нашите земи – траките, е представена най-добре отново в „Просвета плюс", в урок № 30 „Религиозни вярвания на траките" и № 31 „Тракийските гробници и съкровища" (Mihaylova et al. 2016: 96-99). Без да се впускаме в подробности ще отбележим, че подобни уроци следва да се преподават с приповдигнато патриотично чувство, за което не винаги остават възможности в забързаното съвремие. Затова може да се препоръча точно този урок при възможност да бъде проведен в музея.

Някои откъслечни допълнителни сведения са посочени в учебника на „Просвета", но струпването на данни и сухотата на изложението прави конкретния урок не особено ефективен. Ефектът на уроците за траките във всички посочени учебници е допълнен със снимки на изящните златни съкровища и богатите гробници, които също са свидетелства за тяхната богата духовна култура. Допълнителна представа за духовния живот на траките дават и откритите в последните години златни маски и други предмети, снимки на които фигурират в учебниците (Lekov et al. 2016: 96-98; Arnaudov et al. 2016: 104-10.). Тук за учителя е важно да спомене, че част от тракийското културно наследство е признато за световно и е под закрилата на ЮНЕСКО.

В урока „Религиозни вярвания на траките" от учебника на издателство „Анубис" е дадена допълнителна информация за някои култове и светилища (Matanov et al. 2016: 117-119), но обемът на материала по-скоро би затруднил средностатистическия ученик, отколкото да го заинтригува и мотивира да учи история (има сведения дори за почитания от гетите Залмоксис) и се губи главното – уникалността на този народ. Почти същото може да се каже за учебника на „Даниела Убенова" (Kolev et al. 2016: 84). Малко по-различен е подходът в урока „Културното наследство на Древна Тракия" на издателство „Просвета", където са изброени част от запазените до днес топоними, дошли от траките – Родопи, Вит, Янтра, Струма, Места, както и сведения за нестинарските игри, съхранени в съвременната българска духовна култура (Lekov et al. 2016: 100, 101).

Римската духовна култура първоначално се развива под влияние на етруските – загадъчен народ с неразчетена писменост, дал на римляните градската култура и форума, архитектурата на храмовете и символите на царската власт. Впоследствие влияние върху тях имат елините, от които се заимстват боговете[4].

[4] Вж. урок № 32 „Основаването на Рим" (Mihaylova et al. 2016: 105).

В римската духовна култура през имперския период се появява като задължителен елемент култът към императора, заедно с почитането на Юпитер като върховен бог. В същата тема е застъпена и появата и развитието на християнството. Този урок задължително следва да се свърже със съвременната епоха.

Темата за римската култура е продължена в урока упражнение „Рим – вечният град" (Mihaylova et al. 2016: 116-117). В него са представени едни от най-големите световни забележителности – Колизеума, Акведукта, Арката на Константин, Термите на Каракала и др. Учениците научават нови понятия – акведукт, терми, пантеон.

В урока „Културно наследство на римската цивилизация" на издателство „Анубис" сведенията за римските приноси към духовната култура са обогатени – Римската империя например завещава на съвременна Европа идеята за столица. Днес няма държава без столица, а латинският език се използва широко в науката (Matanov et al. 2016: 153). Основите на правото също са римско достижение. Останки от римско време се виждат почти навсякъде в Европа, особено в големите градове, което свързва Древен Рим със съвремието.

В урока „Религиозните вярвания на древните римляни" В. Колев и колектив разширяват римската духовна култура с информация за неофициалната римска религия, както я наричат авторите. Те отбелязват навлизането на култа към източните богове Митра, Кибела, Сарапис и Изида, както и почитането на различни полубогове и духове като Херкулес, Ромул и Рем, както и вярата в личния дух покровител (гений) и боговете на домашното огнище (Ларите), в чест на които се извършват ежедневни обреди (Kolev et al. 2016: 111). Това е много интересен подход, но информацията е прекалено подробна за ученици от V клас. В урок със същото заглавие издателство „Анубис" добавя информация за живота след смъртта според представите на римляните. Отделено е място и на ритуалите и гаданията (Matanov et al. 2016: 157). Материалът и тук е много, а в някои отношения – излишен.

От урока упражнение „Разкажете за всекидневния живот чрез езика на изкуството" в учебника на издателство „Просвета" учениците научават интересни факти за състезанията с колесници в Големия цирк, който побирал 250 000 зрители, разделянето на състезателите и публиката на 4 отбора (появата на първите „фенове") и др. (Lekov et al. 2016: 124). Част от тази култура е присъща и на нашето време.

В урока „Римските провинции в днешните български земи" (Mihaylova et al. 2016: 120-121) се проследява романизацията на

провинциите Мизия и Тракия и проникването на римската култура в днешните български земи. Акцентът е поставен правилно върху строителството на пътища и градове, в което римляните са ненадминати. Дадени са и конкретни примери със запазени римски градове по българските земи. Духовната култура е изразена и в редица култови и представителни сгради – храмове, амфитеатри, терми, вили, църкви и пр. (Lekov et al. 2016: 130-131). Във връзка с последните е и урокът „Възникване и разпространение на християнството" (Mihaylova et al. 2016: 122-123). В него са обяснени нови понятия като евангелие, апостол, библия, Възкресение, църква и др. (Mihaylova et al. 2016: 124-125), пряко свързани с нашето съвремие.

Едно от нещата, които учениците следва да разберат, е обстоятелството, че римската духовна култура е „световна" култура. Тя се развива продължително време, многопластово и оставя трайни следи сред десетки народи. Някои от постиженията ѝ са ненадминати хилядолетия наред и имат своето значение дори днес. При това немалка част от тях са в духовната област – имперската идея, принципите на правото, изравняването на жените с мъжете, реализмът и жанровото разнообразие на изкуствата и др[5].

* * *

Направеният анализ позволява да се заключи, че духовната култура в Праисторическия и Античния свят е отразена сравнително подробно, но неравномерно. Прави впечатление, че въпреки еднаквото количество теми и сходните заглавия, дори обемът на учебниците е много различен – от 123 до 175 страници. Неравномерни по обем са и отделните урочни единици, явно свързани с предпочитанията на отделните автори и възгледите им за историческия процес. Без да даваме примери, ще отбележим, че в тази връзка някои урочни единици са супер-постижения, а други стоят далече от съвременните дидактически стандарти. В защита на авторите ще споменем, че първите са много повече. А това създава възможности за ефективна и разнообразна дейност в часовете по история и цивилизации в V клас.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Arnaudov et al. 2016: Arnaudov, V. et al. Istoriya i tsivilizatsii. 5. klas. Sofia: Bulvest 2000, 2016.

[5] Вж. напр. урока „Римската култура" (Mihaylova et al. 2016: 126-127, 129). Идентичен е материалът в Kolev et al. 2016: 107.

Bizhkov 2000: Bizhkov, G. Metodologia i metodi na pedagogicheskite izsledvania. Sofia: Regalia-6, 2000.

Blok 1988: Blok, M. Apologia na istoriyata. – Istoritsi za istoriyata. Sofia: UI, 1988.

Georgiev, Topalilov, Petrov 2013: Topalilov, I, V. Georgiev, D. Petrov. Kratka Istoriya na religiite. Veliko Tarnovo: Ivis, 2013.

Georgieva 2019: Georgieva, Tz. The idea of democracy, as an aspect of spiritual culture, reflected in contemporary textbooks on History and Civilizations in V class. – Studia Academika Šumenensia, 2016, Vol. 6, 2019 (in ptint).

Ivanova 2013: Ivanova, Ts. Prepodavaneto na Istoriya v balgarskoto uchilishte - traditsii i savremenni problemi. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2013.

Ivanova 2017: Ivanova, Ts. Kosmopolitniyat svyat na Antichnostta v inovativnite podhodi na uchebnia diskurs. – Lyuboslovie, Shumen, 2017/17.

Ivanova 2017: Ivanova, Ts. Izkustvoto da prepodavash i vazmozhnostite na inovativnite podhodi. – Inovativni praktiki v uroka kato osnovna forma na savremennia pedagogicheski diskurs. Shumen**:** UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2013, 45-77.

Ivanova 2018: Ivanova, Ts. Interkulturniyat dialog i savremennoto obuchenie po „Istoriya i tsivilizatsii”. – Pedagogicheskata komunikatsia: Nastoyashte i badeshte. Sofia: Faber, 2018, 214-223.

Kolev et al. 2016: Kolev, V. et al. Istoriya i tsivilizatsi. 5. klas. Sofia: „Daniela Ubenova“, 2016.

Kunchev, Angelov 1995: Kunchev V., V. Angelov. Kulturologia. Sofia: Prizma, 1995.

Lekov et al. 2016: Lekov, T. et al. Istoriya i tsivilizatsii. 5. klas. Sofia: Prosveta, 2016.

Lifshits 1994: Lifshits, M. Dzhambatista Viko. Moskva, 1994.

Matanov et al. 2016: Matanov, Hr. et al. Istoriya i tsivilizatsii. 5. klas. Sofia: Anubis, 2016.

Mihaylova et al. 2016: Mihaylova, E. et al. Istoriya i tsivilizatsii. 5. klas. Sofia: Prosveta plyus, 2016.

Rikaor 1998: Rikaor, P. Filosofiyata pred predizvikatelstvata na promenite. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 1998.

Smolenskiy 1976: Smolenskiy, N. K voprosu o prirode istoricheskih ponyatii. – Novaya i noveyshaya Istoriya. Moskva, 1976/4.

Uayt 1988: Uayt, L. Naukata za kulturata. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988.

Velikov 2007: Velikov, V. Ponyatiyniyat aparat v istoricheskoto poznanie. Veliko Tarnovo: Faber, 2007.

ТОДОР ИКОНОМОВ – ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ДОН КИХОТ ОТ СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ[1]

Николай Илчев

TODOR IKONOMOV – THE POLITICAL DON QUIXOTE OF THE BUILDERS OF CONTEMPORARY BULGARIA

Nikolay Ilchev

Abstract: *Todor Ikonomov as a person, even though somewhat forgotten, is interesting for his active participation in the clerical movement for independent Bulgarian church and the political life after the liberation of Bulgaria in 1878. This article looks into his views and his participation in developing the legislative framework for the internal arrangement of the restored Principality of Bulgaria. It discusses his ideas regarding the activity of the established Bulgarian Exarchate, his involvement in the development and adoption of the first Bulgarian constitution, his activities as Minister of the Interior and Minister of the Public Buildings and Commerce, Mayor of Sofia, District Governor of Shumen, Chairman and member of the State Council during the regime of credentials, as well as a member of the Commission for large landowner lands and farms, member of the Commission for settling the border dispute with the Kingdom of Serbia, arbiter to the dispute of the country with entrepreneur Iv. Hadzhienov, and his participation in settling the issue of purchasing the Varna – Russe railroad, are the milestones in his rich political career. Examples have been provided of his perseverance, integrity, high moral standards and idealism in asserting his political detachment, and service only in the public interest as an unwavering opponent to any political partisanship, demagogy and unscrupulousness. His idealism and quixotism actually lead to his tragic demise.*

Key words: *Todor Ikonomov, legislative framework, integrity, perseverance and idealism, quixotism, tragic demise.*

Личността на Тодор Икономов е привличала вниманието ми от факта, че съм роден в с. Тодор Икономово (община Каолиново, област Шумен). Учих там в основно училище „Панайот Волов", където учител е бил и Т. Икономов. На тогавашния пионерски дом беше поставена табела с надпис: „На Тодор Икономов – български политически деец, писател и общественик – род. на 29.08.1836 г. в с. Жеравна, починал на 28.10.1892 г. в гр. Шумен – по случай 80 години от смъртта му", която все още е запазена. В по-късния ми интерес към историческите събития и личности, прочитайки книгата на Т. Жечев „Българският Великден и страстите български", ми направи впечатление казаното за Икономов: „Колцина

[1] В памет на внезапно напусналия ни приятел Свилен Русев.

знаят кой и какъв е бил Тодор Икономов? Дори и в Шуменско, където има село на негово име, а доскоро в града стоеше къщата, където трагично завърши животът му, отдавна са го забравили" (Zhechev 1975: 11). Самият той в последните си години е изтерзан и измъчен не само от финансовите проблеми и житейска безпътица, но главно от несправедливото обругаване на неговото име и дело – неприето от никого и критикувано от всекиго. Той изпада в политическа изолация и забвение, влиза в конфликти – с княз Батенберг, с политически „уж" съмишленици от консерваторите като Гр. Начович и д-р Вълкович; с противниковия лагер на либералите и особено с лидера му П. Каравелов, комуто дори обявява дуел, чужд на крайното русофилско залитане на Др. Цанков, отиващо в национално предателство, чакайки чужда окупация, и накрая – в опозиция на „силните на деня" Ст. Стамболов, З. Стоянов и Д. Петков и „чардафонщината" при Стамболовия режим след Съединението. В своята „Последна дума" Тодор Икономов моли: „Ето защо горещо взивявам към бъдещото поколение и прося от тях безпристрастен съд" (Ikonomov 1973: 592).

Във вече дългогодишната си дейност като юрист и адвокат, но не и на съдия, аз не ще бъда съдник на неговото дело, но ще направя един опит да се осветят малко позабравени страни от неговата богата политическа и обществена дейност и главно – неговото участие в законодателната дейност, свързана с уреждането на важните обществени процеси и явления (като аграрните например); за статута на държавните служители и гаранциите за тях; за дейността на печата и отговорността за нарушенията му; за изграждането на новите български институции като полицейски служби; за Българската народна банка (БНБ) и клоновете ѝ в страната; за административно делене на страната; за местно самоуправление; опит за уреждане на сложни междудържавни отношения – въпросът за изкупуването на жп линията Варна-Русе; участието му в уреждането на спорни гранични проблеми със съседна държава – Кралство Сърбия. Със своята честност, принципност и неподкупност той остава един от малцината и се откроява като политически Дон Кихот с висок идеализъм и морал, чужди на буйните политически и партизански страсти в освободена България. Най-добрият и обективен съдник на живота му е самият той в своите подробни мемоари, където обобщава: „Грешки като человек аз съм сторил може би твърде много, но помисли за зло на отечеството си никоги не съм имал".

Неговият живот в подробности е проучен от И. Тодоров (Todorov 1921), Е. Коралов (Koralov 1943) и главно Т. Жечев (Zhechev 1975;

Zhechev 2013). Изследвано е детайлно и участието му в обществения и политическия живот в гр. Шумен (Angelova 2008). Самият Т. Икономов е оставил подробна автобиография и мемоари, издадени от сина му Константин Икономов през 1896 г. и преиздадени през 1973 г. под редакцията на Т. Жечев (Ikonomov 1973). Налице е и документалното му наследство, съхранено в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" (NBKM-BIA, fond 19), което е изключително богато и справките в него са основен извор за настоящото изследване, както и по-малките по обем данни за дейността му в Държавен архив-Шумен (RDA-Shumen, fond 709K) и Държавен архив-Варна (RDA-Varna, fond 826K).

Целта на настоящата разработка е основно разглеждането на законодателния принос на Тодор Икономов, въпреки че той не е юрист по образование, но неговото участие в законодателното изграждане на младата българска държава е важно**.**

Сериозна школа в учителския му период в Шумен и Тулча през 1865-1869 г. е публикуването на негови статии в българския печат – в. „България" на Др. Цанков, в. „Македония" на П. Р. Славейков, в. „Турция" на Н. Генович, а по-късно в сп. „Читалище" и сп. „Право" при престоя му в Цариград. В църковната борба той – след мимолетното си увлечение в униатството, е изцяло в редиците на радикалното крило, оглавявано от д-р С. Чомаков и П. Р. Славейков, за радикално скъсване с гръцката патриаршия и с радикални възгледи за дейността на бъдещата българска църква. Според един от изследователите му „Икономов се беше учил от големите реформатори на средните векове – Лутер и Хус, и беше придобил нещо от тяхното свободомислие, от техния замах, от тяхната дълбока философска и религиозна мисъл. Между черковниците той беше революционер" (Koralov 1943: 46). Възгледите му за църковния въпрос са отразени в публикуваната от него книжка „Избирането на български екзарх" (Ikonomov 1872), където защитава тезата за народностния характер на екзархията и за демократизма при изграждането на органите. Категорично възразява срещу нейното капсулиране за лични интереси, против народностните стремления. При избора на български екзарх предлага да се направи допитване до епархиите, той самият е представител на Тулчанска община, но това не се приема, а изборът на екзарх е направен по предложените от турските власти с три имена от Привременния съвет. „Екзархията и екзархът са за българския народ – защо този народ не се попита кому предава съдбините на своята църква" – пише той (Ikonomov 1872: 15). И още: „Ний искахме и се борихме за черква на цял народ… а не черква на няколко души" (Ikonomov 1872: 28). Подобно на П. Р. Славейков в неговата статия „Двете власти и двете касти", и той се разочарова, че църковното

движение е поето от висшето духовенство и чорбаджийството и това е неговият тъжен епилог. Икономов заявява категорично: „Ний искахме нашата черква да бъде основана на порядък и правила, а не на капризите на синодални старци и влиятелни чорбаджии" (Ikonomov 1872: 28–29). Като делегат и представител на Тулчанска община и епархия при избора на екзарх, активен деец в Богоявленската акция, довела да съгласието на султана за провеждане на избора му и сам участник в него, той е активен повече с публикации в българските вестници по проблемите на уреждането на екзархията. В непосредственото изработване на фермана на султана и актовете на екзархията, главно на нейния устав, основна роля има Гаврил Кръстевич. В архива са запазени съвсем кратки бележки от Т. Икономов по черковния устав[2]. Той стои неизменно на демократичното начало при изграждането на екзархията и това личи в статията му „Една стъпка напред". Авторът застъпва много радикални възгледи и твърди: „Народът не иска да направи от черквата си калугерско учреждение от средните векове <…> нито да остави черковните ни работи в ръцете на едно съсловие, на една каста" (Todorov 1921: 53). Т. Икономов не приема тезата, че Българската екзархия е наследник на Охридската архиепископия и на Търновската патриаршия. Основният му извод е, че тя, църквата, е за народа и трябва да върви с народа. Службата на духовенството е народностно-обществена и то също трябва да върви с народа и категорично не иска Българската екзархия да се превърне в един втори Фенер. Според Иван Тодоров Т. Икономов е изпитвал силно уважение към делото на поп Богомил – по спомени на П. Карапетров той го е наричал Великия българин и е искал да напише книга за него (Todorov 1921: 66). Частта от статията с тезата да не се робува на догмите и каноните, тъй като самата Българска екзархия се създава въпреки тях, се възприема едва ли не за еретическа и предизвиква недоволството на духовенството. Това принуждава Т. Икономов да замине от Цариград и отново да се върне в Тулча, където става секретар на Тулчанската община. Глава на Тулчанската епархия, одобрена по султанския ферман от 1870 г., става митрополит Климент Браницки (със светското име Васил Друмев), с когото той се познава още от Духовната семинария в Киев; двамата остават близки приятели и политически съидейници до края на живота си. В едно окръжно на Тулчанската община от 30.05.1870 г., чийто автор се приема, че е Т. Икономов,

[2] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 74: 6.

подробно изследвано и от Ст. Чилингиров (Chilingirov 1917), се посочват 9 точки, по които да се изгради Българската екзархия. Тук се застъпва и тезата, че управлението трябва да е съборно, при екзарха и митрополитите да има съвет, в който да са включени и свещеници, и миряни, но последните да преобладават, всички дейности да се извършват по вишегласие – митрополитът да е само председател на съвета, с точно определяне на данъка за църквата и каква част ще е за владиците, за избирането на митрополити и епископи от епархиите, за мандатност на екзарха от 4 години и т.н. (Todorov 1921: 32-33). Всъщност по основния въпрос за 4-годишна мандатност на екзарха става и разделението на църковното ни движение и тук Т. Икономов е на страната на радикалите, на „червените", начело с д-р С. Чомаков и П. Р. Славейков. За това свидетелства и полемиката с в. „Право", редактиран от брата на Иларион Макариополски – Н. Михайловски, поддържащ тезата за пожизнен мандат на екзарха. Както знаем, за екзарх е избран Антим I, а не И. Макариополски, като по-компромисна фигура спрямо Гръцката патриаршия предвид надвисналата опасност от схизма, която се реализира непосредствено след това. Самият Т. Икономов не пести остри думи срещу него, че той не е от активните участници в църковната борба, че го е страх от наказание от Гръцката патриаршия, че незаслужено е избран за екзарх пред заслужилия и изстрадал И. Макариополски. Той обаче поддържа мандата на екзарха до живот, а и свързва името си с подкрепа на духовници (като бъдещия Доростоло-Червенски митрополит Григорий), които нямат добър обществен имидж и българската преса в Цариград е пълна с пикантерии за неговия разгулен и развратен живот. По-късно след Освобождението и особено в режима на пълномощията, чийто привърженик е и той, митрополит Григорий ще има активна кореспонденция с Т. Икономов като председател на Държавния съвет (ДС). В архива са запазени множество писма, между тях по църковните въпроси в Княжество България[3], като Тодор Икономов съдейства от ДС да бъдат приети много актове на българската църква – Екзархийски устав, Правилник за църквата, за настоятелствата, за свещениците и т.н., приети от Светия синод и съхранени[4]. Бъдещите дейности на Антим I по време на Априлското въстание и отказът му да помага на турската власт го представят като голям патриот. Самият екзарх Антим I е впечатлен от твърдостта и решителността на Т. Икономов при част от акциите в църковната борба, особено Богоявленската, и го нарича железен човек

[3] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 26-32.
[4] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 165-209.

(Todorov 1921: 117). А и бъдещето ще ги свърже след Освобождението в дейността им по Учредителното събрание във Велико Търново.

Тодор Икономов, който като учител в Шумен записва името си с акцията срещу проекта на турския реформатор Мидхат паша за сливане на българските и турски училища през 1866 г., за което е наречен хинаетин на турската държава в протурския вестник „Courrier d'Orient" (Todorov 1921: 117), се противопоставя аналогично и на опитите за това и в Тулчанския санджак на Исмаил бей, сподвижник на Мидхат паша. Ще трябва да преживее и разочарованието си от ареста от руските власти през Освободителната война, заподозрян като турски шпионин. Той напуска Тулча тайно и се озовава в редиците на руските войски за съдействие, но недоразуменията и конфликтите с руските военни и бюрокрация, впоследствие и с губернатора в Тулча от руска страна – Белоцеркович, и с руските генерали и военни при режима на пълномощията и т.н., ще станат нарицателни за живота му, ще бележат неговата съдба и ще му донесат много неприятности, макар той да е русофил и по убеждение. Икономов не е сред революционерите и не желае освобождението на българския народ от външна сила, без самият той да е узрял за това: „Даруваната свобода не само не се цени – казал той на посетили го емигранти – както трябва, но самий акт на даруване влече подире си задължения, които не всякога биват по силите и интересите на освободените" (Ikonomov 1973: 91). Самият той има в своите мемоари теза, че като народ ние имаме интерес от по-късното разпадане на Османската империя, като преди това трябва да заздравим своите позиции духовно и културно, стопански и икономически – една безспорна далновидност пред сполетялата ни нетърпимост по-късно „сега или никога", „всичко или нищо" и крушението ни през 1913 г., в желанието ни да решим националното обединение наведнъж.

Още по-далновидно е прозрението на Икономов, че ако България е признателна само на Русия за своето освобождение, то това ще предизвика завист у западните държави и те само затова ще гледат да развалят Санстефанския договор. Той е един от малцината българи, били в Сан Стефано около подписването на договора, в архива в Националната библиотека се пази разрешителният му билет за преминаване от Сан Стефано до Тулча, издаден от руската Главна квартира[5]. В своите мемоари Икономов отбелязва със съжаление пропадането на

[5] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 78: 55-56.

инициативата му да се поднесе благодарствен адрес и на западните дипломати, като освобождението се признае и за техен принос (по време на Учредителното събрание се съставя такъв, поднесен от него и Димитър Греков, но вече е късно и резултатът е нищожен), а Русия да бъде възприемана като изпълнител на желанията на цяла Западна Европа. Намерението пропада и разпокъсването на България по Берлинския договор не е предотвратено. Самият Т. Икономов счита, че етническите граници по Цариградската конференция от 1877 г., макар и в две части, са можели да бъдат защитени пред западните дипломати. Самият той по-късно ще бъде първият, който ще преведе на български протоколите и от двете конференции и ще ги направи достояние на цялата българска общественост. За заслугите си към руското управление през войната Икономов е награден от руския император Александър II с орден „Св. Светослав" – III степен, през 1879 г.[6]

От този период в архива му са налични изготвени от него на руски език „Временни правила на земеделските каси в България"[7]. Той е участник в Земеделската каса в Тулча, чиято дейност подробно описва[8]. Те са създадени още от времето на Мидхат паша, Икономов ще е радетел за тяхното запазване и възстановяване и в Княжество България и Източна Румелия, като издейства и заем от българското княжество за това, но с голяма горчивина ще трябва да поеме впоследствие и несправедливия укор, че се е възползвал и облагодетелствал от него.

След бурните борби за църковна независимост, след победния ход на Руско-турската освободителна война Т. Икономов се включва в работата на Учредителното събрание във Велико Търново. За авторитета, който е имал сред българската общественост, е показателен фактът, че той е избран и от списъка на княжеския комисар Дондуков-Корсаков, и от Провадийска околия (само 9 души са така избрани, затова и броят на депутатите е 231 вместо предвидените 240). От Варна от духовенството е избран Варненско-Преславският митрополит Симеон (с когото Т. Икономов става много близък и двамата поддържат близко приятелство и контакти още от Шумен до края на живота си) и Димитър Икономов, в качеството му на председател на Варненския окръжен съд, а от Шумен – Тодор Джабаров като председател на Шуменския окръжен съд (Maritza/ 57/ 13.02.1979), които са свързани по-късно тясно и с историята на гр.

[6] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 3: 1-2.
[7] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 79: 126-129.
[8] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 78: 40-49.

Шумен след Освобождението и в първите години на Княжество България (Angelova 2008: 69-70).

Т. Икономов се ползва първоначално с голямо доверие сред депутатите в Учредителното събрание, поради което е избран за подпредседател с най-много гласове (Radev 1990: 67). Работата на Учредителното събрание и приемането на Търновската конституция са детайлно разгледани от изследователите. Самите борби в събранието са подробно описани от С. Радев и аз искам само да се спра на тезата на Т. Икономов за двукамерен парламент и за създаване на сенат. По ирония на съдбата в това събрание Икономов, който върви рамо до рамо с П. Р. Славейков в църковната борба в редиците на „революционерите", „младите", „червените", тук се нарежда на страната на противниковия лагер на консерваторите (д-р К. Стоилов, Г. Начович, д-р Вълкович, М. Балабанов, Т. Бурмов, Д. Греков, митрополитите и някои чорбаджии като П. Ю. Тодоров от Елена и др.). С повечето от тях (д-р Вълкович, М. Балабанов, П. Ю. Тодоров) Т. Икономов по-късно ще бъде в състава на Държавния съвет през режима на пълномощията, а д-р Вълкович ще го замести и като председател на този съвет. Както знаем, комисията, създадена по предложение на К. Стоилов за определяне на основните начала на конституцията, е в преобладаващ състав от консерваторите, по-голяма част от които са завършили правни науки на Запад (К. Стоилов, М. Балабанов, Д. Греков, д-р Вълкович и д-р Помянов), но има и представители на бъдещите либерали – Др. Цанков, И. Цанов, Хр. Стоянов и др. (Radev 1990: 79). Интересен факт е, че предложението за двукамерен парламент е предоставено да бъде защитено от Т. Икономов. Той, както знаем, няма правно образование, което е още повече показателно за неговия престиж. Икономов е един от авторитетните българи „нотабили", до когото е изпратено писмо от руските власти да отговори на въпросите при изготвянето на предложението за органически устав на княжеството; тези отговори се намират в архива му[9]. Неговата реч в УС е запазена и там, и в стенографските протоколи на събранието. По-късно тя често ще бъде посочвана за пример на предвидливост, мъдрост и прозорливост и ще се изказва съжаление за пропадането на тази идея, особено след годините на национален крах и национални катастрофи. Ще цитирам само два пасажа от нея: „Не трябва да крием от себе си, че елементите на закрепване у нас са твърде малко и че по

[9] Пълния текст на отговорите му на въпросите вж. в Ikonomov 1973: 187-193.

възпитанието си ние сме повече приготвени да разваляме, отколкото да съзиждаме" и „<…> защото законите трябва да бъдат яки и определени, а не дело на каприза на минутата" (Radev 1990: 93–94). Като си помисли човек колко пъти като нация разрушавахме толкова старателно и дълго изграждането от нас в пристъп на една мимолетна глупост и увлечение, не можем да не видим далновидността и прозорливостта на тази теза на Т. Икономов. И тук трябва да се търсят причините за този прелом в неговите виждания и заставането му на умерена консервативна позиция. Самият той в мемоарите си признава, че има за обица в своя живот краткотрайното си увлечение по унията с Рим, завършило така комично, и затова не желае крайностите и пагубните временни увлечения. Той се придържа към идеята за двукамерен парламент не защото има класи в освободена България, а като гаранция от диктата на едно мнозинство, твърде конюнктурно и твърде буйно и крайно (Още II ОНС с начина, по който либералите касират избраните консерватори М. Балабанов, Д. Греков и Хр. Георгиев поради чуждо поданство, а д-р К. Стоилов поради ненавършени 30 години, но той сам се оттегля, а същевременно ненавършилият тези години Ст. Стамболов не е касиран, се показва какъв конституционализъм ще действа в бурния политически живот след Освобождението). В самата си реч Икономов посочва и примери на действие на сената в други държави – Полша, САЩ, Норвегия и др., с което демонстрира една много добра конституционна и правна култура. Най-добре реакциите след неговата реч е определил С. Радев: „Речта на Икономова беше изслушана с гробно мълчание, казва един очевидец (Д. Маринов – бъдещият историограф на Стефан Стамболов). Масата на депутатите, която обичаше да манифестира и да създава настроения в събранието, беше враждебно предупредена спрямо него. А неговите съмишленици, тежки хора, мълчаха неспособни да се увлекат" (Radev 1990: 94–95). Речта на Т. Икономов и защитената теза за сенат будят възхищение у С. Радев, който признава: „При това настроение на събранието задачата на консерваторите, партизани на двукамерната система, бе много мъчна. Тодор Икономов, когото те определиха да говори от тяхно име, я изпълни блестящо" (Radev 1990: 93). Дори и по-късният конституционалист проф. Ст. Баламезов се възхищава от тази реч и дълбочината на мислите в нея: „Икономов, макар и с духовно образование, прояви необикновени познания по държавно право" (Balamezov 1919: 44). И тук Т. Икономов, в духа на политическото рицарство и коректност, предварително е дал текста на либералите. Знаем хода на нещата – къде с народностен хумор нарича адвокатите „скакалци", създаващи само „гюрултия" (а по-голямата част от консервативните дейци са завършили правни науки и работят като

юристи), къде с немалка доза популизъм идеята за сенат пропада, защото либералният дух след Освобождението е силен – толкова жадувана е тази свобода, че помисълът да бъде ограничена се смята за светотатство, а и сполучливото и насмешливо сравняване от П. Р. Славейков на този сенат с Държавния съвет на Османската империя като „дюмбел ханат", а членовете в него като „дюмбели" (Radev 1990: 97) окончателно накланя везните. Идеята в конституцията да вее умерен консерватизъм, по закачливия израз на П. Р. Славейков – „Значи искате „вятърничава конституция" (Radev 1990: 104), окончателно пропада от този вид народностен хумор и популизъм. По сполучливото сравнение на С. Радев това е първа победа на демагогията у нас. По-късно, в други времена, при практическо руско управление на руски генерали при режима на пълномощията идеята за втора камара ще се реабилитира чрез Държавния съвет, на който Т. Икономов ще бъде и член, и председател, без да е съгласен със силовите начини на управление на руските военни. Тази идея окончателно ще бъде компрометирана за конституционния режим в страната и отменена от помирителното правителство между консерватори и либерали на Др. Цанков, в което Т. Икономов участва като министър.

Можем само да съжаляваме, че след тези препирни по двукамерния парламент и напускането на консервативните членове от УС следващите важни текстове за правомощията на монарха спрямо изпълнителната власт и т.н. минават без много сериозни обсъждания. Независимо от силното експониране на Търновската конституция като много либерална и напредничава за времето си, което аз като юрист приемам скептично, и издигането ѝ като „знаме" от либералите, тя е лека преграда за личния режим на Фердинанд, донесъл ни толкова национални беди. И по-късният исторически урок на 19-омайците от 1934 година, и практическият личен режим на цар Борис III в годините на Втората световна война показват, че тя се оказа леко препятствие за установяване на недемократични управления и лични режими. Наличието на втора камера може би щеше да е една преграда срещу това нейно на практика неспазване. Можем само да гадаем дали по-големите национални беди биха били преодолени при нейното наличие и избягване на грешките като 16.06.1913 г., включването на страната на Тройния съюз през Първата световна война (макар и неизбежно за поправяне на Букурещкия мир и присъединяването към Тристранния пакт на 01.03.1941 г.), отново до голяма степен предизвестено от настъплението на германските войски към Гърция и Югославия, и особено обявяването на война на САЩ и

Англия, прието с бурни акламации в парламента – именно от една такава моментна конюнктура и екзалтираност на едно мнозинство, от която се бои Т. Икономов. Уви, бъдещото не опроверга неговите страхове, а ги злощастно доказа. Сигурно едва ли сенатът би предотвратил това, но идеята за балансиране на законодателната и изпълнителната власт и слагане на бариера срещу прибързаните и конюнктурни решения на мнозинството са актуални и днес.

След времето на участие в управлението на Източна Румелия като префект (управител) на Сливен, а после и на Бургас, Икономов става министър на вътрешните работи в правителството на епископ Климент Браницки през 1880 г. Самият той е противник на привнасянето на чужд опит управлението на страната – виждаме, че френският представител при изготвянето на органическия устав на Източна Румелия създава префектури по френски образец, руските представители в Княжество Българи пък създават губернии по руски образец и т.н. Т. Икономов е твърде скептичен към тези чужди заемки, несъобразени с нашите традиции, бит и манталитет, доста скептичен е и към привличането на чужденци в работите на българската държава. За този му скептицизъм говори и едно изказване на д-р Константин Иречек, присъствал на Учредителното събрание във Велико Търново: „Той (Т. Икономов) никак не е приятел на чужденците, инак е умерен конституционалист" (Irechek 1890: 383).

Периода на това първо негово министерстване е белязан с активната му гражданска позиция срещу нездравословните икономически домогвания на руските представители; с решителното му възражение срещу проекта на руските банкери Гуинсбург чрез неговия представител ген. Струве и Поляков, подкрепяни от руския дипломатически представител Кумани, за проект на българска банка, чието седалище може да бъде и в чужбина – в Париж, която да финансира изграждането на жп линия София-Русе. Икономов се противопоставя на тази инициатива, а по-късно ще напише в мемоарите си: „Струва ми се, без това мое вмешателство ръката на Поляков днес щеше да тежи на България и на Климентовата деятелност щеше да легне голямо петно (Ikonomov 1973: 233). По сполучливото определение на С. Радев железопътният въпрос ще стане „хроническия въпрос на българската политика". И ако Русия иска изграждане на жп линии на север – София-Русе, като тези аспирации се оправдават и с уж желание на руския генерален щаб за необходимост от тази жп линия в една бъдеща война срещу Турция, то Австрия и Германия искат продължаване на Баронхиршовата железница на запад и изграждане на жп линията София-Вакарел-Пирот за свързване на линията Виена-Цариград.

От този период на министър на вътрешните работи в архива му в Националната библиотека е съхранен изготвеният от него Правилник за полицейската стража в Княжество България[10], който по спомени на Тома Васильов – дългогодишен секретар на вътрешното министерство, е залегнал в основата на приетия през 1889 г. и действал до 1911 г. Закон за полицията (Darzhaven/ 133/ 12.12.1889), а изготвеното от него окръжно за изтребление на разбойничеството, на което попаднах в ДА-Варна, документ на Министерството на вътрешните работи за мерките за ликвидиране на турските банди в окръзи на Североизточна България от 16.02.1880 г., е послужило за база на приемането на Закона за изтребление на разбойничеството (Darzhaven/ 146/ 24.12.1887) в Стамболовия режим (Vasilyov 1911). Самият Т. Икономов разказва в мемоарите си случка от периода му на управител/префект на Бургас и върлуващата в Айтоско банда на Чобан Хасан, Муса и др., с която той успява да се справи, като го назначава официално на служба със заплата от 5 лири да охраняват участъците на разбойничество, да предотвратяват набезите на други банди и така самите те се отказват от разбойничество (Ikonomov 1973: 230-240). Този цивилизован опит на Т. Икономов може да послужи за пример и днес за справяне с ромската престъпност.

В архива са запазени и бележки, в които Икономов като министър в правителството на Климент Браницки прави преглед на законопроектите, внесени в Народното събрание – за уреждане на общинското самоуправление, на Закон за чиновниците, за уреждане на полицията, за разграничаване на службите между министерствата и отделите във вътрешното министерство, за уреждане на телеграфните служби и пощите, за уреждане на санитарната част в княжеството и т.н.[11] Колко принципна е неговата позиция по спазване на правата, закрепени в Търновската конституция, е например мнението му за опазване неприкосновеността на личната кореспонденция и съобщенията и тайната на телеграмите и писмата. Едно от първите му действия като вътрешен министър е да уволни началника на пощите Г. Головин, който в нарушение на това всеки ден съобщава на княз Ал. Батенберг съдържанието на телеграмите, имащи отношение към вътрешното управление на княза. С принципната си постъпка Икономов спечелва княжеската неприязън (Ikonomov 1973: 234). Както знаем, тогавашният

[10] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 83: 22-26.
[11] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 20-21.

кабинет е своего рода служебен след разпускането на I ОНС и след победата на либералите във II ОНС. Т. Икономов, макар че му е предложено, отказва да участва в новото либерално правителство, начело на което застава Др. Цанков. Той се оттегля в Шумен, но твърде скоро – през 1880 г., е избран за кмет на гр. София (за кратък период от 6 месеца, в който обаче успява да сложи началото на изграждането на ул. „Паренсова", дн. „Московска", и на „Цариградска", дн. „Цариградско шосе", както и да възложи първия план на града – Ikonomov 1973: 239-240). И тук отново влиза в конфликт с княз Ал. Батенберг, желаещ по-радикална промяна в градоустройството: силно докачен от една покана за празника на града, където той като кмет е поставен след полицмейстера и моли това да се промени, но то не се прави от княза, Т. Икономов не се явява за поздравление на княза и изисква това и от колегите си в кметството, което засяга княжеското честолюбие и от двореца започват да се отнасят враждебно към него. Колко искрен и наивен е той и чужд на поклонничество и слагачество – за сравнение, неговият заместник като кмет – Гр. Начович, бърза да оправдае неприсъствието си с картичка до княза, че е болен (Ikonomov 1973: 241).

Злополучен е и сблъсъкът на Икономов като кмет на София с министър-председателя П. Каравелов, с когото има чести спречквания в по различни проблеми (например дали пазарът в столицата да е в петък, а не както досега в събота и т.н.). По повод на една обида към него, той, рицарят по душа, не може да я преглътне и обявява дуел на П. Каравелов. Чужд на всякакво рицарство и с нови обиди – че е музевирин и че ще му строши главата, Каравелов прогонва секундантите с думите, че не е Пушкин и ги заплашва с арест (Koralov 1943: 124-125). Както посочва Е. Коралов, „той направи това, което правеше винаги – оттегли се неразбран и оскърбен" (Koralov 1943: 125). Тези две постъпки на Икономов го показват като човек на честта и достойнството, тъй чужди в грубите политически нрави тогава.

Назначен за окръжен управител на Шумен през 1881 г., той оставя като резултат решени редица важни въпроси – водоснабдяването на българските махали, изнасянето на кожарските работилници извън града и т.н. (Angelova 2008: 64).

Въпреки волята си и независимо от резервите си към режима на пълномощията след суспендирането на Търновската конституция от княз Ал. Батенберг, Т. Икономов приема да е не само член, но и председател на създадения Държавен съвет, в който той работи през цялата 1882 г. Органът възниква, за да изготвя и одобрява законите, предложени от изпълнителната власт. В него са избрани или назначени от княза лица с преобладаващо консервативни възгледи и не са допуснати лица дори и от

умерения кръг либерали – нещо, за което е настоявал Т. Икономов. Чужд на всякакви крайности, той е радетел на помирението между двете партии, част е от посреднически мисии между двете и в края на краищата съставя и основните начала на примирието между тях, довело до споразумението между Др. Цанков и Гр. Начович и до съвместното правителство, в което участва и той от септември 1883 г. до юни 1884 г. (първоначално и с консерваторите, а после само той остава министър след оставката на консерваторите във втория кабинет на Др. Цанков, съставен изцяло от умерени либерали – Istoriya 1991: 128).

В архива му в Националната библиотека са запазени изготвени от него законопроекти от периода му на работа в Държавния съвет и като министър в кабинетите на Др. Цанков, по които са налице данни за негово авторство или бележки и становища по тях. По ирония на съдбата Държавният съвет, който трябва да дава становище по всички изготвени закони, е сформиран в състав, в който има само един професионален юрист и това е М. Балабанов, с когото Икономов се познава още от църковната борба и от Учредителното събрание. В ДС Т. Икономов е включен като избран с най-много гласове, а не от лицата, назначени от княза.

В архива на Националната библиотека и фонд 19 за Тодор Икономов са запазени следните изготвени законопроекти, в които той участва или дава становище по тях в периода на работата си в Държавния съвет през 1882 г. и като министър на общите сгради, земеделието и търговията през 1883 – 1884 г.:

1. Проект на Закон за печата в ръкописен вариант, изготвен от него през 1882 г.[12];
2. Проект на Закон за чиновниците в ръкописен вариант, изготвен от него през 1882 г.[13];
3. Проект на Закон (Правилник) за гаранциите на чиновниците в ръкописен вариант, изготвен от него през 1884 г. [14];
4. Проект на Закон за БНБ в ръкописен вариант, като няма данни той да е автор на закона, а вероятно му е даден за становище;
5. Проект за създаване на железаро-стъкларско училище в ръкописен вариант, изготвен от него през 1884 г. [15];

[12] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 216-297.
[13] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 140-156.
[14] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 105-159.
[15] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 157-158.

6. Проект на Закон за риболовство в българското княжество в ръкописен вариант, като няма данни той да е автор на закона, а му е даден за становище[16];
7. Проект на Закон за господарските и чифлишки земи в ръкописен вариант, изготвен от него през 1884 г.[17];
8. Проект на Закон относно имуществото на турците, които се преселват от Тузлука, в ръкописен вариант, изготвен от него към 1884 г. [18].

Както знаем, в годините на режима на пълномощията се провеждат избори за III ОНС, което е най-малко като състав от 47 души (спрямо 307 в предишното). Изборите се провеждат по избирателен закон при по-високи изисквания за образователен и имуществен ценз (избирателят трябва сам да напише предпочитаните кандидати от него в бяла бюлетина), има двустепенност в избора, чиновниците не могат да бъдат избирани, князът назначава председателя и зам.-председателя на НС, мандатът на НС е удължен на 6 години и т.н. (Darzhaven/ 103/ 08.09.1882). В резултат на това в III ОНС значителен превес имат депутатите консерватори. Негов председател първоначално е Варненско-Преславският митрополит Симеон, а след отмяна на режима на пълномощията в края – и Д. Греков.

Какъв е практическият резултат от тези законодателни инициативи на Т. Икономов? Макар че законодателните актове от режима на пълномощията впоследствие са подложени на решителна критика от либералите и в по-голямата си част отменени, като е премахнат и самият Държавен съвет, в този период оставят следа някои решения от режима на пълномощията и на това III ОНС. Например въпросът за административното деление на страната е решен с окончателното определяне на окръзите, околиите и окръжията, като се приема Закон за определяне на околиите в Княжество България (Darzhaven/ 132/ 13.02.1882). Това се оказва трайно решение по административното деление на страната и се запазва за продължителен период от време до 1901 г., когато правителството на П. Каравелов прави промяна с намаляване броя на околиите. В архива в Националната библиотека е запазено предложението за административно деление, направено от Т. Икономов, който възразява срещу проекта на полк. Ремлингер – министър на вътрешните работи, с аргументирано разделение на княжеството на 12 окръжия и 52 околии. За окръжия той

[16] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 298-303.
[17] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 131-135.
[18] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 160-162.

предлага Варненско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Търновско, Плевенско, Шуменско, Ловешко, Врачанско, Видинско, Кюстендилско, Софийско[19] и това се приема практически.

Друг практически резултат от дейността на ДС е приемането на Закона за чиновниците, в чиято дейност Т. Икономов взема активно участие. Самият той е чувствал нуждата от уреждане на статута на чиновника и защитата му от политическия произвол при честите смени на властта и сам ще изпита на гърба си това с несправедливото уволнение от Комисията по господарски и чифлишки земи от П. Каравелов. Още в преговорите за помирение между консерватори и либерали в една от точките (т. 8), изготвени от Икономов, се посочва при назначаването на лицата на държавна служба да се гледат само техните достойнства и тяхното честно поведение, като е записано изрично: „Принадлежността към тая или оная партия не може да лиши гражданите от правото да извършват служба”[20]. Приетият Закон за чиновниците (Darzhaven/ 123/ 28.10.1882) следва ръкописния вариант на закона, намерен в архива на Т. Икономов в Националната библиотека, като структурата по отделните глави „За назначаването на чиновниците”, „За длъжностите на чиновниците”, „За правата на чиновниците”, „За дисциплинарните наказания и отчислението на чиновниците” съответства на проекта. По сведения на Т. Васильов, дългогодишен секретар на Вътрешното министерство, основата на проекта е дадена от Г. Начович, ползвал услугите и на френски съветник. В закона е направена добра регламентация на категориите и статута на чиновниците и тяхното освобождаване като някаква преграда срещу безобразните партизански чистки и назначения. Този закон също се запазва за по-продължителен период до правителството на Прогресивнолибералната партия на д-р С. Данев през 1902 г.

Относно предложения от Т. Икономов през 1882 г. проект за Закон за печата, написан саморъчно от него и запазен в архива, прави впечатление неговата демократичност и опитът за осигуряване на свобода на печата и словото, недопускането на цензура, уреждането на режима на издаване на книги, вестници и списания, определяне и на наказания за престъпления по печата – значителна част от текстовете са за това. Показателен е текстът на чл. 1 в закона по неговия проект

[19] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 161-164.
[20] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 159-161.

„Печатът в България е свободен. Предварителна цензура е забранена”[21]. Проектозаконът съдържа следните глави: „Глава I. Публикация на книги, вестници и други периодични списания”; Глава II. „Престъпления по дела на печата”; Глава III. „Престъпления и простъпки по печата”; Глава IV. „Обявления и афиши”. Той е доста дълъг и съдържа над 100 члена, като много голяма част е отделена на санкционните разпоредби на престъпленията по печата, което е прекалено. Текстът е в съвсем първоначален вариант и с множество задрасквания и промени. По-либералните идеи на Т. Икономов за осигуряване на залегналата в Търновската конституция свобода на печата не са намерили прием в Държавния съвет, нито в приетия от III ОНС след неговото напускане на ДС Закон за печата (Darzhaven/ 15/ 19.02.1883). Независимо че в чл. 5 се прокламира, че периодическият печат е свободен и не подлежи на цензура, на практика се въвежда такава. В чл. 7 всяко лице, което ще издава вестник или списание с политически характер, трябва да заяви това пред Министерството на вътрешните дела, за отваряне на печатница пък се иска разрешение от окръжния управител. Предвидените наказателни разпоредби са направо задушаващи свободата на словото – например в чл. 14 онзи, който чрез печата подбужда към извършване на някое престъпление срещу безопасността и спокойствието на държавата или срещу едно или повече лица, се наказва със затвор от 1 месец до 2 години и глоба от 200 до 2000 лв.; в чл. 17 за престъпление срещу личността на княза наказанието е затвор от 6 месеца до 3 години и глоба от 500 до 3000 лв. Целта на закона е да не допусне никаква проява на свободомислие и критика към властта и е остро критикуван от либералите и отменен след режима на пълномощията. По-късно в Стамболовото управление се приема предложеният от министъра на правосъдието К. Стоилов нов Закон за печата, който също не е изцяло в демократичен дух и е средство за репресии срещу опозицията и опозиционната преса и е променен след падането от власт на Ст. Стамболов. Демократичните възгледи на Т. Икономов да се осигури на практика свобода на печата са безспорни, но не са реализирани. Показателно е, че в проекта за помирение между либералите и консерваторите в т. 7 той залага това, като е записал: „Печатът си остава свободен и еднакво строг към всеки гражданин, нарушил неговите постановления“[22].

[21] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 199.
[22] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 159-161.

Във времето, когато е председател на ДС (от септември 1882 г. за няколко месеца), той е изпратен в Белград с мисия за решаване на пограничния спор с Кралство Сърбия. От този период са останали неговите „Писма за Сърбия" (Ikonomov 1883). И тук той добросъвестно желае решаването на пограничния въпрос, изготвя дори проект за конвенция между Княжество България и Кралство Сърбия, запазен в архива му – едно доказателство за укрепнало самочувствие като държавник, владеещ вече и тънкостите на международното право[23], давайки едно много добро решение на статута на т.нар. двувластни имоти. Желае проверка и прокарване на промени по цялата граница, където са налице спорни въпроси и тя е прекарана в ущърб на Княжество България, но влиза и в противоречие с външния министър д-р Вълкович, а и сръбската делегация не желае цялостна проверка на границата, а само на спорните части, като в една част на р. Тимок тя засяга и имоти на сръбската династия. Мисията му пропада и той е освободен с указ на княз Ал. Батенберг от 04.12.1882 г. и като председател на ДС, и като член на Комисията по уреждане на пограничните въпроси със Сърбия, видно от писмо до него от министър-председателя ген. Соболев[24].

Публицистичното наследство от тази мисия чрез „Писма за Сърбия" обаче е много добра картина не само на политическия и обществен живот в Сърбия, на негови етнографски, културни и природни забележителности, но разкрива и политическия мироглед на Т. Икономов. Той точно описва причините за завоя на сръбската политика от съюз с Русия към Австро-Унгария и как в резултат на тази политика тя отнема от България чисто българските райони на Пирот, Враня и Ниш. Икономов прозорливо посочва, че това е временно и Сърбия ще се върне в орбитата на Русия. Що се отнася до болния въпрос за Македония и претенциите на Сърбия към нея, той е на категорична позиция:

> *Ако нашите съседи не щат да погледнат на действителността, ако те продължават да считат Македония за част от Сърбия, а пък Македония си е българска по език и по чувства, толкова по-зле за тях, защото толкова по тежко и по-поразително ще бъде разочарованието им в часа, когато настъпи решителната минута и се разкрие истината…* (Ikonomov 1893: 68).

[23] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 134-142.
[24] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 86: 132.

Искреният патриотизъм на Т. Икономов се вижда и от възмущението му от поведението на другия член на делегацията – Й. Ковачев, родом от Македония, който се „сърбее" пред сърбите и не посмява пред политическите представители на Сърбия Гарашанин и Миличевич на банкет да оспори тяхното твърдение, че е сърбин. Както казва Т. Икономов, „тежко беше за мене туй впечатление" (Ikonomov 1973: 332).

Знаменателно е заключението му:

> *Ний трябва да не забравяме, че не историческите права правят днес държавите и народите обезпечени и велики, а големият умствен капитал и сумата на налични способности, на опита и умението да се наредят както трябва и да се поставят в независимост от другите народи <…> докато сърбите се хранят с фантазии и във всичко са подчинени на други народи и държави, а ний не можем да се уредим политически и да си обясним где се намираме, що сме и що можем да бъдем, докато във финансово, търговско и промишлено отношение зависим сърби и българи от други народи, то и с Македония и без Македония Сърбия ще си остане Сърбия, а България – България, бедни и слаби играчи на другите* (Ikonomov 1883: 68).

И още едно прозрение на фона на бъдещите братоубийствени войни, особено авантюрата на 16.06.1913 г.: „Онова, което е в нашите ръце, в ръцете на България, е да живеем със съседите си в мир, съгласие и любов, като се пазим от увлечения, които нас могат да отвлекат от почвата на действителността, а съседите ни да оскърбят" (Ikonomov 1883: 61).

След края на режима на пълномощията Т. Икономов е практически авторът на 4-те точки за споразумението между Др. Цанков и Гр. Начович и е министър на общите сгради, земеделието и търговията от септември 1883 г. до юни 1884 г. и в двете правителства на Др. Цанков. В архива е запазена телеграма от Др. Цанков по повод на първоначалния му отказ за назначението като министър. Цанков го упреква, че с това пречи за умиротворяването на страната и за помирението между консерватори и либерали. Едва тогава Икономов приема[25]. Безспорни са неговите заслуги за това помирение и съставяне на съвместното правителство между консерватори и умерени либерали, което довежда до отмяна на режима на пълномощията от княза. Икономов е удостоен с орден „Св. Александър" – III степен от княз Ал. Батенберг през декември

[25] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 1-3.

1883 г.[26] Като министър на общите сгради, земеделието и търговията в правителството на Др. Цанков той трябва да се сблъска с решаването на важни въпроси. Любопитен факт за неговата безпристрастност и обективност е ролята му като арбитър в спора на предприемача Ив. Хаджиенов с държавата по възложените дейности за изграждане на пътищата София-Лом и София-Вакарел. Този предприемач е един финансов играч, прикрепил се към политическия живот като поддръжник на консерваторите и финансирал практически тяхната пропаганда през режима на пълномощията, докопал се в един момент и до поста кмет на гр. София. Участието му в политическите игри за него е реализация на финансова изгода, както и стремеж да получи апетитни проекти за изграждане на пътища и жп линии. В архива на Националната библиотека е запазена цялата преписка по арбитражното дело с Ив. Хаджиенов в периода май-юни 1882 г. (т.е. по време и на участието му в ДС), по което главен арбитър е Т. Икономов[27]. Тук най-ясно личи принципността, обективността и независимостта на Т. Икономов, който определя след преглеждане на всички книжа да се изплати на предприемача сумата от 31 000 лв., независимо че неговата претенция е била в значително по-голям размер – 99 000 лв. (Ikonomov 1973: 386-387). Определената от Икономов сума в крайна сметка се приема и от двете страни – предприемача и правителството. Както е обичайно, и тук Т. Икономов е подложен несправедливо на критика при по-късното правителство на крайните либерали на П. Каравелов, че сумата е надвишена. По същия начин е обвиняван и за приемането на работите като министър на строителството на Росицкия мост край Велико Търново от предприемача Попов. В своите мемоари той оспорва обвиненията.

Тъжен епилог от това арбитражно дело е, че в края на живота си, вече изпаднал в тежко материално положение, Икономов ще трябва да приеме унизително една финансова помощ от Ив. Хаджиенов от 1000 златни лева и да благодари с писмо до финансовия министър Гр. Начович за това[28], а Народното събрание с решение от 23.11.1891 г. му отпуска пенсия от 500 лв. – видно от писмо на окръжния управител на Шумен до него[29]. Можем само да си представим унижението на този горд човек, завършил писмото с благодарност за отпуснатата пенсия с думите: „Имам

[26] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 8.
[27] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 59-70.
[28] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 9: 59-60.
[29] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 3: 57-58.

честта да бъда ваш покорен слуга". Писмото е от 13.01.1892 г. – месеци преди смъртта му, с нечетлив почерк, писано от трепереща ръка и може би то е един от последните документи, създадени лично от него, преди да напусне този свят.

Като министър на общите сгради, земеделието и търговията Т. Икономов в буквалния смисъл е и един от „строителите на съвременна България". През 1884 г. прави първата копка в изграждането на нова сграда на Народното събрание в присъствието на кмета на София, на народни представители и на Варненско-Преславския митрополит Симеон[30]. В своите мемоари посочва, че самият той е радетел и автор на идеята за нова сграда за народното представителство. Уви, за съжаление, не ще има възможност да заседава в нея като депутат.

Т. Икономов участва в редица начинания и в Шумен. Когато е окръжен управител на Шумен, той, заедно с Д. Икономов, Т. Българов, Д. Константинов на 15.04.1881 г. създават първото дружество за виноделие „Александрово" в гр. Шумен. Негов патрон става княз Ал. Батенберг, видно от писмо на секретаря на кабинета К. Стоилов, като дружеството получава и привилегии с решение на МС от 17 май 1881 г.[31]

В правителството на Др. Цанков Т. Икономов, по силата на служебните си задължения, трябва да се заеме с дълго отлагания и щекотлив въпрос за изкупуването на жп линията Варна-Русе. В архива му в Националната библиотека са запазени негови подробни бележки по този въпрос[32]. В самите си мемоари той посочва важността от изкупуване на железницата:

> *Само с изкупуването на железницата и експлоатацията ѝ може да се направи от тази линия такова полезно за страната и за търговията ѝ предприятие. Инак ще продължи да служи на чужди интереси и да представлява чужда територия всред България. В това си убеждение аз бях наклонен съзнателно да се пожертват един-два милиона в повече, но линията да се изкупи* (Ikonomov 1973: 350).

Именно по негов доклад правителството на Др. Цанков изпраща двама представители – Н. Стойчев и Т. Харовер, за водене на преговори с Лондон. Това става повод за поредната политическа схватка между умерените либерали на Др. Цанков, който е подкрепян от д-р Ст. Данев, със статии в пресата да обосноват необходимостта от заплащане на стойността на железницата – не по-малко от 45 милиона франка, като

---

[30] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 101-104.
[31] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 97: 1-5.
[32] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 89: 5-34, 53-58.

спорен остава въпросът за неплатените лихви от Османската империя преди Руско-турската освободителна война в периода 1875-1878 г. (за това Д. Греков взема становище и от видни френски юристи) и т.н. Крайните либерали на П. Каравелов и част от консерваторите виждат прекалено голямо отстъпничество на правителството на Др. Цанков. Правителството, въз основа и на изчисленията на Т. Икономов, предлага първоначална оферта за изкупуването на железницата за 50 милиона франка, от които 1,5 милиона франка да се задържат за ремонт, като се изплатят веднага 6 милиона, а останалата сума от 42,5 милиона да бъде изплатена с облигации при 6% лихва (Istoriya 1991: 132-133). Водачът на крайните либерали П. Каравелов критикува това и определя, че реалната стойност на железницата е много по-ниска – не повече от 18-20 милиона франка. Твърденията се обнародват в статии в пресата и в органа на крайните либерали в. „Търновска конституция". Правителството, подложено и на натиска на Русия, и на критиката на крайни либерали, на консерватори и на обществеността, така и не подписва, но впоследствие бъдещото правителство на крайните либерали начело с П. Каравелов след Съединението подписва спогодба през 1886 г. с английското правителство. Според нея железницата се изкупува за 45 милиона франка, като се приспадат 1,5 милиона франка за ремонта и като се тегли и първият международен заем за изплащането ѝ през 1888 г.

Отново преценката, разчетите и сметките на Т. Икономов са по-близко до обективността и реалността, а видно е, че П. Каравелов има едно становище, когато трябва като опозиция да критикува управляващия Др. Цанков, и друго, когато е управляващ и трябва да се стигне до реалните действия и споразумение с английското правителство, което все пак извлича дивиденти и от помощта, която оказва на България по време на кризата около Съединението. Що се отнася до реализирането на другия жп проект по линията Цариброд-Вакарел, за който настоява Австро-Унгария, макар че III ОНС приема международната конвенция, правителството на Др. Цанков под руско влияние бави изпълнението и практически не предприема нищо, включително и самият Т. Икономов като ресорен министър. В архива е запазено негово писмо до Министерството на външните работи и изповеданията по повод на писмо от австрийския представител Ландис за построяването и експлоатацията на жп линията Цариброд-Вакарел, че правителството не може да приеме

неговото предложение[33]. И това ще се реализира от бъдещото либерално правителство на П. Каравелов.

След приключване на работата си като министър (след победата на крайните либерали на П. Каравелов и съставяне на ново правителство от него през юли 1884 г.) Т. Икономов се оттегля от активния политически живот в гр. Шумен, но получава предложение от П. Каравелов да участва в работата на Комисията по господарските и чифлишки земи, работеща в различни състави от 1880 г., но не постигнала значими резултати. Макар и само член, а не председател, Икономов е основният двигател на дейността и, верен на своята обективност, умереност и принципност, се заема да завърши работата на комисията и да разреши проблема, свързан с аграрната реформа в България. Същността на този проблем е, че веднага след Освобождението едрите имения – чифлици и земи на турски земеделци, са практически заети от работилите ги като изполичари и кесимджии българи, без да е решен фактически въпросът за собствеността. Особено тежък става проблемът в Кюстендилско, където има и селски вълнения. Там през 1880 г. е изпратена правителствена комисия, в която участва и К. Иречек. Същата година правителството на Др. Цанков предлага и II ОНС приема Закон за подобряване състоянието на земеделското население по господарските и чифлишки земи (Darzhaven/ 93/ 17.12.1880). Това е кратък закон с 11 члена, който определя два вида господарски земи и три вида чифлици. Най-важната разпоредба е в чл. 4, в който се приема, че всеки, работил непрекъснато 10 години една и съща чифлишка земя, става неин собственик. В чл. 5 се посочва, че който е работил различни ниви повече от 10 години, придобива толкова земя, колкото е необходима да изхранва семейството си. Предвижда се и създаване на комисия по уреждане на тези спорни въпроси и по изплащането на собствениците на обезщетение за земята, като със Закона за изпълнение на Закона за господарските и чифлишки земи държавата отпуска 800 000 лв. заеми на лицата, за да изплатят земите на турските собственици. Тези заеми са първоначално за 15 години – до 1895 г., а впоследствие със Закона за уреждане изплащането на откупените господарски и чифлишки земи (Darzhaven/ 38/ 17.02.1896) тези заеми са отложени за още 20 години при годишна лихва от 8% до 1916 г.

В първите години след Освобождението аграрният въпрос е един от най-важните, а водещ изследовател на тези въпроси и с множество статистически данни е покойният проф. Л. Беров (подробности вж. в

[33] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 6-7.

Istoriya 1991: 79-86). Няколко години обаче комисията забавя решаването на въпроса, тъй като и вижданията на отделните управляващи – консерватори и либерали, са различни. Последните целят да раздадат повече земя на обработващите и да се получат повече дребни собственици, които са естествената опора на крайните либерали. В противовес консерваторите като поддръжници на едрите земеделци работят върху идеята те да могат да изкупят изоставените турски земи и да не се допуснат прекалено много дребни собственици, защото това лишава едрите собственици от наемна ръка. Т. Икономов, макар и умерен консерватор, е практически привърженик на възгледа на либералите и пише статията „Най-справедливото разпределение на земята" (Natsia/ I/ 5/ 467-490). Същевременно, верен на своята принципност, той не желае и да се проявява някаква несправедливост към турските дребни собственици и е чужд на безпринципността и безогледността в присвояването и обсебването на земята, без да се спазва законността и правовият ред и без зачитането на правата на собственост – нещо, за което претендират и Великите сили, съгласно с клаузите на Берлинския договор. Още като вътрешен министър през 1880 г. например той изпраща писмо да правосъдния министър за стопанисването на турските имоти във Варна, собственост на изселващото се турско население. Документът е запазен в ДА-Варна[34]. В него се предлага, за да се предотврати спекулативната продажба на земи, да не се разрешава продажбата на земи и на лица извън населеното място, където са, да не се признават документи за собственост със съмнителен характер и т.н. – все мерки за защита на дребните собственици и против спекулата при продажбата на имоти от панически бягащите турци. В работата си като член от 1884 г. вече на тази комисия Т. Икономов преглежда спорните проблеми по приложението на приетия закон и обобщава всички проекти, предложени от Гр. Начович и Т. Бурмов. Сам изготвя нов Закон за господарските и чифлишки земи, който е запазен изцяло в архива му в Националната библиотека, при това и калиграфски изписан от секретар[35]. Този изцяло негов проект, сравнен със Закона за господарските и чифлишки земи, приет от IV ОНС (Darzhaven/ 11/ 05.02.1885), е най-важният законодателен принос на Икономов в решаването на този ключов за аграрната реформа въпрос. Самият той пише в мемоарите си:

[34] RDA-Varna, f. 83K, op. 1, a. u. 7: 34.
[35] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 131-135.

> *Тези закони аз прегледах, процедурата им намерих сложна и несъгласна с работата и съображенията за успешното решаване на въпроса, и наместо тях представих в Министерския съвет нов законопроект, който по-сетне се внесе и прие в Народното събрание* (Ikonomov 1973: 358).

Така се разрешават бързо затлачените преписки по чифлишки земи в Кюстендилско, Берковско, Ломско и Видинско и в разстояние само на месец са разгледани повече от 60 чифлишки земи. Както казва самият той в мемоарите си, „комисията работи деня и нощта и без да гледа надясно и наляво, стараеше се да изпълни дълга" (Ikonomov 1973: 359).

Каква е отплатата за тази неуморна дейност за Т. Икономов – зад формалния повод от приемането на новия закон и че новите комисии ще се образуват по области, комисията е разтурена и той е освободен като неин член, дори не получава обезщетение за 3 месеца, както е предвидено в изготвения и приет с голяма негова помощ Закон за чиновниците при закриване на държавни служби. Тук отново идеализмът му и желанието за служба в полза на отечеството е в груб сблъсък с политическата партизанщина. След това той окончателно се оттегля от активна политическа дейност в Шумен. Като че ли освобождаването от комисията е малко, та правителството на П. Каравелов в IV ОНС създава и парламентарна комисия, начело с И. Вълчев, която да разследва министрите, включително и него. Честният и обиден Т. Икономов иска да не се петни името му с недоказани обвинения, а ако има такива, да се отиде на съд и пише писма до министър-председателя П. Каравелов и до княза[36], но те остават без отговор – в бурните събития около Съединението на никого вече не му е до разглеждане на неговите жалби. С голяма горчивина Т. Икономов описва тези незаслужени обвинения в мемоарите си и това е поредният сблъсък на идеалиста с грубата политическа действителност и партизанщина. Аналогичен в тази насока е изготвеният от него и намиращ се в архива му проект на закон относно имуществото на турците, които се преселват от Тузлука, в ръкописен вариант от 1884 г., който цели да уреди заселването и оземляването на българи в Тузлука – днешната територия между Попово-Антоново-Търговище, от напускащите турци, като цели да се заселят там предимно занаятчии, във връзка с което е и неговият проект за създаване на железаро-стъкларско училище (в ръкописен вариант, изготвен през 1884

[36] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 88: 163-167.

г.). Идеите обаче не срещат подкрепа сред управляващите крайни либерали, но пък те приемат Закона за черкезките и татарските земи, който урежда завземането на земите от напусналите черкези и татари, проявили се преди Освобождението с най-големите нападения и грабителства срещу българите.

Логичният край след неговото резервирано отношение към Съединението, което приема като един прибързан акт на пловдивските революционери около З. Стоянов, Д. Ризов, К. Паница и вездесъщия П. Тишков-Чардафон, станал за него символ на ефектна и показна революционност и патриотарство, е той да се оттегли в Шумен, като няма вече политически изяви. Стамболовото управление е практически в опозиция и той е изолиран. А и след интернирането му във Велико Търново – там, където е творил новата българска конституция, и затварянето на печатницата той е практически разорен. По сведения на очевидци именно това е най-тежкият удар в живота му, след който той става скрит, мълчалив, намръщен и враждебен към всички. „Имаше ли някой друг общественик такава съдба – възкликва изследователят му Е. Коралов – до края на живота си да остане неразбран и гонен от тия, на които той е искал да бъде полезен" (Koralov 1943: 143).

Горд по дух, оскърбен от незаслужените обвинения срещу него за дейността му като министър през Стамболовото управление, той отказва постове като дипломатически агент в Белград и Цариград и директор на Солунската гимназия (Todorov 1921: 116). Сам той пише в мемоарите си: „Моето честолюбие е било да залавям не високи постове недостойно, а по-долни с известно достойнство" (Ikonomov 1973: 232). Отдаден изцяло на дълга си, той заявява: „Личната си своя полза аз намирах в точното изпълнение на служебните си длъжности и повече нищо не ме блазнеше. Ни блясъкът на събранията, ни упоителността на богатите трапези, ни примамките на големите хора имаха за мене важност и цена" (Ikonomov 1973: 587). Желанието му е само да работи за народните интереси и добро: „Не съм бил и не съм искал да бъда на този свят друго нещо, освен работник на народното поле" (Ikonomov 1973: 499).

Практическата му дейност в края на живота му като собственик на малка книжарница в гр. Шумен, като книгоиздател при Стамболовото управление е при цялата трудност като опозиционер, отбягван от клиенти и минувачи. След смъртта му се заражда една мъчителна кореспонденция с негови издатели за дължими суми към тях. В ДА-Шумен се пази писмо на Н. Недялкович до съпругата Екатерина Икономова от ноември 1892 г., т.е. непосредствено след като е починал, в което издателят не приема

нейното предложение дължимите от Т. Икономов суми да се приспаднат от непродадените негови книги на половин цена[37]. В архива е запазено и писмо от известния пловдивски издател Хр. Г. Данов от година по-рано, от което става ясно, че финансовите взаимоотношения между тях са приключени при едно от посещенията на Т. Икономов в гр. Пловдив, без да са останали дължими суми[38]. Но дори и в опозиция и поставен на ръба на материалното си съществуване, той намира сили да прояви гражданска позиция и публикува статии срещу Стамболовата диктатура и управление: „Що трябва да правим, а що правим", „Логиката на лицата пред логиката на нещата", „Самохвалството на патриотите и истинското положение на нещата", „Где е спасението – глас към всички българи", „Кой ще бъде най-виновний". В последната много далновидно той предвижда края на управлението на Стамболов като сочи, че силовите начини на налагане ще се обърнат срещу това управление, защото свободата не може да се налага с тирания: „Всичко направено от тях ще бъде нетрайно само по това, че е наложено с насилие, и ще се разваля при първи случай, не за друго, а за омразний начин, по който се е насаждало". (Zhechev 1975: 137). В мемоарите му има доста смели характеристики на част от тези политически лица, свързани с извършените насилия, разправа с политически опоненти и политически произволи след русофилските бунтове на офицерите – ген. Д. Николаев е „невежествения", д-р В. Радославов е наречен от него „шарлатанския син с всички пороци и беззакония на дивата натура и на непомерните честолюбия" и още по-остро – „самонадеян идиот", за двамата „пришлецът Николаев и шарлатанинът клеветник Радославов", а Ст. Стамболов е „безбожникът и развратникът", като го критикува, че само фиктивно се възмущава и разграничава от случилото се в Черната джамия и не вярва в искреността на сълзите му по изпълнение на смъртната присъда на О. Панов (Ikonomov 1973: 466-469). Отмъщението на властта е затварянето на печатницата му и неговото интерниране във Велико Търново, като той е практически разорен, принуден е дори да продаде бижутата на съпругата си и възкликва в мемоарите си: „Боже мой, правили ли са турците по-лошо от това?" (Ikonomov 1973: 591). Отчаян, той посяга неуспешно на живота си, което още повече разклаща здравето и психическото му състояние до края му на 09.11.1892 г. Така за Т. Икономов завършва приказката за свободата на словото и печата в Княжество България.

---

[37] RDA-Shumen, f. 709K, a. u. 26: 1-2.
[38] RDA-Shumen, f. 709K, a. u. 7: 1-2.

В разюзданите страници на в. „Свобода” при Стамболовото управление перото на Д. Петков-Свирчо и З. Стоянов ще му сложи обидните и незаслужени етикети „тоя бивш българин”, „тоя „шпионин и лакей”, „турско мекере”, ироничното „Шуменския Прометей”. Факт са и обидните и грозни сравнения: „Икономов пищи и съска като змия, на която опашката е затисната”, „Шуменския позорен и забравен раб”, „Неговата мизерна и мухлясала душа”. Иска се и съдебна разправа с него (Zhechev 1975: 140).

Показателен за създадената атмосфера срещу него в края на живота му е разказаният случай на неговия приятел още от съвместното им учителстване в Шумен Илия Р. Блъсков от едно тяхно посещение в Провадия, където навремето е избран за депутат в Учредителното събрание, за да уреди някои дребни свои лични въпроси – да продаде притежаваните от него 200 овце и малка постройка. В архива е налице една запазена кореспонденция в периода 1880 – 1881 на Т. Икономов с П. Хафезов, да му покаже два чифлика във Варненско за покупка или наем, но това не се реализира[39] и изобщо съмненията, че е забогатял от политическата си дейност, са в пълна противоположност с действителността. Сам той в мемоарите си свидетелства за един случай на съблазън за подкуп, който, ако бил приел, не щял бил да мизерства в края на годините си, но е отказал. Никой не го посреща в Провадия от старите познати, странят от него и по тъжна ирония на съдбата той, борецът срещу толкова неправди на турците и като секретар на Тулчанската община, писал толкова жалби срещу техния произвол, сега е приет на чаша кафе само от един турчин, а вечерта в ханчето, където са отседнали, са изпратени и „сопаджии” да се разправят с тоя „дърт консерватор” Тодор Икономов. В такава обстановка Т. Икономов казва на Блъсков: „Да, такъв живот вече не мога да понеса. Смъртта бяга от нещастните, но аз трябва сам да прекратя тоя вече несносен за мене живот” (Blaskov 1894: 707). Две седмици след този разговор той посяга на живота си.

Смъртта му е време за равносметка. Наречен е „великан по тяло и по дух” (Novina/ 16/ 1892), а Ст. Стамболов нарежда официално погребение, като на гроба му е поставен венец с надпис: „Народному труженику и патриоту”. Ето част от характеристиките за него от изследователите му: „Винаги постоянен в своите идеи за законност и

[39] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 3: 3-5.

неустановен в отношенията си спрямо хората", както и „дълбоко вярващ в собствените сили на народа, чужд на демагогията и на любеугодничеството" (Radev 1990: 327); „Независим, твърд, безкористен, високопросветен" (Vasilyov 1911); този „странен дух, съчетал в себе си консерватизма на честен и трудолюбив българин, свободомислието на просветител и революционер, строгостта на чорбаджия, самоотречението на най-предан апостол и сърцето и душата на чист и нежен юноша" (Koralov 1943:143); „този български Чайлд Харолд все разочарован, <…> този нашенски Чаадаев все мрачен" (Zhechev 1975: 137). Сам Тодор Икономов е искал да бъде приеман като надпартиен, независим от партия и пише в мемоарите си: „… в делата си се мъчих да бъда безпристрастен и всякому отдавах заслуженото. С партии не работих и никога не пожертвах един ни най-малък интерес и никакво влияние отстрани не можеха да го изменят в неговото приложение" (Ikonomov 1973: 588). Категоричната равносметка за цялостната му дейност като общественик е: „И в училището, и в читалището, и в печата аз всякога съм търсил и защитавал само общите интереси на отечеството и малко съм се грижил за мнението на партиите и партизаните" (Ikonomov 1973: 584). Затова и еднакво неприет, и чужд и на двата политически лагера към онези години, сполучливо е наречен „консерватор сред либералите и либерал между консерваторите" (Zhechev 1975: 108).

Прегледът на архива в НБ „Св. св. Кирил и Методий" показва не по-нисък морал и в отношенията му към близките и семейството – към съпругата и децата. В архива е запазено писмо към 1881 г. на френския колеж „Сен Жозеф", който се създава в цариградския квартал „Кадъкьой". На Икономов му е изпратен уставът на колежа – за мнение, и се предлага синът му да учи там[40]. Единият му син наистина се записва там, запазени са писма от баща му до него. Сам неусетил в детството си бащина ласка, а и загубил го твърде рано, сега неговите писма до сина му Коста започват с „любезний сине" и завършват с „твой баща Т. Икономов". В писмо от 26.12.1881 г. той го критикува, че не пише, че не носи шаячните си дрехи, а е износил новите си дрехи и заявява, че и в София много от хората на княза носят шаечните си дрехи, като е трогателен завършекът: „Пиши ми „ти", а не „вий". Помежду син и баща не може да има церемонии"[41].

[40] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 46: 1-2.
[41] NBKM-BIA, f. 19, a. u. 8: 1-4.

Налице са спомени на дъщеря му Величка как в детските си години тя седи в скута на баща си и навива части от дългата му и буйна брада в малки плитки. „В дома му всички имаха към него истински страх, почит и искрена любов" – заявява изследователят му Е. Коралов (Koralov 1943: 140).

Синът – Константин Икономов, става съветник в Министерството на външните работи и изповеданията и издава през 1922 г. учебник по международно морско право, под редакцията на известния политик д-р С. Данев. Той предава архива в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий". Не е правено изследване за съдбата на наследниците на Т. Икономов и не зная дали има негови потомци днес в страната. Но делото му не трябва да бъде забравено. Както казва неговият изследовател Емил Коралов, „може би, ако не беше толкова идеалист и тъй чувствителен, ако беше предварил клеветите и при най-малките огорчения не беше се връщал в Шумен, и до този ден щеше да бъде един от ръководителите на обществения живот и щеше да окаже много повече влияние върху съвременниците, и защото той беше не само беззаветно предан на родината си и убеден националист, но и дълбоко вярващ в собствените сили на българския народ" (Koralov 1943: 145).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Angelova 2008: Angelova**,** R. Shumen v minaloto 1878-1912 g. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.

Balamezov 1919: Balamezov, St. Nashata Konstitutsiya. Sofia, 1919.

Blaskov 1894: Blaskov, I. R. Gorchivi vazpomenaniya za poslednite dni ot zhivota na Todor Ikonomov. – Balgarska sbirka, 1, 9, 1894, 707.

Chilingirov 1917: Chilingirov, S. Dobrudzha v nasheto saznanie. Sofia, 1917.

Ikonomov 1872: Ikonomov, T. Izbraneto na balgarski ekzarh. Tsharigrad: Makedonia, 1872.

Ikonomov 1883: Ikonomov, T. Pisma ot Sarbia. Ruse: Slavyani, 1883.

Ikonomov 1973: Ikonomov, T. Memoari. Sofia: Balgarski pisatel, 1977.

Irechek 1899: Irechek, K. Knyazhestvo Balgaria. Chast 1. Balgarska durzhava. Sofia, 1899.

Istoriya 1991: Istoriya na Balgaria. T. 7, 1878-1903. Sofia: BAN, 1991.

Koralov 1943: Koralov, E. Todor Ikonomov. Ruse: Proslava, 1943.

Radev 1990: Radev, S. Stroiteli na savremenna Balgaria. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel, 1990.

Todorov 1921: Todorov, I. Todor Ikonomov i deynostta mu v sluzhene na balgarskiya narod. Sofia: Al. Paskalev, 1921.

Vasilyov 1911: **Vasilyov, T**. Pregled na Ministerstvoto na vatreshnite raboti. 1911, XX.

Zhechev 1975: Zhechev, T. Todor Ikonomov. Sofia: Otechestven front, 1975.
Zhechev 2013: Zhechev, T. Balgarskiyat Velikden i strastite balgarski. Sofia: Iztok-Zapad, 2013.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Durzhaven – „Държавен вестник“
Maritza – в. „Марица“.
Natsia – сп. „Нация“
NBKM-BIA, fond 19 „Todor pop Petrov Ikonomov” – НБКМ-БИА, фонд 19 „Тодор поп Петров Икономов”.
Novina – в. „Новина“
RDA-Shumen, fond 709K/.РДА-Шумен, фонд 709К.
RDA-Varna, fond 826K/ РДА-Варна, фонд 826К.

Годишник на ФХН, XXX А

ВИЗИЯТА ЗА БЪЛГАРИЯ В ПУБЛИКАЦИИТЕ НА ДИМИТЪР ПЕТКОВ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ В. „СВИРКА“)

Деница Мичева

THE IMAGE OF BULGARIA IN DIMITAR PETKOV'S PUBLICATIONS (BASED ON MATERIAL FROM THE SVIRKA NEWSPAPER)

Denitsa Micheva

***Abstract**: The article presents an analysis of Dimitar Petkov's texts published in his newspaper project the Svirka. Political humour pervades his political writings. His satire combines the intelligent awareness of the ordinary man and the courage to maintain a position in the political and public life. His newspaper reflects current issues and problems, parodying some of the society morals and political figures. Dimitar Petkov depicts Bulgaria with its sheepish patience, its acceptance of the numerous compromises with people's honour and conscience and its indecisiveness.*

***Key words**: the Svirka newspaper, Dimitar Petkov, political journalism, politics.*

Димитър Петков участва в българския обществен живот в две епохи – преди и след Освобождението на България 1878 г. Неговият житейски път е разнообразен, интересен и бурен. От обикновен слуга и опълченец, изгубил лявата си ръка на Шипка, той преминава всичките възходящи стъпала на държавната служба: писар, дребен чиновник, депутат, кмет на София, подпредседател и председател на Народното събрание, достигна до най-високото стъпало в царството – премиер-министър. За него Б. Гърдев пише:

> *през 80-те и 90-те години на 19 век той се утвърждава сред първите ни пера, редом със Славейков, Захарий Стоянов, Петко Каравелов и Димитър Ризов. Петков сътрудничи на „Търновска конституция“ и същевременно издава знаменитата си „Свирка“, в която се подиграва с консервативните величия Греков и Начович и с руския генерал и роден премиер Леонид Соболев* (Gardev 2008).

През 80-те и 90-те години на 19 век журналистическият талант в българското вестникарско поприще е свързан основно със стремежа с всички средства и на всяка цена да бъде унищожен политическият опонент. На преден план е хапливата, злостната, полемичната

журналистика. Приема се едва ли не като аксиома, че за да си добър журналист, трябва да се държиш провокативно, непрекъснато да търсиш някакви опоненти и врагове.

В тази ситуация се появява и проектът на Димитър Петков – в. „Свирка“. Първо е подлистник към вестник „Светлина“, а след това и към вестник „Съзнание“. По-късно Д. Петков се отделя и самостоятелно и свободно започва да издава „Свирка. Лист за подсвиркване и подгавряне“. Първият брой излиза на 15 октомври 1883 г., а последният 78 брой – на 4 март 1885 г. Вестникът е сатирично-хумористичен и е своеобразно явление в българската публицистика и журналистика. Неговото мото е строфа от Любен Каравелов :

Бъди честен, казвай право,
Па върви напред,
Без да гледаш, че е кален
Този божи свят.

Към това с черни и удебелени букви Петков добавя „Инък ще ти подсвирнем!“ – предупреждение закана, което насочва към стила на материалите в изданието.

От двете страни на заглавието Петков поставя народната поговорка „На една кола грънци една сопа стига.“ Какви „грънци“ чупи „камшичето“ на Димитър Петков? Това става ясно в програмата, която е поместена в първия брой и която е оформена оригинално като съдебно решение. В нея е поставен най-важният въпрос за Петков – проблемът за суспендираната Търновска конституция, на който той се поставя в служба и се стреми да бъде съпричастен и активен в борбата на либералите за възстановяването ѝ.

Главната и най-важна задача на Петков е да брани либералната идея от хора, които „нямат нищо присърце и независимостта на отечеството не им е жалко ни най-малко“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

Публицистът избира името Тмутаракания[1] за Княжество България като символ алюзия на историческата и политическата съдба на България, синоним на пустош.

Петков в програмата пояснява и какви са причините „Свирка“ да се отдели от вестник „Светлина“, като най-важната от тях е, че той се разграничава от писателите и писачите, които пишат по различни теми и подбуди. Дори и от тези, които издават вестници „за да ръководят, уж

[1] В руския разговорен език думата *тмутаракан* е свързана с нещо недостижимо, далечно и неизвестно. Подобно на „зад 7 морета“, „зад девет планини, в десета“ – неизвестно къде; синоним на пустош.

божем, общественото мнение“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883). Публицистът политик се обявява за коректив на всички, „които са тръгнали по кривия път, които се обогатяват с нечестни средства, които крадат от своите ближни и трупат палати, които угнетяват бедното човечество, които лъжат с божи име и които си съставят фалшиви слова“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883) – това е неговата цел.

Вестникът ще подсвирква „на всичко, всекиго и всякоя; разбира се, не безцелно“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883). За него няма авторитети. Методът е с подсвирване, защото „истината е оскърбителна днес и за подлеците даже“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883). В изпълнение на журналистическия си дълг, но и в служба на либералните си убеждения, „ние ще ходим по всичките места, учреждения, па даже ако щете и из най-нечистите места, например като в редакцията на вестник „Марица“, както и в институциите като Народно събрание и Държавен съвет“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883) – завършва той. Освен че под наблюдение ще бъдат консерваторите, Петков ще бъде буден и за политическите игри дори и на съмишлениците си в лицето на Цанков, всички узурпатори, подкрепили режима на пълномощията.

Девизът на в. „Свирка“ е „България за българите, като същевременно следим да не пострада и влиянието на нашата освободителка“, изказан с политическа гъвкавост.

Стремежът на Петков е вестникът му да бъде част от независимата преса: „ние не се боим от никого и независим от никого. Нашата свирка е здрава, обвързана с железни обръчи“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883). Със суспендиране на Конституцията много вестници са спрени и заплашени, прогонени, съдени. В новата политическа обстановка на 7 септември 1883 година е гласуван закон за печата, който премахва цензурата. Режимът на пълномощията е към своя край. Първият брой на вестника излиза в този преходен период.

С остър език Свирчо (един от псевдонимите на Д. Петков) напада при всеки случай и повод първенците на Консервативната партия. Той не им прощава за унищожаването на младата демокрация. Безкомпромисно атакува политиката на тази партия и нейните прояви във властта, както и всички, които са сътрудничили на управлението през годините на режима, в това число и руските генерали и офицери. И в този момент „някои безхарактерни личности, които всякога са си пазили топлите места и не са обелвали никога зъб да кажат две думи по обществените работи, а днес продават евтин патриотизъм и се обявяват за върли радикали, когато цял свят ги знае що за стока са“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

Петков винаги ги посочва с имената им. В служене на своите читатели „ние ще бъдем въздесъщи“ – пише той (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

Редакторът декларира, че няма да направи отстъпление от политическите си възгледи, но ще даде „едно малко време додето видим как ще покарат колата, начело стоящите горгоръ башии,“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883); няма да бъде деликатен „защото наша милост е малко недодялан, не е имала до днес възможност да изучава правилата на деликатността“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883). „Свирка“ ще свири според извършените дела, авторитетите са „бош лаф“. Със „синестезийната“ алюзия за печатното вестникарско слово като звук „Свирка“ е в една „акустична връзка“ и традиция с „Тъпан“ и „Гайда“ (Simeonov 2010: 6-7).

С възрожденски плам, с желание за истинност и правдивост, с присъщата си прямост музикалните акорди на „Свирка“ зазвучават доста нападателно. „Който си позволи да посегне на независимостта на отечеството или работи да ущърби тая независимост, ние не ще го щадим ни най-малко“….“ Ние кумири не градим никому“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883), няма личности, няма идеали.

Пресата в края на XIX в. излиза с „подкрепата“ на партии и обслужва политически интереси. Вестникът на Петков разчита на разпространение сред читателите и подпомагане от самите тях.

> *Можехме и можем, разбира се, и ние да бъдем богати, но трябва да се откажем от съвестта и честта, трябва да вървим подир този или онзи трябва да клатим шапка всеки му, а ние това не можем да направим. Предпочитаме да стоим в бедност, да се храним с по-малко, но да бъдем честни и справедливи към всички и за всичко* (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

На Симеон Радев дължим експресивната характеристика на „Свирка“:

> *Това бе едно малко вестниче, печатано набързе и грубо, на вид подобно на многобройните ефимерни издания, които наводняваха парижките улици във време на Френската революция : няколко динамитни патрона в малко хартия. Петков го пишеше сам, от началото до края. Езикът му, винаги разпасан и лют, сега бе станал ужасен: с едно френетическо вдъхновение, в което трепкаха едновременно всичките великодушни пориви и всичкият суров цинизъм на улицата, той клеймеше без пощада, без ред и без проверка всичко, което му се изпречваше в пламналото въображение като посегателство върху България* (Radev 1990: 333).

Вестникът е издаван преобладаващо еднолично от Петков. Цялата редакционна работа изнася почти сам. За да изглежда по-многобройна

редакционната му колегия, но и за да има профилираност според различни теми, той се подписва с псевдоними. Те са изключително разнообразни – някои звучат доста сериозно, други са поетизирани, трети са смешни или пародийни. Могат да се обособят и в две групи: монархически и аристократически титли – *Свирчо I, Барон Лулчо*; простонародни – *Свирчо, Пройчу, Койчу, Гайдар, Тъпанар*. Те заемат логическото си място в съответната рубрика – например в рубриката „Официален отдел“ под псевдонима *Ний Свирчо I* се правят декларации, решения и др.

Като че ли самият Петков се чувства най-уютно под псевдонима *Свирчо*. Той е белег за близостта му до широките маси, но визира и задълженията и целите му в публицистичните текстове – да подсвирва на всички сгрешили по неговите преценки, да огласява делата на онези, които вървят по неправилния според него път.

Изборът на непретенциозен инструмент като „свирката“ за заглавие на изданието трябва да гарантира „демократичността“ на написаното под челото на вестника.

В „Свирка“ се списват различни рубрики, като едни от постоянните са: основна статия, „Запитвания и отговори“, „Добрите страни на компромиса“, „Подлистник“, „Разнообразни и безобразни“, „Ний Свирчо I“, „Писмо до Свирчо I“, „Обявления“, „Съобщения“, „Телеграми“. Интересна е рубриката „Запитвания и отговори“, която предоставя на читателите възможност за изпращане на въпроси към редактора на вестника по актуални теми и проблеми. Разбира се, присъстват и въпроси, които са зададени и от „редакционната колегия“, състояща се от един единствен човек с много псевдоними.

В „Запитвания и отговори“ може да се намери обяснение защо политически лидери сменят възгледите си, например: Тодор Бурмов от консерватор става либерал – отговорът за тази метаморфоза е кратък: „защото не му дадоха куче-кокал“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

Валят и още въпроси: „защо консерваторите не обичат свободата, не желаят Конституцията, а обичат пълномощията? – Защото без пълномощия не може да се граби. А защо ни бяха пълномощията? – Защото Начевич, Стоилов, Греков, Шилото, Бурмов в това число и Балабанов трябваше да се направят разкошни двуетажни къщи…“(Svirka/ 1/ 15.10.1883). Отговорът на всички тези въпроси може да се обобщи така: възстановяването на Търновската конституция и нейното спазване са единственият изход за Петков да има законност и справедливост, което

ще пресече политическите грабежи на смело изброявани видни политически фигури.

В рубриката „Запитвания и отговори“ от брой 3 с нескрита симпатия и почитание към Славейков и Каравелов, които са на служба в Източна Румелия, Петков изразява съжаление, че те не са поканени в Коалиционното правителството на Драган Цанков (7 септември 1883 г. до 31 декември 1883 г.), защото те биха затъмнили фалшивата слава на някои софийски либерали.

> *- Защо някой от софийските либерали, когато чуят, че Каравелов и Славейков идват в София им настръхват космите?*
> *- Защото първо: Каравелов със своите знания и Славейков със своята опитност, са в състояние да затъмнят фалшивата слава на някой бивши министри и настоящи доктори на всевъзможни права и прочие, а второ, защото само Каравелов е в състояние да оцени колко им струват шапките.*
> *- А защо някои го наричат даже и луд?*
> *- Защото техните развалени мозъци не са в състояние да го разберат.*
> *- А защо разглезения Бобчев пише във вестник „Марица“, че Каравелов не знае да пише?*
> *- Защото той не е бил и не ще бъде никога в състояние да разбере онова което излиза из под перото на Каравелов.*
> *- Защо вестник „Марица“ поддържа ту едно, ту друго?*
> *- Защото г-н Данов е в състояние да оцени повече от всекиго другиго, миризмата на златото* (Svirka/ 2/ 19.10.1883).

Истинският политик е гъвкав, не е фанатик. Той действа и мисли според конюнктурата в дадения исторически момент. Но младият публицист не приема такъв вариант и още първият брой на вестник „Свирка“ ни убеждава, че идеализмът и неопитността му са преграда за проява на политическа зрялост. За него гъвкавостта е символ на безпринципност.

Принципите му са в противоречие с действията на либералите да отстъпват от своето верую, дори с цената за създаване на коалиционно правителство с консерваторите, радикализмът на които е „ден до пладне т.е. дойдат разбъркат нещо да дойдат те на чело като гладни въшки“ (Svirka/ 1/ 15.10.1883).

Като основна тема в „Свирка“ по това време стои компромисът – за пари, за власт, за лично облагодетелстване, както и темата за несъвместимостта на политическия компромис със следването на либералната идея. Компромисът, израснал до степен на компромизъм, е устойчив модел на поведение в политиката, а обикновените хора от народа приучава на овчедушие. Рубриката „Добрите страни на

компромиса“ е изключителна проява на тънкия усет на журналиста да разкрива корена на злото, което опорочава политическите и обществените нрави. С всеки следващ брой рубриката навлиза с все по-задълбочен анализ в политическото блато на Княжеството. Сатирата става все по-безпощадна и все по-често е насочена към хора, близки по идеи на Петков в по-ранен период. Свирчо следва неотклонно своята гражданска позиция, отдаден е в служба на либералната партия и с ярки риторични средства показва тези свои убеждения, въздействайки на своите читатели. За публициста няма авторитети, няма и „защитени“ – всеки, пристъпил моралните граници, е осъден на изобличение. Той възкликва: „компромисът е добро нещо., защото ми дава повод да подсвирквам“ (Svirka/ 3/ 22.10.1883).

В друг брой от „Добрите страни на компромиса“ Петков споменава зрелите политически игри на руските агенти, генерали, които са в състояние лесно да променят посоката на консерваторския кораб, дори да го разцепят, същото обаче се случва и с либералната идея, която не остава еднопосочна, а в досега с предвкусването на материални изгоди тази идея се разцепва. Удивлението и възмущението на „Свирчо“ се излива в саркастично определение на органа на Либералната партия „Светлина“ като „тъмнина“, дала трибуна на представителите на консервативната идея.

Със съставянето на коалиционното правителство органът на Либералната партия – вестник „Светлина“, започва да се финансира от „змийските фондове“ и да приема членове от Консервативната партия. Като реакция по страниците на „Свирка“ в 6 брой, откриваме декларативно изявление за снемане на доверието от вестник „Светлина“ като Орган на Либералната партия: „в. „Светлина“ да се отчисли от числото на либералните вестници в княжеството и да се нарече „Тъмнина“ (Svirka/ 3/ 22.10.1883).

С горчива ирония и разочарование публицистът заявява, че в тези коалиционни времена либералите

> *Снизхождат до унижение да гладят Адженова по главичката, да почесват Начевича по брадичката… Съвсем друго нещо са консерваторите. Тия хора, трябва да го изповядам открито, със свойствената тям подлост, умеят да се ползват всякога от обстоятелствата. Има ли днес от тях някой да обели зъб да каже нещо открито за Цанков? Няма, защото те умеят да се ползват от неговата наивност и да го карат да гледа на много неща с чуждо око уж като че ги не види. Но това става само при компромис. В друго време, разбира се, че и Цанков не би посмял да върти както ще своите*

слепи последователи, които не гледат ни на идея, ни на начала, а просто защото той е еди –кой- си. Но на всичко това е причина пак компромисът, който има такова свойство, щото кара хората да потайват всичко и да мълчат. Добро нещо е компромисът! (Svirka/ 6 / 02.11.1883).

Съставянето на коалиционно правителство с либерали и консерватори винаги е плод на голям компромис, но назначаването на „подла личност“ и „злоследствията, които могат да произлязат от това назначение“ възмущават редактора.

Вестник „Свирка“ дава възможност на Петков да обогатява и развива хумористични и сатирични жанрови форми – по този начин трябва да се гледа на стихотворните опити в изданието, макар че в повечето случаи няма художествени попадения. Те могат да привлекат вниманието ни и да ги оценим само заради носената от тях критическа идея. Не всички поетически текстове на Свирчо имат художествена стойност, но носят социални идеи и са плод на неговото сатирично жило. С политическата сатира Петков осмива разобличава и критикува.

СЪВЕТ
Не заспивай, Българино,
Буден ти бъди
И очи-те на четири
Днес си ти отвори.
И внимавай кво ще сторят
Твоите пазачи;
Честни щът ли те да бъдат
Или пак скубачи.
Че право-то да ти кажа
Лошо е за нази:
Всяка краста гледа само
Да тъпче, да гази.
Не заспивай да ти кажа
Днес е скъпо време:
Или „Човек“ свободен
Ил‘ пак робско племе.
Днес във век цивилизован
Намират се хора,
Кой гледат сал‘ да тикът
Другите в затвора
Срамота е, грехота е
Днеска да се дреме,
Когато е настанало
Делигатно време.
Твойте права скъпи мили

ПТИЧНА ПЕСЕН
Падна мъгла по полето
Есента настава
А в градинка малко
птиче
Със глас нов запява.

-Я се Българе свестете
Стига сън сте спали,
Стига толкос по между
си
Ви сте се карали!

Що е това
консерватори,
Гладни либерали,
Що са те полудели,
Нови радикали.

Дорде бяхме под
хумотя,
Добре помня ази,
Никой никога тогава
Нещеше да мрази.

Всягда защищавай;
На тоз; кой към тях посегне
Люто отмъщавай.
Бий и ти немилостиво,
Гони ти тирана;
Нему служи средство лесно
Заради прехрана
В‘туй от малко просвещавай
Твойта рожба мила;
Нек‘ порасте, тъй да бъде
На България сила.

Волник
(Svirka/ 6/ 02.11.1883)

Ви съгласни тогаз
бяхте,
И страх за тирана,
И на отечество ваше,
Сила и отбрана.

Ви ведно тогаз бяхте:
„Смърт или свобода“!
Всякой гледаше да бъде
Помощ на народа,

Но днес де е съгласие,
Де онази сила
Която ви и със години
Във едно крепила!

Що е това консервати,
Гладни либерали.
Що са те полудели
Нови радикали?!!!!
Злъчков Втори
(Svirka/ 6/ 02.11.1883)

Мерената реч на публициста има и своите добри качества. Силно компресирано чрез нея са изложени идеите му и заедно с краткостта и яснотата тя има предимство пред неговото многословие в другите рубрики.

В брой 4 под прицела на перото в основната статия попада и дипломатическият занаят, чиято дейност не е насочена да защитава националните интереси, а да обслужва чужди. С ирония възкликва „да бъдеш дипломат то значи да бъдеш всевядущ и всезнаещ, ако и да си признат всеобщо за глупец“. Да говориш „неясно“, „неопределено“, „тъмно“, „с една реч чисто по дипломатически“, да излагаш като аргументи – „интересите на всеобщата европейска политика го изискват така“ (Svirka/ 4/ 26.10.1883).

Към края на 1883 г. една част от българската политическа класа, доколкото я има и можем да кажем, че е такава, в голямата си част е слуга на руските интереси. В основната статия на 4 брой Петков подлага на съмнение въпроса дали Русия „иска да ни даде Търновска конституция“, „вие се подсмихвате…гледате с недоверие, защото знаете, че Руското желание и Търновската конституция са две съвършено противоположни

неща“ (Svirka/ 4/ 26.10.1883). Русия гъвкаво поддържа своята линия за упражняване на влияние, напомняйки непрестанно на българите, че й дължат своето освобождение.

Рисуваната картина на българската политика от страниците на „Свирка“ се обогатява и с това, че у нас

> *законите и конституциите се възстановяват с циркуляри и манифести…а когато не иде на гайдата на силните, твърде лесно се, пак унищожават…ние стоим на една фалшива конституционна почва, която министрите могат всякога да обърнат в своя полза…Че, кой може да ни гарантира нам, че утре не ще им скивни, на министрите да обявят, че и Конституцията няма сила, понеже пълномощията са в сила, защото не са слагани пред никое велико Народно Събрание? Щом това може да става и със законите, защо да се не допусне, че може да стане и с Конституцията? Щом министрите разполагат със съдбата на отечеството, с циркуляри и манифести, то защо да не допуснем, че тия същите министри, за да угодят на прищевките на своя господар, могат да заложат цяла България комуто им скивне? Кой що ще да казва и каквито щът решение да взимат либералите в Русчук, ние пак ще си кажем, че ... положението, в което днес живеем е един страшен хаос, неразбория, в който лъжите могат да играят нечувана роля* (Svirka/ 8/ 09.11.1883).

Раздорите в Либералната партия подбуждат членовете и в Русчук за свикването на подготвително събрание, което да „въдвори единството на партията“. В тайно заседание преди него отново се оформят две крила по въпроса за свалянето на княза. По време на събранието се поставя въпроса „дали трябва да се поддържа министерството на Цанков“ (Radev 1990: 408). Болшинството от делегатите не са настроени враждебно спрямо Цанков. Тези исторически факти намират отражение в брой 8 във вестник „Свирка“, но Петков с характерния си сарказъм пише: „Напразно либералското Събрание в Русчук иска да предписва на тоя хаос постепенно лечение; тук се иска коренно лечение. До гдето не стане това, държавния организъм всякога ще страда. Когато ви боли зъб, вадете го от корена“ (Svirka/ 8/ 09.11.1883). Компромизмът работи с не до край изказани идеи, с половинчато написани разпоредби и закони, противоречащи си едни на други.

Стилът на управление на Цанков е да се старае да не влиза в открита конфронтация с колегите си консерватори. А според редактора на „Свирка“ източник на злото е политиката на Константин Стоилов. Д. Петков добавя: „Напразно г-н Цанков се мъчи да докара работите в ред; додето има такива другари, които са се научили да лакействуват, той

никога не ще успее…Що има да се боиш? Народът нали е с тебе?“ (Svirka/ 8/ 09.11.1883). Изразите в политическото всекидневие, които „обграждат“ компромизма, често са: „ да почакаме“, „дано“, „ако“… В новинарски дух и с желание да бъде актуален, Петков добавя бележка, че вестникът вече е бил нареден и подготвен за печат, „когато ни донесоха Държавен вестник, в който видяхме циркуляра на Стоилов и тълкуването, което дава това човеченце относно закона за печата.“ „Плюем ви ние тогава в очите на всички“ (б.а. доктори на правото, юристи). „Такава подигравка и такова безобразно отнасяне със законите се върши само когато съществува компромиса“ (Svirka/ 8/ 09.11.1883).

В 9 брой от 12 ноември 1883 година Д. Петков напомня за принципите, които отстоява – да казва истината пряко и да бъде честен. Но редакторът получава обвинение от „един вид двуноги животни“, че езикът му е „груб, непростителен, престъпен“. Трябва да държи „по-умерен език и да се изразява малко по-дипломатически“. „Но когато имаш работа с не чисти хора“ пита Петков, как да се обръща към тях, след като те са „по натура къси, но положение високи лица?“.

Кризата в Либералната партия по повод законопроекта за изменението на Конституцията избухва по-буйна и вече безвъзвратна. „На 15 ноември Министерският съвет се занимава с измененията, които трябва да бъдат внесени съобразно със спогодбата между Начовича и Цанкова в Конституцията. Съставянето на проекта биде възложено на Грекова и Стоилова“ (б.а консерватори) (Radev 1990: 409). Според Цанков измененията трябва да се отнасят само до устройството на властта – втората камара. Но неговото условие е да не се накърняват гражданските свободи, както и свободата на печата и на събранията и т.н. В Министерския съвет Цанков прави предложение: „след като бъде гласуван законопроектът за изменението на Конституцията, камарата да изрази желание, щото Великото народно събрание да не се свиква преди един срок от три години“ (Radev 1990: 410). Прието е с пълно единодушие още в същия ден.

Основната статия на „Свирка“ в 10 брой от 16 ноември 1883 година започва без обичайния си патос. Сякаш се изтръгва прозрение: „Нашите обществени работи, вместо да тръгнат в правилния и нормалния път, от ден на ден се повече и повече се заплитат и усложняват.“ Хаосът в Княжеството не е бил такъв, дори и при годините на робство, защото „тогава се знаеше едно, че съществува зло, че това зло ни дави от четири страни“. Редакторът търси причините за настоящото положение в присъствието на „един вид хора, които ако и да виждат че злото ги

окуражава от всякъде, че работите се заплитат повече и повече, те се преструват че го не виждат...но сами себе си лъжат…лъжат и другите…заблуждават народа и го държат всякога в тъмнина и неведение“ (Svirka/ 10/ 16.11.1883). Призивът на Петков е своевременно свикване на всички либерални представители от цялата страна. „Начело стоящите горгор башии“ твърдят, че консерваторите са тръгнали вече по правилния път, но редакторът на „Свирка“ знае, че те са „върли гонители на всяка свобода“.

Рубриката „Добрите страни на компромиса“ посочва много конкретни примери за отстъпление от честност, истинност, прав път, доблестност. Новопоявилата се дума с наставка *-изъм* вече придобива оттенъка на устойчиво състояние в обществено-политическото всекидневие: „нищо по-добре от епохата на компромизма няма и не може да бъде“. Сарказмът не спира дотук – Петков продължава: „И хората някак съвсем други стават захващат да се двоумят да отстъпват от начала и убеждения“ (Svirka/ 10/ 16.11.1883).

Заглъхва сатирично-ироничната струна на „Свирка“ в брой 11 от 19 октомври 1883 година. Драматичните събития в Либералната партия обуславят началото на сериозното журналистическо отразяване, защото вече компромисът за Петков е неприемлив и нетърпим, „компромисът с върлите неприятели, неприятели на всяка свобода, на всичко честно и справедливо“ (Svirka/ 11/ 19.11.1883).

Една ирония се заменя с гневен памфлет, една безмилостна и смела сатира на обществените порядки, изобличаването на низките политически нрави, злободневните откровения и, понякога, дребнотемие отстъпват място на сериозната журналистика, отстъпват на горчивите прозрения за извършващото се предателство. А предателите са точно тези, на които Д. Петков е залагал надеждата да водят отечеството в правилния път. С усета на далновиден оратор досега той само е предупреждавал от страниците на „Свирка“, че ще даде шанс, но ще следи изкъсо да не кривнат те от народните интереси, водени от собствената си угода.

И вече е настъпило времето осъзнато и с много злъч да отрази, регистрира и осветли драматичните събития. Случващото се е наистина съдбовно. Вестник „Свирка“ вече не подсвирва, а тръби: „Пълното възстановяване на Търновската конституция е единственото възможно управление на нашето отечество“ (Svirka/ 11/ 19.11.1883). Защото представата му за развитие на българското общество е неразривно свързване и следване на либералните идеи и граждански свободи.

След призива за твърда позиция по въпроса за Конституцията, „която си искаме цяла целеничка, и немедленно разтуряне на

незаконното Народно събрание“ (Svirka/ 11/ 19.11.1883) Петков веднага опровергава тази възможност с иронично-тъжната констатация за дълготърпеливия народ, за неговото робско примирение, вероятно тежка последица от дълговременно преклонената глава в недалечното време, което „ни е научило така да прикриваме всичко, да потуляме злото, да се преструваме, че не го видим, да се омърлушваме, и да утешаваме с думите „да почакаме“, „да видим“ и пр.“ (Svirka/ 11/ 19.11.1883). Нерешителността като качество и нежеланието да се поеме отговорност са изказани в израза „у нас почти всички са навикнали да се водят като волове и да чакат да видят какво ще кажат по-големите… у нас от първи до последни няма чувство на законност и справедливост“ (Svirka/ 11/ 19.11.1883).

Под всякаква форма с различни изразни и вестникарски средства, с включването на добре познатите, но и нови рубрики редакторът на „Свирка“ убедено, постоянно и методично налага основното искане – той многократно и неотложно повтаря: „Да се възстанови Търновската конституция“. Това е лайт мотив в последните няколко броя – 10, 11 и 12 бр. от 1883 година.

Вестникът на Петков е обвинен в „груб и безтактичен език“, в това, че „осквернява печатното слово...със своята дързост и грубост“ (Svirka/ 13/ 26.11.1883). Злъчната сатира на „Свирка“ е насочена срещу силните на деня заради безчестието и потъпкването на Търновската конституция – основна тема и в 13 брой от 26 ноември 1883 година. Този път на прицел е внесеният в Народното събрание законопроект за изменение на Конституцията, който създава две камари и привилегировано съсловие. „За какъв дявол...питате вие с ярост!“. А новата тактика на управляващите да отклоняват въпроса с обвинение за неделикатност и неблагоразумие. „Свирка“-та е „навикнала да кара безпощадно и немилостиво всички дармоеди…ето защо не е добре нещо да става компромис между самите либерали и либералстващи“ (Svirka/ 13/ 26.11.1883). В опит за „деликатно свирене“ рубриката за компромиса има ново обогатено заглавие – „И обстоятелства, и компромис“. Тук Димитър Петков иронично отбелязва: „чудно нещо са това обстоятелства и компромизма! А главното, е че между тия две неща няма никаква съществена разлика. Онова, което може да се върши през времето на компромизма, може тъй също да го докарат и обстоятелствата“ (Svirka/ 13/ 26.11.1883).

Този път рубриката се занимава с израстването на министър Стоилов, наричан тук Джудже, от студент до коридорите на властта.

Петков и в този текст е безпощадно прям и директен: „през всичкото това време забравяте и либерализъм и социализъм… и гледате как по-добре да си оплетете кошничката и да си съставите добра кариера от чиновничеството, защото то е станало вече ваш идол“ (Svirka/ 13/ 26.11.1883). С изпепеляващ сарказъм Петков обобщава, че благодарение на „обстоятелствата, а особено на вашата податливост и лакейничество, ви спомагат да бъдете и ви назначават за член на това Велико Народно събрание в Търново“ (Svirka/ 13/ 26.11.1883).

Веднага след публикацията за министър Стоилов, в брой 14 от 30 ноември 1883 г., главната статия съобщава: „Покушение на 27 ноември срещу живота ни“. Тук е известната реплика на Петков: „В Шипка си оставихме ръката, но в София, види се, ще си оставим и главата, и ще я оставим!“. Това всъщност е твърдата му позиция за жертвоготовност като защитник на либералната идея. Инцидентът не разколебава Петков, който системно и целенасочено подсвирква на политическите си врагове, а обновената рубрика „И обстоятелства, и компромиси“ продължава да разкрива и иронично да осъжда низки страсти и стремежи на „кални и ничтожни личности“, „пък били те и министри и техните любимци, да го наречем, че той е Адженов“[2] (Svirka/ 14/ 30.11.1883).

Основната тема за покушението над Свирчо в 14 брой е поетически обиграна в стилистиката на фолклорната песен:

Народна песен
Григорчо дума Матейчу:
„Матейчо синко Матейчо
Матейчо момче гиздао
Гиздаво и още глупаво,
Нещо ще да те попитам
Правичко ти да ми кажеш
Да кажеш и да ме нелъжиш:
Защо си толкоз умислен
Умислен синко посърнал,
Да ли ти служба пропадна
Или някой лошо продума,
Та си се толкоз разгневил
Та си ушите повредил?“
Матей Григорчу, отговаря:
„Григорчо старо хитарче
Кога ме питаш да кажа
Да кажа хем да не лъжа

[2] Адженов по време на преврата е давал на министъра пари, за да поддържа вестник, който „да заслепява народа“.

Нито ми имот пропадна
Нито май някои испсувал.
Яд ма е байно на „Свирка“
На „Свирка“ малка газета
На тази пуста гидия
Страшен пискун що има,
Дето ма резил направи
Със това пусто петало
Петало волска подкова,
Що го наскоро получих
И на гърди си закачих…
Немога вече да търпа
Да търпа тоз клети Свирча
Главата ще му отрежа
На кол ще го забия
В Софийска градска градина
Да гледа малко голямо
Какво съм чудо направил,
Името да си прославя.
Имам си ази другари
Другари верни сговорни:
Една викат Пашата
Другия вика Шишето
Третия Христо даскалът
Даскалът Анадолият;
Те ще му кръвта испият
И на ум ще го научат“ (Svirka/ 14/ 30.11.1883).

Брой 15 от 3 декември 1883 година започва със състрадателни телеграми до Н. свит. Свирчо I по повод покушението. Издателят на „Свирка“ излиза от търпение с дръзки грубости:

> „Напротив и долната ми джука затрепери от яд; Ако има някой народ, който умее да притворствува, да хитри, да се води подир всекиго и да се показва, че е доволен от каквото и да било безобразно положение, то сме ние Българите. Дълговременно робство, което този божи народец е прекарал, го е научило да гледа на всичко с чуждо око и да разсъждава с чужд разум“ (Svirka/ 15/ 03.12.188).

Примирението, овчедушието, описани от Петков, са причина у нас да се роди един широко разпространен типаж на чиновника, когото Свирчо със сарказъм определя по следния начин: „Аз ще гледам да се настаня и да си осигуря положенцето...“, „докато са в университета и още

млади ходят да проповядват, че …не може да има по-фалшиво положение от компромисчийското; а щом му показват топлото място изведнъж се примирява и става доволен от всичко“ (Svirka/ 15/ 03.12.1883).

„Луд е онзи, който се завзема да управя хорските недостатъци, а в корема му тетевенски цигани свирят“ (Svirka/ 15/ 03.12.1883) – иронично, но без жал за себе си продължава. Описва още от действителността – как някои хора спестяват пари и строят имоти, а пък други с морал „лапат мухи“. Петков обръща внимание на факта, че тази картина, не е само в държавните служби, а тръгва като „зараза“ и сред редакторите и издателите. По този начин той рисува и портрета на българската преса.

> *Тая зараза се отразява даже в мозъците на някои публицисти, които са се завзели сериозно да ръководят общественото мнение… в кой щете вестник ще видите роболепство към едно лице и поколение към друго, непостоянство, неопределеност и нищо повече* (Svirka/ 15/ 03.12.1883).

Свирчо изобличава онези черти на българската журналистика, които й пречат да тръгне срещу мнението на силните. Въобще не е лека задачата на ония, които са се захванали да се борят срещу „предразсъдъците на общото мнение, да усмива и изобличава фалшивото и безобразното и безчестното“ (Svirka/ 15/ 03.12.1883).

На 5 декември 1883 г. парламентът приема изменение в Търновската конституция; въвежда се имуществен ценз за избирателите, втора законодателна камара. С язвителност и нескрита неприязън Петков определя този ден като „честит защото ме извади от заблуждение на вярвам още на Цанкова… можах да узная, че Цанков, Балабанов, Моллов са изменили на Либералната партия и фалшиво са носили нейното знаме, че тяхната цел е била само и само да се докопат до властта и да спечелят доверието на една варакладосана глава (б.а. на княза), че те са били до висша степен безобразни, за да си запазят постовете и да продадат свободата на народа.“ (Svirka/ 17/ 10.12.1883). Петков продължава с изброяването на тези, за които събитието от 5 декември е значимо, разсъждавайки и иронизирайки тяхната гледна точка: за консерваторите – „този ден бил най-честит“; за крадеца – „че никой за напред няма да му дири сметка за злоупотребите“; за депутатите и „тем подобни лекета, че ще си останат такива още три години, че ще влязат във втората камара, а за софийската публика той беше най-забележителен, защото тя беше свидетелка на едно нечувано безобразие от страна на трима измамници министри“ (Svirka/ 17/ 10.12.1883).

От анализираните материали във в. „Свирка“ става ясно, че всъщност Д. Петков е и талантлив български журналист от нов тип – темпераментен, прям, с богато образно мислене, горещ патриот и предан

либерал. През 80 – те и 90 – те години на 19 век той е сред първите ни пера, редом със Славейков, Захарий Стоянов. В неговата публицистика специално място заема политическият хумор, който изисква духовитост, гражданско чувство и доблест.

Вестник „Свирка“ може да се приеме като своеобразна панорама на политическия живот в България, стигащ до трагикомизъм и гротескност, а от всичко това остава да ехти един горчив смях през сълзи. „Свирка“ се заиграва с много актуални въпроси на своето време, пародира някои от обществени нрави, както и отделни политически фигури. Политическият патос на Димитър Петков е парлив и жестоко осъдителен, колкото са и ожесточени политически битки в годините на Младото Княжество. Реалните обекти на подгавряне са действителни исторически личности. Бленуваната България на Димитър Петков не познава образа си в огледалото на 1883 г. Визията, която публицистът представя по страниците на своя вестникарски проект, е България на овчето дълготърпеливо общество; България на примирението с многобройните компромиси с чест и съвест; България на нерешителността на будните да стъпчат тези пороци, загнездили се в политическия и обществения живот, свързани с користното облагодетелстване на силните на деня.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Gardev 2008: Gardev, B. Pamet za Dimitar Petkov. – LiterNet, 22.10.2008, № 10 (107). <https://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/d_petkov.htm (status 12.10.2019)>.

Radev 1990: Radev, S. Stroitelite na savremenna Bulgaria. T. I, Sofia, 1990.

Simeonov 2010: Simeonov, S. Vestnikat i vestnikaryat: „Svirkata“ i Svircho. – Literaturen vestnik. 2010, N 17, 6-7. <http://www.bsph.org/members/files/pub_pdf_1092.pdf (status 01.09.2019)>.

Източници на ексцерпиран материал

Svirka – в.„Свирка“

ПОСЛЕДИЦИТЕ ЗА БЪЛГАРИЯ ОТ ПОЛИТИЧЕСКИЯ ИЗБОР ПРЕЗ ЛЯТОТО НА 1915 Г.

Димитър Саздов

THE CONSEQUENCES OF THE POLITICAL CHOICE FOR BULGARIA IN THE SUMMER OF 1945

Dimitar Sazdov

Abstract: *Bulgaria entered the First World War in the autumn of 1915. The political orientation of the country is not in line with the strategic future of the results of the world military conflict. This places Bulgaria after the war among the defeated countries. The consequences of this political choice are ruinous for the country. They slow down its economic and cultural development in the following decades.*

Key words: *coalition, blocks, defeat, crisis, regime, repression, guilt, poll, minority, ratify.*

Несполучливият коалиционен избор към формиращите се блокове за Първата световна война определя страната като губеща в края на световния конфликт. Опитите на български политици за по-ранно извеждане на страната от войната завършват с неуспех. Българският народ е оставен докрай да „изпие чашата“ на поражението. Това предопределя и мащаба на настъпилите последици за държавата и народа.

През 1918 г. се очертава краят на Първата световна война. Българската буржоазия започва да маневрира, усещайки наближаващата катастрофа за т.нар. Централни сили. На 21 юни 1918 г. цар Фердинанд подписва Указ за съставяне на нов коалиционен кабинет. На власт идват Демократическата и Радикалната партии, определили се в близкото минало като съглашенофилски. Образувано е правителството Малинов – Костурков. То обаче не намира сили да изведе страната от войната. През втората половина на 1918 г. военните действия на българската армия продължават (Sazdov, Popov, Spasov 2003: 562-569).

При новата власт продължават и злоупотребите на държавните чиновници. Засилват се насилията при събирането на реквизициите. В същото време положението на фронта продължава да се влошава. Българската войска е все повече изтощена и зле екипирана. Дисциплината отслабва, засилва се и антивоенната пропаганда. Същевременно добре въоръжените съглашенски части на Южния фронт под командването на френския генерал Франше д`Епре започват настъпление на 14 септември. Главният удар е насочен в посока на Воден – Добро поле – Градско. Съглашенците настъпват и в другите участъци

на Южния фронт. Българските военни части, командвани от ген. Вл. Вазов, отблъскват настъпващите англичани при Дойран. В резултат англичаните губят 11 673 души убити срещу 518 души от българска страна. Победата при Дойран е славна страница за българската военна история (Sazdov, Popov, Spasov 2003: 566-567).

Пробивът при Добро поле обаче решава изхода от войната на Южния фронт. Стратегически предвидената от германците допълнителна помощ не пристига и това се оказва негативно за съотношението на българската войска срещу съглашенските части. Така пробивът при Добро поле се превръща **в един от символите на българската национална трагедия.**

Войнишкото недоволство от безсмислените жертви и изтощението вземат връх. Частите, претърпели поражение при Добро поле, се насочват към София, за да търсят възмездие от политиката на правителството. С активните действия на видни тогавашни политици като Михаил Такев и помощта на германски части те са разбити, но последиците са ускорено примирие, подписано на 29 септември 1918 г. в гр. Солун. България е спасена от нахлуването на „сръбските и гръцките войски, които чакаха само едно – да се осуетят солунските преговори, които водеше г-н Андрей Ляпчев, за да нахлуят, оплячкосат и окончателно опропастят България“. На 3 октомври 1918 г. цар Фердинанд абдикира като заявява: „Моята мисия на Изток е свършена“ (Raykin 1993: 58). Същият ден (по някои извори на 2 окт.) напуска страната и се установява в Германия. По неговия път тръгва и министър-председателят д-р Васил Радослав. Българският престол се заема от сина на Фердинанд – престолонаследника Борис III. България излиза от войната. По силата на примирието германските войски напускат страната. Последва окупацията от войските на Съглашението.

Стопанството на страната е обхванато от разруха. По фронтовете на войната загиват 101 224 души, а ранените са 155 026. Други над 100 000 войници и офицери са оставени за три години в плен като заложници на съглашенските сили победителки. Равносметката от трите войни е 227 271 души убити и 258 794 ранени мъже (Markov 2016: 283). Това са млади хора в най-работоспособна възраст.

Страната е окупирана от съглашенски войски. Те издевателстват над българското население чрез кражби, насилия, изнасилвания на жени и др. Протестите на българското правителство остават неудовлетворени.

След рухването на фронта през септември 1918 г. всички усилия на нацията се насочват към ограничаване на размерите на катастрофата и

смекчаване на тежестта на присъдата, която победителите подготвят за откриването на Конференция в Париж през януари 1919 г., за изработването на мирните договори с победените държави. Тези усилия в последствие се оказват една илюзия.

На 27 ноември 1919 г. Ал. Стамболийски влиза в общината на Ньой и под злобния поглед на Клемансо подписва договора диктат. По силата на този договор от България са откъснати Южна Добруджа, която се предава на Румъния. Съглашенското командване начело с генерал Кретиен, командващ съглашенските войски в България, още на 19 ноември 1918 г. се разпорежда Добруджа да бъде незабавно опразнена. Последва заповед на 3 декември от министър-председателя Т. Теодоров за постепенно оттегляне на българската администрация от Южна Добруджа. В случая съглашенците се опират на Букурещкия мирен договор от 1913 г., въпреки че в примирието няма такава клауза. Настаняват се румънски чиновници. Българите стават жертви на безчинстващи шайки (Istoriya 2012: 757).

В Западна Тракия се установява съглашенско управление като на България се „гарантира свободата на икономически изход на Егейско море“. По-късно Западна Тракия е предадена на Гърция. Голяма бежанска маса тръгва към България. На тяхно място атинското правителство заселва етническо гръцко население от Мала Азия. Егейска Тракия в голяма степен е обезбългарена[1].

С Ньойския договор за трети път се прекроява западната българска граница. На новата Сърбо-Хърватска-Словенска държава (СХСД) се предават части от изконни български земи – Струмишко, Трънско, Царибродско и Босилеградско. Тук и по границата убийствата на българи от сръбски националисти зачестяват (Slavyanski glas 1929/ 3: 1; Bobchev 1929 1-3; Zora 507/ 27.01.1921). Българо-сръбските отношения се изострят. Това се отбелязва и от европейския печат и чуждата дипломация. Българското общество и правителството се отнасят загрижено, но търпеливо и обективно.

С Ньойския договор са наложени и тежки репарации. България се задължава да изплати на съглашенските държави 2 250 млн. златни франка. Това се равнява на 20% от изчисленото национално богатство на страната. Нещо повече, в дългосрочен план непосилните репарации довеждат страната до големи финансови сътресения, последствията от които, пише Виктор Рогозенски, се усещат и до днес (Rogozenski 2015: 255).

[1] Nauchen, f. 44k, a.u. 390: 1-2; писмо на Ат. Шопов до М. Маджаров, 11.08.1919 г.

Ньойският договор се оказва позор за културна Европа, приемана за най-хуманен носител на човешката цивилизация. С него се погазват и най-елементарните човешки права. Грубо се нарушават приетите човешки норми на поведение в международните отношения. Ньойският договор се оказва дълбоко антихуманен акт, предизвикващ възмущението на световната прогресивна общественост. Доказателство с тежест е поведението на една от държавите победителки след Първата световна война – Съединените американски щати. Приемана за носител на световната демокрация, тя отказва да ратифицира Ньойския договор, изработен от най-десните реакционни среди на част от държавите победителки (Sazdov 2017: 271-272).

Ако е искала, Югославия е могла лесно да предотврати убийствата на българи. По границата действат т. нар. „пандури“. Те стрелят по българите – собственици на двувластни имоти, когато отиват да обработват земите си. Сръбското правителство мълчаливо одобрява тези убийства.

В Македония терорът е още по-голям. Сръбските власти избиват всички по изтъкнати българи. Българският език е забраняван, а църквите и училищата са затваряни. Побоищата, убийствата, грабежите и насилията стават ежедневие. Опустошени са дворове и градини. Грабежите и насилията на съглашенските войници се насърчават от техните командири. Опитите на местната власт да защити населението се оказват безуспешни. Настанените в училищата френски и британски войници вандалски унищожават материалната база. Те горят книги, чинове и черни дъски. Напразни остават усилията на българското правителство да търси справедливост в щаба на генерал Кретиен (Istoriya 2012: 133).

Френските офицери извършват по-мащабните грабежи. Те ограбват житото по селата „до последното зърно“. Изнасят се и храни за Румъния, Сърбия и Гърция в нарушение на договореното със Солунското примирие. Нещо повече, френско-британските военни власти мълчаливо насърчават своеволията. Генерал Кретиен открито заявява, че окупационната власт е в правото си „да наказва строго българските поданици“ (Istoriya 2012: 116). Аргументите за това са в неговите обвинения срещу българския народ за продължителността на Първата световна война. Усилията на Теодор Тодоров да се стовари вината за ориентацията на България към Централните сили върху Фердинанд, д-р Васил Радославов и неговите министри от либералното му правителство остават нечути от съглашенските военни власти.

Грабежите продължават, а направените актове в това отношение от българските власти не намират разрешение от съглашенската военна полиция. Грабителите остават неразкрити. Всичко това прилива „чашата на търпението“ и на 21 февруари 1919 г. генерал Депре е принуден да издаде заповед за регулиране на снабдяването на съглашенските окупационни сили (Istoriya 2012: 136-138).

Главната причина за „възмездието“ над българския народ генерал Депре изтъква пред митрополит Милетий в Цариград на 2 април 1919 г., където е разположена Главната квартира на съглашенския щаб. На молбата на българския митрополит да се спре преследването на българите в Македония от сърбите Депре отговаря, че скоро бил в Битоля и Велес и „сам се убедил, че там няма нито един сърбин“: „Българите обаче продължиха войната с две години чрез своята измяна и сега трябва да изгубят тези български области“ (Istoriya 2012: 136-138). Последствията за грешките на своите управници, заявява Депре, трябва да понесе българският народ. С тази позиция на френския генерал се оправдават и убийствата на български войници, дръзнали да защитят тормозеното българско население. Неспазвайки международното право, войските на Съглашението извършват реквизиции и контрибуции, налагат и парични „наказания“ в старите предели на страната. Това противоречи и на примирието, което не предвижда окупационен режим в довоенните държавни граници (Istoriya 2012: 139; Zora 507/ 21.01.1921). През целия следвоенен период Сърбия и Гърция се стремят да разрушат и държавната структура на България с оглед да я поставят в положение да не може силово да отстоява своя суверенитет и правото на българите да имат обществен живот (Zora 3322/ 04.08.1930). От всичко казано дотук се налага изводът, че **политическият избор на тогавашните български държавници през лятото на 1915 г. се оказва с множество негативни последици за голямата част от българския народ.**

Малко по-късно напразни остават усилията на Славянското дружество в България чрез Обществото на народите да се проведе анкета за извършените, с нищо неоправдани, от окупационните власти, сърбите, гърците и румънците насилия и убийства. Най-чувствителни към действията на тази българска институция са западните ни съседи. Техният печат пропагандира против провеждането на анкета. Според сърбите виновни за извършените от тях насилия са „македонските комити.“ Сърбите не признават, че Македония в мнозинството си е населена с българи. За тях всички живеещи в Югославия са сърби. Българите, които се съпротивляват, според тях са малцинство, което щяло бързо да се претопи. Нещо повече, за сърбите и географския фактор Македония не съществува. Тези земи били Южна Сърбия. Така

последиците от сръбската следвоенна политика, необезпокоявана от Силите, са развитие на антидемократичен, антиславянски, античовешки или обобщено – страшен великосръбски манталитет.

През целия следвоенен период, а и по-късно, се преследват българите в Македония и в българските покрайнини, откъснати от България. Процеси против българи се водят и затова, че говорят на майчиния си български език, че ползват и четат български книги и най-вече, че имената и езика им са български. Всички тези издевателства и убийства се потвърждават от кореспондентите на чуждия печат. Нещо повече, на 21 юни 1929 г. „Българската лига за защитата и правата на човека“ в обръщение до „Френската лига за защита правата на човека и гражданите“ изброява множество убийства срещу български деца, старци, жени и мъже. Изтъкнатата причина е само една – защото са българи и са искали да упражнят правата си на двувластници. В Обръщението Българската лига настоява за провеждане на международна анкета.

Отправени са петиции до Обществото на народите (Zora/ 24.07.1922) и призиви към всички международни и национални институции, отстояващи човешките права: от Българското дружество за мир до Обществото на народите в Женева; от Българския учителски съюз до Изпълнителното бюро на Международната учителска федерация в Париж; от Славянското дружество в България до славянските културни организации и видни славянски деятели; от Бюрото на Българската социал-демократическа парламентарна група до Международното социалистическо бюро в Париж (за международна анкета). Българското правителство не прави подобно предложение. Управляващите в Белград обаче бързат да го зашеметят с нови искания, демонстрации, ноти и писма, за да се осуети всеки опит за анкета.

Отправени са и нови грехове към България. Обвинена е, че е дала амнистия на д-р Васил Радославов и Димитър Тончев, управлявали страната през военните години (1914–1918). Сърбите искат да им бъдат предадени всички министри, имащи вина за извършени репресии от българските окупационни части по време на войната, за да бъдат съдени в Сърбия. С настояването за прилагане на тази тактика сърбите се стремят да отклонят вниманието на международната общественост от упражняваните репресии срещу българските малцинства в новата югославска държава.

Като други последици от войната могат да бъдат посочени: съкращаването на българската армия и ограничаване дейността ѝ до

използване за полицейски мероприятия; създават се условия от следвоенната криза за реализиране на земеделския режим, който спира обективното икономическо развитие на страната; разрушен е буржоазно-демократичния, довоенен път на България; задълбочава се разслоението сред българското общество – богатите стават още по-богати, а бедните още по-бедни.

Най съществената последица от войната е, че е проиграно от българската буржоазия времето, когато окончателно се решават националните въпроси на Балканите – 1914-1918 година.

Слугувайки на чужди интереси, българската буржоазия, обсебена от монарха Фердинанд, въпреки прозрението си, не намира сили да му се противопостави. Тя се подчинява и на максимата „или всичко или нищо“. В тази „формула“ липсва разум, тактика, стратегия и национална отговорност.

Иска ми се да направя и актуално сравнение. Днес (2018-2019 г.) в новите условия новата българска буржоазия отново е в слугинска позиция към изкуствения Европейски съюз и към претендента за господар на света – Съюза на Съединените американски щати. Проиграни са този път изцяло или частично всичките ни енергийни възможности за народни ползи. Вината е на всички, малко или повече, управлявали страната след Студената война, днес, както се вижда и в бъдеще. А може би най-много на тези, които се оставят да бъдат манипулирани и им предоставят властта чрез избор на „своя“ политическа партия… Защо ли Васил Левски бе оставил в тефтерчето си все още неразгадания призив – НАРОДЕ, НАРОДЕ… .

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bobchev 1929: Bobchev, S. Znachenieto na srabsko-balgarskite otnosheniya za slavyanskata ideya. Sofia, 1929.

Istoriya 2012: Istoriya na Bulgaria v deset toma. T. 9, 1918-1944. Sofia, 2012.

Markov 2016: Markov, G. Golyamata voyna i Balgarskata strana mezhdu Sredna Evropa i Orienta 1916-1919 g. Sofia, 2016.

Raykin 1993: Raykin, S. Politicheskite problemi pred balgarskata obshtestvenost v chuzhbina. Sbornik statii, eseta, studii i komentari po politicheski, kulturni, ikonomicheski i istoricheski vaprosi, publikuvani v emigratsia – 1978 -1991 g. T. I. Sofia, 1993.

Rogozenski 2915: Rogozenski, V. Tragichnite posleditsi za Bulgaria sled dvete natsionalni katastrofi 1913–1919 g. Vzh. 100 godini ot 11 noemvri 1913 g., Sofia, 2015.

Sazdov 2017: Sazdov, D. Misiyata na Ferdinand v Bulgaria. Vtoro dopalneno i preraboteno izdanie. Sofia, 2017.

Sazdov, Popov, Spasov 2003: Sazdov, D., R. Popov, L. Spasov. Istoriya na Bulgaria (681–1944). T. II. Sofia, 2003.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Nauchen – Nauchen arhiv na BAN – Научен архив на Българската академия на науките
Slavyanski glas – сп. „Славянски глас”
Zora – в. „Зора”

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ В ШУМЕН СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (ДО КРАЯ НА 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК)

Бисер Георгиев

THE POLITICAL LIFE IN SHUMEN AFTER THE FIRST WORLD WAR (UNTIL THE END OF 1920s)

Biser Georgiev

Abstract: *This study examines the political life in Shumen in the 1920s. For the first time on the basis of numerous resources, the article presents a detailed account of: 1) the municipal government; 2) the current status and the changes in the political parties; 3) people and different personalities; 4) different events in the town and the specifics related to the reaction of its population to events of national and regional importance.*

Key words*: history of the town of Shumen; Bulgarian political life*

До настоящия момент политическият живот в Шумен в десетилетието след Първата световна война не е бил предмет на сериозно проучване. Липсата на леснодостъпни източници и слабата подготовка на някои краеведи ги кара да търсят „по-лесни" и по-малко конкретни теми като образование, културен живот, печат, стопански промени и пр. (вж. Angelova 2013; Angelova 2003; Angelova, Dechev, Gotseva 2006). Политическото развитие на града обаче до голяма степен определя всички останали, което налага да бъде разработено приоритетно. Запълването на посочената празнота е основна цел на настоящия труд. За написването му са използвани разнообразни източници – непубликувани материали от централните и някои провинциални архивохранилища, национална и регионална преса, мемоарна литература и пр. Не са подминати и постиженията на съвременната историческа наука, но някои тези са сериозно коригирани.

* * *

В периода на войните за национално обединение кмет на Шумен е народнякът, доктор по право, П. Дюгмеджиев[1]. Той се задържа на този пост до 1 август 1917 г., когато в нарушение на закона[2] д-р В. Радославов

[1] TDDA, f. 33k, i. 3, a.u. 50, p. 1.

[2] Съгласно с промените в законодателството през 1912 г. никой вътрешен министър няма право да разпуска общински съвети. Този казус се коментира на 9 февруари 1920 г. в Народното събрание (Stenografski 1920: 1082-1095).

заменя избрания в края на 1911 г. общински съвет с тричленка начело с либерала Д. Минев. Правителството на Малинов-Костурков, което идва на власт на 21 юни 1918 г. (Metodiev, Stoyanov 1986: 319), от своя страна подменя веднага част от администрацията. Поради войната провеждането на окръжни и общински избори е невъзможно. Затова министърът на вътрешните работи М. Такев, отново в нарушение на закона, сменя тричленката на Минев с нова, оглавявана от Н. Боев (Haralanova, Rumenov 2002: 37-38). Министърът обаче има законно право да подменя окръжните управители и го прави в Шумен. На 5 юли 1918 г. демократът Васил Рашков е назначен за окръжен управител. В следващите години той взема активно участие в политическите борби. В изборите за окръжни съветници през януари 1920 г. оглавява кандидатската листа на Демократическата партия и е избран. Въпреки противоречията със земеделците и някои открити заплахи, отправени към него, той през целия мандат на съвета, състоящ се от три сесии, е активна опозиция[3].

През посочения период политическата ситуация в страната е много напрегната. От пролетта на 1919 г. водачите на БЗНС започват поетапно да завземат цялата власт. Най-напред те изтласкват от коалиционното правителство на Т. Теодоров министрите демократи А. Ляпчев и Н. Мушанов[4]. В проведените през август 1919 г. парламентарни избори за Осемнадесето обикновено народно събрание печелят 85 депутатски мандата, които са недостатъчни за самостоятелно управление и затова след дълги преговори на 7 октомври с. г. се сформира ново коалиционно правителство, начело с Ал. Стамболийски[5]. Успоредно тече нова подмяна на окръжните и общински ръководства. Във връзка с парламентарните избори, на 21 август 1919 г. е подменена назначената от демократите тричленка с нова, начело с Хр. Косев – бивш учител, уволнен за анархо-либерализъм. По-късно става демократ и като такъв е назначен за секретар на Шуменската община, какъвто остава по време на Балканските войни при управлението на Ив. Ев. Гешов и на Ст. Данев. Оценките за този политик са много противоречиви (Haralanova, Rumenov

---

[3] Pryapotets/ 5/ 9.01.1920. Тезата, че оглавява листата на Конституционния блок (Nedev, Popov, Nikolov 2004: 198), е невярна, защото през 1920 г. той още не е създаден.

[4] TSDA, f. 1303k, i. 1, II: p. 52-53.

[5] В него влизат народняците М. Маджаров и Ат. Буров, както и водачът на прогресивнолибералите – шуменецът д-р Ст. Данев (Petrova 1988: 36-37).

2002: 42-43[6]) и може да се предполага, че в посочения период клони към земеделците или по-скоро към народняците. В неговия екип влизат като помощници представителят на малцинствата Сеид Шемшединов (факт, който недвусмислено сочи, че и земеделците се опитват да използват турското малцинство като гласоподаватели – б. а., Б. Г.) и Антон Даулов – талантлив млад журналист, който, отвратен от деморализацията на политическите нрави, се самоубива няколко години по-късно (Vesti/ 5/ 17.07.1926).

Подписаният на 27 ноември 1919 г. Ньойски договор поставя началото на Втората национална катастрофа (вж. Hristov: 1984), но стабилизира международното положение на България. Въпреки огромното количество населени с българи територии, отнети с договора, отпадат заплахите от разцепление на страната и поделянето и между съседите. Окупационните войски започват да се изтеглят и на преден план идват вътрешните проблеми, един от най-сериозните от които е продължаващата Транспортна стачка (Hristov 1954: 4-69).

Невъзможността да прокара идеите на БЗНС чрез Осемнадесетото народно събрание принуждава Стамболийски още в хода на Първата парламентарна сесия да настоява за разпускането му. На 30 януари 1920 г. водачът на БЗНС депозира доклад до Борис III в този дух. Младият монарх се колебае известно време, но на 20 февруари подписва Указ № 1, с който събранието е разпуснато (Pryaporets/ 40/ 21.02.1920).

Изборите за Деветнадесето обикновено народно събрание са насрочени за 28 март 1920 г. Те са спечелени от БЗНС, но победата не е достатъчна за сформиране на самостоятелно правителство. Затова още на Първата извънредна сесия през май са предприети касирания на 13 депутати от опозицията. Това предизвиква правителствена криза, след която на 21 май Данев (също касиран), Буров и Маджаров напускат кабинета (Istoriya 2012: 159).

Шумен е един от несигурните градове, в които земеделците не успяват да получат надмощие. Слаби са позициите и на съюзниците им от коалицията. Прогресивнолибералите успяват да прокарат кандидатурата на лидера си Хр. Тодоров[7], но печелят само 3874 гласа – едва 6.46 % от всички гласували (Zhivkov 2014: 407). Основна причина за нестабилното положение на властта в града е наличието на много

[6] В посочената брошура авторите допускат две технически грешки. Те отнасят първото му управление в периода на Първата световна война (с. 43), която завършва около година по-рано. Освен това впоследствие Косев става кмет още три, а не два пъти (пак там, с. 42).

[7] Негова снимка вж. в TDDA, f. 33k, i. 3, a.u. 77, p. 1.

сериозна организация на тесните социалисти (от май 1919 г. комунисти – Б. Г.)[8], която непосредствено след войната използва олевяването на масите и засилва влиянието си. От своя страна многобройните видни политически личности от десните партии, родом от Шумен, ограничават влиянието на земеделците сред по-имотните слоеве. В резултат общинските избори на 26 януари 1920 г. са спечелени от комунистите. Кмет става бившият учител Стефан Енев (или Янев), с помощник Вичо Папазов. Той управлява едва до 28 септември с. г. (Haralanova, Rumenov 2002: 40), но въпреки това става участник в бурни събития. За да окажат подкрепа на местните си привърженици, през юли Ал. Стамболийски и Р. Даскалов посещават Шумен. Резултатът е точно обратен. В произнесената реч водачът на съюза нарича някои от местните политически представители „покварена интелигенция", което предизвиква недоволство[9].

След напускането на Енев кмет става нов представител на БКП (т.с.) – Крум Арнаудов, който назначава за свои помощници Илия Пастармаджиев и отново Папазов. Новият кмет предприема широка социална дейност. Създава безплатна ученическа трапезария за деца на бедни родители. Отпуска общински парични и материални помощи на бедни и многолюдни семейства. Организира детска забавачка в града и открива „летни колонии" в местността „Високата поляна"[10] (с което е поставено началото на ученическите лагери в Шумен). Предвидени са средства за обзавеждане на здравната амбулатория и аптеката към нея. За разрешаването на проблема с глада Арнаудов продължава започнатата от предходника си инициатива за откриването на общински фурни и магазини за месо и зеленчуци на ниски цени. На 21 юли 1920 г. общината се сдобива и със свой печатен орган – „Шуменски общински вестник" (Haralanova, Rumenov 2002: 39-41).

Дейността на Шуменската комуна силно дразни членовете на БЗНС в града. От пролетта на 1920 г. в техния печатен орган „Шуменски окръжен земеделски вестник" намират място множество силно критични статии срещу комунизма, някои от които, като тази на В. Бурцев,

---

[8] Един от техните лидери е шуменецът В. Коларов, който до преместването си в столицата работи като адвокат в града (TDDA, f. 33k, i. 3, a.u. 108, p. 1).

[9] „На покварената интелигенция". – Zemedelski/ 7/ 25 юли 1920, с. 1.

[10] За това се грижи лично кмета (TDDA, f. 1008k, i. 3, a.u. 23, p. 1).

нарушават добрия тон[11]. Това се оказва недостатъчно за събарянето на комунистите от власт, но градът е важен център и управляващите земеделци не желаят да го изпуснат. Както в много случаи от предходните години, на помощ идват окръжният управител и съдебната система. Под предлог, че не се грижи за училищата, през май 1921 г. е разпуснато училищното настоятелство на Андрейкиното училище (Zemedelski/ 34/ 27.05.1921). През есента започва и постепенно отстраняване на неудобните учители по селата (Iskra/ 6/ 14.11.1921)[12]. На 20 октомври с. г. Шуменският окръжен съд издава постановление за разпускане на комуната (Haralanova, Rumenov 2002: 41)[13]. Този ход е в пълно съответствие с политиката на централната изпълнителна власт за постепенно изтласкване на политическите конкуренти от структурите на властта[14], но ясно демонстрира слабостта и нетолерантността на шуменските представители на съюза.

Отстраняването на комунистите от власт стимулира активността на шуменското окръжно земеделско ръководство. На 18 и 19 декември 1921 г. то свиква организациите си на окръжно земеделско събрание в читалище „Арахангел Михаил". На него е приет отчет на окръжното настоятелство. Председателят му М. Райков специално подчертава, че част от дружбите не са внесли членския си внос в окръжната каса. След това редакторът на „Шуменски окръжен земеделски вестник" Б. Димитров[15] и членът на редакционния комитет А. Капитанов отбелязват и наличието на много неплатени абонаменти. Събранието взема решение да подкани организациите да се издължат, без да поема конкретни ангажименти. За сметка на това се съставя комисия, която да провери сметките на вестника и характера на пропагандата в него. Тя представя

---

[11] Вж. напр. „Позорът на Съветска Русия" (Zemedelski/ 25/ 24.03.1920); „За комунистическата червена армия" (Zemedelski/ 7/ 25.07.1920); „Бъдете проклети комунисти" (Zemedelski/ 8/ 2.12.1920); „Стари реакционери – нови болшевици" (Zemedelski/ 11/ 23.12.1920); „За комунистическите закони" (Zemedelski/ 13/ 6.01.1921); „Глада в болшевишка Русия" (Zemedelski/ 46/18.08.1921); „Демагогията е патент на комунистите"(Zemedelski/ 44/ 4.10.1921).

[12] Вж. и публикацията на Г. Овчаров „На драскача учител" (Zemedelski/ 10/ 24.11.1921).

[13] Вероятно на нейното място е назначена тричленка, но липсват сведения за конкретни имена в периода 21 окт. 1921 - 5 ян. 1922 г.

[14] През август 1921 г. Народното събрание е свикано на извънредна сесия по инициатива на Р. Даскалов. Той прокарва предложение за промяна на Избирателния закон, за да бъде улеснен БЗНС в предстоящите окръжни и общински избори. Опозицията се противопоставя толкова категорично, че печатният орган на демократите е цензуриран и излиза с бели полета (Pryaporets / 183/ 1.09. 1921).

[15] Той става главен редактор от 24 септември 1921 г. Дотогава вестникът се издава от „редакционен комитет" (Zemedelski/ 24/ 1.09. 1921).

своя доклад още на следващия ден. Направена е препоръка вестникът да продължи да се издава „в същия борчески дух". Одобрен е проектобюджет и се избира нов редакционен комитет. В него, освен преизбраните Димитров и Капитанов, влизат новоизбраният окръжен председател М. Вичев от с. Осмар, Преславско, Т. Бошнаков и Ст. Ангелов. Една от най-важните задачи на събранието е изслушването на отчета на депутатите от Шуменски окръг, сред които е подпредседателят на Народното събрание Г. Марков. Неговата реч е кратък анализ на правителствената политика с акцент върху приетите вътрешнополитически и стопански закони. Същевременно се прокарват ловко решенията на Върховния земеделски съюзен съвет, приети на заседанието му месец по-рано и на проведения конгрес на БЗНС през същия месец[16]. Вземат се няколко конкретни решения, повечето от които имат общ характер и засягат политиката на централната изпълнителна власт, а не регионални проблеми. Единствената точка, засягаща Шумен, е девета с препоръка да се побърза с проекта за водоснабдяването на целия Делиорман. Заслужава внимание обаче да се отбележат точка 3 с искане за премахване на образователния и „служебен" (за трудов стаж по специалността – Б. Г.) ценз при назначаването на чиновници и точка 4, постановяваща искане за създаване на подвижни окръжни съдилища, които да гледат заседания в околийските центрове (Zemedelski/ 14-15/ 29.12.1921). Последното е тясно свързано с необходимостта да се осигури обществена подкрепа на вече приетия „Закон за подвижните мирови съдии". Той дава право на съдиите да пътуват и вземат решение в отсъствието на адвокатска защита (Istoriya 2011: 161). Последното противоречи на принципите на правото и затова парламентарната опозиция се изправя остро против него. Във връзка с посочения закон на 11 ноември депутати от БЗНС внасят в събранието искане да бъде учреден „окръжен" съд във всяка околия. Грешката е очевидна и дава възможност да се види юридическата неподготвеност на вносителите. Бившият министър на вътрешните работи Н. Мушанов дори подигравателно репликира: „по-добре във всяко село" и получава отговор от несхванал осмиването депутат земеделец: „Много искаш!" (Todorov 2018: 308-309).

[16] Заседанията на съвета се състоят от 18 до 22 ноември 1921 г. Взетите решения вж. в Zemedelski/ 11/ 1.12. 1921. За конгреса вж. Zemedelski/ 12/ 08.12.1921.

Окръжното събрание избира един много специфичен орган – „помирителен съд", който има за цел да решава проблеми между отделни села и организации в окръга. След дебати и гласуване се отхвърля предложението да бъде съставен от избрани специалисти и се решава „съдебната дейност" да поеме окръжното настоятелство. Желанието партийната структура да обсеби и дублира държавните функции е видима. Нещо повече: партийната организация има амбицията да разполага с държавни средства и активи по свое усмотрение. С решение на окръжното настоятелство конете от Осми конен полк се изземват и раздават на „добри стопани" измежду селяните. Апелира се правителството да ускори работата на всички ликвидационни бюра в армията, за да може имуществото й да премине в частни ръце. Поради ширещата се неграмотност, председателите на местните дружби се задължават да прочетат на глас пред членовете на организациите всички решения на окръжното събрание (Zemedelski/ 14-15/ 29.12.1921).

Основна цел на земеделското управление е да получи обществена подкрепа за някои от предприетите по-непопулярни реформи. Шуменските членове на БЗНС спомагат за това. Техният вестник периодично излиза с уводни статии по редица злободневни проблеми, между които кооперирането, задължителната трудова повинност, създаването на Консорциума за търговия със зърнени храни, организирането на земеделската младеж и др. (Zemedelski/ 32/ 12.05.1920.; 9/ 09.12.1920; 13/ 06.01.1921; 27/ 07.04.1921; 25/ 02.06.1921; 40/ 07.07.1921; 47/ 24.10.1921; 48/ 31.08.1921; 9/ 17.11. 1921).

На 6 януари 1922 г. управлението на Шумен се поема от тричленка, начело с П. Сапов. Прави впечатление, че за разлика от друг път, когато властта се осъществява от дипломирани юристи и въобще от хора със сериозно образование, сега помощници на кмета са механик-железарят М. Моллов и земеделецът П. Иванов (Haralanova, Rumenov 2002: 41). Промяната, разбунила духовете в града, е определена от земеделците като „вълнение" на „реакцията" (Zemedelski/ 17 /10.01.1922). За да даде кураж на своите съпартийци, министър-председателят за втори път посещава Шумен. Визитата му е предварително огласена в целия окръг и събира стотици сдружени земеделци, а някои дружби пристигат с целия си състав, с партийни знамена и символи. На 21 януари 1922 г. преди премиера идват директорът на националната служба „Трудова повинност" Хр. Стоянов, подпредседателят на Народното събрание Г. Марков и депутатът от Шумен Н. Ковачев. Като официален гост присъства още „най-старият земеделец" – другият подпредседател на народното събрание Калю Малев. В 14 часа високите гости събират на „дружеска беседа" в салона на „Арахангел Михаил" представители на

окръга. Събранието е открито от члена на окръжното настоятелство Димо Стоянов, който повдига въпроса за координиране на политиката във връзка с предстоящите окръжни и общински избори. След гостите говори и Капитанов. Събранието определя като голяма слабост на дружбите разцепването им в предходните избори във връзка с несъгласия относно издигнатите кандидатури. За да се избегне подобна възможност, е предвидено в случай на спорове да се провежда предварително тайно гласуване вътре в организациите, а на изборите да се излиза с обща бюлетина.

На 22 януари сутринта Ал. Стамболийски слиза на шуменската гара с министъра на обществените сгради, пътищата и благоустройството Ц. Бакалов[17]. След тържествените овации те се отправят към препълнения салон на наскоро отворения театър „Одеон". Събранието е открито от К. Малев, след което Стамболийски произнася четиричасова реч. В нея той специално отбелязва прогресивното увеличаване на броя на депутатите на БЗНС от създаването на съюза до 1920 г. Не отрича касирането на представители от опозицията, но го оправдава с „беззакония" и наличие на чиновници в изборните листи. Специално обещава на шуменските сдружени земеделци, че „старото" (буржоазните партии – Б. Г.) скоро ще „загасне" и отсега нататък съюзът ще управлява сам, а в бъдеще – в коалиция със „сдруженото еснафство", но ако последното „се пречисти"[18].

След речта в „Одеон" министър-председателят се премества в салона на Постоянната комисия, където пред двамата министри се представят членове на всички околийски дружби с искания за по-бързото разрешаване на въпроси от местен характер, записани надлежно от Бакалов. Следобед министрите, заедно с Хр. Стоянов, инспектират трудовите бюра, посещават организираните шивашки и дърводелски работилници и земеделското училище, а вечерта потеглят обратно за София (Zemedelski/ 19/ 26.01.1922)[19].

Въпреки посещението на земеделския водач в Шумен, окръжните избори, проведени през следващия месец, не удовлетворяват амбициите

---

[17] Той управлява посоченото министерство от 22 май 1920 до 16 март 1923 г. (Metodiev, Stoyanov 1986: 321).

[18] Пълният текст на речта вж. в Zemedelski/ 20/ 02.02.1922; 21-22/ 11.02.1922.

[19] Статията е подписана „Бордим" – псевдоним на главния редактор на вестника Б. Димитров.

на БЗНС[20]. Същото се отнася и до селските общински избори, в които съюзът печели глобално в национален план едва 30% от гласовете. Резултатите са дотолкова неприятни, че коментарът в печатния орган на Демократическата партия е заличен от цензурата с бели полета (Pryaporets/ 40 /20.02.1922).

Демократите призовават десния лагер за обединение в окръжните и общинските избори. В създалата се неблагоприятна за БЗНС обстановка, на 5 март 1922 г. предстоят избори за общински съвет в Шумен. Оформят се три основни политически лагера. В. Рашков и А. Ченгелиев се вслушват в призивите на партийните си централи и обединяват демократите и народно-прогресистите[21] в града в сериозен блок, наречен от противниците им „Черен". Пропагандата му е модерна, с големи транспаранти и разлепени по целия град афиши. Силни позиции имат и комунистите, които залагат на престижа от предходните избори и реакцията на гражданите след силовото им отстраняване от власт. Земеделската пропаганда полага усилия за спечелването на вота на избирателите, но силите и в града са слаби. Вследствие на това блокът печели 1988 гласа, които му осигуряват 7 мандата от 16. Втори са БКП (т.с.) с 1503 гласа и 6 мандата, а БЗНС е едва трети със 758 гласа и 3 мандата. Останалите партии се представят слабо (Zemedelski/ 25/ 8.03.1922). При това положение десните партии трябва да поемат управлението, което се забавя единствено от обстоятелството, че не им достига един глас за мнозинство. Самочувствието им видимо се променя и, насърчени от центъра, те замислят организирането на грандиозен митинг в центъра на града в неделя на 26 март, който да покаже, че народът дава своя вот срещу правителството и то следва да напусне властта. От своя страна, представителите на земеделците изливат множество хули срещу победителите. Те ги обвиняват в купуване на гласове, черпене на избирателите с ракия, наводняване на центъра на Шумен с файтони, включително от страна на комунистите, намеси на шуменския депутат демократ П. Палиев и пр. Тонът е скандално остър, с много обидни епитети и политически лозунги[22].

Конфузната ситуация на управляващите в Шумен след общинските избори сочи ясно безсилието пред опозицията отдясно и

---

[20] Резултатите вж. в Zemedelski/ 23/ 23.02. 1922.

[21] На 6 ноември 1920 г. Народната и Прогресивнолиберална партия се обединяват в обща организация, наречена Обединена народно-прогресивна партия (Georgiev 1980: 100 сл.; Zhivkov 2014: 415-437).

[22] Вж. напр. „Зловонното котило" (Zemedelski/ 26/ 15.03.1922); „Побеснелите!" (Zemedelski/ 28/ 29.03.1922); „На кожодерския блок" (Zemedelski/ 32/ 26.04.1922).

отляво. След митинга на 26 март следва нова демонстрация от страна на комунистите, които празнуват шумно Деня на труда. Шуменските сдружени земеделци с неприязън отчитат събитието (Zemedelski/ 33/ 4.05.1922). В опит да уязвят политическите си противници, те ги обявяват за предатели, експлоатирайки слуховете за подготвян преврат с помощта на остатъците от Врангеловата армия, разквартирувани във Варненско (Zemedelski/ 37/ 29.05.1922.)[23].

Отслабването на престижа на БЗНС след общинските избори налага нова намеса на централната власт. Ударът сега постепенно се насочва срещу бившите министри от кабинетите на Ив. Ев. Гешов, д-р Ст. Данев и Малинов-Костурков. През посочения период колегите им от правителството на д-р В. Радославов отдавна са подведени под съдебна отговорност[24], което предизвиква огромно задоволство сред шуменските земеделци[25]. Останалите водачи на буржоазните партии временно са оставени на спокойствие. През пролетта на 1922 г. обаче Стамболийски замисля разпускането на Деветнадесетото народно събрание и провеждане на нови парламентарни избори. Слуховете за това (Istoriya 2012: 167-168)[26] стимулират десните политически сили да преодолеят някои различия и в името на властта да подготвят съвместни акции с цел дестабилизиране на управлението. На 9 април с. г. в София е организиран митинг на пл. „Ал. Невски" (Pryaporets/ 80/ 10.04.1922), който дава на провинциалните съпартийци модел за подражание. За да изпреварят събитията, шуменските земеделци организират на 14 май в салона на спортния клуб „Юнак Крум" ново окръжно събрание, на което присъстват представители от всички околийски дружби, голяма част от шуменските депутати (К. Малев, Р. Гичев, Д. Стоев, Ст. Ризов, Г. Минев, Ж. Йорданов, Конячев и Юмер Ходжа) и директорът на централната „Трудова повинност" Хр. Стоянов. След изслушването на речта на Малев, който описва подробно вътрешното положение и политиката на съюза, събранието приема важна резолюция.

---

[23] За съдбата на Врангеловата армия на българска територия вж. Spasov 1999, а за „опита" за преврат, разкрит по инициатива на съветското правителство, вж. Istoriya 2012: 175-176.

[24] На 28 октомври 1919 г. парламентарната група на широките социалисти внася „Законопроект за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа". Следват идентични такива, внесени от тесните социалисти на 13 ноември и от представители на БЗНС на 27 декември с. г. За хода на процеса и присъдите вж. Galunov 1998.

[25] „Великите задачи на Народния съд" (Zemedelski/ 23/ 10.03.1921). Вж. и „Държавен или Народен съд" (Zemedelski/ 40/ 21.06.1921), написана лично от Б. Димитров.

[26] Официално изборите са обявени едва в средата на лятото (Pryaporets / 145/ 3.07. 1922).

Най-напред то взема отношение по споровете между някои свои депутати и министри, като изказва пълна подкрепа на министър-председателя и апелира към разрушителите на единството да напуснат постовете си. Отстоява се принципа на народовластието при вземането на най-важните съюзни решения и създаването на вътрешни помирителни комисии. Отново се апелира за снижаване на ценза за заемане на чиновнически длъжности и даване на широки възможности на кредитиране на кооперациите. От правителството се иска да потърси възможност за отлагане на плащанията по репарациите, а ако това е невъзможно, да потърси решение на репарационната криза чрез дългосрочен вътрешен заем. Конкретизира се пунктът за жандармерията, като се предлага тя да бъде подчинена на полицията, а по спора между професорското тяло на Университета и Правителството относно заемането на административни длъжности от академичното тяло се подкрепя твърдо позицията на кабинета (Zemedelski/ 35/ 17.05.1922). Решенията на събранието са тясно свързани с централната политика и почти не засягат положението в града и окръга. Те по-скоро следва да се разглеждат като опит на централната власт да получи местна подкрепа в едно трудно за управляващите време.

На 6 юли 1922 г. Демократическата, Народно-прогресивната и Радикал-демократическата партия създават т. нар. „Конституционен блок". Той става факт точно по време на Третата извънредна сесия на Народното събрание, приключила в края на юли. Оттам нататък обединилите се десни партии насочват политиката си към провеждане на митинги в страната с цел намаляване на влиянието на БЗНС непосредствено преди предстоящите през октомври общински избори. Предвидени са и три събора – в Търново на 17 септември за Северна България, в Пловдив за Южна на 1 октомври и един общ в столицата (Petrova 1988: 284-286). Шуменските представители на съюза оценяват случилото се като „затишие пред буря" и отправят сериозни критики срещу „Черния блок" (Zemedelski/ 42/ 08.07.1922; 44/ 19.07.1922). За да попречи на политическите си противници, земеделската власт организира успореден събор на цвеклопроизводителите. На 16 срещу 17 септември Ал. Малинов, Т. Теодоров, М. Маджаров, д-р Ст. Данев, проф. Г. Данаилов и Н. Цанов тръгват за Търново с нощен влак, в който пътува и вътрешният министър Р. Даскалов. Същата нощ те са пресрещнати на гара Долни Дъбник от предварително организирани привърженици на БЗНС, малтретирани, върнати в София и поставени под домашен арест, който седмица по-късно е заменен с ефективен. Към затворените политици са присъединени всички министри от кабинетите, управлявали по време на войните за национално обединение. На 17 септември полицейското присъствие в Търново е усилено и предвид липсата на основните им

водачи и наличието на големи групи привърженици на Земеделския съюз в града, мероприятието на „блокарите" пропада (Petrova 1988: 284-302).

Земеделците в Шумен посрещат случилото се с ентусиазъм[27]. Те имат и лично основание да се радват, защото в Търновския събор взема участие представителят на демократите В. Рашков (Nedev, Popov, Nikolov 2004: 198). Липсват преки сведения, но не е изключено авторите на статиите да са донякъде в течение с плановете на централната власт, което личи от предходни на събитието публикации[28].

Бруталните събития от края на септември успокояват до известна степен правителството и членовете на БЗНС в цялата страна. Бившите министри, водачи на основните опозиционни партии, вече са в затвора и предстои да им бъде повдигнато обвинение като виновници за националните катастрофи (Galunov 2013). В Шумен положението е по-различно, защото след касирането на предходните, на 1 октомври предстоят поредните общински избори. Въпреки липсата на централни фигури, дясната опозиция е много силна и все още обединена. Затова печатният орган на земеделците възприема нова тактика. Спира да напада левите сили и насочва вниманието си към десните. Освен това апелира към гражданите да гласуват по съсловия, като работниците отидат при комунистите и социалистите, „чорбаджиите" при буржоазните партии, а малоимотните и средноимотните граждани да се наредят „под оранжевото знаме". Призивите приличат отчасти на четене на морал, с който на съмишлениците се внушава, че дават възможност на политическите си противници да ги използват. Освен това се сочи недвусмислено, че тричленките нямат право да разполагат с повече от две десети от общинския бюджет, докато законно избраните кметове са пълновластни ползватели на целия такъв. С това се оправдава липсата на социални дейности в общината, без да се припомня кой точно е виновен да се стигне до управление на тричленки. Цифрите също са преувеличени – от 8-10 милиона лева за кмета до 200-300 хиляди за председателя на тричленката (Zemedelski/ 3/ 27. 09. 1922).

Въпреки действията за обезглавяване на дясната опозиция и широката пропаганда, на 1 октомври БЗНС губи отново общинските избори в Шумен и пак ги касира. Насрочени са нови за 5 ноември. Стилът

---

[27] „Двата събора" (Zemedelski/ 2/ 20.09. 1922).

[28] „Денят на разплатата" (Zemedelski/ 1/ 13.09.1922). Съществува становище за издадено окръжно за убийството на видните политици, на което се противопоставя Р. Даскалов (Vasilev 1991: 110-111).

на пропагандата за тях е променен. Независимо от призивите да бъдат „изметени" старите партии, за да може „оранжевият лъч" да разцепи „политическия мрак" над града, основата на агитациите сега се поставя почти изцяло върху бъдещите социални ползи, които земеделският общински съвет ще донесе. При това не се щадят суперлативи и се стига до откровени лъжи – осъществяване на електрификация и водоснабдяване на града, построяване на мостове, доизграждане на градския дом с държавни средства, окончателно разрешаване на „бездомнишкия въпрос" и т. н. (Zemedelski/ 8/ 01. 11. 1922). Усилията и този път са напразни.

Една от причините за масовото недоволство от земеделското управление в Шумен са действията на самите местни земеделски привърженици в администрацията и партийните структури. Въпреки големите обещания за социални придобивки, когато стане въпрос за изпълнение на държавната политика, те стават прецизни администратори, даващи сила на решенията на държавната власт, дори населението да не е съгласно с нея. Такъв е например случаят с отбиването на трудовата повинност от девойките и жените между 16 и 30 години, задълженията на които са подробно отразени на страниците на земеделския официоз (Zemedelski/ 8/ 01. 11. 1922), който си позволява да играе ролята на обществен ментор, без да има каквито и да било основания за това.

Вкарването на бившите министри от кабинетите Гешов, Данев и Малинов-Костурков в Шуменския затвор (Istoriya 2012: 164) е една от реализираните мечти на местните земеделци. Още в края на октомври те с удоволствие публикуват мотивите за съденето на посочените кабинети, а месец по-късно изразяват искрена радост от решението на проведения на 19 ноември референдум (Zemedelski/ 5/ 21.10.1922; 9/ 09.11.1922; 10/ 15.11.1922; 11/ 22.11.1922.)[29]. Освен това условията, при които са поставени първоначално бившите министри в затвора, са изключително лоши[30] и се налага В. Рашков и привържениците му да организират прехраната на политическите затворници всяка седмица в продължение

[29] Търновската конституция не предвижда провеждането на референдуми, така че дори самият Закон за такъв, приет на Четвъртата извънредна сесия на Народното събрание, на 14 октомври 1922 г., вече се явява нейно нарушение. Освен това, за да се осъдят министрите се налага в началото на януари 1923 г. да бъде приет и закон с обратна сила. (Todorov 2018: 323-324).

[30] При единственото посещение при съпруга си в затвора Райна Мушанова, която е с разклатени нерви, припада при вида му (TSDA, f. 1303k, i. 1, a.u. 1, II, p. 54).

на седем месеца – до падането на Стамболийски от власт (Nedev, Popov, Nikolov 2004: 194).

Предвид влиянието на опозицията, общинските избори в Шумен постепенно се превръщат в кошмар за земеделците. В периода от 21 октомври 1921 до началото на 1923 г. те няколко пъти губят разгромно, въпреки помощта на централната изпълнителна и законодателна власт. Не е много по-добро и представянето им в изборите за окръжни съветници, каквито предстоят през януари 1923 г. За да бъдат избегнати евентуални колизии, този път окръжното събрание на 17 декември 1922 г. се провежда не в окръжния град, а в Ески Джумая. На него присъства лично министърът на финансите М. Турлаков. Речта на Турлаков разглежда развитието на обществото по принцип. По отношение на външната политика министърът отбелязва, че има шанс България да си върне Източна Тракия с излаза на Егейско море, но това едва ли ще се осъществи на Лозанската конференция. Последното следва да се охарактеризира като пропаганден трик.

Събранието е закрито към 14 часа и в 16 продължава само с имащите правомощия делегати. Поради напредналото време се взема решение от всяка околия да говори само по един делегат. Пръв взема думата шуменският, който се спира на проблемите за по-скорошното приемане на закон за амнистия за Търновските събития (Zemedelski/ 15/ 20.12.1922; 16/ 30.12.1922). Този проблем явно много тревожи шуменските обединени земеделци, част от които вземат дейно участие в Търновските погроми и се страхуват от бъдещо възмездие.

На 14 януари 1923 г. се провеждат изборите за окръжни съветници в Шуменски окръг. Въпреки деморализираната обстановка от затварянето на националните им лидери, представителите на Конституционния блок провеждат добра пропаганда, основана на критиките срещу настъплението против гражданските права, нарушаването на законите и стопанските разхищения (Vesti/ 5/ 13.01.1923). Пропагандата от страна на управляващите отново е поставена върху идеите за постигане на бъдещи социални придобивки (Zemedelski/ 18/ 09.01.1923). Тук следва да посочим, че окръжните избори се различават до голяма степен от общинските. В града са струпани много повече високо интелигентни и по-заможни личности, част от които отдавна са определили своите политически пристрастия, докато в селищата от околията и окръга живеят много необразовани хора, включително от малцинствата. Повечето от тях се занимават със земеделие и скотовъдство. При това положение земеделската пропаганда

има силна чуваемост по селата и когато прибавим към това гласовете на турското малцинство, което почти винаги гласува с властта, лесно можем да обясним постигнатата убедителна победа. Според собствения си официоз БЗНС печели средно между два (в Шуменска околия) и пет (в Османпазарска) пъти повече гласове от събраните заедно такива на своите опоненти. Независими по-дясно ориентирани източници не отричат победата, но я обясняват с „нечувания терор" и дават различни цифри – около 40000 гласа за Съюза, 10000 за блока, 10000 за комунистите, 1400 за социалистите и 1200 за националliбералите (Vesti/ 6/ 20.01.1923), което определя броя гласували за БЗНС под 50 %.

Победата стимулира окръжното ръководство на съюза да се заеме с болния проблем – общинските избори в окръжния град. Организацията се опитва да създаде младежки земеделски съюз, който да насочва младите в „правилната" посока. Въпреки декларациите, че новоучредената организация е само „просветна" (Zemedelski/ 20/ 25.01.1923), политическият контекст е напълно видим. Подобна практика имат почти всички останали десни и леви партии (Prava/ 48/ 29.06.1905; Slovo/ 320/ 07.11. 1907).

На 22 януари 1923 г. се свиква на първо заседание избраният повече от два месеца преди това градски общински съвет. Вместо четиримата касирани заради текущи следствия съветници комунисти се явяват техните подгласници. Представителите на БКП (т.с.) изразяват протест срещу късното утвърждаване на съвета и касирането на техните членове. Тези на Блока им предлагат да ги подкрепят, за да спечелят кметските места, но комунистите откажат, понеже и без техните гласове разполагат с „голямо мнозинство". В залата обаче присъстват само шестима техни представители, а отсъства лидерът им Е. Марковски. След отказа съветниците от Конституционния блок предлагат и на четиримата от БЗНС да ги подкрепят, но вече срещу двете места на помощник-кмет. Земеделците също отказват, настоявайки кметското място да се даде на инж. Таралежков. При това положение се преминава към гласуване без предварителни договорки. В него комунистите на практика се отказват от вота, гласувайки с лозунга „Да живее Шуменската комуна!". Това предопределя избора на Хр. Косев с 5 гласа срещу 4 за Таралежков. Помощниците М. Ранков и М. Хюсеинов (и двамата от БЗНС) получават по 9 гласа.

За да бойкотират избора, помощник-кметовете още на 23 януари подават оставки. Същото правят и другите двама съветници земеделци. На практика това става, за да бъде разпуснат общинският съвет. Предвид обстоятелството, че 8 от общо 16 съветници не приемат поста по различни причини (4 касирани и 4 отказали се), Окръжният съд веднага

разпуска съвета, а тричленката на Сапов остава да управлява (Vesti/ 6/ 20.01.1923; 7/ 27.01.1923).

Новите общински избори са насрочени за 11 февруари с. г. Окръжното земеделско ръководство отново пропагандира бъдещи придобивки, щедро обещавайки модерно водоснабдяване, електрифициране, отпускане на парцели за бездомниците и т. н. (Zemedelski/ 22/ 07.02.1923). Политическите им опоненти припомнят не само своеволията във връзка с отстраняването на законно избрания кмет, но и натрупания общински дълг от 1.3 млн. лв., двукратно увеличените заради корупционни схеми цени на проектите за водопровод и електрическа мрежа, заграбването на най-добрите места от парцелите на бездомници на принципа на „жребий", събарянето на обществени сгради, за да се отвори място за строеж на частни къщи, назначаването на цели родове на служба без необходимия ценз и пр. (Vesti/ 9/ 10.02.1923).

След обезглавяването на дясната опозиция Стамболийски подготвя разпускането на Деветнадесетото народно събрание, за да получи по-стабилно мнозинство. Планът започва да действа с промени в Избирателния закон, които ограничават пропорционалната система, връщайки елементи от мажоритарната. Новите избори са насрочени за 22 април 1922 г. (Petrova 1988: 375). За спечелването им властта взема не само организационни и пропагандни, но също административни и силови мерки. Поради обстоятелството, че общинските избори в Шумен на 11 февруари 1923 г. са пореден провал за властта, е създадена нова тричленка с председател П. Янев и членове К. Димитров и П. Иванов (Haralanova, Rumenov 2002: 42). Тя не само поема управлението, но има за задача да разчисти пътя на земеделците към победата в предстоящите парламентарни избори. На 24 март министърът на вътрешните работи Хр. Стоянов произнася агитационна реч на тема „Вътрешното и външното положение на страната". В нея той избягва деликатните моменти, свързани с обновяването на кабинета и вътрешната политика, и се концентрира главно върху репарационния въпрос, обяснявайки постиженията на правителството по него. След края на речта, приключила в 8 вечерта, присъстващите са поканени в читалищния бюфет. Там става инцидент, свързан с члена на БКП (т.с.) Б. Кърджиев, който си позволява да каже, че присъстващите, между които има много чиновници и турци, са докарани принудително. В резултат Кърджиев е пребит, а след това арестуван (Vesti/ 16/ 31.03. 1923), което е напълно в стила на провежданата от земеделците политика през периода.

На 28 март „Шуменски окръжен земеделски вестник" излиза с уводна статия под надслов „Борба за кокал". В нея е направен опит да се оправдае преждевременното разпускане на Народното събрание с „егоистичната политика" на десните партии. Същевременно са изброени имената на земеделските кандидати. Листата в Шумен е оглавена от бързо издигащия се в партийната йерархия Хр. Стоянов. След него се нареждат К. Малев, Т. Векилов, А. Ибрямов, Р. Гичев, Др. Георгиев, Д. Донев и М. Ходжов (Zemedelski/ 29/ 28.03.1923). Повечето от кандидатите са шуменци или тясно свързани с региона хора. Прави впечатление обаче, че турските имена са увеличени с едно.

Опозицията в лицето на Конституционния блок се подготвя за изборите с по-малко оптимизъм от друг път (Vesti/ 19/ 21.04. 1923). Намиращите се в затвора нейни водачи са сериозно застрашени от осъждане с лишаване от граждански права. Опитите да бъдат спасени с решение на вече разпуснатото Деветнадесето народно събрание[31] и чрез двореца[32] търпят пълен провал.

За разлика от дясната опозиция, шуменските представители на БЗНС се подготвят добре. В няколко последователни броя на вестника им е широко представена книгата на Ал. Стамболийски „Принципите на Българския земеделски съюз", като се препечатват цели параграфи от нея (Zemedelski/ 24/ 21.02. 1923; 25/ 01.03.1923; 26/ 10.03.1923; 27/ 14.03.1923; 28/ 21.03. 1923)[33]. Няколко министри, между които Стамболийски, Даскалов и Стоянов, обикалят селата в Делиормана и агитират населението. Съставен е конкретен организационен план, в който „десетници", опасани с оранжеви ленти, правят агитация дори в деня на избора и следят как гласуват хората, включително тези, които пристигат от околните села. Осъществен е сериозен контрол по отношение на турските гласоподаватели по селата. Три дни преди вота комунистите подготвят в Шумен голямо събрание, на което трябва да говори В. Коларов. Като шуменец той има сериозно влияние в региона. Затова е арестуван още с пристигането си и отправен през Провадия за Плевен (Vesti/ 19/ 21.04.1923).

---

[31] В него Ал. Гиргинов произнася реч, посветена на дейността на правителството Малинов-Костурков (Pryaporets/ 19/ 25.01. 1923), в противовес на която са изказани мнения, че този кабинет не използва възможността да прекрати навреме войната.

[32] На 27 февруари 1923 г. Борис III приема на аудиенция представители на Конституционния блок, но не им дава конкретно обещание, защото подготвяният преврат вече е в ход (Nedev 1984: 114-115).

[33] Самата брошура е написана по времето, когато водачът на земеделците е в затвора (Stamboliyski 1919).

В резултат на предприетите от БЗНС силови и административни мерки е постигната голяма победа. Този път земеделците се налагат дори в самия град, където печелят 2088 гласа срещу 1535 за комунистите, 771 за обезсърчените блокари, 289 за националлибералите, 208 за широките социалисти и 143 недействителни (Zemedelski/ 33/ 26.04.1923). Това е повече от средния резултат за страната, където БЗНС достига едва 52 % от гласовете (около 570000), но по новата система получава почти 87 % от депутатските места (215) в Двадесето обикновено народно събрание (Istoriya 2012: 184). С това не само са смазани десните партии, но са игнорирани и по-левите от Съюза политически сили, с което се открива възможност за установяване на тоталитарна земеделска власт.

Радостта на земеделците в Шумен изборните резултати е оповестена чрез публикуваното на първа страница на официоза им стихотворение „Да отпразнуваме победата си", дело на един от младежките им активисти (Zemedelski/ 34/ 02.05.1923). Запазва се ожесточението към политическите противници отляво и отдясно[34]. Причината са проблемите с удържането на властта в Шуменската община. Изборите през февруари са спечелени от опозицията, но назначената през март тричленка не свиква събрание на общинския съвет и не предава документацията на законно избраните представители. Това предизвиква обществено напрежение (Vesti/ 24/ 26.05.1923), което продължава до събарянето на БЗНС от власт.

Докато бившите министри са в затвора на 9 юни 1923 г., подготвеният от военните с години преврат срещу БЗНС завършва с успех. Монархът, който е в течение на конспирацията, дава подкрепата си за новото правителство начело с проф. Ал. Цанков, излъчено от средите на Народния сговор и Военния съюз[35].

Деветоюнският преврат е многократно изследван (Markov 1992; Petrova 1999: 131-132; Georgiev 1989; Stoyanov, Tepavicharov 1992 и мн. др.) и затова тук ще се спрем само върху събитията в Шумен и околията.

Някои министри в Шуменския затвор имат сведения за подготовката на преврата. Нещо повече: в средата на май 1923 г. един от офицерите от Шуменския гарнизон съобщава на затворения водач на демократите подробности по хода на заговора (Malinov 1991: 83).

---

[34] Вж. „Погромът над нашите врагове" (Zemedelski/ 35/ 10.05.1923).

[35] Първоначалният състав на правителството вж. в *Притурка към Държавен вестник*, бр. 54 от 9 юни 1923. Впоследствие настъпват много промени (Naumov 2004: 13-87).

На 10 юни временно управляващият Демократическата партия Ал. Гиргинов кани в столичния клуб министъра на обществените сгради, пътищата и благоустройството Я. Стоенчев. Там се поставя въпросът за скорошното освобождаване на бившите министри. Стоенчев, който формално е член на партията, отговаря необмислено, че те вече са на свобода, настанени в частни домове в Шумен. „Пряпорец" огласява широко думите му (Pryaporets/ 128/ 11.06.1923), но скоро се оказва, че те не са истина. Поради напрегнатата ситуация и разногласия в новия кабинет, освобождаването на шуменските политически затворници се забавя до началото на юли[36].

Както на много други места в България, в първите часове и дни след превратa земеделците в Шумен правят опит да си върнат властта. Част от водачите им събират селяни за нападение над града, в който има гарнизон. Наближаващото селско множество[37] е посрещнато с артилерийски огън и след кратко сражение е принудено да отстъпи (Kosev 1973, 101; Mitev 1973)[38]. Тук следва да приемем за неточна тезата, че гражданите се „организират" и „респектират с топовни гърмежи" селското множество (Nedev, Popov, Nikolov 2004: 198). Източниците не споменават за „организация", но категорично има отчетено сражение с жертви.

Представителите на десните партии в Шумен посрещат падането на земеделския режим с възторг и възгласи, че демокрацията се връща. Някои дотолкова се увличат, че предлагат падналите от власт „дружбаши" да се наказват по прилагания от самите тях принцип на рестриктивни закони. В идентичен дух говори дори представителят на социалдемократите П. Тимнев на събрание на своите привърженици на 23 юни (Vesti/ 29/ 30.06.1923; 27/ 16.06.1923; 28/ 23.06.1923; 56/ 17.10.1923; 62/ 7.11.1923)[39].

Новата власт действа точно като представителите на БЗНС. Тя веднага назначава за нов шуменски окръжен управител Н. Търкаланов, определян като „млад", „експанзивен" и „неопитен". Подменено е и ръководството на избрания само преди няколко месеца Окръжен съвет.

---

[36] В спомените си Малинов пише за две телеграми на министъра на правосъдието Б. Смилов, в които най-напред се нарежда да бъдат освободени, а после да останат в затвора (Malinov 1991: 87-88). За посочените събития вж. и Kazasov 1949: 175 и сл.

[37] По сведения на очевидци между седем и осем хиляди души (Pryapotets/ 2/ 02.01.1924; 8/ 12.01.1924).

[38] Терминът „въстание" по отношение на юнските събития следва да се приеме за остарял, но фактите са базирани от сериозни изследвачи върху проверени исторически извори.

[39] За посочените призиви вж. „Правосъдие или възмездие" (Vesti/ 30/ 07.07.1923).

В. Рашков е назначен за негов председател и остава такъв през целия мандат на Съвета. Този мъж се издига в йерархията на новосъздадения Демократически сговор и през 1925 г. става подпредседател и член на неговия Върховен партиен съвет (Haralanova, Rumenov, Slavcheva 2012: 47).

За да затвърдят положението си, превратаджиите сформират шуменска „милиция" от около 40 бедни граждани, на които по-късно се заплаща от специално създаден дарителски фонд, събрал над 140000 лв. (Vesti/ 32/ 18.07.1923)[40]. Те подменят още на 10 юни и общинската администрация. Назначена е нова „тричленка" начело с Хр. Косев и помощник-кмет Ангел Калчев. Тя се задържа до пролетта на 1925 г.[41]. Тук, разбира се, следва да припомним, че в известен смисъл назначаването на Косев е своего рода възстановяване на справедливостта, защото същият е избран за кмет от законно сформиран общински съвет, без да може да встъпи в длъжност.

Освен политическите задачи, създаващи сериозно напрежение, има и много чисто стопански. През лятото на 1923 г. реколтата в Шуменско не е добра, а селяните имат сериозни проблеми със следвоенната инфлация на българския лев спрямо европейските валути (Vesti/ 42/ 22.08.1923). Започват и първите ревизии на стопанската дейност на земеделското управление. Дясната политическа преса с готовност оповестява материали за „дружбашки злоупотреби", една от които е на по-високо равнище, свързана с директора на националната служба „Трудова повинност" Хр. Стоянов. Той назначава като управител на Обущарската трудова работилница своя роднина В. Енчев. Последният води на работа несъществуващи служители и заверява ведомостта, прибирайки заплатите им от по 3000 лв. месечно, вследствие на което работилницата е ощетена с над 10000 лв. Разкрито е и разпродаване на дървен материал по занижени цени, злоупотреби в кооперация „Мир", произвеждаща гвоздеи, и др. Вестникът апелира

---

[40] Те получават малко над 35000, а останалата сума от 106000 лв. е депозирана в Шуменския клон на Търговска банка и в навечерието на зимата се раздава по предложение на Хр. Косев като помощи за деца от бедни семейства (Vesti/ 64/ 14.11.1923).

[41] Датата, на която е посочено, че Косев напуска общината, е 4 май 1925 г., а тази на встъпване в длъжност на неговия заместник Б. Евтимов – 24 април с. г. (Haralanova, Rumenov 2002: 17).

Енчев и всички останали гешефтари да бъдат подведени под съдебна отговорност (Vesti/ 47/ 08.09.1923)[42].

След силовото потушаването на земеделската съпротива властта стабилизира временно положението си, но проблемите продължават да се трупат поради изключително тясната социална опора на Народния сговор. Водачите му са наясно, че с терор няма да се задържат дълго на власт и затова издигат идеята за обединение на антиземеделските сили (без комунистите) в единна политическа партия. Още през юли започват преговори с водачите на демократите и радикалите, но първоначално не се постига споразумение, защото, с изключение на групите на Ат. Буров и на Д. Христов от Народно-прогресивната партия, които влизат без уговорки в Народния сговор, останалите политици настояват да се приеме идейната платформа на Конституционния блок и не искат да се обвързват с лява партия като социалдемократите, нито с националлибералите (Pryaporets/ 166/ 26.07.1923). Цанков е принуден да прави отстъпки и да постави на втори план националистите и социалистите. Така в края на юли е постигнато споразумение за създаване на нова партия, наречена „Демократически сговор", но от самото начало в нея се водят вътрешни борби (Stoyanov, Tepavicharov 1992: 115).

Шуменските политици следят с внимание преговорите. Шумен е много важен град за сговористите, защото, освен обстоятелството, че има голям гарнизон, е населен с граждани, които дълго време водят упорита и последователна борба срещу БЗНС. Това е и една от причините министърът на вътрешните работи Ив. Русев да посети родния си град още на 1 август (Vesti/ 36/ 01.08.1923). От своя страна, шуменската общественост одобрява обединението на партиите в „Демократически сговор", но недоволства, че някои „стари [политически] грешници" се опитват да намерят място в новата организация (Vesti/ 37/ 04.08.1923; 38/ 08. 08.1923; 40. 15.08.1923; 60/ 31.10.1923).

Кървавият разгром на надигналите се срещу превратаджиите земеделци не успява да успокои страната. За да заздрави властта си, Демократическият сговор разпуска на 22 септември 1923 г. Двадесетото обикновено народно събрание и насрочва избори за 18 ноември с. г. (Stoyanov, Tepavicharov 1992: 115)[43]. Този път ударът срещу властта идва най-отляво. По внушение на Комунистическия интернационал БКП (т.с.)

---

[42] Заради злоупотребите в кооперация „Мир" през октомври 1923 г. директорът Пудов е осъден условно на една година затвор, а магазинерът Св. Митев – на осем месеца ефективно (Vesti/ 62/ 07.11.1923).

[43] Шуменските представители на бившия Конституционен блок одобряват напълно обединението (Vesti/ 40/ 15.08.1923).

подготвя въстание, което избухва в началото на септември 1923 г. Правителството взема спешни мерки и прехвърля войски в най-горещите региони от други окръзи. От Шуменския гарнизон заминава специален отряд за Враца (Vesti/ 55/ 13.10.1924). Въстанието е потушено с много кръв и е въведено военно положение в няколко окръга[44].

В Шумен не избухва въстание на 23 септември. Причина за това са превантивните действия на полицията. В съответствие с общонационалната акция на 12 и 13 септември[45], тя арестува няколко видни местни представители на БКП (т.с.). Поради липса на доказателства за конспиративна дейност те са освободени, но полицаите получават сведения за тайно събрание в къщата на Ю. Тодоров. Нахлуват там на 22 септември през нощта и залавят четирима скрити на тавана организатори, между които е тясно свързаният с В. Коларов деец Б. Българанов. Бързо са арестувани още конспиратори, като в близките дни броят им нараства на 38 мъже и една жена. Сред задържаните е и дошлият от София шуменец, член на Контролната комисия при ЦК на БКП (т.с.) Е. Марковски. Той е известна и уважавана личност в града, синдикалист и общински съветник през 1921-1922 г. Според официалната версия, Марковски се заразява от „червенка" в София и идва в Шумен болен. Лекарите д-р Бояджиев и д-р Смядовски го преглеждат няколко пъти, но според тях той отказва да постъпи в болница, за да не изостави другарите си. Влиза в арестантската лечебница едва на 4 октомври в много тежко състояние и седмица по-късно умира. Поради разпространените версии, че е отровен или удушен в затвора, клонът на Лекарския съюз в Шумен излиза с декларация за причините за смъртта му[46].

Вследствие на арестите избухва въстание само в някои от околните села. В Кюлевча и Мадара за кратко са установени комуни. В Мадара комунистите, ръководени от Ст. Мирчев и чиновничката Р. Кънчева, арестуват местната тричленка, начело със С. Тодоров, но към обед от Шумен пристига кавалерийска част и след кратка престрелка въстаниците се оттеглят от селото. Кънчева е арестувана, а Мирчев бяга в Румъния. Идентична е ситуацията в Кюлевча. От селата Дживел (дн. с. Никола Козлево – Б. Г.) и Мурадалар (дн. с. Мировци – Б. Г.) се събира

---

[44] Убити са около 5000 души (Istoriya 2012: 204).

[45] Арестувани са общо около 2500 комунисти в цялата страна (Istoriya 2012: 200).

[46] Марковски умира в ареста на 11 окт. 1923 г. В монографията на Д. Игнатовски е допусната печатна грешка, че е арестуван на 12 окт. 1923 г. (Ignatovski 2005: 109). За декларацията на лекарите вж. „По смъртта на Марковски" (Vesti/ 58/ 24.10.1923).

група от около 150 души, начело със запасния офицер и студент по медицина Гроздан Узунов и Илчо Попов от с. Дживел. Ден преди въстанието Попов пътува до Каспичан, където се среща с бившия подпредседател на Двадесетото народно събрание К. Малев. Позицията на Калев не е документирана писмено, но според пресата той дава нареждане на сдружените земеделци да се присъединят към въстанието.

На 23 септември въстаниците атакуват склада с оръжие в Беш тепе табия (бивша османска крепост на 6 км. североизточно от Шумен – Б. Г.) и се въоръжават с пушки, бомби и картечница. Към тях се присъединява група от 7 комунисти от Нови пазар, водена от началника на пощата В. Чехларов. Сблъсъкът с войсковите подразделения, изпратени от Шумен и Варна, става на 24 септември между селата Дживел и Хърсово. В престрелката е убит Узунов, а Попов успява да се укрие. Въстаниците са разпръснати, а по-голямата част от тях са заловени и откарани в Нови пазар. Това е най-голямото сражение в Шуменски окръг. Единични сблъсъци има и в Търговищко и Поповско (Vesti/ 51/ 26.09.1923)[47].

Бившите представители на Конституционния блок в Шумен осъждат „безумието на комунистите" и отбелязват, че проектираното за 23 септември събрание на социалдемократите се проваля заради обявеното на 22 септември военно положение. Същевременно те недоволстват от факта, че при липса на въстание в Ески Джумая са арестувани около 60 души и настояват за освобождаването им (Vesti/ 51/ 26.09.1923; 60/ 31.10.1923).

Изборите на 18 ноември дават огромно предимство на Демократическия сговор. Конкретно в Шуменска околия той получава над 18000 гласа срещу 8462 за земеделците и комунистите заедно и 2639 за националлибералите. Прави впечатление също, че в сравнение с изборите на 22 април 1923 г. гласуват над 1000 души повече. Идентична е ситуацията в Ескиджумайска околия (тук заслужава да се отбележи, че листата на Смилов събира едва 1828 гласа), но в Преславска земеделците, подкрепени от комунистите, печелят 5233 гласа срещу малко над 3600 за Сговора (Hristov 1923: 44)[48].

Шумен избира в Двадесет и първото обикновено народно събрание шестима депутати от Шумен и двама от Преслав. Измежду тези в главния град заслужава да споменем двамата генерали шуменци.

---

[47] В „История на България" Поповско е неправилно отнесено към Русенски окръг (Istoriya 2012: 203).

[48] Намесата на властта в изборите се признава открито дори от нейни привърженици. Особено много са оплакванията от националлибералите (Vesti/ 66/ 21.11.1923).

Единият е министърът на вътрешните работи ген. о.з. Ив. Русев[49], който лично посещава града на 8 ноември и произнася предизборна реч в театър „Одеон" (Vesti/ 63/ 10.11.1923). Другият е бившият адютант на Фердинанд, военен министър в правителството на Малинов-Костурков - ген. о.з. С. Савов. Той влиза в събранието като активист на Демократическата партия[50]. Интересна личност е и докторът по право Кънчо Миланов от Лясковец, бивш съдия и прокурор в Шумен в периода 1896-1899 г. Той защитава докторска дисертация по право в Берн, Швейцария, свързана с теорията на Малтус, но още като студент става социалист и започва политическата си кариера като член на БРСДП. В неговата адвокатска кантора стажува младият В. Коларов. През 1896-1899 г. работи като съдия и прокурор в Шумен. През 1900 г. преминава в редиците на БЗНС и печели депутатско място от Преславска околия в Единадесетото обикновено народно събрание, но още през 1901 г. се прехвърля в Народната партия и като народняк става депутат в Дванадесетото обикновено народно събрание (1902-1903 г.). Издига се бързо в партийната йерархия и в периода 1912-1920 г. е член на централното ръководство. Известно време живее в София. Участва в Петото велико народно събрание, но сведенията, че е народен представител в Тринадесетото и Четиринадесетото обикновени народни събрания не се потвърждават в изворите[51]. След Първата световна война е избран за член на централното ръководство и на Обединената народнопрогресивна партия. Става секретар в анкетната комисията, която има за цел да разследва дейността и да обвини бившите министри от Радославовите кабинети през 1913-1918 г. След това участва в Деветоюнския преврат и в потушаването на Септемврийското въстание в град Фердинанд (дн. Монтана – Б. Г.). Влиза в Демократическия сговор през август 1923 г. и оттам нататък е почти постоянно депутат от Преслав или Шумен до началото на Втората световна война. На 15 май 1930 г.

---

[49] Русев е възпитаник на Николаевската военна академия в Петербург (1900), главен директор на „Трудова повинност" (1920-1921). Като един от ръководителите на Военния съюз участва активно в превратa на 9 юни, заради което е назначен за министър на вътрешните работи (1923-1926). Оттам нататък е почти постоянно депутат. През 1945 г. е осъден на смърт от Народния съд и екзекутиран. За него вж. Ignatovski 2005: 123-124.

[50] За него вж. Bozheryanova 2008.

[51] Името му липсва в списъците на депутатите. За политическата му и професионална дейност вж. Palangurski 2016: 121-122. Грешката е допусната в Haralanova, Rumenov, Slavcheva 2012: 56-57.

става министър на правосъдието в правителството на А. Ляпчев и се задържа в кабинета до 29 юни 1931 г. Като такъв става инициатор за закупуването на сградата на новия Общински дом в Шумен за съдебна палата (Metodiev, Stoyanov 1986: 322; Ignatovski 2005: 83).

Другият представител на властта е по-скромна личност. Д-р Добри Беров е бивш общински съветник. Като отличен медик, завършил в Монпелие, Франция, почти постоянно е на поста околийски лекар от 1913 г. нататък. Той също е демократ (Ignatovski 2005: 122).

Опозиционното на сговористите крило на Националлиберална партия, ръководено от Д. Кьорчев, поставя кандидатурата на своя водач в Шумен (лидерът на другото крило в тази партия, напуснал кабинета на Цанков на 22 септември[52], се кандидатира в Ески Джумая), заедно с Ю. Исмаилов от Нови пазар, Ив. Малчев от Каспичан, М. Иджикли от Шумен, К. Иванов от с. Чанъкчи и Ст. Градинаров от с. Новосел. Въпреки наличието на представители на малцинствата, тази листа не успява да събере достатъчен брой гласове. Същата съдба има правителствената листа в Преслав, където се кандидатират Шкойнов и К. Радев, но за второто място стават сериозни разправии и радикалите издигат своя самостоятелна листа с имената на Ив. Гладнев от София и Б. Малчев от Преслав (Vesti/ 62 /07.11.1923).

Въпреки мерките на властите, опозицията постига нелоши резултати в Шуменски окръг. Мандат печели Т. Димитров, който е социалдемократ и като такъв минава за привърженик на деветоюнците поне до есента на 1923 г.

Между представителите намират място и трима земеделци. Двама от тях – публицистът Николай Петрини от София и ветеринарният лекар д-р Борис Геров, печелят вота в Преславска околия, а третият – Грую Тодоров от с. Сакар тепе (с прогимназиално образование), се добира до депутатско място в Шумен (Ignatovski 2005: 122, 125). Случаят около кандидатурата на Петрини е интересен. В шуменската листа на БЗНС той е едва на трето място след Гр. Тодоров и Ст. Чолаков от с. Ченгел (с. Дивдядово, дн. квартал на Шумен – Б. Г.) и не успява да се класира. В съседния Преслав земеделците най-напред се коалират с комунистите и в листата си след името на д-р Геров издигат името на члена на БКП (т.с.) Петър Желев. Впоследствие местната земеделска дружба се отказва от коалицията и пререгистрира листата, включвайки на второ място Н. Петрини (Vesti/ 62/ 07.11.1923).

---

[52] Една от причините за това е нежеланието на Цанков да амнистира бившите министри от Радославовия кабинет. Самото „напускане" става с шумен скандал, защото Смилов отказва да подаде оставка (Istoriya 2012: 197).

На 9 декември 1923 г. Първата редовна сесия на новото Народно събрание е официално открита. Правителството веднага внася законопроект за амнистия за периода 11 април 1921 – 31 декември 1923 г. От него са изключени само емигрираните организатори на бунтовете[53], началниците на бойните ядра, взелите участие в метежи, членове на централните или местните партийни управления, както и извършилите убийство, грабеж или изнасилване.

Проектираната от правителството амнистия (Pryaporets/ 8/ 12.01. 1924) предвижда да успокои страната, но вместо това България е изправена пред гражданска война. Победените комунисти продължават съпротивата посредством новосформираната в началото на 1924 г. Партия на труда и кооперация „Освобождение", наброяваща 72000 членове. През януари 1924 г. Двадесет и първото обикновено народно събрание приема „Закон за защита на държавата". Позовавайки се на него, Върховният касационен съд издава на 2 април с. г. определение, с което БКП (т.с.) и легалните и проявления са поставени извън законите[54]. Това принуждава комунистите да започнат да организират терористични групи. В отговор властта взема мерки срещу „конспираторите". Започват и първите съдебни процеси срещу „метежниците". На 2 януари 1924 г. Русенският апелативен съд насрочва свое заседание в с. Мадара, където са обвинени Ст. Мирчев (задочно) и останалите участници в бунта. Почти успоредно текат Кюлевченското, Шуменското (срещу Б. Българанов, който остава в затвора) и още няколко дела. Силен е и страхът от възраждащите се групи на анархистите (Vesti/ 72/ 15.12.1923; 9/ 23.01.1924; 27/ 09.04.1924; 28/ 12.04.1924).

На 4 май 1924 г. предстоят нови избори за окръжни съветници. Властта започва да се готви отрано. Още на 23 март в Шумен пристигат роденият тук министър Стоенчев и председателят на Народното събрание проф. Кулев. Те държат речи в салона на театър „Одеон". Той е препълнен поради създадената от земеделците практика да се събират хора от най-отдалечените части на Делиормана, която Демократическият сговор продължава. Прави впечатление отсъствието единствено на

[53] Г. Димитров, В. Коларов, Г. Генов и още няколко комунистически активисти успяват да избягат на 28 септември зад граница (Istoriya 2012: 203).
[54]TSDA, f. 370k, i. 1, a. u. 133, p. 1-2; Darzhaven / 240/ 25.01.1924.

представители на Демократическата партия, която постепенно се отдалечава от Сговора[55].

В своята реч Стоенчев се спира главно на събитията след 9 юни, докато Кулев разглежда принципите и политиката на Демократическия сговор. Дори на страничните наблюдатели прави впечатление голямата нервност на двамата оратори, които търсят причините за собствените си неуспехи във външни фактори, сочейки със свити юмруци към един или друг опонент (Vesti/ 23/ 26.03.1924)[56].

Обстоятелството, че сговористите не се чувстват сигурни победители, налага на 7 април в „Одеон" да се появи на агитация народният представител Хр. Пунев. Неговата реч е посветена на положението и бъдещото развитие на България. Същевременно тя е насочена срещу националлибералите, „старите партии" (отдалечаващите се от Сговора демократи и радикали) и социалистите. Ораторът отбелязва, че при сегашното положение всякакви обещания за преодоляване на кризата и скъпотията са илюзия, защото по Ньойския договор страната е задължена да предоставя на победителите една трета от бюджета си в продължение на 37 години. Визирайки бившите либерални партии, той напомня на слушателите, че тези, които са виновни за посочените „окови", сега имат доверието на 120000 избиратели. Заедно с това се опитва да прехвърли вината за войната и на социалистите. Мимоходом се споменава, че старите партии 40 години не успяват да намерят подходящо разрешение на Македонския въпрос, каквото е автономията на Македония. Деликатно се премълчава обаче участието на Ляпчев и други ръководители на Сговора в правителството на Малинов-Костурков и в структурите на властта до 1918 г. (Vesti/ 27/ 09.04.1924).

Само 5 дни след Пунев сговористите пускат в Шумен тежката артилерия. На 12 април, отново в „Одеон", пред насъбралото се множество говори А. Ляпчев. За разлика от Пунев, той определя политическото и икономическо положение на България като много по-стабилно в сравнение с времето на управлението на БЗНС. Ораторът се спира на моменти от обиколката си, заедно с Ат. Буров, в Европа и

---

[55] На 20 февруари 1924 г. последният социалист Д. Казасов излиза от Министерския съвет (Metodiev, Stoyanov 1986: 322). Демократите очакват опразненото място да заеме Ал. Малинов. Когато това не става, печатният им орган излиза с критична статия, в която се отбелязва, че е пропусната „една добра възможност" за истинско разбирателство (Pryaporets/ 46/ 27.02.1924).

[56] Особено недоволство е изразено срещу доскорошните съюзници в лицето на радикалите, част от които (групата на Ст. Костурков) на своя конгрес през февруари 1924 г. решават да възстановят самостоятелността на партията си (Istoriya 2012: 208).

отбелязва, че двамата са договорили в Лондон намаляване на вноските по външния дълг от 800 на 250 млн. лева, като се надява същият успех да бъде постигнат и в Париж. Преодоляна е и опасността от нахлуване на сръбски войски в българските предели, каквато съществува през втората половина на 1923 г. Състоянието на българския лев е определено като стабилизирано, въпреки че курсът му е далеч от този преди войните. Заради това данъците са намалени. В своята реч Ляпчев призовава „всички добри българи" да се присъединят към Демократическия сговор[57], но в общественото пространство вървят слухове, че той остава в Демократическата партия (Vesti/ 29/ 16.04.1924)[58].

Сложната политическа обстановка от пролетта на 1924 г. прави обикновените граждани на Шумен много несигурни за бъдещето на града. Задкулисните игри на политиците около изборите отблъскват част от избирателите и ги правят политически пасивни. Пресата точно улавя повика на деня и критикува силно влизането на „хора без ясна програма" в окръжните съвети. Нещо повече: избирателите са предупредени да внимават да не надделеят „тъмните сили" (Vesti/ 32/ 26.04.1924; 33/ 03.05.1924).

Изборите за Шуменски окръжен съвет завършват с очаквана минимална победа на Демократическия сговор предвид голямата раздробеност на привържениците му. За окръжен управител е назначен Н. Таркаланов (изписван и като Търкаланов – б. а., Б. Г.). Той е доверен човек на Ляпчев, дългогодишен служител в полицията и администрацията. За да опознае по-добре проблемите на окръга, новият управител прави кратка обиколка, като при спирката си в Смядово произнася дълга реч, посветена на разясняването на правителствената политика. Според някои автори Таркаланов е почтен човек, сменил по-късно няколко корумпирани околийски началници (на първо място

[57] В началото на март с. г. радикалите на Костурков декларират, че напускат Сговора. Затова на 17 март Ал. Цанков поставя ултиматум на всички сговористки депутати да определят партийната си принадлежност. В отговор демократите от групата на Ал. Малинов свикват събрание на 24 март и заявяват, че запазват самостоятелността на партията си. Половината от техните лидери обаче, между които Р. Маджаров, Ст. Мошанов и Гр. Василев, остават в Демократическия сговор (Pryaporets/ 60/ 17.03.1924; 66/ 24.03.1924; 67/ 25.03.1924. За позицията на крилото на Малинов вж. Zname/ 14/ 22.04. 1924.

[58] По това време Ляпчев току-що се е прибрал от чужбина (Pryaporets/ 70/ 28.03.1924).

шуменския). Политическата му кариера завършва на 6 юли 1931 г. с падането на Демократическия сговор от власт.

Както посочихме по-горе, на 10 юни 1923 г. Хр. Косев е назначен за кмет на Шумен. Прави впечатление, че въпреки изричната заповед на централната власт да бъдат „разтурени" всички общински съвети на земеделците, той не разпуска Шуменския и продължава да работи с него (Vesti/ 55/ 02.08.1924)[59]. Това прави управлението му далеч по-принципно от много негови колеги от периода. Тук следва да посочим също, че честите смени на тричленки притесняват силно дори някои депутати. На 14 април 1924 г. шуменският народен представител социалист Т. Димитров прави интерпелация по посочения проблем (Vesti/ 29/ 16.04.1924). До известна степен тя е провокирана от тежкото стопанско положение, в което изпада Шуменската община. Реколтата през лятото на 1924 г. е слаба поради голямата суша. Правителството на Цанков не реагира навреме. Запазва по-ниски лихви по кредитите на кооперациите и изкупува продукцията им на по-високи цени, въведени от предходното управление. Осъществен е износ на селскостопанска продукция[60]. Това води до недостиг на жито в Шуменски окръг и на брашно за изхранването на населението в окръжния град. Налага се Косев да моли правителството да отпусне за общината жито от държавния резерв. Инициативата му завършва с успех. По сведения от регионалната преса са докарани пет вагона зърно и допълнително резерв от брашно за изхранване на града за една седмица, което е заплатено чрез Шуменската популярна банка (Obshtinski/53/ 20.02.1925).

Отдръпването на част от демократите и радикалите от Демократическия сговор отслабва редиците му и създава политическо напрежение. Въпреки победата на общинските избори през 1924 г., Шумен остава един от критичните центрове. Затова градът непрекъснато се посещава от видни представители на Сговора и правителството. Поредният от тях е министърът на търговията, промишлеността и труда Цв. Бобошевски, който произнася реч в „Одеон" на 15 юни. В нея се изтъква тезата, че обединилите се в Демократическия сговор партии не се различават по своята политика и социален състав, а сепаратизмът на демократите и радикалите е основан на лични амбиции на водачите им. Интересен момент в речта е декларацията, че Сговорът ще продължи политиката на БЗНС по отношение на оземляването на селяните от създадения от правителството на Стамболийски фонд. Ще се раздават максимум 5-10 декара, но държавата ще полага грижи за

[59] За позицията на централната власт вж. Kolev 1999: 122-133.

[60] За параметрите на кризата вж. Kolev 1994.

интензифициране на земеделието. Отделно от това данъкът общ доход, въведен от БЗНС, се отменя за селяните и заменя с традиционния поземлен данък. Бобошевски уведомява присъстващите, че правителството отделя 50 млн. лв. за евтини кредити за занаятчиите и засилва професионалното образование[61]. В бюджета е отделена и сума от 100 млн. лв. за работнически застраховки и е гарантиран 8-часовият работен ден. Цялата реч ясно демонстрира желанието на правителството да омиротвори страната посредством разширяване на социалните придобивки. Независимо от това на събранието присъстват по-малко хора от друг път, предимно от малцинствата (турци), и кметове и съветници от окръга (Vesti/ 44/ 18.06.1924; 51/ 16.07.1924).

Отделянето на демократите и радикалите от Демократическия сговор на национално равнище оказва влияние и върху отношенията на регионално ниво. В Шумен сговористите се разделят поне на две основни крила с множество явни и скрити разклонения. Избирането на ново градско бюро става с много скандали. На 6 юли с. г. около 600 шуменски сговористи от едното крило се събират в „Кристал" за посочената цел. Групата на бившите народняци и прогресисти е най-организирана сред тях и предлага предварително съставена листа със свои хора, начело с бившия министър Хр. Тодоров, депутата К. Миланов, кмета Хр. Косев и др. Веднага става скандал, защото около две трети от присъстващите, бивши демократи и радикали, не са съгласни и напускат залата. В тяхно отсъствие предложената листа минава само със 144 гласа, но напрежението остава. Скоро Тодоров, Ил. Силвестриев, Ив. Александров и Н. Кулаксъзов отказват да участват в заседанията, въпреки че са избрани.

Втората група сговористи се събира на 12 юли в салона на спортното дружество „Юнак Крум". В нея преобладават повече бивши прогресисти, бивши демократи и радикали. За да осуетят събранието, политическите им опоненти пускат афиши, с които ги обявяват за отцепници и призовават привържениците си да не посещават второто събрание. Същото прави и младежката им група. Събранието обаче се провежда и избира още едно бюро, в което, освен посочените по-горе

[61] Конкретно в Шумен със съдействието на общината именно през 1924 г. се създава Опитно педагогическо училище (Haralanova, Rumenov 2002: 43).

привърженици на Хр. Тодоров, влизат Ив. Шкойнов, Б. Евтимов и други личности[62].

Разногласията сред шуменските сговористи силно тревожи централната власт. На 13 август в Шумен идва отново Я. Стоенчев. На 14 с. м. той събира депутатите от Шуменски окръг, кметовете и представители от Русенски и Варненски окръг с цел да се вземат мерки за „стягане на редиците". На 9 септември същото, но в по-тесен кръг прави и министър-председателят Ал. Цанков. И двамата не постигат успех в помиряването на двете враждуващи крила. Нещо повече: водачът на шуменските бивши народняци д-р К. Миланов изказва мнение, че хората му може да бойкотират предстоящия конгрес на Демократическия сговор.

На 14 септември в салона на „Юнак Крум" се провежда ново събрание с присъствие на много турци. Възползвайки се от временното си надмощие, Миланов с помощта на няколко младежи грубо изгонва присъстващите членове на окръжното сговористко бюро Евтимов и М. Пенков, а присъстващият на скандала Хр. Тодоров напуска събранието заедно с няколко от своите привърженици (Vesti/ 57/ 15.08.1924; 62/ 10.09.1924; 64/ 17.09.1924).

Скандалите сред шуменските сговористи ясно сочат, че партията им в града и окръга е разцепена и нестабилна по отношение на отстояване на властта. Кризата не може да бъде преодоляна дори с помощта на някои знакови фигури на Демократическия сговор, какъвто е министър-председателят. Причините за това са много, но най-важните от тях са наследството от близкото минало, разединяващо набързо и почти безпринципно сглобения конгломерат. След изпълнението на главната цел – събарянето на земеделското правителство и удържането на властта, на повърхността изплуват стари противоречия, които не могат да бъдат преодолени. Към това следва да прибавим многобройните роднински, махленски, приятелски, икономически и пр. връзки и контакти, в които външните наблюдатели трудно се оправят.

През лятото на 1924 г. шуменската общественост за първи път заговаря за явлението фашизъм. Инициатор е младият демократ, бивш помощник-кмет А. Даулов, който излиза с обзорна статия, описваща тази идеология. Според Даулов шуменското и въобще българското общество няма афинитет към фашизма, с изключение на бившите консерватори народняци, които със своята ретроградност приемат новото учение[63].

---

[62] Вж. „Сговор"(Vesti/ 50/ 17.07.1924).

[63] Статията на Даулов „Фашизма" вж. във Vesti/ 48/ 02.07.1924.

В края на лятото на 1924 г. се раздвижват извънредно много социалистите в окръга. Причина за това е обстоятелството, че през февруари с. г. ЦК на БРСДП взема решение да скъса отношенията си с правителството и да излезе в опозиция (Istoriya 2012: 208). На 31 август шуменските социалисти посрещат висок международен гост. Лидерът на Белгийската социалистическа партия Вандервелд пристига в града, посрещнат от звуците на Интернационала. Поздравен е от водача на местните социалисти П. Тимнев, след което произнася реч. В нея отбелязва мимоходом отнемането на Македония и Южна Добруджа от България, оценявайки го като голяма несправедливост, поради което е бурно аплодиран от събраното множество. На следващия ден посещава Каспичан, където също произнася реч (Vesti/ 60/ 05.09.1924; 61/ 06.09.1924).

Тежкото икономическо положение през лятото на 1924 г. (подр. за него в Kolev 1994) кара шуменци да обръщат все по-голямо внимание на общината. Въпреки грижите на Косев за прехраната, липсата на скорошна перспектива за стабилизиране на стопанството предизвиква все повече гласове на недоволство. При поемането на властта на 10 юни 1923 г. новият кмет заварва общински дълг от 1.7 млн. лв., заедно с неизплатени за три месеца заплати на 213-те чиновници и служители. Той обещава да стопи дълга, да съкрати излишния персонал и изплати заплатите, но успява да направи само второто и то частично. Персоналът е намален едва с 10 щата (при обещани 42), но за сметка на това заплатите са силно увеличени и от бюджет от 286 700 лв. през 1923 г. се отива на около 373 000. Разбира се, трябва да бъде отчетена съществуващата висока инфлация, но в резултат са натрупани нови дългове на стойност още 800000 лв. Към това се прибавя недоволството, че заплатата на кмета нараства на 8000 лв., а на помощника му – почти на 5000 (Vesti/ 62/ 10.09.1924; 63/13.09.1924). Този прецедент не е единствен, а по-скоро може да се нарече практика, поощрявана на най-високо равнище. През лятото и ранната есен на същата 1924 г. министърът на финансите П. Тодоров прави няколко незаконосъобразни промени в своето ведомство, за да вдигне заплатите на служителите си. Когато се открива сесията на Народното събрание, той иска от депутатите да одобрят действията му, вследствие на което опозицията предизвиква скандал, защото трябва да се промени закон със задна дата (Stenografski 1924: 544-547). Малко по-късно парламентарната правосъдна комисия иска Народното събрание да свали имунитета на бившия вътрешен земеделски министър Хр. Стоянов, за да бъде съден за „ограбване на фонда за борба против разбойниците".

Става дума за суми, раздадени неправомерно от Стоянов на чиновници, които никога не са „водили борба" с разбойници. Между тях е и бившият подпредседател на Двадесетото народно събрание К. Малев, който при разпита направо заявява, че парите са му дадени за агитация (Vesti/ 87/ 13.12.1924).

Разединението на шуменските сговористи притеснява централното ръководство, което всячески се опитва да ги помири. През януари 1925 г. в „Одеон" се провежда поредното общоградско събрание, посветено на тази цел, с участието на министъра на вътрешните работи Ив. Русев. Той е депутат от Шумен и формално дава „отчет" за своята дейност, но между другото уведомява сговористите за „жертвите", които неговата администрация прави с уволняването на 145 кмета и 45 околийски началници (Vesti/ 5/ 21.01.1925)[64]. Последното е своеобразно предупреждение към присъстващите, че централната власт няма да търпи още дълго местни разправии.

Въпреки усилията на вътрешния министър да въдвори мир в Шумен, речта му не е достатъчно убедителна, което се използва от опозицията. Поради тежката стопанска криза държавният бюджет през 1924 г. завършва с огромен дефицит от 1 434 500 лв. – най-висок в следвоенния период. Вследствие на това този за 1925 г. е леко намален (Istoriya 2012: 64), което при съществуващата инфлация създава сериозно напрежение. Опозицията го използва, за да отправи стрелите на критиката срещу правителството. Речта на Русев в Шумен е оценена като демагогия, защото „не се минава ден", в който пресата да не изнася сведения за „кървави нападения, обири и убийства", а за „помирение" не може да става и дума (Vesti/ 6/ 24.01.1925). Правителството се опитва да хвърли вината за разбойническите действия изцяло върху комунистите, за да извлече политически дивиденти. Статистиката, призната лично от премиера обаче сочи, че „разбойниците" първо не са много и второ не винаги са привърженици на комунистите[65].

При учредяването на Демократическия сговор през лятото на 1923 г. ситуацията е много напрегната, а липсата на утвърдено на висок форум политическо ръководство дава възможност на някои от активистите да се обогатят за сметка на новосформиращите се партийни организации. Един такъв случай е фиксиран на територията на Шуменска околия. На 15

---

[64] За общинската политика на правителството вж. Kolev 2001: 77-99.

[65] По сведения на Цанков, в периода от 9 юни 1923 до септември 1925 г. в страната действат 18 разбойнически банди и са фиксирани 32 нападения по границата от емигрантски чети. Доказано е, че групата, която напада Борис III и убива шофьора му, е анархистка, а не комунистическа организация (Istoriya 2012: 212).

април 1925 г. в „Шуменски вести" е публикувано анонимно писмо до адвокат Марио Пенков, бивш касиер-деловодител на Шуменската околийска организация на Сговора. През 1923 г. в същия постъпва сума от 40000 лв. от новоизградени бюра, която той не предава на Централното бюро. Сега неизвестният подател апелира Пенков да възстанови сумата (Vesti/ 27/ 15.04.1925).

Началото на 1925 г. е и време, в което се активизират социалистите. На 15 февруари в Шумен гостува техният лидер Я. Сакъзов. Роденият там през 1860 г. народен представител произнася дълга реч в „Одеон", като се спира на „болните въпроси" на деня – мизерията, бежанският проблем, репарациите и омиротворяването на България. Външната политика също е съществена част от изложението, но акцентът е поставен върху вътрешната. Сакъзов набляга върху обстоятелството, че новата власт не е в състояние да се справи с икономическите проблеми. Освен това отбелязва, че Законът за защита на държавата, въпреки строгостта си, няма ефект, защото не възпира комунистите (Vesti/ 13/ 18.02.1925; 14/ 21.02.1925).

Думите на Сакъзов се потвърждават съвсем скоро. Притиснати от новата власт, комунистите започват нелегална борба, свързана с опити за създаване на бойни групи и терористични действия. Един от организаторите на подобни групи е учителката в Шуменската мъжка гимназия Вела Пискова, заедно със съпруга си Пеню Писков и Тодор Станев. Скоро полицията тръгва по следите им. На 30 март 1925 г. Пискова отива в Каспичан, където се среща с ръководителя на местната конспиративна група Кънчо Гълчанков. Двамата тръгват с влак за Русе, но полицията ги проследява и обгражда къщата, където са отседнали. Семейството русенци, което ги крие, се предава, но двамата комунисти откриват огън. В завързалата се престрелка Гълчанков е тежко ранен и Пискова го доубива, за да не попадне жив в ръцете на полицаите. Малко по-късно загива и тя.

През май 1925 г. започва „Делото срещу конспираторите" в Шуменски окръг. Подсъдими са 470 души, 35 от които са „отклонили се" (избягали – Б. Г.). Основни обвиняеми са П. Писков, Т. Станев, В. Атанасов и М. Мишовски. Първите трима, заедно с Н. Скорчев и В. Калдаръмов са в основата на Окръжния единофронтовски комитет. Той формира свой „политически отряд", секретар на който е В. Пискова. Към него са създадени „екзекутивни тройки", а Станев осъществява връзката с Варненски окръг. В „тройките" участват избягалият от Шуменския

затвор (осъден за убийство) Пешо Пенков, Борис Копринаров от с. Осмар, Хино Чернаев-Попето от Нови пазар и др.

Прокурорът привлича под съдебна отговорност 455 души, от които 34 „отклонили се", а около 40 са пуснати под гаранция. При прочитането на обвинението за повечето, по Закона за защита на държавата, се искат присъди от 5 до 15 години строг тъмничен затвор, а за 68, включително избягалите 34 – смъртно наказание.

Мерките, приложени от властта срещу комунистите, са изключително строги и до оня момент нямат аналог в новата българска история. Делото започва да се гледа по същество на 23 юли, но поради големия обем заседанията се проточват. Станев и Писков са обвинени в създаването и ръководството на единофронтовски конспиративен комитет. Първият не се признава за виновен. За разлика от него Атанасов признава, че е организирал хора от БКП (т.с.) в своя край, натоварен за същото от Пискова, а по-късно от П. Писков и Т. Станев. Това силно усложнява положението на последните двама.

От самото начало делото срещу конспираторите комунисти става злободневен проблем, отразяван непрекъснато от пресата от средата на май до средата на октомври 1925 г. Присъдата е произнесена от Шуменския окръжен съд на 25 декември с. г. Издадени са 6 смъртни присъди. Станев е осъден на 8 години строг тъмничен затвор и 270000 лв. глоба, а Писков – на 3 години и 60000. Коприналов получава доживотен затвор, а Атанасов, въпреки признанията – 5 години и 200000 лв. глоба. Подобни, но малко по-леки присъди получават повечето от останалите подсъдими (Vesti/ 36/ 20.05.1925; 39/ 29.05.1925; 54/ 25.07.1925; 63/ 02.09.1925; 73/ 14.10. 1925)[66].

Обтегнатата ситуация и множеството проблеми в Шумен предизвикват нова смяна на кметското ръководство в късната пролет на 1925 г. Конкретен повод за нея са и някои действия на помощник-кмета А. Калчев. В публичното пространство си пробива път информация, че той притиска общински съветници да подават оставки и едновременно с това си позволява да присвои общински парцел. Това е достатъчен повод и на 24 април Шумен осъмва с нов кмет – Борис Евтимов Стоянов (известен в обществения живот като Б. Евтимов – б. а., Б. Г.), който става председател на нова тричленка с помощници Ив. Дочев и Ив. Александров.

Новият кмет също е шуменец, завършил право в Лозана през 1903 г. През 1916-1919 г. е съдия в Шумен, а от 1921 г. е адвокат. След 9 юни

[66] Сведения за присъдата вж. във Vesti/ 91/ 26.12.1925.

1923 г. се включва активно в политическия живот и става един от организаторите на Демократическия сговор в града[67].

През есента на 1925 г. предстои провеждане на общински избори. Те са особено важни за сговористите, защото след разпускането на над 140 общински съвета от вътрешния министър на много места в страната възниква сериозно напрежение. В Шуменски окръг също е неспокойно. Изборите са насрочени за 31 октомври, но около седмица преди това обстановката прилича по-скоро на „военно положение". В много села специално за изборите са открити полицейски участъци и е въведен вечерен полицейски час (Radikal/ 232/ 22.10.1925; Vesti/ 76/ 24.10.1923).

Общинските избори раздвижват за пореден път шуменските социалисти, които провеждат предизборно събрание в салона на читалище „Архангел Михаил" в присъствието на националния си лидер Д. Нейков. В своята реч той призовава привържениците си да се борят с властта, защото „правителство, което си служи със средствата на насилието, не може да има подкрепата на народа" (Vesti/ 78/ 07.11.1925; 77/ 28.10.1925).

Въпреки засилените мерки, сговористите в Шуменско успяват да спечелят едва в 50 % от общините. Първоначално Шуменската окръжна сговористка организация обявява с барабан и глашатай в града, че е спечелила 90 %, но скоро се оказва, че това не е вярно. Проблеми има и с избора за Шуменски общински съвет. Опозицията го обжалва по отношение на съставянето на изборните списъци и поведението на властите в изборния ден. На 16 ноември 1925 г. Шуменският окръжен съд гледа подадената контестация и излиза с решение да се проведе анкета. Скоро сведенията са събрани и на 21 декември шуменският избор е касиран, а окръжният управител назначава поредната тричленка, отново начело с Б. Евтимов (Vesti/ 80/ 18.11.1925; 81/ 21.11.1925; 90/ 23.12.1925; 15/ 24.02. 1926; 5/ 16.01.1926).

Честите избори в Шумен и назначаването на тричленки правят властта несигурна, а опозицията – агресивна. Към това се прибавят

---

[67] Евтимов е председател на тричленката до 11 февр. 1926 г., когато е избран за кмет. Остава на този пост до 18 април 1927 г. През с. г. става народен представител. (Haralanova, Rumenov 2002: 44-45). За разкритията около Калчев вж. статията на А. Даулов „Общинарите ни" във в. „Шуменски вести" (Vesti/ 29/ 25.04.1925). В следващия брой вестникът доразкрива злоупотребите, но засяга сериозни интереси, защото за първи път се тиражира с бели полета от цензурата. Вж. публикацията на Кр. Славов „Строга заблуда" (Vesti/ 30/ 29.04.1925).

разклатените позиции на министър-председателя и министъра на вътрешните работи през втората половина на 1925 г. Шуменецът Ив. Русев си позволява да инициира някои акции срещу политически противници на Сговора, довели до репресии и убийства, с което си навлича гнева на сговористите бивши народняци, начело с Ат. Буров и на групата радикали около Й. Фаденхехт. Борис III, който иска омиротворяване на страната, също е много недоволен. Обтегнати са и отношенията на премиера с външния министър Хр. Калфов (доверено лице на царя) и военния министър Ив. Вълков. В сложната обстановка на 2 януари 1926 г. се провежда бурно парламентарно заседание. Повечето сговористи искат промени в Министерския съвет. Цанков отказва, вследствие на което е бламиран и принуден да подаде оставка. Със съставянето на нов кабинет е натоварен А. Ляпчев, който сформира такъв още на 4 януари (Istoriya 2012: 218-221).

В началото на 1926 г. изборите за окръжни съветници и повторените общински избори се провеждат почти едновременно в Шумен. Причина за това е промяната на Закона за окръжните съвети през януари 1926 г. и по-специално неговия чл. 4. Той предвижда избора на окръжни съветници да стане четиристепенен, а не еднократен и да се извършва на всеки две години. Мотивите на Ив. Русев са, че по този начин се избират „по-компетентни" лица. Опозицията го атакува, защото гласоподаването е общо, а предложената нова система на практика заобикаля пропорционалната избирателна система. Въпреки това промяната е гласувана (Stenografski 1925: 428-434, 436-441, 451-459; Stenografski 1926: 699-703).

Заради изборите на 17 януари в Шумен пристига един от лидерите на БРСДП Д. Казасов. Той говори пред събралите се социалисти цели три часа последователно за международното положение на България, за стопанската криза и за променената вътрешна обстановка (Vesti/ 6/ 23.01.1926; 82/ 30.12. 1925).

В шуменските общински избори на 24 януари, сговористите печелят едва 1810 гласа срещу 2246, получени през ноември 1925 г. Честите избори обезсърчават населението и общия брой на гласоподавателите намалява с около 5 %, а в изборите за учителско настоятелство с повече от 10 %. За сговористите намалението е с почти 20 %, като съветниците им стават 7 вместо 9 и не са достатъчни за мнозинство (съветът е от 16 души – б. а., Б. Г.).

Първата сесия на новия общински съвет се провежда на 10 февруари. Неочаквано за широката общественост 8 души от опозицията, включително представителят на Националлибералната партия, напускат залата. При това положение остават само седемте сговористи и един

социалдемократ, който гласува с лозунги. Така за кмет е избран Б. Евтимов, а за негови помощници Ив. Дочев и С. Садъков (Vesti/ 12/ 13.02.1926; 7/ 27.01. 1926).

Утвърждаването на Евтимов във властта му позволява да се насочи към по-мащабни планове – построяването на нова прогимназия, регулиране на улиците, водоснабдяването и електрификацията на града. Тези проекти гълтат много средства и независимо че кметът успява да издейства някакви суми от държавния бюджет, средствата винаги не достигат. В резултат след края на неговия мандат общината затъва в дългове, които надхвърлят три милиона лева, плюс неиздължени суми към доставчици и предприемачи (Shumensko slovo/ 20/ 17.06.1927; Vesti/ 46/ 26.06.1926).

Смяната на Цанков с Ляпчев не донася успокоение и обединение на сговористите в Шумен, а ги разединява още повече. На 14 ноември 1926 г. се провеждат отново избори за окръжни съветници. За да получи преимущество в тях, властта още на 1 август въвежда адресна книга за гражданите (Nedev, Popov, Nikolov 2004: 255). Сега обаче Демократическият сговор издига две изборни листи, а обикновените граждани са покрусени от безпардонните сделки и договорки между политическите сили за разпределенията в листите, включително между сговористи, земеделци и комунисти. В резултат в самия град и двете сговористки листи не достигат дори една трета от броя на гласоподавателите, а гласовете, които събират общо (първата 1136, а втората 712), отново са сборно с почти 20 % по-малко (1848 срещу 2278) в сравнение с 1925 г. (Vesti/ 80/ 06.11.1926; 83/ 17.11.1926).

Отслабването на позициите на Демократическия сговор в Шумен е от съществено значение за управляващите, защото мандатът на Двадесет и първото народно събрание вече изтича. Опозицията внася общ законопроект на БЗНС „Врабча 1”, Демократическата, Радикалната и Социалдемократическата партия за изменение на Избирателния закон, с цел връщане на отменената през 1923 г. пропорционална система (Istoriya 2012: 233). Част от шуменските политици напълно одобряват тази възможност (Vesti/ 26/ 02.04.1927), която не се реализира.

Наближаващите нови парламентарни избори раздвижват политическите дейци. Бившият окръжен управител на Шумен Н. Търкаланов, който по това време вече е освободен от поста си, обикаля с

автомобил панагюрските села[68], за да подготви кандидатирането си. Около с. Мечка се случва инцидент, защото селянинът Ст. Драгнев, прибиращ се по шосето, се опитва да спре автомобила. Един от намиращите се вътре пътници се паникьосва, че това е терористична атака и го прострелва. Търкаланов, който шофира, не спира, което предизвиква гнева на шуменската преса (Vesti/ 12/ 12.02.1927).

На 15 април 1927 г. Двадесет и първото народно събрание е разпуснато (Darzhaven/ 24/ 18.04.1927). Новите парламентарни избори са обявени за 29 май с. г. В тях Демократическият сговор се обединява с крилото на Б. Смилов в Националиберална партия, но на много места се издигат по две листи - коалиционна и самостоятелна. Основна тяхна опозиция стават коалицията между Демократическата партия, националибералите от крилото на Д. Кьорчев и БЗНС Оранжев (К. Томов), както и коалицията между БЗНС Врабча 1 и Занаятчийската партия (т. нар. „Оловен" или „Железен блок"). Радикалите и социалистите, а на някои места и националибералите, участват отделно (Istoriya 2012: 234-235).

В Шумен непосредствено преди изборите плъзват потенциални кандидати за народни представители от всички партии – Г. Бъчваров, Б. Вичев, Мл. Синигерски, кметът Б. Евтимов, който на 18 април подава оставка, заменен от Хр. Косев (с помощник-кмет Ив. Дочев) и др. Част от тях, като Бъчваров, се чувстват несигурни и апелират за обединение на тандема Ляпчев - Малинов, въпреки липсата на индикации за подобен процес. Други бързат да пробутат имената си в листите. Независими наблюдатели отбелязват, че никога до този момент не е имало такова „лудо и бясно тичане на правителствените хора за мандати". Недоволни от обстоятелството, че по нареждане на централното ръководство не всички ръководители на околийски бюра са утвърдени, шуменските сговористи публично се оплакват. Критични бележки си позволяват дори местните официози – вестниците „Народна борба" и „Шуменско слово", като последният си разрешава да нарече Шуменската околийска сговористка организация „котерия" (Borba/ 73/ 14.04.1927; Vesti/ 29/ 16.04.1927). От своя страна опозицията също влиза в безпринципни комбинации. Особено остри са пререканията между шуменските демократи и земеделците от „Врабча 1", обвинени в предателство. Идентично е отношението на демократите към социалистите. „Народна борба" пък критикува яростно всички националиберали без да се съобразява, че централата им е в коалиция с едно от крилата на тази

[68] Преди това той е околийски началник в Панагюрище (Eho/ 148/ 16.11. 1926).

партия. От своя страна опозицията отбелязва, че сговористката листа е сформирана от противоречащи си до антагонизъм личности – К. Миланов (бивш народняк), Б. Евтимов (сговорист), А. Ченгелиев (демократ, привърженик на Малинов) и Ст. Савов (Borba/ 71/ 12.04.1927; Vesti/ 39/ 21.05.1927).

Въпреки договорености, властта се чувства много несигурна в Шуменски окръг и прави всичко възможно да демонстрира присъствието си. По селата е въведен полицейски час след 21 часа, а в градовете плъзват тайни агенти. Излизащите от града селяни са обискирани за скрити бюлетини, а на някои места бити и арестувани. Налице са и по-груби нарушения на гражданските права. В Ески Джумая околийският началник забранява още на 23 май с писмена заповед ходенето по агитации по селата без позволение от самия него. Опозиционният кандидат от „Железния блок" К. Муравиев е арестуван в с. Янково, Преславско, и под конен конвой при силен дъжд е принуден да върви 6 часа пеш, за да бъде изведен извън околията (Zlatev 2018: 176). Прави се всичко възможно „избирателите дори да не видят опозиционна бюлетина" (Vesti/ 41/ 28.05.1927).

Мерките на властите дават известен резултат. Двете листи на Демократическия сговор събират заедно над 500 000 гласа. Това е с 14 % по-малко от резултата през 1923 г., но мнозинството е стабилно – 168 от 273 депутати. Изненадващо за анализаторите първа опозиционна сила става „Железният блок", получил над 285 000 гласа и 42 представители, а втора – обединението около демократите (т. нар. Тройна коалиция) с едва 10 депутати (Zname/ 100/ 07.05.1927).

Изборите в Шумен са пропорционално близки до националните, но се отличават със своя специфика. Първата от тях е, че в самия град Демократическият сговор печели само 1505 гласа срещу 1569 на Тройната коалиция и 1163 за „Железния блок". Националлибералите, със самостоятелна листа се провалят със 152 гласа. Подобна е ситуацията на коалицията радикали – земеделци (около Д. Дратиев) и на социалистите – само с по 102 гласа. Крайният резултат сочи, че сговористите на практика губят изборите в града, което го определя като опозиционен. Те обаче печелят в селските райони, следвани от коалицията демократи-земеделци-националлиберали и втора коалиция от Работническата партия с „Железния блок". Със селата събират общо над 11751 гласа от всичко 19582 гласували.

Обстоятелството, че листите на управляващите са поставени по-рационално, им позволява да спечелят и четирите мандата в Шуменска

околия. Идентично е положението в Ескиджумайска околия с три мандата за Сговора и в Османпазарска околия, където и двата мандата пак са за властта. В Преславска обаче, въпреки предизборния терор, печели „Железният блок“ с 5261 гласа и взема двата мандата. В Нови пазар гласовете се разделят на два за управляващите и един за коалицията земеделци-демократи, а в Попово пак са два срещу един, но третият мандат отива за „Железния блок“ (Vesti/ 42/ 01.06.1927).

Въпреки многобройните основателни протести на опозицията за предизборен терор[69], административният и полицейски натиск, и зестрата на властта си казват думата. Демократическият сговор печели общо 13 депутатски мандата в Шуменски окръг срещу 3 за Железния блок и един за Тройната коалиция. Опозиционен остава само Преслав и частично (по отношение на обществените нагласи) окръжния град.

Почти веднага след изборите Ляпчев подава оставка (Zora/ 2347/ 03.06.1927). Това е добре обмислен ход, който цели промяната на някои неудобни или компрометирани министри. Борис III има други планове и не приема оставката. Съставът на Министерския съвет се запазва (Metodiev, Stoyanov 1986: 322). За сметка на това непосредствено след изборите централната власт сменя няколко окръжни управители, между които шуменския. Преди него в окръга от 10 юни 1923 г. се изреждат 5 други управители, които, почти без изключение, не оставят особена следа в живота на шуменци. Сега заелият поста Рашков обявява за своя основна задача омиротворяването и спечелването на доверието на населението (Vesti/ 59/ 06.08.1927).

Резултатите от парламентарните избори стимулират земеделците да потърсят път за обединение на разпокъсаните крила на съюза отново в една партия. В началото на октомври 1927 г. в Шумен се състои окръжна сбирка, на която присъстват „по-първи членове и дейци” от окръга, от организациите на Г. Марков, К. Томов и Д. Драгиев. Те поемат инициативата за обединение на всички крила на БЗНС, като за целта приемат резолюция и уведомяват за решенията си постоянните присъствия в столицата и земеделските депутати. Едновременно с това се вменява на настоятелството на окръжната земеделска дружба, начело с М. Петров, да проагитира сред сдружените земеделци в окръга за по-тясно сближение от трите крила.

Една от задачите на управляващите е спечелването на селските общински избори през февруари 1928 г. В Шуменско те преминават в

---

[69] В този дух водачи на опозицията пускат контестация до Шуменския окръжен съд, публикувана в пресата, един от авторите на която е дългогодишният съдия демократът М. Кубадинов (Vesti/ 45/ 11.06.1927; 46/ 18.06.1927; 47/ 22.06.1927).

типичната обстановка – заплахи, побоища, арести и пр. В резултат властите се налагат в повечето села, но недоволството от намесата на полицията става повод дори за дебати в Народното събрание (Stenografski 1926: 1208 сл.; Vesti/ 13/ 18.02.1928).

През пролетта на 1928 г. Шуменската община изпада в сериозна финансова и политическа криза. Поради огромното количество натрупани задължения и вражди между съветниците общината не е в състояние да приеме бюджет. В основата на разногласията стоят лични обвинения срещу помощник-кмета Ив. Дочев, че е влязъл в съдружие със „закупчика на общинските доходи" Б. Джамбазов. Дочев отрича и от своя страна обвинява в идентични провинения К. Дюгмеджиев (бивш кмет и народняк, настоящ националлиберал), уволненият полицейски инспектор М. Таралежков (сговорист) и общинските съветници М. Кулев и А. Момов. Бюджетът на общината е приет едва в края на април с намаление от около 2 млн. лв. За да се вмести в новите рамки, ръководството започва съкращаване на служители. Това се посреща с известно задоволство от гражданството, но за много от съкратените са намерени нови служби, което обезсмисля започнатото. Освен това продължават да се държат на работа пенсионери и да се правят излишни разходи (Vesti/ 26/ 04.04.1928; 33/ 28.04.1928).

В началото на май 1928 г. в Шуменския общински съвет настъпва сериозна криза вследствие на подадените на 1 май оставки на четирима съветници – А. Момов от сговористите и трима от опозицията – М. Кулев, К. Дюгмеджиев и С. Попов. Поводът е лошата финансова политика на общината. В специално изложение Момов иска намаляване на заплатата на кмета и помощника му, съкращения на щатове и намаляване на разходи. Опитите на бившия вътрешен министър Русев да го убеди да се върне в съвета завършват с неуспех, но запознати със случая твърдят, че основното желание на сговористкия съветник е да измести помощник-кмета Дочев от поста му. Оставките са депозирани в Шуменския окръжен съд, който, съгласно чл. 144 от Избирателния закон и Закона за окръжните съвети, следва да вземе решение съществуват ли основания за разпускане на Общинския съвет. Кметът Косев по принцип е за това, защото съветът е избиран преди неговото назначаване. Въпреки това дипломатично се съгласява с някои от исканията на подалите оставка съветници – връщането на неговата заплата на 8000 лв. месечно, съкращаване на единия помощник-кмет, сливане на юрисконсултската и секретарската длъжност, съкращаване на помощник-контрольорската длъжност и др. В замяна се очаква да се оттеглят оставките, което става

на 10 май. На същото заседание Косев неочаквано подава оставка, което създава нова криза. Малко по-късно Момов и двамата съветници националиберали отново подават оставки. Намесва се и Дочев, който, за да запази поста си, се обръща срещу Хр. Косев. В крайна сметка Окръжният съд намира юридически основания за разпускане на съвета, което се случва в края на месец юни. Станалото предизвиква нови борби сред различните крила в шуменския Демократически сговор. В крайна сметка е постигнат компромис и е назначена нова тричленка начело с полковника от запаса В. Миланов[70]. Тя трябва да поеме управлението от 1 август до 4 ноември 1928 г., за когато са насрочени нови общински избори. Негови помощници стават кап. Н. Шахиров и Т. Христов. Любопитен факт е, че и тримата не са родени в Шумен, вследствие на което някои среди ги приемат с леко подозрение. Тричленката започва работа много организирано и дисциплинирано. Тя поема властта в момент, когато поради настъпилата суша не достига вода. Затова със заповед на кмета веднага са проверени всички тръби, а течовете по тях са отстранени. Дебитът на частните чешми е намален наполовина, а някои от обществените са затворени временно с кранове и дървени тапи. Така проблемът е разрешен донякъде (Vesti/ 36/ 09.05.1928; 50/ 30.06.1928; 56/ 22.07.1928).

Въпреки привидната експедитивност, новото общинско ръководство не се чувства сигурно в решаването на глобалните проблеми. Един от тях е достройването на Общинския дом, което, поради липса на средства, продължава почти 23 години. Малко преди напускането на поста си Косев успява да уговори с Шуменската популярна банка заем от 3 млн. лв. за същото, който предстои да се сключи. В банката са заделени и 616000 лева, натрупани от отдаване на общински имот под наем. Миланов няколко седмици не смее да изтегли посочената сума и да я вложи в изграждането на дома, което предизвиква недоволство сред шуменските граждани (Vesti/ 61/ 18.08.1928).

Общинските избори на 4 ноември за кмет и вече 20 съветнически места предизвикват ново раздвижване. Сговористите влизат в избирателната кампания разцепени. Едната от техните групи се ръководи от Хр. Косев и В. Миланов, а другата – от Ив. Дочев, Б. Евтимов[71] и Хр. Кирков (брат на лидера на тесните социалисти Г. Кирков). Въпреки това,

---

[70] Миланов е професионален военен, брат на депутата К. Миланов **(**Haralanova, Rumenov 2002: 46).

[71] В общественото пространство битува мнението, че той е дотолкова неразпознаваем пред избирателите, че кметът на едно село го арестувал, защото не успял да се легитимира (Deliormanski/ 193/ 30.09.1930).

под натиска на централната власт, привържениците им успяват да се обединят непосредствено преди вота.

Демократите и националliбералите около Кемилов и Дюгмеджиев също имат спорове относно местата в листите, включително за кмет и помощник-кметове. Социалдемократите, Занаятчийската партия, радикалите и земеделците драгиевисти издигат самостоятелни листи, но заемат изчаквателна позиция. За разлика от тях Работническата партия регистрира листа без опити за обвързване с други партии. Страничните наблюдатели отбелязват, че с изключение на социалистите и представителите на Занаятчийската партия, останалите кандидати не издигат своя програма за развитието на общината. Това силно дразни избирателите, които с основание обвиняват част от шуменските политически първенци, че гледат на общинските работи като на възможност за пенсия. Желанието на гражданите е кандидатите за кмет и общински съветници да предложат конкретни мерки за борба с безработицата, водоснабдяването, електрификацията, благоустройството и почистването на града, да определят размера на общинските данъци и бюджет и пр.

Резултатите от общинските избори в шестте избирателни секции не се различават съществено от предходните. Въпреки противоречията помежду си, сговористите успяват да постигнат победа предвид разпокъсаността на опозицията. Те печелят общо 2019 гласа (40.33 %) и 9 места срещу едва 849 на Съединената опозиция (демократи и земеделци и част от националliбералите Кьорчевисти) с 4 места. На трето място изненадващо се класира Работническата партия с 688 гласа и 3 места. 522 гласа събират националliбералите кьорчевисти около местния лидер П. Панайотов и си осигуряват 2 места. Смиловистите достигат едва 286 гласа, достатъчни за 1 място. Почти същия резултат постига Занаятчийската партия – 257 избиратели. Социалдемократите остават със 152 гласа и без място. Драгиевистите са още по непопулярни с 85, а Социалистическата федерация има само 68. За разлика от друг път са недействителни едва 60 бюлетини. Увеличена е с около 10 % (400 души) и избирателната активност в сравнение с 1926 г. (Vesti/ 83/ 07.11. 1928; 81/ 31.10. 1928).

Само седмица след общинските избори, на 11 ноември, в три околии в Шуменски окръг се провеждат избори за окръжни съветници. Те са частични съобразно с новия закон от 1926 г. (Stenografski 1926: 699; Vesti/ 83/ 07.11.1928).

На 29 ноември новосформираният Общински съвет се събира на първо заседание. На него не се избира веднага Постоянно присъствие, защото въпреки предварителните преговори и договорки между сговористите трима от тях представят своите кандидатури за кметове, а петима от останалите шест – за помощник-кметове. В дадената 15-минутна почивка започват разговори с опозицията. От тях се подразбира, че Хр. Косев е склонен да отстъпи кметското място на В. Миланов, а съветниците от Съединената опозиция смятат да гласуват с бели бюлетини. Групата на Кирков се опитва да я привлече, като й предлага и двете места за помощник-кмет, но до споразумение не се стига. В крайното гласуване за кмет се налага Миланов с 8 гласа, а помощници стават Н. Боев с 9 гласа и С. Попов с 8 гласа. За тази листа гласуват четирима сговористи, двамата националиберали на Панайотов, представителят на смиловистите и съветникът на Занаятчийската партия. Срещу тях Кирков получава едва 5 гласа (а издигнатите помощници в лицето на Иван Баев и Хилми Чакалов по 4), защото представителите на Съединената опозиция и Работническата партия гласуват с бели бюлетини (Vesti/ 90/ 01.12.1928).

Есента на 1928 г. е много наситена със събития. Активизират се създадените в града организации в защита на българите извън Родината. Една от тях е благотворително дружество „Добруджа", което на 28 октомври провежда протестно събрание срещу издевателствата на румънци и цинцари над българи в някои селища отвъд границата. По-малко от месец след това, на 24 ноември, в Шумен се провежда конгрес на Съюза на българите емигранти от Добруджа (Vesti/ 81/ 31.10.1928; 87/ 21.11.1928).

Насилията около общинските избори, честите смени на тричленки и незаинтересоваността на някои от съветниците от обществените дела провокира обществеността в Шуменско да заговори през 1929 г. за създаването на нов закон за общините, който да увеличи техните права и самостоятелност по отношение на държавата и едновременно с това да увеличи изискванията към работата на кметовете и общинските съветници (Vesti/ 6/ 26.01.1929). Това не само че не става, но през с. г. рязко нараства темпът на разпускане на общински съвети и уволнения на кметове[72].

В началото на 1929 г. Шуменският окръжен съвет приема годишен бюджет от общо 15.6 млн. лв. Това предизвиква огромно обществено недоволство, защото получените от предходната година приходи са едва

[72] През цялата 1929 г. са разпуснати общо 520 общински съвета в цялата страна и уволнени 516 кмета (Kolev 2000: 231).

10 234 416 лв. Освен това, при гласуване на заплатите Постоянното присъствие определя за председателя заплата от 136800 лв., а за двамата му помощници – по 108000 лв. Веднага постъпва предложение от съветника Г. Тороманов те да бъдат намалени, но при гласуването то пропада с два гласа, защото двама от членовете на Постоянното присъствие гласуват за себе си, което е забранено от чл. 23 от Закона за окръжните съвети. Тороманов не се отказва и при третото четене на бюджета организира писмено предложение за намаляване на посочените заплати, подписано от 22 съветници. То също пропада, защото членовете на Постоянното присъствие успяват да „убедят" няколко от тях да оттеглят подписите си. Всичко това дава основание да се обобщи, че Окръжният съвет не изпълнява своето предназначение, а бюджетът е „чиновнически", несъобразен с нуждите на окръга (Vesti/ 19/ 13.03.1929). Разбирателството между В. Миланов и Хр. Косев трае едва няколко месеца. На 4 юли 1929 г. Косев излиза с декларация, в която обвинява кметското ръководство в инертност и разхищения, без да излага конкретни факти. В заключение заявява, че няма да поддържа повече Постоянното присъствие (Vesti/ 51/ 17.07.1929)[73]. В резултат групата на бившия кмет създава условия за бламиране на настоящото кметско ръководство и то подава оставка още на 18 юли. Два дни по-късно кметското тяло е сменено за пореден път (Haralanova, Rumenov 2002: 17).

Скоро след направената промяна Шумен става свидетел на още едно противопоставяне. На 6 октомври 1929 г. Борис Попов излиза с открито писмо в пресата срещу окръжния управител В. Рашков, в което го обвинява в нарушение на гражданските права по време на изборите. По нареждане на Рашков, който нагло заявява, че ще поеме цялата административна отговорност за действията си, са арестувани, събличани за обискиране, разкарвани по участъците и пр. опозиционни кандидати и съмишленици, между които е дългогодишният съдия в Шумен Кубадинов и самият Попов. Тези действия са обжалвани и по тях се чака да вземе отношение Административният съд, но моралният ефект от случилото се дълго време не отшумява (Vesti/ 66/ 14.09.1929) и за пореден път намалява авторитета на управляващите.

На 3 ноември 1929 г. в Шуменско се провеждат поредните общински избори. В тях сговористите отново се сблъскват много сериозно помежду си. По заповед на председателя на тричленната

[73] Отговорът на Миланов срещу обвиненията вж. в Kubrat/ 27/ 21.07.1929.

комисия В. Миланов са арестувани народният представител Б. Евтимов и председателят на Окръжната постоянна комисия Ил. Силвестриев. Случаят взривява общественото мнение, като си припомня, че не много преди това, но по заповед на Евтимов, е пребит от полицията друг депутат – представителят на Нови пазар д-р Беров. Изказва се сериозно недоволство от обстоятелството, че гласуваната от Двадесет и второто народно събрание поредна амнистия (Parvanova 2003: 224-225) не само не омиротворява обстановката, но напротив – от затвора излизат побойниците на Беров (Vesti/ 82/ 09.11.1929).

Във връзка с изборите Шумен става свидетел на един куриоз, който дълго време се коментира. На 3 ноември председателят на тричленната комисия в с. Новосел, Шуменска околия, Б. Велинов арестува депутата Евтимов и двамата му спътници, защото не успява да познае народния представител от собствената си партия. Велинов прави това, защото ги е помислил за представители на опозицията и се страхува, че ще окажат влияние върху вота. След като разбира, че са от властта, за да поправи грешката си, влиза лично в избирателната секция и демонстративно скъсва току-що написаната декларация на опозицията по повод посещението на Б. Евтимов. Демократическият сговор печели изборите, но възмутената общественост иска от окръжния управител отстраняването на председателя на тричленката (Duma/ 1/ 05.11.1929). В близко бъдеще пък Евтимов е подложен на подигравки.

Опитвайки се да омиротворят напрегнатата обстановка, властите организират на 17 ноември помпозно тържество, свързано с откриването на Общинския дом и прокарания в ниските части на града водопровод. Поканени са всички бивши кметове, в т. ч. инициаторът за построяването на дома д-р П. Кърджиев, всички общински съветници, които имат някакво отношение към строежа на сградата, началниците на гражданските и военните учреждения в града, представители на всички партии и културни организации, гости от столицата и официални лица. Събитието е специално насрочено за неделя, за да може цялото гражданство да присъства на молебена по освещаването (Vesti/ 84/ 16.11. 1929).

* * *

Политическият живот в Шумен от края на Първата световна война до края на 20-те години на XX в. се характеризира с много обществено напрежение и противопоставяне на идеологии и политици. Националната катастрофа и тежката следвоенна обстановка създават благоприятна среда за появата на крайни леви и десни възгледи. Първоначално левите сили в лицето на комунистите имат превес в Шумен, но на национално

равнище БЗНС се добира до властта и прави всичко възможно да ги изтласка от управлението. Идентична е позицията на Съюза спрямо десните и центристки партии, някои от които имат много сериозно присъствие в града и отчасти в околията. След Търновските събития през 1922 г. ожесточението взема връх, за което спомага и обстоятелството, че част от бившите министри се намират в Шуменския затвор. Гражданите на Шумен неколкократно дават своите гласове за обединената буржоазна опозиция, но местните земеделски лидери, подкрепени активно от централната власт, правят всичко възможно да не допуснат техните представители до властта. Заедно с това се посипват удари срещу шуменските комунисти, които също имат добри позиции, и отчасти срещу социалистите, които са по-слаби. Тук, разбира се, следва да направим уговорката, че когато се говори за влияние, трябва да имаме предвид разликата между Шумен и Шуменска околия, респективно Шуменски окръг. В града позициите на старите партии са силни, но в съседните села те нямат почти никакво влияние. Затова парламентарните избори завършват винаги с победа на БЗНС, осъществена и с помощта на властта, и с промените в изборното законодателство.

След 9 юни 1923 г. обстановката се променя коренно. С помощта на армията е преодоляна земеделската съпротива, а три месеца по-късно превантивните действия на полицията не дават възможност за избухване на подготвеното от комунистите въстание. Надигат се само няколко близки села, но армейските части бързо възстановяват реда. Въпреки това Шуменският затвор е пълен с комунисти, срещу които са заведени съдебни дела с голямо ожесточение. В отговор на това и след влизането в сила на Закона за защита на държавата, нелегалната вече комунистическа организация се ориентира към подривни действия и въоръжени акции срещу властта. Следват нови арести.

В опита си да получи социална опора сговористката власт инициира обединението на десните политически сили в „Демократически сговор”. От първия момент в него започват противоречия, които водят до отцепване на демократите на Ал. Малинов и радикалите на Ст. Костурков от организацията. В Шумен положението е още по-лошо, защото местните сговористи се разделят на поне две основни крила, с постоянно преливане на членове от едното в другото. Старите партийни противоречия не са забравени, което води до създаването на две сговористки централи. Проблеми има и при общинските избори, които се провеждат по-често от обикновено заради разпускането (или „саморазпускането”) на наскоро избраните общински съвети.

Посочените случаи зачестяват особено много през втората половина на 20-те години. Политическите комбинации по това време в повечето случаи са безпринципни. В не много по-добро положение е и опозицията, която, за да постигне някакъв успех, е принудена да прави големи коалиции или да си взаимодейства с властта. Изключение правят само социалистите, но те са слаб и нежелан съюзник в Шумен.

Непрекъснатите кметски смени и назначаването на тричленки водят до липса на приемственост в общинската политика. Всеки нов кмет се опитва да „блесне", за да привлече погледите на съгражданите си, но започналите глобални проекти в повечето случаи са незавършени. Това от своя страна увеличава разходите на общината и заедно с инфлацията води до натрупване на огромен дълг.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Angelova 2003: Angelova, R. Periodichniyat pechat v Shumen 1844-1944: Bibliografski obzor. Veliko Tarnovo, 2003.

Angelova 2013: Angelova, R. Shumenskoto obshtestvo (1919-1944). Veliko Tarnovo, 2013.

Angelova, Dechev, Gotseva 2006: Angelova, R., Hr. Dechev, Ya. Gotseva. Profesionalnoto obrazovanie v Shumen 1878-1944 g. Veliko Tarnovo, 2006.

Bozheryanova 2008: Bozheryanova, V. General Sava Savov. Sofia, 2008.

Doychinov 1994: Doychinov, T. Yanko Sakazov i balgarskia natsionalen vapros 1878-1912. Sofia, 1994.

Galunov 1998: Galunov, T. Vtorata natsionalna katastrofa. Protsesat. Vinovnitsite. Veliko Tarnovo, 1998.

Galunov 2013: Galunov, T. Tretiyat darzhaven sad. Balgarski ministri na podsadimata skameyka. Veliko Tarnovo, 2013.

Georgiev 1980: Georgiev, V. Obrazuvane na Obedinenata narodno-Progresivna partia. IBID. t HHHIII. Sofia, 1980.

Georgiev 1989: Georgiev, V. Narodniyat sgovor 1921-1923 (kam nachaloto na istoriyata na fashizma v Bulgaria). Sofia, 1989.

Haralanova, Rumenov 2002: Haralanova, B., D. Rumenov. Almanah na shumenskite kmetove 1878-2002. Shumen 2002.

Haralanova, Rumenov, Slavcheva 2012: Haralanova, B., D. Rumenov, S. Slavcheva. Shumentsi za Shumen: 199 bio-bibliografii. Veliko Tarnovo, 2012.

Hristov 1923: Hristov, H. Rezultatite ot izborite i novata kamara. – Obshtestvena misal, 1923, kn. 9-10.

Hristov 1954: Hristov, H. Transportnata stachka 1919-1920 g. – Izvestia na Instituta za balgarska Istoriya . T. 5. Sofia, 1954, s. 4-69.

Hristov 1984: Hristov, H. Bulgaria, Balkanite i mirat (1919 g.). Sofia, 1984.

Ignatovski 2005: Ignatovski, D. Deputati ot Shumenskiya kray 1879-2005. Shumen, 2005.

Istoriya 2012: Istoriya na Bulgaria. BAN. T. 9. Sofia, 2012.

Kazasov 1949: Kazasov, D. Burni godini 1918-1944. Sofia, 1949.

Kolev 1994: Kolev, V. Prodovolstvenata kriza v Bulgaria 1924-1925. – Minalo, 1994, kn. 4.

Kolev 1999: Kolev, V. Likvidirane na obshtinskoto samoupravlenie ot pravitelstvoto na Demokraticheskia sgovor (yuni 1923 – may 1924). – Moderniyat istorik: vaobrazhenie, informiranost, pokolenia. Sofia, 1999, s. 122-133.

Kolev 2000: Kolev, V. Borbata na Demokraticheskia sgovor s opozitsiyata za upravlenie na obshtinite (1926-1931). – Godishnik na Sofiyskiya universitet. Istoricheski fakultet. Sofia. T. 89-90. 1996-1997, 2000.

Kolev 2001: Kolev, V. Obshtinskoto zakonodatelstvo na Demokraticheskia sgovor 1923-1931. – Darzhavnost v istoriyata. Sofia, 2001, s. 77-99.

Kosev 1973: Kosev, D. Septemvriyskoto vastanie 1923. Sofia, 1973.

Malinov 1991: Malinov, A. Pod znaka na ostrastenite i opasni politicheski borbi. Sofia, 1991.

Markov 1992: Markov, G. Parola „Sabya". Zagovorite i prevratite na Voennia sayuz (1919-1926). Sofia, 1992.

Metodiev, Stoyanov 1986: Metodiev, V., L. Stoyanov (sast.). Balgarskite darzhavni institutsii. 1879-1886. Entsiklopedichen spravochnik. Sofia, 1986;

Mitev 1973: Mitev, Y. Fashistkiyat prevrat na deveti yuni 1923 godina i Yunskoto antifashistko vastanie. Sofia, 1973.

Naumov 2004: Naumov, G. Aleksandar Tsankov i Andrey Lyapchev v politikata i darzhavnoto upravlenie. Sofia, 2004.

Nedev 1984: Nedev, N. Aleksandar Stamboliyski i zagovorat. Sofia, 1984.

Nedev, Popov, Nikolov 2004: Nedev, N., N. Popov, S. Nikolov (sast.) Shepot v korenite. Kniga za staria Shumen. Shumen, 2004.

Palangurski 2016: Palangurski, M. Advokati, upravlenie, politika (1879-2016). Veliko Tarnovo 2016.

Parvanova 2003: Parvanova, R. Voyna i pomirenie v balgarskoto obshtestvo – po primera na politicheskite amnistii prez 20-te godini na XX v. – Dvadesetiyat vek. Opit i ravnosmetka. Sofia, 2003.

Petrova 1999: Petrova, D. Balgarskiyat zemedelski naroden sayuz 1899-1944. Sofia, 1999.

Petrova 1988: Petrova, D. Samostoyatelnoto upravlenie na BZNS 1920-1923. Sofia, 1988.

Spasov 1999: Spasov, L. Vrangelovata armia v Bulgaria 1919-1923. Sofia, 1999.

Stamboliyski 1919: Stamboliyski, A. Printsipite na Balgarskia zemedelski sayuz: pisano v zatvora. Sofia, 1919.

Stenografski 1920: Stenografski dnevnitsi na Osemnadesetoto obiknoveno narodno sabranie. Parva redovna sesia. Kn. II. Sofia, 1920.

Stenografski 1924: Stenografski dnevnitsi na Dvadeset i parvoto obiknoveno narodno sabranie. Vtora redovna sesia. Kn. I. Sofia, 1924.

Stenografski 1925: Stenografski dnevnitsi na Dvadeset i parvoto obiknoveno narodno sabranie. Treta redovna sesia. Kn. I. Sofia, 1925.
Stenografski 1926: Stenografski dnevnitsi na Dvadeset i parvoto obiknoveno narodno sabranie. Treta redovna sesia. Kn. II. Sofia, 1926.
Stoyanov, Tepavicharov 1992: Stoyanov, V., V. Tepavicharov. Politicheska alternativa 9 yuni 1923 – 4 yanuari 1926. Sofia, 1992.
Todorov 2018: Todorov, T. St. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost. Veliko Tarnovo, 2018.
Vasilev 1991: Vasilev, V. Pravitelstvoto na BZNS, VMRO i balgaro-yugoslavskite otnoshenia. Sofia, 1991.
Zhivkov 2014: Zhivkov, S. Progresivnoliberalnata partia v Bulgaria. S Rusia politika ne pravim! 1899-1920. Sofia, 2014.
Zlatev 2018: Zlatev, M. Pagoni i izpalnitelna vlast. Veliko Tarnovo, 2018.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ И ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

Borba – в. „Народна борба“
Darzhaven – в. „Държавен вестник“
Deliormanski – в. „Делиормански куриер“
Duma – в. „Шуменска дума“
Eho – в. „Панагюрско ехо“
Iskra – в. „Шуменска искра“
Kubrat – в. „Кубрат“
Obshtinski – в. „Шуменски общински вестник“
Prava – в. „Народни права“
Pryaporets – в. „Пряпорец“
Radikal – в. „Радикал“
Shumensko slovo – в. „Шуменско слово“
Slovo – в. „Свободно слово“
TDDA, f. 33k, i. 3, a.u. 50, p. 1 – Териториална дирекция на Държавен архив – Шумен, ф. 33к, оп. 3, а. е. 50, л. 1.
TSDA, f. 1303k, i. 1, II: p. 52-53 – Централен държавен архив, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 52-53.
Vesti – в. „Шуменски вести“
Zemedelski – в. „Шуменски окръжен земеделски вестник“
Zname – в. „Знаме“
Zora – в. „Зора“

Годишник на ФХН, XXX А

ПО СЛЕДИТЕ НА ЕДНО ИНТЕРВЮ (ПО МАТЕРИАЛ ОТ АРХИВА НА ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ - РАВНИНОВ)[1]

Грета Стоянова

TRACING AN INTERVIEW
(BASED ON MATERIALS FROM GEORGI GEORGIEV-RAVNINOV'S PERSONAL ARCHIVES)

Greta Stoyanova

Abstract: *The article deals with an interesting draft which contains an interview with Nikolay Haitov, found in the personal archives of the writer, journalist and script-writer Georgi Georgiev-Ravninov (26.12.1930 – 1.11.1990). The draft also contains a letter signed by Nikolay Haitov, which throws light on the process of writing, editing, censorship and publishing in the press under the communist regime in Bulgaria.*

Key words*: interview, ABV newspaper, Chernomorski front newspaper, Georgi Ravninov, Nikolay Haitov*

В архива на писателя, журналиста и сценариста Георги Георгиев – Равнинов (26. 12. 1930 – 1. 11. 1990 г.) има стотици страници, изписани на пишеща машина, подредени в папки, заедно с грижливо събирани от автора вестникарски изрезки на различни теми. Сред машинописните страници се намира и черновата на едно интервю с Николай Хайтов с неговия оригинален подпис, което провокира настоящото проучване.

Страниците на това интервю в архива на Равнинов са общо 9, от които първата е писмо от Н. Хайтов до Г. Равнинов. Следващата страница е уводната от първоначален вариант на интервю, напечатано и изпратено от Г. Равнинов до Н. Хайтов, която след това Хайтов връща като част от нов вариант на текста за публикуване. Останалите 7 страници са с новото предложение за съдържанието на интервю, написано на пишеща машина от Н. Хайтов. Листите очевидно са напечатани на същата машина, на която е писано и писмото от Н. Хайтов. Те са коригирани и редактирани

[1] Обработката и проучването на архива на писателя Георги Равнинов, както и настоящата статия, са част от работата на преподаватели от Шуменския университет по проект Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката“.

след това от ръката на Хайтов и прикрепени към писмото му до Г. Равнинов. Самото писмо е подписано собственоръчно от Н. Хайтов и в него той е подчертал някои акценти с химикал. От това писмо с дата 10 май 1983 г. (без указване на място) става ясно, че авторът на „Шумки от габър“ предлага алтернативно интервю за бургаския вестник „Черноморски фронт“ вместо написаното от Георги Равнинов. Причината за това е, че темата на предложеното интервю от Равнинов е обещана от Хайтов за публикация във вестник „АБВ“.

Както става ясно от справката с отпечатаното въпросно интервю във в. „АБВ“ от 24 май 1983 г., в Малко Търново се е състояла среща с членовете на новосформирания тогава клуб „*АБВ“ на приятелите на книгата*“ през пролетта на 1983 г., в навечерието на Четвъртия конгрес на българската култура, който се провежда от 25-27 май 1983 г. (така е доуточнено в самата публикация). Неслучайно обръщам внимание на това, защото от други публикации в същия брой личи тематична обвързаност на този брой на вестника от знаменателната дата в празничния календар на България – 24 май, с проблемите на Странджа-Сакар. На съседната страница на този брой на „АБВ“, в рубриката „*По инициатива на „АБВ“*, е публикувана информация под заглавието „*Книги за Странджа-Сакар*“. В нея става въпрос за акция по събиране и даряване на книги по програма за развитието на Странджанско-Сакарския край, а под съседно заглавие – „*Чрез „АБВ“ за национална библиотека „Автограф“ в Малко Търново*“, е публикуван списък на нови преводи от млади преводачи, които също ще бъдат дарени на Странджанско-Сакарския край. Това обяснява защо Н. Хайтов е трябвало да обещае интервюто от срещата с читатели на в. „АБВ“ в Малко Търново. Явно това е трябвало да бъде в съзвучие и с тогавашната държавна политика по отношение на Странджа-Сакар и с предстоящия Четвърти конгрес на българската култура.

Във въведението към напечатаното във в. „АБВ“ интервю последното изречение е следното: „*Тук поместваме стенограма от разговора с известни съкращения и допълнения*.“ Съкращенията могат да се обяснят, но „*допълненията*“ задават въпроси – кой ги е направил и защо – писателят Хайтов след интервюто или някой друг? Някои общи моменти с предложеното алтернативно интервю за Г. Равнинов предполагат, че промените са направени от самия Хайтов – т.е. интервюто най-вероятно е „преработено“ и допълнено от него преди публикуването.

Историята около черновата с оригиналното писмо на Хайтов в архива на Г. Равнинов се разплита донякъде от самото писмо и се изяснява, че тематиката, която е „*обиграл*“ Г. Равнинов, както пише Хайтов, е вече ангажирана от в. „АБВ“. Самият Хайтов пише още на Равнинов, че стенограмата, направена на срещата в Малко Търново от в. „АБВ“ „*се покрива с онова, което и Вие сте записали*“. Става ясно, че Г. Равнинов е присъствал на тази среща в Малко Търново и си е водил много точни записки – това личи и от избраното първоначално заглавие на интервюто му, което се оказва точен цитат от думите на Хайтов по време на срещата. За да се избегне дублиране между публикациите във вестниците „АБВ“ и „Черноморски фронт“, Хайтов предлага на Г. Равнинов други свои разсъждения, които нямат пряка връзка с литературните проблеми, както четем и в новопредложения текст в архива на Равнинов. Втората част на публикуваното интервю във в. „АБВ“ обаче е доста близка по тематика, както вече се отбеляза по-горе, до предложеното от Хайтов алтернативно интервю на Равнинов, като на определени места текстът в „АБВ“ е по-подробен. Разсъжденията на Хайтов се отнасят до същите обекти и теми, както и в новопредложеното интервю – селата Сливарово и Бръшлян, поминъка, обезлюдяването, прекомерното залесяване и др. В новото предложение на Хайтов има и нови моменти, като например за назоваването на Странджа планина „баба“ на останалите планини в България и др. Хайтов сам обяснява в писмото: „*Ето защо, за да не се повтаряме, аз Ви написах нещо друго, в отговор на други, не по-малко важни въпроси, макар и не чисто литературни, и смятам, че то ще свърши по-хубава работа*“. Става ясно, че Хайтов сам импровизира в предложеното ново интервю за в. „Черноморски фронт“ не само отговорите, но и въпросите. При сравнение с напечатания текст във в. „АБВ“ с алтернативното интервю в черновите на Хайтов от архива на Г. Равнинов се създава впечатление и за известна обвързаност между текстовете. Като че ли алтернативното интервю за в. „Черноморски фронт“ е в резултат на съкращение, преработка и някои малки допълнения, направени от Хайтов. Дали става въпрос за едно неглижиране на интервюто за провинциалния вестник „Черноморски фронт“, или просто това е било практика в такива ситуации, когато известен писател е изкушен да отговаря на засилен журналистически и читателски интерес?

Писмото на Хайтов до Равнинов завършва със следните редове, някои са подчертани от Лесничея с химикал (тук те също са подчертани): „*И така: от интервюто, което Вие сте изпратили – <u>нищо не бива да се</u>*

помества, за да не се повтаряме с АБВ. Това, което пращам, е в пълно ваше разположение, може да го съкращавате, но не и да добавяте. 10 май 1983. Ваш сърдечно Николай Хайтов“. Следва подписът на писателя с лилав флумастер.

Вижда се сериозното отношение на Хайтов към неговите текстове и практиката му да коригира, допълва и прецизира преди печат даваните от него интервюта, както се разкрива и от запазените чернови с писмото в архива на Г. Равнинов.

От изпратения от Равнинов вариант предложение за интервю Хайтов е запазил само увода, с който се въвежда читателят в ситуацията и мястото на представената среща – Бургаски окръг, Малко Търново, Юбилейна научна конференция, посветена на Илинденско-Преображенското въстание, а също са отразени и впечатленията от посетените няколко места в Странджа планина. Поради промененото съдържание на интервюто заглавието също е редактирано – напечатаното първоначално „*Има ли език, има народ*...“ е задраскано с химикал от Николай Хайтов. Отдолу на негово място, но с почерка на Георги Равнинов, е изписано ръкописно новото заглавие: „*Съдбовни въпроси*...“. Точно с това заглавие интервюто е публикувано във в. „Черноморски фронт“, бр. 12544, на 22 май 1983 г., два дена преди публикацията във в. „АБВ“ (24 май 1983 г., бр. 21, с. 9). Всъщност и второто заглавие е цитат от думите на Н. Хайтов на въпросната среща в Малко Търново. Това вероятно е практика по отношение на Хайтов, защото и в публикуваното по-късно интервю във в. „АБВ“ от 24 май заглавието също е цитат от неговите думите – „*Какви неразровени богатства още има в нашата история!*“, а интервюто е подготвено за печат от Мариана Пенчева. Първоначалният избор на журналиста Равнинов на тематиката и особено на заглавието – „*Има ли език, има народ*...“, е находчиво съобразено предвид предпразничната дата – 22 май, за която е било предназначено интервюто за „Черноморски фронт“.

В архивните чернови на Г. Равнинов, след привнесения лист с увода на бургаския писател и журналист, Хайтов прилага своя текст на алтернативно интервю с уточнението на с. 1 от черновата: „*Интервю за „ Черноморски фронт“*.

Въпросите, които сам Хайтов си задава и коментира, не са пряко свързани с литературните проблеми, както той сам уточнява в своето съпровождащо писмо, но представят проблематика, която е страст и в творчеството му, и в размислите му извън художествените текстове –

горите, бита и хората на Странджа планина и на Родопите... Подобни разсъждения например четем в публикуваните през същата 1983 година откъси от неговите дневници в сп. „Родопи“[2], на което Хайтов е и главен редактор за известно време.

Върху напечатания текст на интервюто в архива на Равнинов има следи от двойна редакция на Хайтов: с химикал и с лилавия флумастер, с който е подписано неговото съпровождащо писмо. Поправките са както на печатни грешки, така и стилистични. Има и такива, които смекчават критичността към провежданата политика в Странджа планина по това време. С флумастера са направени по-радикалните промени в текста: зачеркнати са цели пасажи, части от изречения, а с химикал – по-малките корекции: грешно ударена буква, замяна на една дума с друга и пр.

Тематиката на въпросите се отнася до впечатленията на Хайтов от посещението му до с. Сливарово (на границата) и до с. Бръшлян, а размислите представят повече лесничея и общественика Хайтов, отколкото писателя и неговия литературен талант, доколкото те могат да се разграничат. Проблемите, които вълнуват Хайтов тук, са свързани с иглолистните гори и със съдбата на хората и техния поминък в Странджа. Тук Хайтов е задраскал сравнението си за развитието на Странджа спрямо Родопите и Рила (нататък подобни вметнати съпоставки също са задраскани, може би защото те вече съществуват в интервюто за в. „АБВ“). Хайтов загатва и за проблем по това време (1983 г.), който държавата е опитвала да реши чрез „*храбри опити*“ като „*подмлади*“ населението в Странджа. В един от отговорите в интервюто Хайтов всъщност изказва мнението си по проблема: причината за обезлюдяването на Странджа е отнемането на поминъка чрез прекомерното превръщане на пасищата и ливадите от Странджа в горски насаждения. Тук Хайтов прави прогнози за евентуално друго развитие на икономиката и за възможни печалби от развитието на поминъка на местното население. Разсъжденията на Хайтов се насочват и към „*биологическата*“ страна на въпроса, като изтъква ценността на планинските хора като „*биологически резерв на нацията*“. Интересно тук е, че Хайтов е задраскал пасаж, в който личи пристрастието му към планинците, а именно, че хората в планините са „*по правило по-витални, поради близостта им с природата*“. Мотивите за това съкращение могат

[2] Вж. например подобен коментар от същата 1983 г. (25 септември) от Хайтов по отношение на Родопите, който също се отнася до обезлюдяването (Haytov 1983: 11-13).

само да се предполагат, вероятно, за да не се обидят хората от равнината и от крайморските територии.

Малко по-нататък в интервюто следва още един по-голям пасаж, задраскан от Хайтов, в който писателят заявява, че е извършена грешка със залесяването на Странджа. Следващите му размисли, свързани с евентуална стратегия при залесяването, са съкратени в публикуваното интервю. Следва още един автоцензуриран пасаж, който съдържа критични нотки към държавната лесовъдна политика. На автоцензурата на лилавия флумастер съвсем обяснимо Хайтов подлага и откъса за спецификата на политическата ситуация в България от това време: *„Когато започна през петдесетте години кооперирането на земята, ние, лесовъдите издебнахме сгоден момент и сложихме ръка върху голяма част от нивите и пасбищата и мерите и ги залесихме. Пак казвам, имаше такива, които трябваше да бъдат залесени, но и много*“.

Пасажът остава недовършен, но подсказващ продължението.

Черновите на интервюто продължават с предложенията на Хайтов за овладяване на този опасен процес на обезлюдяване. Тематиката в интервюто след това се пренасочва от икономическите и стопански проблеми на Странджа към литературния живот там – Хайтов коментира собствената си „реплика“, че българските планини трябва да назовават Странджа „Бабо“. Обяснението за това е, че първо в Странджа планина се заражда хайдутството, понеже тя е най-подходяща като климат и релеф. В този последен коментар от интервюто Хайтов прави само стилистични съкращения, но не и концептуални.

Естествено, както е прието за разговори с творчески личности, интервюто завършва с клишираният въпрос за бъдещите творчески планове и за написването на текстове, свързани със Странджа планина. След текста на интервюто, както се вижда от последния лист, самият Хайтов е написал отдолу на машина: „*интервюто взел Георги Равнинов*“.

Правят впечатление съкратените пасажи, в които Хайтов си позволява да вметне критични бележки, засягащи управлението и политиката на България през тоталитарния период – в случая 1983 г. Дали тези зачеркнати коментари се побират в рамките на позволената „самокритичност“, характерна за политическия режим след 9 септември 1944 г., или са излизане от тези граници? Въпреки че е вербуван полковник от Шесто управление на Държавна сигурност с прозвището „Горския“, или пък именно заради това, Хайтов като че ли „внимава“ да не прекрачи здравословната граница на комфортно битуване в елитните

литературни среди. Интересно е, че предложеният материал на Георги Равнинов, за да бъде публикуван в един регионален вестник, какъвто е „Черноморски фронт“, донякъде вероятно дава някаква свобода на писателя, но и като че ли се неглижира отчасти съдържанието на интервюто от Хайтов като автор.

Тук възниква въпросът дали Г. Равнинов е публикувал интервюто с направените корекции или не и дали е направил съкращения, които Хайтов му позволява в придружителното писмо?

Тъй като става въпрос за регионален вестник – „Черноморски фронт“, беше необходимо да продължа проучването с издирването на отпечатания вариант на коментираното интервю с Хайтов. Разбира се, открих вестника в Регионалната библиотека „Пейо Яворов“ в Бургас. Благодарение на отзивчивостта и професионализма на Росица Желязкова[3], която работи в Междубиблиотечната заемна служба в Бургаската регионална библиотека, за броени часове получих дигитално копие на броя („Черноморски фронт“, бр. 12544, 22.05.1983, с. 4).

Така вече може да се види дали поправките и редакциите на Хайтов са спазени при отпечатването на интервюто. Съпоставката показва абсолютно придържане към саморедакциите и корекциите на Н. Хайтов. Г. Равнинов действително прави някои съкращения, също и размества отговорите, което придава на интервюто компактност и създава впечатление за логична последователност и за пълнота, като се компенсира впечатлението от черновата в архива на Равнинов за вторично извлечена информация и за преразказване на друг текст. Г. Равнинов всъщност отстранява такава част от предложеното интервю от Хайтов, която явно се дублира с интервюто за в. „АБВ“ от 24 май, въпреки че то излиза два дни по-късно от това във в. „Черноморски фронт“. По този начин се създава впечатление, че интервюто е дадено наистина специално за читателите на в. „Черноморски фронт“, а не е извлечено от предназначеното за националния в. „АБВ“. Новото заглавие, което Равнинов поставя на интервюто, отново е цитат от думите на Хайтов, но вече от алтернативно предложения текст.

Интересни са съкращенията, които прави Равнинов. Това са всички части и изрази, които сам първоначално Хайтов зачерква с лилавия флумастер. Има обаче и съкращения, които Равнинов прави – освен съкращенията, дублиращи текста в АБВ, са съкратени и

[3] Искрена благодарност изказвам на г-жа Желязкова, без която статията нямаше да е пълноценна и завършена!

препоръките на Хайтов по проблема за залесяването. Вероятно причината за това е в по-специализираната информация, която би придала и по-профилирана насоченост на текста в ущърб на по-литературното и общокултурно звучене. Тези разсъждения на Хайтов са донякъде и малко критични по отношение на тогавашната държавна стратегията за развитието на планината. Това е съкратеният откъс от текста на Хайтов: „*Ето затова трябваше да помислим върху кои голи площи в планината да се възстанови гората и кои да си останат за селско стопанско ползуване, и преди всичко за пасбища*.“ (с. 4 от черновата на Хайтов). Другото по-голямо съкращение, което Г. Равнинов прави от интервю на Хайтов за в. „Черноморски франт“, е на текст с препоръки, които Хайтов предлага, за да се компенсират посочените проблеми: „ *– Какво според Вас би трябвало сега да се направи? – Първо – да се преустанови дозалесяването на останалите незалесени ниви, мери и пасбища, и второ, трябва да се хвърлят средства за подобряването и разширяването на съществуващите. И трето: не изключвам възстановяването на нивите и пасбищата върху някои новозалесени площи. Инак в Странджа ще има гора, но хора – едва ли.*“ (с. 5 от черновата на Хайтов в архива на Равнинов). Журналистът си позволява да смекчи отново критиката на Хайтов, като съкращава още един по-малък фрагмент (подчертаният в черно тук текст) от изречение на Хайтов: „*... Сигурно не съм първия, дето съм се сетил за това, аз само го изтъквам отново, за да потвърдя, че залесяването на една земя не е най-изгодният начин за нейното ползуване.*“ (с. 6 от черновата на Хайтов). Болдираният текст липсва в отпечатаното интервю във в. „Черноморски фронт“.

Съкращенията, които прави Г. Равнинов, от една страна имат за цел да не дублират по възможност интервюто в „АБВ“, от друга – целят дипломатично да смекчат до известна степен критичните нотки на Хайтов, а от трета – да отстранят по-тясно специализираната информация, която вероятно не е била в полза на популярното четиво. Така интервюто е пригодено за широката читателска аудитория на Бургаския вестник. Опитното перо на журналиста Равнинов шлифова интервюто на Хайтов и го публикува два дена преди обещаното за в. „АБВ“. А тематиката, бидейки по-малко литературна, все пак несъмнено е страст и болка както за Хайтов, така и за самия Георги Равнинов. Това ясно личи както от редицата публикации на бургаския журналист и писател по проблемите на екологията, така и от съдържащите се

многобройни материали и изрезки от пресата по тази тематика, които се откриват в неговия архив. Още една страст родее двамата писатели – интересът към историята, но това е тема за други проучвания. ...

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Haytov 1983: Haytov, N. Vreme za radost, vreme za vazdishki. – Rodopi, 8, 1983, 8-13.